

REPRODUCTION OF EARLIE EDITION OF THE
SABDARTHACINTAMANIH

शब्दार्थचिन्तामणिः
SABDĀRTHACĪNTAMANIH

द्वितीय खण्ड
भाग - ब

ब्राह्मावधूत श्रीसुखानन्दनाथः

प्रिन्टवैल

जयपुर- 302 004

Published by
PRINTWELL
S-12, Shopping Complex,
Tilak Nagar, Jaipur - 302 004

Distributed by
RUPA BOOKS PVT. LTD.
H.O. S-12, Shopping Complex, Tilak Nagar, Jaipur - 302 004.
B.O. 295-B, Bharti Nagar, P.N. Pudur, Coimbatore - 641 041.

ISBN 81-7044-369-5 (Set)

SABADARTH CHINTAMANI
First Published - 1860
Reprint - 1992

Printed at :
Efficient Offset Printers
215, Shahzada Bagh Indl. Complex,
Phase-II, Phone : 533736, 533762
Delhi - 110035

दासः

लोहहस्तादा । दशार्ह एववा । स्वा
 र्थिकः प्रचाद्यम् ॥ चि । दशार्हदेशजे ॥
 दाश्री । स्त्री । धीवर्याम् ॥
 दाश्रीयो । स्त्री । व्यासमातरि ॥ दाश्याः
 अपत्यं स्त्री । चुद्राभ्योवेतिद्रुगभावे
 द्यच इति ठक् । डीप् ॥
 दाशेरकः । पुं । सात्वदेये ॥ इ० वि० ॥
 दान्यः । त्रि । दातरि ॥
 दान्यान् । त्रि । दत्तवति ॥ दान्यान् सा
 द्यान्मीढर्वाग्नेतिनिपातितः ॥
 दासः । पुं । ज्ञातात्मनि ॥ शूद्रे ॥ धीव
 रे ॥ दानपात्रे ॥ शूद्रनामोपपदे ॥
 सेवके । भृत्त्ये ॥ सचपचदशवि
 घो नारदेनोक्तो यथा । गृहजात
 स्तथाक्रीतोक्त्यो दायादुपागतः ।
 अन्नाकालभृत स्तददाहितः स्वामि
 ना चयः ॥ मोक्षितो महत्तत्पार्थायु
 जे प्राप्तः पश्येजितः । तवाहमित्युप
 गतः प्रव्रज्यावसितः कृतः ॥ भक्तदा
 सस्त्रिचये स्तथैववडवाकृतः । विक्रे
 तात्मात्मनः शास्त्रेदासाः पचदशस्मृ
 ताः ॥ अस्यार्थः । गृहजातः दास्यामुत्प
 न्नः । दायादुपागतः क्रमागतः । अन्ना
 कालभृतः दुर्मिचपोषितः । स्वामि
 नादाहितः बन्धकीकृतः । मोक्षितः
 ज्ञानदानेनाङ्गीकृतदास्यः । तवाह
 मित्युपगतः कस्याप्यदासः सन् स्वयं-

दासपु

दासत्वेन दत्तरूपः । प्रव्रज्याऽवसि
 तः सत्यासधृष्टः । कृतः केनचि-
 त्त्रिमित्तेन एतावत्कालपर्यन्तं तत्राहं
 दास इति कृतसमयः । भक्तदासः सु-
 भिक्षेपि भक्तार्थमङ्गीकृतदास्यः । व
 डवाकृतः वडवा दासीतल्लोभादङ्गी
 कृतदास्यः इति ॥ ध्वजाहृतो भक्त-
 दासो गृहजः क्रीतदक्षिमौ । पैत्रि
 कोदण्डदासश्च सप्तैते दास्येनयः
 ॥ * ॥ विप्रस्य किङ्करो भूपो वैश्यो भू
 पस्य भूमिप । सर्वेषां किङ्कराः शूद्रा
 ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥ दसति । दंस
 दशने । दंसयति दंसतेवा । दसिदी
 सौ । दंसेष्टनौनआच ॥
 दासकः । पुं । सामान्यदासे ॥ दासे ॥
 दासएव । स्वा० कः ॥
 दासकर्म । न । दासस्य कृत्ये ॥ कर्मा
 विद्विविधं ज्ञेयं मशुभं शुभमेव च ।
 अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृतां
 स्मृतम् ॥ गृहद्वारा शुचिस्थानरथ्याव-
 स्तरशोधनम् । गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छि
 ष्टविषमूत्रग्रहणोऽभूतम् ॥ अशुभं
 कर्मविज्ञेयं शुभमन्यदतः परम् ॥
 दासनन्दिनी । स्त्री । व्यासमातरि ।
 सत्यवत्याम् ॥
 दासपुरम् । न । कैवर्त्तीमुस्तके ॥
 दासान् शूद्रान् पिपत्ति । पृ० । मू०

दासेर

कः । उदोष्यपूर्वस्थेत्युत्तमम् ॥

दासपूरम् । न । दासपुरे ॥ दासान्पू
रयति । पूरपूर्त्तौ । कर्मण्यण् ॥

दासिका । स्त्री । पीतजिएव्याम् ॥ भु-
जिष्यायाम् ॥ वेद्याम् ॥ दास्येव ।
स्वार्थे कः । केण इति इत्थः ॥

दासी । स्त्री । चेद्याम् । भुजिष्यायाम् ॥
वाणायाम् । जिष्याम् ॥ काकजङ्घा
याम् ॥ नीलाश्वाने ॥ नीलजिएव्या
म् ॥ पीतजिएव्याम् ॥ वेद्याम् ॥ शू-
द्रायाम् ॥ कैवर्त्तभार्यायाम् ॥ दस्य-
ते । दसु उपचये । कर्मणि घञ् ।
गौ० डीप् ॥

दासीफली । स्त्री । ओषधिविशेषे ॥
पाक्कर्णेति डीप् ॥

दासीसभम् । न । दासीनांसभायाम्
॥ दासीनां सभा । अशालाचेति न
पुंसकत्वम् ॥

दासेयः । पुं । धीवरे ॥ भृत्ये । दासी
तनये ॥ दास्या अपत्यम् । चुद्राभ्यो
वेति ढ्रगभावपक्षे ह्यचइति ढक् ॥

दासेयी । स्त्री । सत्यवत्त्याम् । व्यास
जन्याम् ॥ डीप् ॥

दासेरः । पुं । क्रमेलके । उष्ट्रे ॥ धीवरे
॥ त्रि । चेटे । दासीपुत्रे ॥ दास्या अ-

पत्यम् । चुद्राभ्योवेति ढक् ॥

दासेरकः । पुं । दासेरार्थेषु ॥ स्वा०-

दाहाक

कन् ॥

दाह्यम् । न । दासत्त्वे । दासभावे ॥ दा-
सस्यभावः । घञ् ॥

दाह्यमानः । त्रि । भविष्यद्दानसम्बन्धि
वस्तुनि ॥

दाह्यम् । न । अश्विनीनक्षत्रे ॥ दस्यो
रिदम् । तन्मेद मित्यण् ॥

दाह्यभम् । न । अश्विनीनक्षत्रे ॥ दाह्य-
चतत् भञ्च ॥

दाहः । पुं । दहने । भस्मीकरणे ॥ गा-
वसन्तापे ॥ दहनम् । दहभस्मीकर-
णे । घञ् ॥

दाहकः । पुं । चित्रके ॥ रक्तचित्रके ॥
त्रि । दाहकर्त्तरि ॥ दह० । खलुक् ॥

दाहज्वरः । पुं । देहज्वालायुक्ते ज्वररो-
गे ॥ यथा । पीतं वृश्चिकमूत्रं पयु-
षितजलेन वै । साहं विनाशयेद् दा-
हज्वरश्च परमेश्वरेति गारुडे १८३
अध्यायः ॥

दाहनम् । न । भस्मीकरणाय प्रेरणे ।
दाहकरावना इति भाषा ॥ यश्नाह-
हेर्लुट् ॥

दाहसरः । पुं । श्लेशाने ॥

दाहहरणम् । न । वीरयामूले ॥ त्रि ।
दाहघ्ने ॥

दाहाकर्षितः । पुं । गन्धविशेषे ॥ यथा ।
देवदार्वं मुरुवृक्षसालसारालवचन्दनाः

दिक्प

। प्रियादीनाञ्च योद्गन्धा गृह्यते दा
हजोरसः । सदाहाकर्षितोगन्धः स्मृ
तीयः परिकीर्तितइति ॥

दाहागुह । न । सुगन्धिद्वयविशेषे । दा
हकाष्ठे । तैलागुहणि ॥

दाहिका । स्त्री । तेजसोभार्यायाम् ॥
पश्यप्रभाम् ॥

दाही । चि । दाहके ॥

दिक्कः । पुं । करभे ॥ विंशतिवर्षकेगजे ॥

दिक्करः । पुं । यूनि ॥

दिक्करवासिनी । स्त्री । कामरूपदेश प्र
सिद्धनयाम् ॥ देवीविशेषे ॥ दिक्क
रस्वरुणः प्रोक्त स्तथाशम्भुश्च दिक्क
रः । तस्मिन्नुपवितादेवी तस्यादि
क्करवासिनीति ॥

दिक्करिका । स्त्री । नाटकशैलस्य पश्चि
मभागान्निः सृतायां नयाम् ॥

दिक्करी । स्त्री । युवत्याम् ॥

दिक्पतिः । पुं । दिग्धीश्वरे ॥ यथा ।
सूर्यः शुक्रः चमापुत्रः सैहिकेयः श
निः शशी । सौम्यस्त्रिदशमन्त्रीच-
प्राच्यादिदिग्धीश्वराः ॥ * ॥ इन्द्रोव
क्रिः पितृपतिर्नैर्ऋतोवरुणोमरुत् ।
कुबेरईशःपतयः पूर्वादीनांदिशांक्र
मात् ॥ * ॥ मेषसिंहधनुः प्राच्यां द
क्षिणस्यान्तुतत्परे । प्रतीच्यांतत् परे
त्रेयाः उदीच्याञ्चततः परे ॥ दिशः

दिग्म्व

पतिः ॥

दिक्पालः । पुं । पूर्वादिदशदिक्पतौ ॥

यथा । इन्द्रोवक्रिःपितृपतिर्नैर्ऋतोवरु
णोमरुत् । कुबेरईशोवक्राचानन्तो
दिक्पालसंज्ञकाः ॥

दिक्शूलम् । न । दिग्विशेषगमनेनिषि
द्धवारे ॥ यथा । शुक्रादिद्यदिनेनवा
रुणदिशं नञ्जेकुजेचोत्तरां मन्देन्दो
श्चदिनेनशक्रककुभंयाम्यांगुरौनञ्जे
त् । शूलानीति विस्मृत्त्ययान्तिमनु
जा येवित्तलाभाशयाभ्रष्टाशाः पुनरा
वतन्ति यदि ते शक्रेणतुल्या अपि ॥

दिगन्तः । पुं । शास्त्रीयज्ञानकर्मसंस्कृत
जनाधिष्ठितमध्यदेशादतिरिक्ते देशे
॥ दिशामन्तः ॥

दिगम्बरः । पुं । शङ्करे ॥ तमसि ॥ च
पणे । आत्मनोमध्यमपरिमाणवादि
निवौदुविशेषे ॥ यथा । दिगम्बराम
ध्यमत्त्वमाहु रापादमस्तकम् । चै
तन्यव्याप्तिसंदष्टेरानखाग्रश्रुतेरपि ॥
अस्य भाषा प्राकृतावान्तरभेदभिन्ना
मागधी । अस्यस्वरूपन्तु । गलन्मल
पङ्केन पिच्छिलवी भत्सदुष्प्रेक्ष्यदे
हच्छवि रुक्ताश्वितचिकुरो मुक्तवस
नो वेशदुर्दर्शनः शिखिशिखण्डपि-
च्छिकाहस्त इति । अस्यशिष्याःश्राव
काः ॥ चि । नमो । विवस्त्रे ॥ दिगे

दिग्दाहः

दाम्बरमस्य ॥

दिग्गम्बरी । स्त्री । काञ्चिकायाम् ॥ दि-
गेवाम्बरमस्याः ॥

दिगीश्वरः । पुं । दिग्धीश्वरे ॥ यथा ।
दिगीश्वरा भास्करशुक्र भौमाराध्या
किञ्चन्द्रसुरार्चिताः स्युरिति ॥ दि-
शः ईश्वरः ॥

दिग्गजः । पुं । दिग्घस्तिनि ॥ ऐरावतः
पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ।
पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दि-
ग्गजाः ॥ दिक्षुस्थिताः गजाः दि-
ग्गजाः ॥

दिग्दर्शनम् । न । दिक्साधनयन्त्रे । क-
म्पासदतीङ्गेभाषा ॥ दिशां दर्शनं ज्ञा-
नं येन ॥

दिग्दाहः । पुं । उत्पातविशेषे ॥ यथा
शास्त्रलक्षणं वराहाचार्यः । तद्गवर्ण-
भेदेन तत्फलम् । दाहोदिशां रा-
जभयायपीतो देशस्य नाशयहुता-
शवर्णः । यश्चरुणः स्यादपसव्यवायुः
सस्यस्य नाशश्च करोति दृष्टः ॥ योती
वदीत्याकुरुते प्रकाशं क्षायामभिष्य-
ज्यते कवचः । राज्ञो महद्देयते भ-
यं स शस्त्रप्रकोपं चतजानुरूपः ॥ स-
र्वसुदिक्षुफलम् । प्राक् चक्रियाणां
सनरेश्वराणां प्राग्दक्षिणे शिल्पकुमा-
रपीडा । याम्ये सहोमैः पुरुषैस्तु

दिग्दिग्भा

वैश्या दूताः पुनर्भूयमदाश्चकोणे ॥

पश्चात् तुभुद्राः कृषिजीविनश्च चै-
रास्तुरङ्गैः सहवायुदिकस्यः । पीडां
ब्रजन्त्युत्तरतश्चविप्राः पास्तुडिनोवा
गिजकाश्चशार्ङ्गाम् ॥ * ॥ शुभश्च
यम् । नभः प्रसन्नविमलानि भानि
प्रदक्षिणं वातिसदानतिश्च । दिशा
चदाहः कनकावदातो हिताय लोक-
स्य सपार्थिवस्येति ॥

दिग्द्वारखण्डम् । न । पूर्वाददिक्षु चिरा-
वृत्त्यामेघादिराशिषु ॥

दिग्धः । पुं । लिप्तके । विषाक्तवाणे ॥
अमौ ॥ प्रवृद्धे ॥ खेहे ॥ प्रवन्धे ॥
त्रि । लिप्ते । स्त्रीपा इति भाषा ॥
दिह्यतेस्य । दिह्यउपचये । क्तः ॥

दिग्वासाः । पुं । शिवे ॥ चि । नम्ये । दि-
गम्बरे ॥ दिगेववासोऽस्य ॥

दिग्विजयः । पुं । विजया युद्धेन वा
दिशांविजये ॥ यथा । शङ्करदिग्विज-
यः पाण्डवदिग्विजयइति ॥

दिङ्कः । पुं । उत्कृष्टाडिम्भे ॥ इति शब्दा-
र्थकल्पतरुः ॥

दिङ्मात्रम् । न । एकदेशे ॥

दिग्दिग्भाण्डम् । न । दिग्दिग्भाण्डाख्ये
वादिच विशेषे ॥ पट्टमृदङ्गकरटाः
समेतायचवाद्यन्ते तत् दिग्दिग्भाण्ड-
मिच्युव्यते ॥

दिधिषा

दितः । त्रि । द्विमे ॥ दीयते ॥ दोअ
वखण्डने । त्तः । दितिस्यतीतीत्यम् ॥

दितिः । स्त्री । दैत्यजनन्याम् ॥ खण्ड-
ने ॥ दोअवखण्डने । त्तित्तौचसं
चायामितित्तित् । दितिस्यतीती-
त्यम् ॥

दितिजः । पुं । दैत्ये ॥ दितेर्जातः । ज-
नी ॥ डः ॥

दितिमुतः । पुं । दैतेये ॥ दितेः सुतः ॥
दिति । स्त्री । दैतेयमातरि ॥ कृदिका-
रादितिङीष् ॥

दित्सा । स्त्री । दातुमिच्छायाम् ॥
डुदाञ् ० । सनिमीमेत्यादिना इ-
सादेशः । अवलोपोऽभ्यासस्येच्यभ्या-
सलोपः । अप्रत्यया दित्यकारप्र-
त्ययः ॥

दिदृचमाणः । त्रि । द्रष्टुमिच्छति ॥
दृशेः सन्नन्तात् खटः शानच् ॥

दिदृचा । स्त्री । द्रष्टुमिच्छायाम् ॥ दृ-
शेः सन्नन्तादप्रत्यये टाप् ॥

दिदृचुः । त्रि । द्रष्टुमिच्छति ॥ सनाशं
सभिचउः ॥

दियुत् । त्रि । द्योतनशीले ॥ द्योतते
लच्छीलः । द्युतदीप्तौ । द्युतिगमि-
जुहेतीनांदेचेति क्तिप् ॥

दिधिषायः । पुं । भवे ॥ दधाति आह्ला-
दम् । धीयते वा । डुदाञ् ० । दिधि-

दिनम्

षाब्धिरिति आद्यः । धातोर्दित्वमित्यंघु-
क्चनिपात्यते ॥ आरेऽपितवन्धौ ।

मिचइवयो दिधिषायः ॥

दिधिषुः । पुं । द्विरुढास्वामिनि । पुन-
र्भूपतौ ॥ दिधिषूमात्मनइच्छति ।

सुपआत्मनः क्यच् क्तिप् । बाहुलका-
दध्रस्वः ॥ स्त्री । द्विरुढायाम् ॥

दिधिषूः । स्त्री । द्विरुढायाम् । पुनर्भा-
म् ॥ दधाति पापम् धिष्यते वा ।

डुदाञ् ० । धिषण्ये वा । अन्दूटन्मू-
इति साधुः ॥ यद्वा । दिधिं धैर्यस्यति

। षो ० । प्राग्भत् ॥ मनुस्त्वु । ज्येष्ठायां
यद्यनूदायां कन्यायामुद्यतेऽनुजा ।

साचाग्रेदिधिषूर्चेया पूर्वाति दिधिषः
स्मृतेत्याह ॥ पुं । पुनर्भूपतौ ॥

दिधिषूपतिः । पुं । द्विरुढायाः पत्यो ॥
भ्रातुर्मृतस्य भार्यायां योनुरज्येतका-

मतः । धर्मेणापि नियुक्तायां सत्तेयो
दिधिषूपतिः ॥

दिनम् । न । सूर्यकिरणावच्छिन्ने
काले । अहनि । घन्त्रे । वासरे ॥

तत्तु मनुष्यमाने षष्टिदण्डात्मकम्
। पितृमाने गौणचान्द्रमासात्मक-

म् । देवासुरमाने वत्सरात्मकम्
। ब्रह्ममाने दिव्यद्विसहस्रयुगात्मक-

म् ॥ * ॥ मनुष्यमाने ब्रह्मणो दिन-
स्य सङ्ख्या । ८६४००००००० । इति

दिनच

पुराणम् ॥ * ॥ तदेव मनुष्याणां
सौरसावनचान्द्रनाक्षत्रभेदेन चतु
र्विधम् । यथा । सावनम् दण्डाः ष-
ष्टिरहः स्वस्वयखगुणां शान्द्यास्तदैवं
भवेत् । १ । उदयादोदयाङ्गानोर्भा-
मसावनवासराः । २ । तिथिनैकेन
दिवसशान्द्रमाने प्रकीर्तितः । ३ ।
आयुर्दाये स्मृतं प्राचीर्नाक्षत्रं षष्टिना
ङ्कमिति । ४ । जीमूतवाहनमते तु
सूर्यकिरावच्छिन्नचतुर्यामशतम्-
॥ * ॥ सप्तविशेषे ॥ यथा । अजगोप-
तियुग्मश्च कर्कधन्विस्तृगास्तथा । नि-
शासंज्ञाः स्मृताश्चैते शेषाश्चान्येदि-
नात्मका इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ दीय-
ते चीयं भवति । दीचये । दिवा-
दिः । इण्षिष्जिदीति नक् । वाहु-
स्तकाद्दृश्यः ॥ चि । खण्डिते ॥ द्य-
ति । दो । द्यतेरितीनश्च । यत्पक्ष-
षिदिनमिति तैत्तिरीये खण्डितमि-
त्यर्थात् ॥

दिनकरः । पुं । सूर्ये ॥ करोति । कुण्०

। अच् । दिनस्यकरः ॥

दिनकरात्मजा । स्त्री । यमुनायाम् ॥

दिनकेशवः । पुं । अन्धकारे ॥ इति श-
ब्दरत्नावली ॥

दिनचयः । पुं । दिनपाते ॥ एकस्मिन्

सावनेच्छिन्न तिथीनां चितयं यदा ।

दिक्षीपः

तदादिनचयः प्रोक्त सप्तसाहस्रिकं
फलम् ॥

दिनज्योतिः । न । आतपे ॥ १० रानि० ॥

दिनपतिः । पुं । सूर्ये ॥ दिनस्यपतिः ॥

षण्मात्रस्य तृतीयप्रभेदे (१५१५) ॥

दिनपातः । पुं । दिनचये ॥

दिनपिण्डः । पुं । अर्द्धगणे ॥

दिनप्रणीः । पुं । सूर्ये ॥

दिनवस्त्रः । पुं । पञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमे
कादशद्वादशराशिषु ॥

दिनमणिः । पुं । सूर्ये ॥ दिनस्यमणि-
रिव ॥

दिनमुखम् । न । प्रभाते ॥

दिनमूर्द्धा । पुं । उदयाचले ॥

दिनयौवनम् । न । मध्याह्ने ॥

दिनांशः । पुं । प्राक्तमध्याह्नापरान्तासा-
याह्नादौ ॥

दिनादिः । पुं । प्रभाते ॥

दिनान्तः । पुं । साये । दिवावसाने ॥

दिनान्तकः । पुं । अन्धकारे ॥ दिनस्य
अन्तकः ॥

दिनावसानम् । न । सायंकाले ॥ दिन-
स्यावसानोऽस्मिन् ॥

दिनिका । स्त्री । दिनभूतौ । एकदिवस-
कृतकर्ममूल्ये ॥ इति शब्दमाला ॥

दिनौघः । पुं । अर्द्धगणे ॥

दिक्षीपः । पुं । नृपदिशेषे । रघोः

दिवस्प

पितरि ॥

दिलीपराट् । पुं । दिलीपे ॥ इ० त्रि ॥

दिलीरम् । न । गोमयच्छत्रिकायाम् ।
शिलीन्धके ॥द्यौः । स्त्री । स्वर्गे ॥ आकाशे ॥ दी
व्यन्त्यस्यम् । दिवु० । वा० दिवेर्दिविः
। द्यौःदिवौ दिवः । द्युभ्याम् ॥दिवम् । न । स्वर्गे ॥ आकाशे ॥ वने ॥
दीव्यन्त्यस्मिन् । दिवु० । इगपधे
पतिकः ॥दिवसः । पुं । न । दिने ॥ सावनादि
प्रभेदेन दिवसोपि चतुर्विधः । ना
डीषष्टितमस्तत्र सावना दिवसः स्मृ
तः ॥ चिंशांशभागार्कराशेर्दिवसः-
सौरउच्यते । चान्द्रस्तुतिथ्यवच्छिन्नो
भावधिसम्भूतः ॥ दीव्यन्त्यत्र ।
दिवु० । दिवःकिदित्यसच् ॥

दिवसकरः । पुं । सूर्ये ॥

दिवसमुखम् । न । प्रभाते ॥

दिवस्पतिः । पुं । वासवे । इन्द्रे ॥ दिवः
पतिः । तत्पुरुषे कृतीत्यत्र बहुलप्र
हयादकृत्यपि अलुक् इति मुकुटः
। तत्र । पातेर्दतिरित्युणादिस्त्वस्य
सत्त्वात् । वस्तुतस्तु । षष्प्याः पतिपु
चेतिसत्त्वविधानसामर्थ्याल्लोकवेद-
सधारण्येना लुग्भाषितः । कस्मादि
त्वात्सः । यच्च षष्प्याः पतिपुचेति स

दिवाभी

स्वमितिमुकुटेनोक्तं तत्र । तत्र छन्दो

धिकारात् ॥

दिवस्पृथिव्यौ । स्त्री । द्वावापृथिव्योः ॥
द्यौश्चपृथिवी च । दिवसस्पृथिव्या-
मितिदिवोदिवसादेशः ॥ दिवच-
नान्तः ॥दिवा । अ । दिवसे ॥ दीव्यन्त्यत्र । दि
वु० । काम्ययः ॥दिवाकरः । पुं । भास्करे । सूर्ये ॥ ऊर्क
वृत्ते ॥ दिवादिनं करोति । दिवावि
भेतिटः ॥ काके ॥ पुष्पविशेषे ॥ इ
तिशब्दचन्द्रिका ॥दिवाकीर्त्तिः । पुं । नापिते ॥ राक्षसु
रकर्मनिषेधत् । दिवाकीर्त्तिरस्य ॥
अन्तावसायिनि । चण्डाले ॥ दिवाच
रेयुः कार्यार्थं चिह्निता राजशासनै
रति चण्डालेषु निदमात् ॥ उलूके
॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

दिवाटनः । पुं । काके ॥

दिवातनः । च । दिनभवे ॥

दिवान्धः । पुं । पेचकादे ॥ यथा । दि
वान्धः प्राणिनः केचिद्दरावावन्धास्त-
थ परे । केचिद्विवा तथाराक्षौ प्राणि
नस्तुल्यदृष्ट्य इतिदेवीमाहात्म्यम् ॥

दिवान्धकी । स्त्री । कुच्छुन्द्याम् ॥

दिवान्धा । स्त्री । वल्लगुलापचिधि ॥

दिवाभीतः । पुं । कुम्भिले । होरे ॥

दिविष

उलूके ॥ कुमुदाकरे ॥

दिवाभीतिः । पुं । मेचके ॥ दिवा दिव
से भीतिर्भयं यस्य ॥

दिवामणिः । पुं । सूर्य ॥ दिवादिवस
स्य मणिरिव ॥

दिवामध्यम् । न । दिनार्द्धे । मध्याह्ने ॥

दिवाशयः । चि । दिनेशयनकर्त्तरि ॥

दिवाशेते स्वपितीति । ग्रीडो ऽधि
करणे शेतेरित्यच् ॥

दिवास्वापः । पुं । दिननिद्रायाम् ॥ दि

वास्वापं न कुर्वीत यतोसौ स्यात्क

फावहः । ग्रीष्मवर्जेषुकालेषु दिवा

स्वापोनिषिध्यते ॥ उचितोहिदिवा

स्वापो नित्यं येषां शरीरिणाम् । वा

तादयः प्रकुप्यन्ति तेषामस्वपतांदि

वा ॥ * ॥ येषामुचितस्तानाह । व्या

यामाध्यव्यायवाहनरताक्लान्तानती

सारिणः शूलश्चासवतस्तृषापरिगता

न् हिक्कामरुत् पीडितान् । चीखा

न् चीखकफान् शिशून् मदहतान्

वृद्धान् रसाजीर्णानोराचौजागरिता

न् नरान् निरशनान् कामं दिवा-

स्वापयेदिति ॥

दिवास्वापाः । स्त्री । दिवान्धायाम् ॥

दिविः । पुं । चापखगे ॥

दिविजः । चि । स्वर्गावे ॥

दिविषत् । पुं । देवे ॥ दिविस्वर्गे सी

दिष्यम्

दतिवत्तंते । षट्स्त्विविशालगन्धव-

सादनेषु । सत्स्वद्विषेति क्विप् । इ

द्युष्याच्चेतिङेरलुक् । सुषामादि-

त्वात्षप्त्वम् ॥

दिविष्ठः । त्रि । स्वर्गस्थे ॥

दिवी । स्त्री । उपजित्तिकाकीटे ॥

दिवेदिवे । अ । अहन्त्यहनि ॥

दिवोकाः । पुं । दिवौकसि । खीरोका

यस्येतिविग्रहः ॥

दिवोदासः । पुं । चन्द्रवंशीयभोमरथे

स्मरान्नः पुत्रे । काशिराजे ॥ दिवश्च

त्यनेन तात्स्थ्यादेवाः । तेषाम् दि

वः स्वर्गस्त्ववा दासः । दिवसश्चदासश्च

तिषष्त्वा अलुक् ॥

दिवोद्गवा । स्त्री । यलायाम् ॥ चि । दि

विजाते ॥

दिवौकः प्रुष्करिणी । स्त्री । तीर्थवि-

शेषे ॥

दिवौकाः । पुं । देवे ॥ द्यौः दिवि वा

ओकोयस्य । पृ० ॥ यदा । दिवमो-

कोयस्येत्यदन्तेन विग्रहः ॥ चातके ।

दिष्यम् । न । लवङ्गे ॥ हरिचन्दने ॥

शपथे ॥ तद्भेदाः यथा । घटोमिरु

दकश्चेवभिषं कोषश्चपञ्चमम् । षष्ठ-

श्चतण्डुलाः प्रोक्ताः सप्तमंतप्तमाष

कम् ॥ अष्टमंफलमित्युक्तं नवमं ध

र्मजंस्मृतम् । दिव्यान्तेतानिसर्वाणि

दिव्यच

निर्दिष्टानि स्वयम्भुवा ॥ गङ्गाजलस्य
 शर्पूर्वकशपथे तत्रमिथ्याकथने दा-
 षो यथा । गङ्गातोयमुपस्पृश्यमिथ्यां
 यदिवदेज्जनः । सयातिकालसूत्रञ्च
 यावद्वैत्रह्मणोवय इतिवह्मवैवर्त्तपुरा-
 णम् ॥ पानीयप्रभेदे ॥ यथा । दि-
 व्यञ्चतुर्विधंप्रोक्तंधाराजं करकाभवम्
 । तौषारञ्चतथाहैमं तेषुधारं गुणा-
 धिकमिति ॥ पुं । गुग्गुलौ ॥ यवे ॥ आ-
 गमेोक्ते भावविशेषे यथा । दिव्यस्य
 देवताप्रायः शुद्धान्तःकरणः सदा ।
 इन्द्रातीतो वीतरागः सर्वभूतसमः-
 क्षमीति ॥ नायकयिशेषे ॥ वि । द्योत-
 नात्मके मनुष्यैरलभ्ये सर्वप्रपञ्चाती-
 ते अत्यद्भुते अप्राकृते ॥ दिविद्यो-
 तनात्मन्यादिच्येभवः । दिविपरमे-
 व्योमिस्व स्वरूपेवाभवः । सुप्रागपा-
 गुदक्प्रतीचोयत् ॥ मनोच्चे ॥ दि-
 विभवे ॥

दिव्यकुण्डम् । न । कामरूपे चोभका-
 द्विपूर्वभागस्थे पुष्करिणी विशेषे ॥

दिव्यगन्धः । पुं । गन्धके ॥ न । लवङ्गे ॥

दिव्यगन्धा । स्त्री । स्थूलैलायाम् ॥ महा-
 चञ्चुशके ॥

दिव्यगायनः । पुं । गन्धर्वे । स्वर्गगायके ॥

दिव्यचक्षुः । पुं । सुगन्धस्यप्रभेदे ॥ म-
 र्कटे ॥ वि । अन्ये ॥ सुलोचने ॥

दिव्यसा

न । ज्ञानात्मके नेत्रे ॥

दिव्यतेजाः । स्त्री । ब्राह्मणाम् ॥

दिव्यदृष्टिः । स्त्री । निमेषशून्यायां दृ-
 ष्टौ ॥ दिव्याचासौ दृष्टिश्च ॥

दिव्यदोहदम् । न । मनोराज्यस्य सिद्ध-
 ये देवेभ्योदीयमाने द्रव्ये । उपया-
 चिते ॥ यद्दीयतेतु देवेभ्योमनोरा-
 ज्यस्यसिद्धये । उपयाचितकं दिव्यदो-
 हदंतद्विदुर्वुधाइतिहारावली ॥

दिव्यपञ्चामृतम् । न । मिलितगव्या-
 ज्यगव्यदधिगव्यक्षीरमाक्षिकशर्करा-
 रूपे ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

दिव्यपुष्पः । पुं । करवीरे ॥

दिव्यपुष्पा । स्त्री । महाद्रोणायाम् ॥

दिव्यपुष्पिका । स्त्री । लोहितवर्णाकं
 वृक्षे ॥

दिव्ययमुना । स्त्री । कामरूपे दमनि-
 कायानद्याः पूर्वभागस्थेनदीविशेषे ॥

दिव्यरत्नम् । न । चिन्तामणौ ॥

दिव्यरथः । पुं । देवविमाने । व्योम-
 याने ॥

दिव्यरसः । पुं । पारदे ॥

दिव्यलता । स्त्री । मूर्वालतायाम् ॥

दिव्यवस्त्रः । पुं । सूर्यशोभायाम् ॥ न ।
 शुभांशुके ॥ दिविभववस्त्रे ॥ वि । सु-
 न्दरवस्त्रवति ॥

दिव्यसारः । पुं । शालवृक्षे ॥

दिक्-ग्

दिव्यस्त्री । स्त्री । असुरः प्रभृतौ ॥

दिव्या । स्त्री । आमलक्याम् । धाव्या-
म् ॥ वन्याकर्कोटक्याम् ॥ शतावर्या
म् ॥ महामेदायाम् ॥ ब्राह्म्याम् ॥
स्थूलजीरके ॥ खेतदूर्वायाम् ॥ ह-
रीतक्याम् ॥ पुरायाम् । गन्धव-
त्त्याम् ॥

दिव्यादिव्या । स्त्री । उपदेवी विशेषे ॥

दिव्योदकम् । न । आकाशजले । ख-
वारिणि ॥

दिव्योपपादुकः । चि । अमरे । निर्ज-
रे ॥ मातृपित्रादिदृष्टकारणनिरपे-
क्षा अदृष्टसहकृतेभ्योजाता ये देवा
स्ते दिव्योपपादुका उच्यन्ते ॥ दिवि-
भवः । बुप्रागपागितियत् । उपपद्यते
। पदगतौ । लघपतपदेत्युक्तम् ।
दिव्यश्चासावुपपादुकस्य ॥

दिव्यौघः । पुं । गुरुविशेषे ॥

दिव्यौषधिः । स्त्री । मनःशिलायाम् ॥

दिक्-ग् । स्त्री । ककुभि । आशायाम्

। काष्ठायाम् । प्राच्यादिव्यवहारहे

तौ । कृत्वैकमवधिं तस्मादिदं पूर्वञ्च

पश्चिमम् । इति देशे निदिश्येत य

यासादिगिति स्मृतेति व्युत्पत्तेः का

र्यमाचनिमित्तकारणे ॥ साचैकानि

त्याविम्भी चेति न्यायमतम् ॥ साद

शधा । यथा । पूर्वा मेयी दक्षिणाच

दिष्टिः

नैर्ऋती पश्चिमा तथा । वायवी चो-
त्तरै शानी ऊर्द्धा चाधोदिशोदशे
तिवराहपुराणम् ॥ दिशश्चवकाश
म् । दिशश्चित्सर्जने । ऋत्विगित्या
दिना निपातनात् किन् ॥ दिश्यते
ऽसौवा । दिशेः कर्मणि किन् ॥ दन्त
चतविशेषे ॥ दिग्दष्टे वर्तुणाकारे
इति वैजयन्ती ॥

दिशा । स्त्री । दिशि ॥ भागुरिस्तेन
टाप् ॥ अस्याञ्जगारियादि संज्ञा

चाक्ता । यथा । अङ्गारिणी दिग्गवि
विप्रयुक्ता यस्यां वि स्तिष्ठतिसा प्र-
दीप्ता । प्रधूमिता यास्यतियां दिने
शः शेषाः प्रशस्ताः शुभदाश्चताः स्युः ॥

दिश्यम् । चि । दिग्भवेवस्तुनि ॥ दि-
शिभवम् । दिगादिभ्यो यत् ॥ दिग
न्तरादानीते ॥

दिष्टः । पुं । काले ॥ दारुहरिद्रायाम्

॥ न । भाग्ये । दैवे । भागधेये ॥ चि ।

आदिष्टे । उपदिष्टे ॥ दिशति । दि-

शश्चित्सर्जने । क्तिच्त्तौ च संचाया

मितिक्तः ॥ दत्ते ॥

दिष्टान्तः । पुं । मरणे ॥ दिष्टस्य दैवस्य

अन्तः ॥

दिष्टिः । स्त्री । मुदि । हर्षे ॥ माने ॥

परिमाणे ॥ दिशति । दिशः । क्तिच्

त्तौ चेति क्तिच् ॥

दीक्षा

दिष्ट्या । अ । हर्षे ॥ मङ्गले ॥ भाग्येने
त्यर्थे ॥ देशनम् । दिशं । सं० क्तिप्
। दिशंस्थायति वा । स्थै ष्यै शब्दस
ङ्घातयोः । क्तिप् । टुत्वम् । संज्ञा
पूर्वकत्वाज्जश्वत्वं ॥ यद्वा । दिशति
। अघ्न्यादिभ्यश्चेति यक् ॥

दिष्णुः । चि । दातरि ॥

दीक्षणीया । स्त्री । इष्टिप्रभेदे । सौ
मिक्याम् ॥

दीक्षा । स्त्री । नियमे ॥ य० एतश्चा
न्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वनेवस
न्निति ॥ गुरुमुखात् स्वेष्टदेवस्यमन्त्र
ग्रहे ॥ क्रियावर्णकलास्पर्शवाग्दृष्ट्या
नस संज्ञकाः । दीक्षा मोक्षप्रदा देवि
सप्तधा परिकीर्त्तिताः ॥ दीक्षाच द्वि
विधा प्रोक्ता वाद्याभ्यन्तरभेदतः
। क्रियादीक्षामवेदाद्या वेधाख्याभ्य
न्तरीभवेत् ॥ दिव्यभावप्रदानाच्च
क्षालनात् किल्बिषस्य च । दीक्षेति
कथिता सद्भिर्भवन्धविमोचनी ॥
दीयते सकलंदेवि गुरवे प्राणसंयुत
म् । धनं तच्च सुवर्णादिपट्टवस्त्रसमु
च्चयम् ॥ चयं प्राप्नोति सङ्गावाच्चा
नाप्रापसमुच्चयः । तस्माद्दीक्षेतिना
मास्याः सर्वशास्त्रेषु सुव्रते ॥ दीयते
विमलं ज्ञानं दीयते कर्मवासना । ते
न दीक्षेतिसा प्रोक्तामुतिभिर्धर्मको

दीक्षिति

विदैः ॥ क्रियाविशेषे ॥ दीक्षाचतु
तीयं जन्म ब्राह्मणादेः । यथाहमनुः ।
मातुरग्रेधिजननं द्वितीयं मौञ्जिव-
न्धने । तृतीयं यज्ञदीक्षायां दिवस्य
श्रुतिचोदनादिति ॥

दीक्षागुरुः । पुं । मन्वाद्युपदेशकर्त्तरि
। देशिके ॥

दीक्षान्तः । पुं । अवभृथे ॥ प्रधानया
गोदीक्षा तस्याश्रितः समापको यो ऽ
परोयज्ञो न्यूनत्वादिदोषशान्त्यर्थं प्र
धानयागस्य पूरणार्थं प्रतिष्ठार्थं क्रिय
ते सो ऽवभृथो दीक्षान्तोप्युच्यते ॥

दीक्षितः । चि । संजातदीक्षे । स्वीकृ
तदीक्षे ॥ य० अदीक्षितो हि मर
णे रौरवं नरकं व्रजेत् । तस्माद्दी-
क्षां प्रयत्नेन सदा कुर्याच्चतान्त्रिका
दिति ॥ अपिच । अदीक्षितस्य मर
णं रौरवाय प्रकल्पते । न पूजाद्यधि
कारोस्ति विना दीक्षां वरानने इति
॥ दीक्षणी येष्टिकृति ॥ सोमपानाध्व
रान्विते । सोमपानवतियागे आदे
ष्टरि ॥ दीक्षते स्म । दीक्षमौण्ड्यो
ज्योपनयननियमव्रतादेशेषु । गच्छ
र्थेति क्तः ॥ यद्वा । दीक्षासंजाता ऽस्य
। ता० इतच् ॥ अवाच्यो दीक्षितो
नाम्नायवीयानपियो भवेत् । भोभव
त्पूर्वकत्वेन मभि भाषेत धर्मविदि-

दीना

तिमनुः ॥ काम्पिल्लनगरस्थयज्ञदत्त
नामकेविप्रे ॥ सचकाशीखण्डे प्र-
सिद्धः ॥

दीक्षिता । पुं । सोमयागाद्ये ॥ दीक्ष-
ते तच्छीलः । दीक्ष० । टन् । सूद-
दीपदीक्षश्चेतियुज्ज ॥

दीक्षितायनी । स्त्री । काम्पिल्लनगर-
स्थदीक्षितनामकविप्रस्यपत्न्याम् ॥
दीदिविः । पुं । धिषणे । दृहस्पतौ ॥ पुं
। न । अन्ने ॥ दीव्यन्त्यनेन । दिवु०
। दिवोदेदीर्घश्चाभ्यासस्यत्थोणादि-
कः क्तिन् । कित्वाद्गुणाभावः । गोपा-
मृतस्यदीर्घावामतिमन्वेतु द्योतमा-
नमित्यर्थः ॥

दीधितिः । स्त्री । किरणे ॥ दीधीते दी-
प्यते । दीधीङ्दीप्तिदेवन्योः । क्ति-
च् । तितुवेतीणिनघेधस्तुन । अग्रहा
दीनामिति वार्त्तिकात् । यीवर्णयो-
रितीकारलोपः ॥

दीनः । वि । दुर्गते । दरिद्रे ॥ भीते ॥
शोच्ये ॥ दीयतेऽस्य । दीङ्क्षये । ग-
च्यर्थेति क्तः । स्वाद्यञ्चोदितः । ओ-
दितश्चेति नत्वम् ॥ यद्वा । इगुसिञ्
जिदीङ्क्षितिनक् ॥ न । तगरमुष्मे ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

दीननाथः । वि । दरिद्रजनभर्त्तरि ॥

दीना । स्त्री । मूषिकायाम् । मूँसी इ

दीपः

तिभाषा ॥

दीनारः । पुं । स्वर्णभूषणे ॥ मुद्रायाम्
। व्यावहारिकरूपके । रुप्या इति
भाषा ॥ निष्कपरिमाणे ॥ सुवर्णकर्ष-
द्वये ॥ सम्यग् व्यवहारार्थं मानवस्तु-
नि ॥ द्वाविंशद्रत्निकापरिमिते का-
ञ्चने ॥ दीयते । दीङ् । दीङ्गेन
ट् चेत्त्यारन् ॥

दीपः । पुं । वर्त्तिस्यज्वलदग्निशिखाया-
म् । प्रदीपे । कज्जलध्वजे । गृहम-
णौ ॥ घृततैलञ्चदीपार्थे स्नेहान्यन्या-
निवर्जयेत् ॥ इति वक्रिपुराणम् ॥
दीपनिर्वापणात् पुंसः कुष्माण्डच्छे-
दनात् स्त्रियः । अचिरैरेव काले
नवंशनाशो भवेद्ध्रुवम् ॥ नैवनि-
र्वापयेद्दीपं देवार्थमुपकल्पितम् ।
दीपहर्त्ता भवेदन्यः काशो निर्वापको
भवेत् ॥ इति काशिकापुराणम् ॥
कोषजं रामजं वस्त्रं वर्त्तित्कार्यं न-
चाददेत् । नमिथीकृत्य दद्यात्तु
दीपे स्नेहान्घृतादिकान् ॥ कृत्वा-
मिथीकृतं स्नेहं तामिस्रं नरकं व्रजे-
त् । वसामज्जास्थिनिर्घासैः स्नेहैः प्रा-
गयज्ञसम्भवैः । प्रदीपं नैव कुर्यात्तु
कृत्वा पङ्केविषीदतीति का० पु० ॥
दीप्यते ऽनेन वा । दीपो दीप्तौ ।
इगुपधत्वात् कः । घञ्वा । अच् ॥

दीपकः

दीपकः । पुं । दीपे । स्नेहाशे । दीपा इति
 दीवा इति च भाषा ॥ खगग्राहिखगे ।
 वाज इति सिकरा इति च भाषा ॥ यमा
 न्याम् ॥ लोचमस्तके ॥ मात्रावृत्तवि
 शेषे । य० । तुरगैकमुपधाय सुनरेन्द्र
 मवधाय । इह दीपक मवेहिलघुम
 न्तमवधेहि ॥ यथा । क्षणमात्रमति
 वल्लुजगदेतदतिफल्गु । धनलोभमप
 ह्नाय नमपद्मनयनाय ॥ रागविशेषे
 ॥ न । कुङ्कुमे ॥ इति शब्दर
 त्नावली ॥ वागलङ्कारे ॥ सकृद्दृ
 त्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम्
 । सैव क्रियासु वृत्तीषु कारकस्येति दी
 पकम् ॥ प्राकरणिकानां मर्यात् उप
 मानोपमेयानां धर्मः क्रियाद्विरेक वा
 रमेव यदुपादीयते तदेकस्यैव सम
 स्तवाक्यदीपनः दीपकम् ॥ यथा । कि
 ष्णाणं धणं श्याआणं फणमणी केस
 राइं सीहाणम् । कुलवालिआणं थ
 णा कुत्तोघिप्पन्ति अमुआणम् ॥ कृप
 णानां धनं नागानां फणमणिः केस
 राणिसिंहानाम् । कुलपालिकानां
 स्तनाः कुतः स्पृश्यन्ते अमृतानामि
 तिसंस्कृतम् ॥ अचामृतानामिति स
 कलषष्यन्तविशेषणम् । अववर्ण्य
 च्छेन प्रकृतानां कुलवधूस्तनानां तदु
 पमानत्वेन प्रकृतानामन्येषांच कुतः

दीपध्व

स्पृश्यन्त इति सकृद्दर्शनादीप-
 कालङ्कारः ॥ ई५ ॥ कारकस्य च वृत्ती
 षु क्रियासु सकृद्दृतिर्दीपकम् । यथा
 । स्विद्यति कूणति वेक्षति विचलति
 निमिषति विलोकयति तिर्यक् । अ
 न्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नवपरि
 णयावधूः शयने ॥ स्विद्यति स्वेदं भज
 ते । कूणति सङ्कोचमालम्बते । वेक्ष
 तिपरिवृत्त्यशेते । विचलतिविशेष
 तश्चञ्चलाभवति । निमिषति निद्राव्या
 जेन नेत्रेमुद्रयति । अन्तर्नन्दति हृष्य
 ति नवोढात्त्वेन बाह्यतो हर्षाप्रकाश
 नात् । अतएव चुम्बितुमिच्छति नतु
 चुम्बतीत्यनेकासु क्रियासु वधू रूप
 कर्तृकारकस्य सकृद्दृतिरित्यर्थः ॥ अ
 पिच । वदन्ति वर्ण्यवर्ण्यानां धर्मै
 क्यं दीपकं बुधाः । मदेन भाति कलभः
 प्रतापेन महीपतिः ॥ दीपयति । दी
 पी दीप्तौ । गृह्यन्तः । खलु ॥ चि ।
 दीपे कुशले ॥ आ० कन् ॥ दीप्ति
 कारके । भासके ॥
 दीपकूपी । स्त्री । दीपवर्त्त्याम् । तैल
 माल्याम् । पलीता इति वृत्ती इति
 च भाषा ॥
 दीपखोरी । स्त्री । दीपकूप्याम् ॥ इति
 शब्दमाला ॥
 दीपध्वजः । पुं । कज्जले ॥ इति जटा

दीपल

धरः ॥

दीपनः । पुं । कासमर्द्धे ॥ पलाण्डौ ॥
मयूरशिखायाम् ॥ शालिचशके ॥
न । तगरमूले ॥ कुङ्कुमे ॥ त्रि ।
दीपयितरि ॥

दीपनी । स्त्री । पाठायाम् ॥ मेथिका
याम् ॥ यवान्याम् ॥

दीपनीयः । पुं । यवान्याम् ॥ औषध-
वर्गविशेषे ॥ यथा । पिप्पली पिप्प
लीमूलं चयचित्तकनागरम् । दीप
नीयः स्मृतो वर्गः कफानिलगदाप
हः इतिचक्रदत्तः ॥ त्रि । दीपन-
योग्ये ॥

दीपपुष्पः । पुं । चम्पकवृक्षे ॥

दीपमाला । स्त्री । दीपशृङ्खलायाम् ।
दीपाल्याम् ॥ दीपानां माला ॥

दीपमालिका । स्त्री । दीपान्विताया
ममावास्यायाम् । दीपाल्याम् । यच्च
रात्रौ ॥ दीपमालैव । स्वा० कः । इ
त्त्वम् ॥

दीपलक्षणम् । न । प्रज्वलितदीपस्य-
शुभाशुभफलाय तत्स्वरूपनिरूपणे
॥ तत्राशुभफलम् । वामावर्त्तो मलि
नकिरणः सस्फुलिङ्गोऽल्पमूर्त्तिः चि
प्रनाशं व्रजति विमलसेहवर्त्यन्वि-
तोपि । दीपः पापं कथयति फलं श

ब्दवान् वेपनश्च व्याकीर्णार्चिर्विशल

दीपमिः

भमरश्च नाशं प्रयाति ॥ १ ॥ शु

भल० । दीपः संहतमूर्त्तिराद्यततनु
निर्वेपनो दीप्तिमान् निःशब्दो रुचि
रः प्रदक्षिणगतिर्वैदूर्यहेमद्युतिः ।
लक्ष्मीचिप्रमभिव्यनक्ति सुचिरं य
श्चोद्यतं दीप्यते शेषलक्षणं ममि
लक्षणसमं योज्यं यथायुक्तितः ॥ इ
तिवाराह्याम् ८१ ॥

दीपवती । स्त्री । कामाख्यायां नदीवि
शेषे ॥ यथा । एषाचहिमवज्जाता
हिन्दन्ती दीपवत् तमः । तेन देव
मनुष्येषु नदीदीपवती स्मृतेति
कालिकापुराणम् ॥

दीपवृक्षः । पुं । दीपधारे । दीपतरौ
। दीवट इतिभाषा ॥ यथा । दीप
वृक्षाश्च कर्त्तव्या सौजसाद्यैस्सुभैरव
। वृक्षेषु दीपोदातव्यो नतुभूमौ क
दाचन ॥ सर्वसहावसुमती सहते न
त्विदं दयम् । अकार्यपादघातश्च दी
पतापंतयैवच । तस्माद्यथातु पृथि
वी तापं नाप्नोति वैतथा ॥ दीपंददा
न् महादेव्यै अन्येभ्योपि च भैरवेति ॥

दीपवृक्षकः । पुं । दीपवृक्षे ॥

दीपशिखा । स्त्री । प्रदीपज्वालायाम् ॥

दीपशृङ्खला । स्त्री । दीपमालिका
याम् ॥

दीपमिः । पुं । अर्कनिष्कासनाय वज्रि

दीपिका

विशेषे ॥ यथा । द्वाभ्यां तस्य चतुर्थ्या
भ्यां योमि दीपायिरुच्यते । तस्यका
ष्ठस्येत्यर्थः ॥

दीपान्विता । स्त्री । दीपाल्याम् ॥ सा

च मुख्यचान्द्रेणाश्विनस्य । गौणचा
न्द्रेणकार्तिकस्यामावास्या । यथा । ये
यं दीपान्विता राजन् ख्याता पञ्चद
शीभुवि । तस्यांदद्या नचे दत्तं पि
तृणां वैमहालये ॥ तत्रकर्माणि यथा

। प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा
यथाक्रमम् । दीपवत्तः स्तथाकार्या
भक्त्यादेवगृहेष्वपि ॥ चतुष्पथे श्र
शानेषु नदीपर्वतसानुषु । वृक्षमले
षु गोष्ठेषु चत्तरेषु गृहेषु च ॥ वस्त्रैः
पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रयभूमयः

। दीपमालापरिचिप्ते प्रदोषे तदन
न्तरम् ॥ ब्राह्मणान् भोजयित्वा दै
विभाज्यचतुर्भुजितान् । अलङ्कृते
न भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना ॥
स्निग्धैर्मुग्धैर्विदग्धैश्च वान्धवैर्भृत
कैः सहेति ॥ पश्यात्सुखराचिकाम् ॥

दीपाली । स्त्री । दीपान्वितायाममा
याम् । यच्चरात्रौ । दिवाली इति
भाषा ॥ दीपमालायाम् ॥

दीपिका । स्त्री । प्रकाशिकायाम् ॥ ग्र
न्थविशेषे ॥ हिल्लोलरागस्य रागिण्या
म् ॥ प्रदोषकाले गृहसम्विष्टा प्र

दीप्ताक्षः

दीपवत्ता ऽरुणगात्रवत्ता । सीमन्त
सिन्दूरविराजमाना सुरक्तमाल्या-
किलदीपिकेयमिति ध्यानम् ॥ गान
कालः सायाह्नः ॥

दीपितः । वि । प्रकाशिते ॥ उज्ज्वलि
ते । निखारा इति भाषा ॥ मण्डिते ॥

दीपिता । वि । दीप्तिकर्त्तरि ॥

दीपोत्सवः । पुं । दीपान्विताया म
मायाम् ॥

दीप्तः । पुं । निम्बूके ॥ सिंहे ॥ न । स्व
र्णे ॥ हिङ्गुनि ॥ वि । ज्वलिते ॥ द
ग्धे ॥ निर्भासिते ॥ दीप्तिमति ॥ दी
प्यतेस्स । दीपोदीप्तौ । क्तः । श्वी
दितो निष्ठायामिति नेट् ॥

दीप्तकम् । न । स्वर्णे ॥

दीप्तजिह्वा । स्त्री । उत्कामुख्याम् ॥
दीप्ता ज्वलन्ती जिह्वा यस्याः । शि
वानां वाशितेन जिह्वाज्वलतीति
प्रसिद्धिः ॥

दीप्तपिङ्गलः । पुं । सिंहे ॥

दीप्तरसः । पुं । किष्कुलुके ॥

दीप्तलोचनः । पुं । विडाले ॥

दीप्तलोहम् । न । कांक्षे ॥

दीप्ता । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । अग्नि
शिखौषधौ ॥ ज्योतिष्मत्याम् ॥ सा
तलायाम् ॥

दीप्ताक्षः । पुं । मार्जारे ॥

दीयमा

दीप्ताग्निः । पुं । अगस्त्यमुनौ ॥ चि ।

तीक्ष्णजठरानलयुक्ते ॥

दीप्ताङ्गः । पुं । मयूरे ॥

दीप्तिः । स्त्री । प्रभायाम् । रुचि ।

त्विषि ॥ प्रभाप्रसरे ॥ दीप्यते ऽ नया

। दीपी ० क्तिन्नावादिभ्यः ॥ वाणवे

गस्यतीव्रतायाम् ॥ स्त्रियाः अयत्रज-

गुणे ॥ कान्तिरेव वयोभोगदेशका

लगुणादिभिः । उद्दीपितातिविस्तरा

रं प्राप्ताचेद्दीप्तिरुच्यते ॥ लाच्यायाम्

॥ कांस्थे ॥

दीप्तिकः । पुं । दुग्धपाषाणवृक्षे ॥

दीप्तोपलः । पुं । सूर्यकान्तमखौ ॥

दीप्यः । पुं । यमान्यम् ॥ लोचमस्तके

॥ जीरके ॥ न । शुभ्रजीरे ॥ दीपन

म् । दीपी ० भावे घञ् ॥ दीपेसा

धुर्वी । तत्रसाधुरितियत् ॥ चि । दी

पीये ॥ दीपायहितम् । अपूपादि

त्वात् पक्षेयत् ॥

दीप्यकः । पुं । अलङ्कारे ॥ यमान्याम्

॥ लोचमस्तके ॥ न । अजमोदायाम्

॥ यवान्याम् ॥ वर्हिचूडायाम् । रुद्र

जटेति गौडभाषा ॥

दीप्यमानः । त्रि । प्रकाशमाने ॥

दीप्या । स्त्री । यवान्याम् ॥

दीप्रः । त्रि । दीप्तिमति ॥

दीयमानः । त्रि । वर्तमानदानसम्ब

दीर्घको

न्धिवस्तुनि ॥

दीर्घः । पुं । लताशालवृक्षे ॥ इत्कटे

॥ रामशरे ॥ उप्रे ॥ द्विमात्रवर्णे ।

गुरुवर्णे ॥ चि । आयते ॥ दृष्टाति ।

द्विदारणे । बाहुलकादघञ् ॥

दीर्घकणा । स्त्री । गौरजीरके ॥

दीर्घकण्टकः । पुं । वर्धुरे ॥

दीर्घकण्टः । पुं । वके ॥

दीर्घकन्दकम् । न । मूलके ॥

दीर्घकन्दिका । स्त्री । मुषस्थाम् ॥

दीर्घकन्धरः । पुं । वकपक्षिणि ॥

दीर्घकाण्डः । पुं । गुण्डहृष्टे । चिको

णके ॥

दीर्घकाण्डा । स्त्री । तित्ताङ्गायाम् ॥

दीर्घकीलः । पुं । } अङ्गोठवृक्षे । नि

दीर्घकीलकः । पुं । } कोचके ॥

दीर्घकूरकम् । न । आन्ध्रदेशोद्भवेषा

स्त्रिविशेषे । राजान्ने । धान्यश्रेष्ठे ॥

दीर्घकेशः । पुं । भल्लूके ॥ चि । आय-

तकचे ॥

दीर्घकोशा । स्त्री । दुर्नामायाम् ॥

दीर्घः कोशोयस्याः ॥

दीर्घकोशिका । स्त्री । दुर्नामायाम् ।

जिनुक् इति गौडभाषा प्रसिद्धे ज

खजन्तुविशेषे । सीपी इति देशभाषा ॥

दीर्घः कोशोयस्याः । जातेरिति ङीष्

। सञ्चायां कन् । केश इति ह्रस्वः ॥

दीर्घद

दीर्घकोषा । स्त्री । } दीर्घकोशि
 दीर्घकोषिका । स्त्री । } कायाम् ॥
 प्रक्रियापूर्ववत् ॥
 दीर्घगतिः । पुं । उष्ट्रे ॥ इ०रानि० ॥
 दीर्घग्रन्थिः । पुं । गजपिप्पल्याम् ॥
 दीर्घग्रीवः । पुं । उष्ट्रे ॥ दीर्घा ग्रीवा य
 स्य सः ॥ नीलकौञ्चे । अतिजागरे ॥
 दीर्घघाटिकः । पुं । उष्ट्रे ॥ इतिशब्द
 माला ॥
 दीर्घच्छदः । पुं । इक्षौ ॥ दीर्घा ष्छ
 दा यस्य सः ॥
 दीर्घजङ्गलः । पुं । भङ्गानमस्ये ॥
 दीर्घजङ्घः । पुं । वके ॥ उष्ट्रे ॥ वि ।
 दीर्घप्रसूतावति ॥
 दीर्घजिह्वः । पुं । सर्पे ॥
 दीर्घतरुः । पुं । ताले ॥
 दीर्घतिमिषा । स्त्री । कर्कश्याम् ॥
 दीर्घतुण्डा । स्त्री । छुच्छुन्दर्याम् ॥
 दीर्घतृणः । पुं । पल्लवाहे ॥
 दीर्घदण्डः । पुं । एरण्डवृक्षे ॥ शुक्ले
 रण्डे ॥
 दीर्घदण्डी । स्त्री । गोरव्याम् ॥
 दीर्घदर्शी । पुं । पण्डिते । विदुषि ॥
 गृध्रे ॥ भल्लुके ॥ वि । दूरदर्शके ॥
 आगामिकार्थचे ॥ दीर्घे दीर्घादा
 पश्यति । दृशिर्० । ग्रह्यादिच्चात्
 णिनिः । सुपीति वा ॥

दीर्घप

दीर्घदृष्टिः । पुं । दीर्घदर्शिनि ॥ दूरा
 वलोकनाय यन्त्रविशेषे । दूरवीक्ष
 णे ॥ दीर्घादृष्टिर्यस्य येन वा ॥
 दीर्घद्रुः । पुं । तालवृक्षे ॥
 दीर्घद्रुमः । पुं । शाल्मलिदृक्षे ॥
 दीर्घनादः । पुं । शङ्खे ॥
 दीर्घनालः । पुं । यावनाले ॥ वृत्तगुण्डे
 ॥ न । दीर्घरोहिणके ॥
 दीर्घनिद्रा । स्त्री । मरणे ॥ अनया नि
 द्रया राजन् दीर्घनिद्राभविष्यति ॥
 दीर्घपक्षः । पुं । कलिङ्गे । धूम्राटखगे ॥
 दीर्घपटोलिका । स्त्री । धुंदुल इति
 गै।डभाषाप्रसिद्धे लताफलविशेषे ॥
 दीर्घपत्रः । पुं । जलजमधूलके ॥ र-
 सेनभेदे । राजपलाण्डी ॥ विष्णुक
 न्दे ॥ हरिदर्भे ॥ कुन्दरे ॥ ताले ॥
 कुपीलौ ॥
 दीर्घपत्रकः । पुं । एरण्डे ॥ रक्तलशुने
 ॥ हिज्जले ॥ बेतसे ॥ करवीरवृक्षे
 ॥ जलजमधूके ॥ लशुने ॥ दीर्घा
 णि पत्राणि यस्य सः । स्वार्थकः ॥
 दीर्घपत्रा । स्त्री । अल्पजम्बूवृक्षे ॥
 शालपण्याम् ॥ चञ्चाम् । चैचूशा
 के ॥ चित्रपर्णिकायाम् ॥ केतक्याम्
 ॥ गन्धपत्रायाम् ॥ डोडीचुपे ॥ दी
 र्घाणि पत्राणि यस्याः ॥
 दीर्घपत्रिका । स्त्री । घृतकुमार्गाम् ॥

दीर्घर

शालपण्याम् ॥ श्वेतवचायाम् ॥

दीर्घपत्नी । स्त्री । पलाशीलतायाम्

॥ महाचक्षुशके ॥

दीर्घपर्णी । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् ॥

दीर्घपल्लवः । पुं । शणवृक्षे ॥ न । आ

यतच्छदे ॥ त्रि । दीर्घच्छदवति ॥

दीर्घपात् । पुं । कङ्कपक्षिणि ॥

दीर्घपादः । पुं । कङ्कपक्षिणि ॥ दीर्घा

पादौयस्य ॥

दीर्घपादपः । पुं । ताले ॥ पृगे ॥

दीर्घपृष्ठः । पुं । सर्पे ॥ दीर्घपृष्ठमस्य ॥

दीर्घफलः । पुं । आरग्वधे ॥ दीर्घाणि

फलान्यस्य ॥

दीर्घफलकः । पुं । अगस्त्यवृक्षे ॥

दीर्घफला । स्त्री । कपिलद्राक्षायाम्

॥ जतुकायाम् ॥

दीर्घमारुतः । पुं । हस्तिनि ॥ दीर्घा

मारुतोवायुर्यस्य ॥

दीर्घमूलः । पुं । मोरटलतायाम् ॥ वि

त्वान्तरवृक्षे ॥ न । लाजज्जके ॥

दीर्घमूलकम् । न । मूलके ।

दीर्घमूला । स्त्री । शालपण्याम् ॥ श्या

मलतायाम् ॥ दीर्घमूलं यस्याः ॥

दीर्घमूली । स्त्री । दुरालभयाम् ॥

दीर्घरदः । पुं । शूकरे ॥ दीर्घारदैय

स्य ॥ त्रि । आयतदन्ते ॥

दीर्घरसनः । पुं । सर्पे ॥ दीर्घारसना

दीर्घस

जिह्वायस्यसः ॥

दीर्घरागा । स्त्री । हरिद्रायाम् ॥

दीर्घरावम् । न । चिरकाले ॥

दीर्घरोमा । पुं । भल्लुके ॥

दीर्घरोहिपकम् । न । कस्तूरविशेषे

। दृढकाण्डे ॥

दीर्घवंशः । पुं । नले ॥ आयते कुले ।

तृणाञ्जने च ॥

दीर्घवक्त्रः । पुं । हस्तिनि ॥

दीर्घवल्ली । स्त्री । पलाश्याम् ॥ पाता

लग्नडीलतायाम् ॥ महेन्द्रवारुण्या

म् ॥ आयतायां लतायाम् ॥

दीर्घवाला । स्त्री । चमर्याम् ॥

दीर्घवृन्तः । पुं । श्योनाकद्रुमे ॥ दीर्घ

वृन्त मस्य ॥

दीर्घवृन्तकः । पुं । श्योनाकप्रभेदे ॥

दीर्घवृन्ता । स्त्री । इन्द्रचिर्भिव्याम् ॥

दीर्घवृन्तिका । स्त्री । एलापर्ण्याम् ॥

दीर्घशरः । पुं । यावनाले ॥

दीर्घशाखः । पुं । शणवृक्षे ॥ शालवृक्षे ॥

दीर्घशाखिका । स्त्री । नीलाम्बीक्षुपे ॥

दीर्घशिम्विकः । पुं । चवे ॥ इतिराज

निर्घण्टः ॥

दीर्घशूकः । पुं । शालेर्जात्यन्तरे ॥

दीर्घशूककम् । न । राजान्ते ॥

दीर्घसचम् । न । यक्षविशेषे ॥ तीर्थ

विशेषे ॥

दीर्घायुः

दीर्घसुरतः । पुं । कुक्कुरे । शुनि ॥

दीर्घसुरतंमैथुनमस्य ॥

दीर्घसूत्रः । त्रि । चिरक्रिये । दीर्घका

लेन क्रियानुष्ठातरि ॥ दीर्घसूत्रं च

वस्थायस्य ॥ अदीर्घसूत्रश्च भवेत् स

र्वकर्मसु पार्थिवः । दीर्घसूत्रस्य नृ

पतेः कर्महानि ध्रुवं भवेत् ॥ रागे

द्वेषे च कामे च द्रोहे पापे च कर्मा-

णि । अप्रिये चैव कर्त्तव्ये दीर्घसूत्र

श्च शस्यते इति मत्स्यपुराणम् ॥ न

। विस्तृततन्तौ ॥

दीर्घसूत्री । त्रि । दीर्घसूत्रे । नि-

रन्तरशङ्कासहस्रकवलितान्तःकरण-

त्वेनातिमन्यरप्रवृत्तौ । यद्व्यकर्त्त

व्यं तन्मासेनापि करोति न वेत्त्येवं-

शीले ॥

दीर्घसोमः । पुं । सोमयागविशेषे ॥

दीर्घस्कन्धः । पुं । तालवृक्षे ॥

दीर्घा । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् ॥ दीर्घप्र

माणायाङ्गवि ॥

दीर्घाध्वगः । पुं । लेखहारे । धाउडि

या० इति गौडभाषा ॥ उप्रे ॥

दीर्घायुधः । पुं । कुन्तास्त्रे ॥ दीर्घश्वा

सावायुधश्च ॥ शूकरे ॥ दीर्घआयु

धोऽस्य ॥

दीर्घायुष्यः । पुं । श्वेतमन्दारके ॥

दीर्घायुः । पुं । शाल्मलिद्रुमे ॥ वाय-

दुःखम्

से ॥ जीवकवृक्षे ॥ मार्कण्डेयमुनौ

॥ त्रि । आयुष्मति । चिरजीविनि ॥

दीर्घमायुर्यस्य ॥

दीर्घालर्कः । पुं । श्वेतमन्दारे ॥

दीर्घिका । स्त्री । वाप्याम् । अधिकाय

तायांचतुरस्त्रायां वाप्याम् ॥ त्रिश

तधनुः परिमिते जलाशये इति गौ

डाः ॥ दीर्घैव । संचायांकन् ॥

दीर्घिमा । पुं । दीर्घत्वे ॥ दीर्घस्य भा

वः । इमनिच् ॥

दीर्घैर्वाकः । पुं । उङ्गयाम् ॥ इ० रानि० ॥

दीर्क्षः । त्रि । विदारिते ॥ भीते ॥

दीविः । पुं । किकीदिवौ ॥

दुःकूलः । पुं । चोरनामगन्धद्वये ॥

दुःखम् । न । संसारे ॥ मनोधर्मविशे

षे ॥ न्यायमते आत्मगुणभेदे ॥ त

त् अधर्मजन्यं सचेतसां प्रतिकूलमि

ति भा० प० ॥ पीडायाम् । वाधा

याम् । कष्टे । सर्वेषां प्रतिकूलवेदनी

ये ॥ वाधनालक्षणं दुःखम् । २१ ॥

वाधनापीडा तदेव लक्षणं स्वरूपं य

स्य । तथा चानुभवसिद्धदुःखत्वजाति

रेवलक्षणं शरीरेन्द्रियार्थेषु दुःखसा

धनत्वात् । सुखे च दुःखानुषङ्गात् दुः

खव्यवहारो गौण इति । वस्तुतेऽ

सत्स्वरूपेचित्तस्तराजसे परिणा-

मे वाधनालक्षणे ॥ तद्दुःखं त्रिविधं

दुःखच

म् । आध्यात्मिकं शरीरं मानसञ्च
व्याधिशतं कामादिवशाच्च भवति
। आधिभौतिकं व्याधादिजनितम् ॥
आधिदैविकं ग्रहपीडादिजनितम् ॥
* ॥ अधर्मसाधारणकारणके प्रति
कूलवेदनीये ॥ निरुपाधिद्वेषविषयी
भूताचित्तवृत्तिरधर्मसाधारणकार-
णिकादुःखम् ॥ इष्टवियोगानिष्टसं-
योगजे अध्यात्मादिनिमित्ते ॥ ता-
त्कालिकां पीडायाम् ॥ रजसि ॥ न
दुःखं पञ्चभिः सह ॥ दुष्टानि खान्य-
स्मिन् ॥ यदा । दुर्निन्दितं खनति ।
खनु० । अन्ये० डः ॥ यदा । दुःखय-
ति । सुखदुःखतत् क्रियायाम् । चु०
। पचाद्यच् ॥ दुःखं चित्तस्य रागजः प-
रिणामो बाधनालक्षणः यदाधात् प्रा-
णिनस्तदपघाताय प्रवर्तन्ते ॥

दुःखग्रामः । पुं । संसारे ॥

दुःखत्रयम् । न । आध्यात्मिकाधिभौ-
तिकाधिदैविकस्वरूपे ॥ तत्राध्या-
त्मिकं द्विविधम् । शरीरं मानसञ्च
। शरीरं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्य-
निमित्तम् । मानसं कामक्रोधलोभ-
मेहभवेर्ष्याविषादविषयविशेषद-
र्शननिमित्तम् । सर्वज्ञैतदान्तरोपा-
यसाध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखम् । वा-
द्योपायसाध्यं दुःखं देहा । आधिभौ

दिव्यम्

तिकम् आधिदैविकञ्च । तत्राधि-
भौतिकम् मानुषपशुपक्षिसगसरी-
सृपस्थावरनिमित्तम् । आधिदैविक-
म् यच्चराचसविनायकग्रहाद्यावेश-
निबन्धनम् ॥ प्रत्यात्मवेदनीयोरजः-
परिणामभेदो दुःखम् । दुःखानां च
यम् ॥

दुःखत्रयाभिधातः । पुं । दुःखत्रयसम्ब-
न्धे ॥ दुःखत्रयं प्रत्यात्मवेदनीयं रजः-
परिणामभेदो नशक्यते प्रत्याख्या-
तम् । तदनेन दुःखत्रयेण अन्तः कर-
णवर्तिना प्रतिकूलतया चेतनाशक्ते-
रभिसम्बन्धो ऽभिधातः ॥

दुःखदिरः । पुं । दुष्खदिरे । महा-
सारे ॥

दुःखदोह्या । स्त्री । दुर्देहगव्याम् ।
करटायाम् ॥ दुःखे न दुह्यते । दुह०
ऋहलोर्ग्यत् ॥

दुःखावसानम् । न । दुरन्ते ॥

दुःखितः । त्रि । दुःखिनि ॥ संसारिणि
॥ दुःखमूर्खं हि संसारः स यस्यास्ति
सदुःखितः । तस्य त्यागः कृतोऽयेन-
समुखीनापरमिये इति कुलार्थवत्
त्वम् ॥ ईर्ष्यादियुक्ते । यथोक्तं म-
हाभारते । ईर्ष्यं घृणीत्वसन्तष्टः क्रो-
धनो निच्यशङ्कितः । परभाग्योपजी-
वी च षडेते निच्यदुःखिता इति ॥ * ॥

दुःशकु

त्यक्तात्म सुखभोगेच्छां सर्वसत्त्वसु
खैषिणः । भवन्तिपरदुःखेन साधवो
निच्यदुःखिताः इतिवह्निपुराणम् ॥
दुःखं सञ्जातमस्य । ता० इतच् ॥
दुःखी । चि । दुःखान्विते । अध्यात्मा
दिदुःखवति ॥ दुःखमस्यस्य । सुखा
दिभ्यश्चेतीनिः ॥ उपाधिजनितो-
योयं चिदाभासोवभासते । दुःखा
द्यनुभव स्तत्रश्रौते स्तत्रविनिश्चितः
॥ दुःखीयदि भवेदात्मा कः साक्षी
दुःखिनोभवेत् । दुःखिनः साक्षिता
नैव साक्षिणो दुःखिता तथा ॥ न
र्त्तेशादिक्रियां दुःखी साक्षिता का
विकारिणः । धीविक्रियासहस्राणां
साक्ष्यतोह मविक्रियः ॥ शरीरेन्द्रि
यसङ्घात आत्मत्वेनाभिमानिनी
म् । चिदाभासयुतां बुद्धिं विशिषन्ति
सुखादयः ॥

दुःशकुनम् । न । अशुभसूचके निमि
त्ते ॥ यथा । वन्याचर्मतुषास्थिसर्पल
वणाङ्गारेभ्यनक्तीवविट् तैलोन्मत्तव-
सौषधारिजटिलप्रत्राट्टणव्याधिताः
नयाभ्यक्तविमुक्तकेशपतितथङ्गचु-
धार्त्ता अष्टक् स्त्रीपुष्पं शरटस्वगेह
दहनं मार्जारयुतं चतम् ॥ काषा
यी गहतक्रपङ्कविधवाः कुजाः कुटु
म्बेकलि र्वस्त्रादेःखलनं लुलापस

दुःस्थितः

मरं कृष्णानिधान्यानिच । कार्पासं
वमनञ्च गर्दभरवो दक्षे ऽतिरुट् ग-
र्भिणी मुण्डार्द्राम्बरदुर्वचोन्धवधिरो
दक्यानदृष्टाः शुभाः ॥ कृष्णाम्बराकृ-
ष्णविलेपनाद्या कृष्णस्रजं मूर्द्धनि धा
रयन्ती । दृष्टाप्रकोपायदिकृष्णवर्णा
नारी नरै स्तद्विपदोभवन्तीति ॥
दुःशासनः । पुं । दुर्योधनात्मजे भारत
प्रसिद्धे चक्षिये ॥ दुःखेनशस्यते ।
शामु० । भाषायां शासियुधीतियुच् ॥
दुःशीलः । चि । दुष्टस्वभावे ॥ दुष्टंशी
लं यस्यसः ॥

दुःषमम् । अ । गर्ह्ये । निःषममिच्य
र्थे ॥ दुष्टं सममत्र । तिष्ठद्गुप्रभृतीनि
चेत्यय्ययीभावत्वम् । सुविनिर्दुर्भ्य
इति षत्वम् ॥

दुःसमम् । अ । असमञ्जसे ॥

दुःसहः । चि । असह्ये ॥

दुःसहा । स्त्री । नागदमन्याम् ॥

दुःसाक्षी । चि । कूटसाक्षिणि ॥

दुःसाधी । पुं । दौःसाधिके । द्वारपाले ॥

दुःसाध्यः । चि । दुःखनिष्पाद्ये ॥ दुःखे

नसाध्यतेनिष्पाद्यते । साध० । गद्यत् ॥

दुःस्थः । चि । दुर्गते ॥ मूर्खे ॥ दुःखेन

तिष्ठति । सुपिस्थ इतिकः ॥ लुब्धे ॥

दुःस्थितः । चि । अनवस्थिते ॥ षा० ।

क्तः । द्यतिस्थतीतीत्वम् ॥

दुग्धम्

दुःस्पर्शः । पुं । धवांसा इति जवासा इति
च प्रसिद्धे धन्वयासे । दुरालभायाम्
॥ लताकरञ्जे ॥ त्रि । खरस्पर्शे ॥ दुःखे
न स्पृश्यते । स्पृशस्पर्शने । ईषदुर्
तिखल ॥

दुःस्पर्श । स्त्री । कण्टकार्याम् ॥ आका
शवल्याम् ॥ कपिकच्छाम् ॥ दुराल
भायाम् ॥ टाप् ॥

दुःस्फोटः । पुं । शस्त्रप्रभेदे ॥ इति हे० ॥
दुकूलम् । न । सूक्ष्मवाससि । सूक्ष्म
वस्त्रे ॥ चौमाम्वरे ॥ दुष्टं कूलति ।
कूलआवरणे । इगुपधेतिकः । पृ० ॥
यदा । दवति । दुगतौ । पिच्छा०
जलच् । घातोः कुक् ॥

दुगूलम् । न । दुकूले ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

दुग्धम् । त्रि । प्रपूरिते ॥ कृतदोहे ॥

न । चीरे । पीयूषे । ऊधस्ये । स्तन्ये
। पयसि । अमृते । बालजीवने ॥
विदाहीन्यन्नपानानि यानि भुङ्क्ते
हि मानवः । तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं भो
जनान्ते पयःपिबेत् ॥ दुह्यते स्म ।
दुहप्रपूषे । क्तः ॥ दुग्धं सुमधुरं त्रि-
ग्धं वातपित्तहरं सरम् । सद्यः शुक्र
करं शीतं सात्व्यं सर्वशरीरिणाम् ॥
जीवनं वृंहणं बल्यं मेध्यं वाजीक
रं परम् । वयःस्थापकमायुष्यं सन्धि
कारि रसायनम् ॥ विरेकवान्तिव

दुग्धम्

स्तीनां तुल्यं भोजो विवर्द्धनम् । जी
र्णज्वरे मनोरोगे शोषमूर्च्छाभ्रमे
पुच ॥ ग्रहण्यं पाण्डुरोगे च दाहे
तृषि हृदामये । शूलोदावर्त्तगुल्मेषु
वस्तिरोगे गुदाङ्गुरे ॥ रक्तपित्तेऽति
सारे च योनिरोगे श्रमे क्रमे । गर्भ
स्त्रावे च सततं हितं मुनिवरैः स्मृत
म् ॥ बालवृद्धचतुर्चीनाः क्षुब्धवाय
कृशाश्च ये । तेभ्यः सदातिशयितं
हितं मेतदुदाहृतम् ॥ * ॥ धारो-
ष्णं गोः पयो बल्यं लघु शीतं सुधास
मम् । दीपनञ्च विदोषघ्नं तहारा-
शिशिरं त्यजेत् ॥ धारोष्णं शस्यते ग
व्यं धाराशीतन्तु माहिषम् । शृतोष्णं
माविकं पथ्यं शृतशीतमजापयः ॥ आ
मं चीरं मभिष्यन्दि गुरु श्लेष्मामवर्द्ध
नम् । ज्ञेयं सर्वमपथ्यं तद्व्यमाहिष
वर्जितम् ॥ नारीचीरन्त्वाममेव हि
तं न तु शृतहितम् । शृतोष्णं कफवात
घ्नं शृतशीतन्तु पित्तनुत् ॥ * ॥ अर्द्धो
दकं चीरं शेषं मामाह्वयुतरं पयः ॥
* ॥ जलेन रक्षितं दुग्धं मतिपक्वं य
य यथा । तथातया गुरु त्रिग्धं वृष्यं
बलविवर्द्धनम् ॥ * ॥ पेयूषञ्च
किलाटश्च चीरं शकंतयैव च । तक्र-
पिण्ड इमे वृष्या वृंहणा बलवर्द्धनाः
॥ गुरवः श्लेष्मलाह्वदावातपित्तविना

दुग्धम्

शनाः । दीप्ताग्नीनां विनिद्राणां च
वायेचातिपूजिताः ॥ * ॥ मुखशेष
वृषादाहरत्तपित्तज्वरप्रणुत् । लघुर्
लकरोरुच्योमेरटः स्यात्सितायुतः ॥
खण्डेन सहितं दुग्धं कफकृत् पव
नापहम् । सितासितोपलायुक्तं शु
क्रलं कृमिलापहम् ॥ सगुडं मूत्रकृ
च्छ्रं पित्तश्लेष्मकरं स्मृतम् ॥ * ॥
रात्रौ चन्द्रगुणाधिक्या ह्यायामाकर
णा तथा । प्राभातिकं पयः प्रायः-
प्रादोषा ऋतु शीतलम् ॥ दिवाकर
करातापा ह्यायामकरणात् पयः ।
प्राभातिका तुप्रादोषं लघु वातक
फापहम् ॥ * ॥ वृष्यं वृंहण मक्षि
दीप्तिजनकं पूर्वाह्नकाले पयो मध्या
ह्ने तु वलावहं कफहरं पित्तापहं दी
पनम् । बाले वृद्धिकरं चये चयहरं
वृद्धेषु रेतोवहं रात्रौ क्षीर मनेक-
दोषशमनं पथ्यं सदाचक्षुषोः ॥ *
॥ वदन्ति पथ्यं निशि केवलं पयोभो
ज्यं न तेनेहसहैदनादिकम् । भवे
दजीर्णं न सपीतशर्वरी क्षीरस्य पी
तस्य नशेष मुत्सृजेत् ॥ * ॥ विदा
हीन्यन्नपानानि दिवाभुङ्क्तेहि य
त्नरः । तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं रात्रौ क्षी
रं सदापिवेत् ॥ * ॥ दीप्तानले कृ
शे पुंसि बाले वृद्धे पयःप्रिये । मतं

दुग्धम्

हिततमं दुग्धं सद्यःशुक्रकरं यतः ॥
* ॥ मयितदुग्धस्य तु । क्षीरं गव्यम
थाजंवा कोष्णं दण्डाहतं भवेत् । ल
घु वृष्यं ज्वरहरं वातपित्तकफापह
म् ॥ * ॥ दुग्धफेनगुणाः । गोदुग्ध
प्रभवं किंवा छागीदुग्धसमुद्भवम् । भ
वेत्फेनं विदोषघ्नं रोचनं बलवर्द्ध
नम् ॥ बह्विष्टुद्विकरं पथ्यं सद्यः स्मृति
करं लघु । अतिसारे ऽग्निमान्द्ये च
ज्वरे जीर्णे प्रशस्यते ॥ * ॥ विदग्धं वि
रसं चान्नं दुग्धं शयितं पयः । वर्ज
येदन्नलवणयुक्तं कुडादिकृद्यतः ॥ शा
कान्नफलपिण्याककुलत्थलवणामि-
षैः । करीरदधिमाषैश्च प्रायः क्षी-
रं विरुध्यते ॥ * ॥ केयाविकं पथ्यत
मं शृतोष्णं क्षीरं त्वजानां शृतशीत
माहुः । दोहान्तशीतं मक्षिपीपय
स्यं गव्यन्तु धारोष्णमिदं प्रशस्तम् ॥
* ॥ वृष्यं वृंहण मन्निवर्द्धनकरं पू-
र्वाह्नपीतं पयो मध्याह्ने बलदाय
कं रतिकरं कृच्छ्रस्य विच्छेदनम् ।
बाल्ये वृद्धिकरं ततो बलकरं वार्यप्रदं
वार्द्धके रात्रौ क्षीरमनेकदोषशम
नं सेव्यं ततः सर्वदा ॥ * ॥ क्षीरं मु
हूर्त्तचितयोषितं यदतप्तमेतद्विकृ-
तिं प्रयाति । पश्यान्तु दोषं कुरुते-
तदूर्ध्वं विषोपमं स्यादुषितं दशाना

दुग्धम्

म् ॥ * ॥ जीर्णज्वरे कफे चीणे ची
रं स्यादमृतोपमम् । तदेव तरुणे
पीतं विषय इन्तिमानुषम् ॥ * ॥ च
तुर्थभागं सलिलं निधाय यत्ना यदा
वर्त्तित मुत्तमं तत् । सर्वामयघ्नं व
लपुष्टिकारि वीर्यप्रदं चीरमतिप्रश
स्तम् ॥ * ॥ गन्धं पूर्वाह्नकाले स्या
दपराह्णेतु माहिषम् । चीरं सशर्क
रं पथ्यं यदासात्म्यञ्च सर्वदा ॥ * ॥
चीरं नभुञ्जीतकदाप्यतप्तं तप्तञ्च-
नैत ल्लवणेनसार्द्धम् । पिष्टान्नसन्धान
कमाषमुद्गकोषातकीकन्दफलादिकै
श्च ॥ * ॥ मत्स्यमांसगुडमुद्गमू
लकैः कुष्ठ मावहति सेवितं पयः ।
शकजाम्बवरसादिसेवितं मारयत्य
बुधमाशु सर्पवत् ॥ * ॥ त्रिगन्धं शी
तं गुरु चीरं सर्वकालं न सेवयेत् ।
दीप्ताग्निं कुरुते मन्दं मन्दाग्निं नष्ट
मेव च ॥ * ॥ निच्यं तीव्राग्निना से
व्यं सुपक्वं माहिषं पयः । पुष्पन्ति
धातवः सर्वे वलपुष्टिविवर्द्धनम् ॥ ची
रं गवाजकादे र्मधुरं चारं नवप्रसू
तानाम् । रुचञ्च पित्तदाहं करोति
रक्तामयं कुरुते ॥ * ॥ मधुरं चिदे
षशमनं चीरं मध्यप्रसूतानाम् ।
लवणं मधुरं चीरं विदाहजननं चि
रप्रसूतानाम् ॥ गुणहीनं निस्सारं

दुग्धता

चीरं प्रथमप्रसूतानाम् । मध्यवय
सां रसायन मुक्तामिदं दुर्बलन्तु वृ
द्धानाम् ॥ तासां मासत्रयादूर्ध्वं गुर्वि
णीनाञ्च यत्पयः । तदाहिलश्च ची
रं मधुरं पित्तशोषकम् ॥ * ॥ दुग्धा
घ्नं शीतलं स्वादु वृष्यं वर्णकरं गुरु
। वातपित्तापहं रुच्यं हृंहणं बलवर्द्ध
नम् ॥ एवं भिषग्वराः प्राहुस्तद्यथा
र्थं न संशयः ॥

दुग्धकन्दगणः । पुं । अश्वगन्धादिषु ॥
अश्वगन्धा च मुसली विदारी च श
तावरी । चीरवाराहिकाचेति दुग्ध
कन्दगणस्त्वयम् ॥

दुग्धकूपिका । स्त्री । पक्वान्नविशेषे ॥
यथा । तण्डुलचूर्णविमिश्रितनष्टक्षी
रेण सान्द्रपिष्टेन । दृढकूपिकां विद
ध्यात् ताञ्च पचेत् सर्पिषा सम्यक् ॥
अथतां कोरितमध्यां घनपयसा पू-
र्णगर्भाञ्च । शट्टकमुद्रितवदनां तप्त
घृतेन पक्ववदनाञ्च ॥ अतिपाण्डुख
ण्डपाके स्रपयेत् कर्पूरवासिते कुश-
लः ॥ अथदुग्धकूपिका सावत्या पि-
त्तानिलापहादृष्टा । शीता वृष्या गु-
र्वीशुक्रकरी तर्पणीरुच्या । विदधाति
कायपुष्टिं दृष्टिं दूरप्रसारिणीं सुचि
रम् ॥

दुग्धतालीयम् । न । दुग्धाघ्रे ॥ चीर

दुग्धिका

फेने ॥ दुग्धाग्रे ॥

दुग्धपाचनम् । न । वज्रके । दुग्धपा
कपाचे ॥ इतिहारावली ॥

दुग्धपाषाणः । पुं । दुग्धपाषाणके ॥

दुग्धपाषाणकः । पुं । शिरगोला इति
गौडभाषा प्रसिद्धे वृ० विशेषे ।

चीर्याम् । गोमेदसन्निभे । वज्राभे ॥

दुग्धपुच्छी । स्त्री । दुग्धपेया इतिगौ
डभाषा प्रसिद्धे वृ० विशेषे । सेवका

लौ । नसङ्कर्याम् ॥ इतिशब्दचन्द्रिका ॥

दुग्धफेनः । पुं । सशर्करदुग्धफेने । स्त्री
रङ्गिणीरे । शार्करे ॥ इतिरानि० ॥

दुग्धफेनकः । पुं । दुग्धफेने ॥

दुग्धफेनी । स्त्री । चुश्चुपविशेषे । प
यः फेन्याम् । गोजापण्याम् ॥

दुग्धाब्धितनया । स्त्री । लक्ष्म्याम् ॥

दुग्धाश्मा । पुं । दुग्धपाषाणे ॥

दुग्धिका । स्त्री । चीराव्याम् । स्वादुप
ण्याम् । दुद्धी इति ख्यातायाम् ॥

दुग्धमस्त्यस्याः । अतइनिठना वितिठ

न् ॥ दुग्धिकोष्णा गुरु रुचा घातला

पुत्रदायिनी । स्वादुचीरा कटु स्नि-

क्ता स्मृष्टमूत्रमला पटुः ॥ स्वादी

विष्टम्भिनी दृष्या कफकुष्ठकृमिप्र-

णुत् ॥ गन्धिका इति गौडभाषा प्रसि

द्धायामुत्तमफलिन्याम् । युग्मफला

याम् ॥

दुन्दुभिः

दुग्धिनिका । स्त्री । रक्तापामार्गे ॥

दुग्धी । स्त्री । दुग्धिकायाम् । चीरा
व्याम् । दुद्धी इति भाषा ॥ दुग्धपा

षाणे ॥

दुच्छकः । पुं । गन्धकुव्याम् । मुराना
मगन्धद्रव्ये ॥ विहाराद्यवकाशके ॥

दुडिः । स्त्री । कच्छप्याम् ॥ इतिमुकुटः ॥

दुण्डुकः । त्रि । दुष्टचित्ते ॥

दुण्डुभः । पुं । दुण्डुभसर्पे ॥

दुतः । त्रि । पीडिते ॥ टुदुपतापे ।

स्वादिः । कर्मणि क्तः ॥

दुद्भुमः । पुं । हरितपलाशे पलाण्डौ
। लताङ्गे ॥ दुष्टोद्भुमः ॥दुधुचन् । त्रि । दोग्धुमिच्छति ॥ दुहेः
सन्नन्ताल्लटः शत्रादेशः । घत्त्वधत्वे ॥दुन्दमः । पुं । दुन्दुभौ ॥ इतिशब्दर-
त्नावली ॥

दुन्दुः । पुं । वसुदेवे ॥ दुन्दुभिवाद्ये ॥

दुन्दुभिः । पुं । वरुणे ॥ दैत्यभेदे ॥

दुहङ्कुक्रायाम् । भेर्याम् । आनके ॥

वर्त्तुल्लश्चर्मवद्भैकानने दुन्दुभिरुच्य

ते । इतिकेचित् ॥ दुन्दु इतिशब्देने

भति । उभपूरणे । इगुपधात्किदिती

न् । शक्नुध्वादिः ॥ यद्वा । दुन्द इति

इल्लन्नस्यैवानुकरणम् ॥ यद्वा । दामु

भतिशब्देन । उभ० । सर्वधातुभ्यङ्-

न् । षृ० ॥ रक्षोभेदे ॥ विषे ॥ षट्

दुरध्वः

पञ्चाशत्तमे वत्सरे ॥ सुभिर्चं जा-
यते लोकः सर्वोपद्रववर्जितः । प्रा-
णिनां जायते हर्षो दुन्दुभौवरवर्णि-
नि ॥ स्त्री । अचे । पाशके ॥ अच-
विन्दुचिकदये ॥ अर्द्धविन्दुचिकदन्धे
॥ विन्दुन्वितचतुष्पार्श्वस्वर्णशृङ्गादि-
मयद्यूतोपकरणे पाशटी इतिगौड-
भाषा प्रसिद्धे इतिकेचित् ॥

दुन्दुमारः । पुं । धुन्दुमारे ॥

दुम्बकः । पुं । मेदःपुच्छे गडके । दु-
म्बा इति ख्याते मेषविशेषे ॥

दुः । अ । निषेधे ॥ दुष्टे ॥ निन्दायाम्
। अवचेपणे ॥ दुःखे ॥

दुरक्षः । पुं । कपटपाशके ॥

दुरतिक्रमः । वि । दुरक्ष्यये ॥ दुःखेन
अतिक्रमोयस्य ॥

दुरक्ष्ययः । वि । दुरतिक्रमे । दुर्गमनी-
ये ॥ दुस्तरे ॥ दुःखेनअक्ष्ययोयस्य ॥

दुरदृष्टम् । न । दुर्भाग्ये ॥

दुरधिगमः । वि । दुर्ग्रहे । दुःखेनाधिग-
न्तुमशक्ये ॥ दुष्प्रापे ॥ दुर्ज्ञेये ॥ दुः-
खेनाधिगमोऽस्य ॥

दुरध्ययः । वि । दुष्प्रापे ॥ इण्गतावि-
क्ष्यस्मात् कृच्छार्थेखल् ॥ अध्येतुम-
शक्ये ॥ इङ्अध्यपने । अस्मात् ख-
लि दुरध्ययइत्येव रूपम् ॥

दुरध्वः । पुं । कुपये । निन्द्यवर्त्मनि ॥

दुराध

दुष्टोऽध्वा । प्रादयोगतादर्थे इति

समासः । उपसर्गादध्वनइत्यच् ॥

दुरन्तः । वि । मृगयादिभ्यसनेषु । दुःखा-
वसानेषु ॥ तेच आदौ सुखयन्ति
अन्ते दुःखानि कुर्वन्ति । दुर्लभोऽन्तो
यस्य वा । नहिभ्यसनीततो निदत्तं
यितुंशक्यते ॥

दुरन्तभावः । वि । गभीराभिप्राये ॥

दुरभिग्रहः । पुं । अपामार्गे ॥ वि । दुः-
खग्राह्ये ॥

दुरभिग्रहा । स्त्री । कपिकच्छाम् ॥ दु-
रालभायाम् ॥

दुराकः । पुं । स्नेच्छभेदे ॥

दुराग्रहः । पुं । युक्तिरहितेऽभिनिवे-
शे ॥ वि । तद्वति ॥

दुराचारः । पुं । विरुद्धाचरणे ॥ वि ।
निन्दिताचारवति ॥ दुर्दुष्टः शास्त्रावि-
हितः आचारोदस्य ॥ दुराचारादुर्वि-
चेष्टादुष्प्राप्ताः प्रियसाहसाः । असन्त-
स्त्विति विख्याताः सन्तस्त्वाचारलक्ष-
णा इति महाभारतम् ॥

दुरात्मा वि । दुष्टचित्ते ॥

दुराधर्षः । पुं । गौरसर्षपे ॥ वि । अधर्ष-
णीये ॥ दुष्प्रापे ॥ दैत्यदिभिर्धर्षयि-
तुमशक्यायां परदेवतयाम् ॥ दः-
खेन आर्द्रपदपि धर्षयितुमशक्यः ।
धृषप्रसहने । आङ् । दिक्सादीष-

दुरास

दुःसुषुक्काकृच्छार्थेषु खलितिकर्म-
णि खल् ॥

दुराधर्षा । स्त्री । कुटुम्बिनीवृत्ते ॥

दुरानमः । त्रि । आनमयितुमशक्ये ॥

नमेर्यन्तात् खल् ॥

दुरापः । त्रि । दुर्लभे ॥

दुरारुहः । पुं । विल्वे ॥ नारिकेले ॥

दुरारुहा । स्त्री । खर्जूर्याम् ॥

दुरारोहः । पुं । शरटे ॥ त्रि । दुःखेना
रोहणीये ॥

दुरारोहा । स्त्री । शाल्मलिद्रुमे ॥ श्री
वल्याम् ॥ खर्जूर्याम् ॥ दुष्टोदुःखेन
वा आरोहोयस्याः ॥

दुरालभा । स्त्री । यवासप्रभेदे । दुस्प-
र्शायाम् ॥ यवासस्य गुणै स्तुल्या वृ-
धै कृता दुरालभा ॥ त्रि । दुःखेन-
स्पर्शार्हे ॥ दुःखेन आलभ्यते । दुल-
भम् ० । ईषद्दुःसुप्पिति खल् । आग-
मशासनस्थानित्यत्त्वान्ननुम् ॥

दुरालम्भा । स्त्री । दुरालभायाम् ॥ दुः-
खेन आलभ्यते । दुलभम् ० । ईषद्दुः-
सुप्पिति खल् । नुम् ॥

दुरालापः । त्रि । गालिप्रदे ॥ पुं । दुष्ट
भाषणे ॥

दुराशयः । त्रि । दुष्टाभिप्राये ॥

दुरासम् । त्रि । आसितुमशक्ये ॥ आसे-
रकर्मकात् ईषद्दुःसुप्पित्यादिना खल्

दुरुध

तयोरेव कृत्यक्त खलर्या इति निय-
मात् ॥

दुरासदः । त्रि । दुष्प्रापे । दुःखेनासा-
दनीये । दुष्टजने ॥ दुर्दुर्षे ॥

दुरितम् । न । पापे ॥ यथा । निच्य-
नैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयमि-
ति ॥ इणोभावेक्तः । दुष्टमितंगमन-
मनेन ॥

दुरितदमनी । स्त्री । पापनाशिन्याम् ॥
शस्याम् ॥ दुर्गायाम् ॥

दुरिष्टकृत् । पुं । अभिचारकर्त्तरि ॥ य-
था । देवद्विजपितृद्वेष्टारत्नदूषयिता
चयः । सयाति कृमिभक्षे वैकृमीशे
च दुरिष्टकृदिति विष्णुपुराणम् ॥

दुरीशः । त्रि । दुष्टप्रभौ ॥

दुरीषणा । स्त्री । शापे ॥ इतिशब्दार्थं
कल्पतरुः ॥

दुरुक्तम् । न । शापे ॥

दुरुच्छेदः । त्रि । दुर्वारे ॥

दुरुत्तरः । त्रि । दुस्तरौ ॥

दुरुदाहरः । त्रि । दुर्वचे ॥ हरतेः खल् ॥

दुरुधरा । स्त्री । हित्वाकं सुनफा ऽ न
फादुरुधरास्वान्त्यो भयस्यैर्ग्रहैः शी-
तांशोरिच्युक्ते योगविशेषे ॥ सतदे-
वस्यष्टीकृतं कल्याणशर्मणा । र-
विवर्जं द्वादशगैरनफा चन्द्राद्वितीय
गैः सुनफा । उभयस्थितैर्दुरुधराके

दुर्गः

मद्रुमसंज्ञितोत्तोन्य इति ॥

दुरुपसदः । त्रि । दुःसहे ॥

दुरुहः । चि । दुर्विज्ञेये ॥

दुरोणः । पुं । कलशे ॥ यच्चगृहे ॥

दुरोदरः । पुं । द्यूतकारे ॥ पणे ॥ अचे

॥ न । द्यूतभेदे । पाशकक्रीडायाम् ॥

दुष्ट मासमन्तात् उदरमस्य ॥ दुष्ट

मुदर मस्य वा । पृ० ॥

दुर्गः । पुं । असुरभेदे ॥ यंहत्वाचष्टि

कायास्तु दुर्गानामवभूवह ॥ गुग्गुलौ

॥ न । गिर्यादिभिर्दुर्गमे पुरे । को

ट्टे । गढइति कोटइतिच भाषाप्र

सिद्धे रात्रां वासस्थाने ॥ तत्षड्भि

धं यथा । धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं

वार्त्तमेववा । न्वदुर्गं गिरिदुर्गञ्च स-

माश्रित्य वसेत् पुरम् । इत्युक्तेः ॥

एषां हिवाहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशि

ष्यते ॥ तत्र । चीग्याद्यान्याश्रिता स्वे

षां मृगगर्त्ताश्चक्राप्चराः । चीश्र्यत्त

राणिक्रमशः श्वङ्गमनरामराः ॥ य

थादुर्गाश्रयानेतान् नोपहिंसन्ति श

त्रवः । तथारयो न हिंसन्ति न्वपदुर्गं

समाश्रितम् ॥ एकः शतयोधयतिप्रा

कारस्थोधनुर्दुरः । शतदशसहस्रा

णितस्माद्दुर्गं विधीयते ॥ तत् स्यादा

युधसम्पन्नं धनधान्येन वाहनैः । ब्रा-

ह्मणैः शिष्यिभि र्यन्त्रै र्यज्ञसेनोदके

दुर्गन्धः

नच ॥ तस्यमध्ये सुपर्याप्तं कारयेद्

गृहमात्मनः । गुप्तं सर्वर्तुकं शुभं जल

वृक्षसमन्वितमिति ममः ॥ अपिच ।

दुर्गञ्च परिखोपेतं वप्राट्टालकसंयुत

म् । शतघ्नीयन्त्रमुखैश्च शतशस्त्रसमा

वृतम् ॥ गोपुरं सकपाटञ्च तत्र स्यात्

सुमनेहरम् । सपताकं गजारूढो ये

न राजाविशेत् पुरमिति मात्स्ये ॥

१८१ अध्यायः ॥ अस्यावश्यकत्वं शु

भाशुभञ्चोक्तं कालिकापुराणे ८५

अध्याये राजनीतिविशेषे ॥ चि । दु

र्गमे । दुर्गमप्रदेशे । उच्छ्रिते । दुः

सम्पाद्ये । कोटादौ । प्राकारे ॥ दु

स्तरे ॥ कामक्रोधादिसंसार दुःखसा

धने ॥ दुःखेन गच्छत्येति विग्रहे सु

दुरोरधिकरणइति दुष्टपदार्थमेवः

प्रत्ययः ॥ दुःखादवाप्यते वा ॥ दुःखे

न गम्यते प्राप्यते । अन्यचापि दृश्यत इ

तिष्ठः ॥

दुर्गकारकः । चि । दुर्गकर्त्तरि ॥ न ।

दृक्च विशेषे ॥

दुर्गतः । त्रि । दरिद्रे ॥ दुर्गच्छति स्म

। गन्तुं । गत्यर्थेति क्तः ॥

दुर्गतिः । स्त्री । नरके ॥ नैः स्वे । दा

रिद्रे ॥ दुष्टागतिः ॥

दुर्गतिनाशिनी । स्त्री । दुर्गादेव्याम् ॥

दुर्गन्धः । पुं । पूतिगन्धे । दुष्टगन्धे ॥ प

दुर्गा

लाण्डौ ॥ न । सौवर्चल लवणे ॥ दु
ष्टो गन्धः ॥

दुर्गन्धी । त्रि । दुर्गन्धयुक्ते ॥

दुर्गपुष्पी । स्त्री । गौडभाषायां केश
पुष्टा इति स्याते वृक्षविशेषे । मान
स्याम् । केशधारिण्याम् ॥

दुर्गमः । त्रि । दुर्गे ॥ दुःखेन गम्यते प्रा
प्यते । गन्तृ० । ईषदुस्तुषुकच्छ्राक-
च्छ्रायेषु खलु ॥ दुर्गमनीयस्यानादौ
॥ यथा । दुर्गमः पन्थाः ॥ पुं । हिर
ण्याक्षान्वयेजाते रुरोः पुत्रे महा-
दैत्ये ॥

दुर्गलङ्घनः । पुं । उष्ट्रे ॥ दुर्गे दुःसम्पा
द्यं लङ्घनं यस्य ॥ त्रि । दुःखेन लङ्घ-
नीये ॥

दुर्गसञ्चरः । पुं । सङ्क्रमे । दुर्गदेश
प्रवेशक्रियायाम् ॥ सञ्चरणम् । च
र० । पुंसीतिघः । दुर्गस्य सञ्चरः ॥

दुर्गा । स्त्री । औषधिविशेषे । नील्या
म् ॥ अपराजितायाम् ॥ दुष्प्रापाया
म् ॥ श्यामायाम् । पोतकीखगे ॥ अ
मरेशमहापीठदेवतायाम् ॥ उमा-
याम् । कात्यायन्याम् । गौर्याम् ।
काल्याम् । हैमवत्याम् । शिवाया
म् ॥ दुःखेन गम्यते ज्ञायते ऽस्याम्
। सुदुरोरधिकरणे इति डे टाप ॥ दुः
खेन गीयते स्तूयते । गैशब्दे । आत-

दुर्गा

श्वोपसर्गे इत्यङ् । टाप वा ॥ यद्वा

। दुर्गे गिरिर्वनं वा वासत्त्वेनास्या अ-
स्तीत्यर्थश्चाद्यच् । टाप ॥ दुर्गनामा

सुरवधादा । यथा । तत्रैव च वधिष्या
मि दुर्गमाख्यं महासुरम् । दुर्गादे-

वीप्तिविख्यातं तन्मनामभविष्यती-
ति ॥ अपि चास्थानान्मोक्षयुत्पत्तिः ।

दुर्गे दैत्ये महाविघ्ने भववन्धे कुक
र्मणि । शोके दुःखे च नरके यमदण्डे

च जन्मनि ॥ महाभये ऽतिरोगे चा
प्याशब्दे हन्तृवाचकः । एतान् हन्त्ये

वयादेवी सादुर्गा परिकीर्तिता ॥ *

॥ अपि च । दैत्यनाशार्थवचनो द-
कारः परिकीर्तितः । उकारो विघ्न-

नाशस्य वाचको वेदसम्मतः ॥ रेफो
रोगघ्नवचनो गश्चपाघ्नवाचकः । भ

यश्च नृघ्नवचनश्चाकारः परिकीर्तितः
॥ स्मृत्युक्तिश्रवणाद्यस्या एते नश्य

न्ति निश्चितम् । ततो दुर्गा हरेः श-
क्तिर्हरिणा परिकीर्तिता ॥ दुर्गेति

दैत्यवचनो प्याकारो नाशवाचकः
। दुर्गेनाशयति या नित्यं सादुर्गा प्र

कीर्तिता ॥ विपत्तिवाचको दुर्गश्चा-
कारो नाशवाचकः । तं ननाश पुरा

तेन बुधैर्दुर्गा प्रकीर्तिता ॥ * ॥ अ-
स्याः स्थानं कृष्णावेणीतुङ्गभद्रयोर्म-

ध्यभागे सह्याद्रेरीषत्प्राच्यां प्रसिद्धा

दुर्गाहः

म् । अयमवतारोऽस्मिन्कल्येऽद्या
पिनजातः । श्वेतवाराहकल्पात्प्रा-
क्तनकल्येषुमन्वन्तरयुगभेदेनजातय
व । ततश्चतत्तत्कुलदेवताच्चेनार्चन
मधुनातनानामपिसङ्गच्छतेइतिगुप्त
वक्त्यांभास्कररावः ॥ * ॥ सर्वस्वरूपि
णीशक्तिःसादुर्गेतिचपठ्यते । ययामु
ण्डमालायाम् । भूतानिदुर्गा भुवना
निदुर्गा नराः स्त्रियश्चापि सुरासुरादि
कम् । यद्यद्विदृश्यं खलु सैवदुर्गा दु
र्गास्वरूपादपरंनकिञ्चिदिति ॥

दुर्गाध्यक्षः । पुं । दुर्गस्यरक्षके ॥ तल्ल
क्षणं यथा । अनाहार्यश्च शूरश्च
तथा प्राक्तः कुलोद्भूतः । दुर्गाध्यक्षः
स्मृतोराक्षस्तद्युक्तः सर्वकर्मसु ॥ इ
तिमत्स्यपुराणम् ॥

दुर्गानवमी । स्त्री । आश्विनशुक्लनव
म्याम् । महानवम्याम् ॥ कार्तिकशु
क्लनवम्याम् ॥ साचेतायुगाद्या । तत्र
जगद्धात्रीपूजाकर्त्तव्येति वाङ्माः ॥
कार्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्याश्चविशे
षतः । प्रगल्भाश्चजगद्धात्रीं पूजयेद्
दीपमालयेतियोगिनीतन्त्रम् ॥

दुर्गास्मरणम् । न । दुर्गाजगदिदं स
र्वं दुर्गासर्वस्वकारणम् । अहञ्च दुर्गे
त्येवं यत् तद्दुर्गास्मरणंविदुः ॥

दुर्गाहः । पुं । भूमिजगुगुलौ ॥

दुर्द्दिन

दुर्ग्रहः । वि । दुरासदे ॥ दुर्दुर्धे ॥ दुः
खेनग्रहाऽस्य ॥

दुर्ग्रहा । स्त्री । अपामार्गे ॥

दुर्घटः । वि । दुःसम्पाद्ये ॥

दुर्धोपः । पुं । भट्टके ॥ निन्दितरवे ॥

वि । तद्वति ॥

दुर्जनः । वि । खले ॥ दुष्टोजनः । कु

गतीतिसमासः ॥ दुर्जनः परिहर्त्त

व्यो विद्ययाभूषितोपिसः । मणिना

भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः ॥

दुर्जयः । पुं । असुरविशेषे ॥ कार्तवी

र्यन्तृपवंशोद्भवानन्तपुत्रे ॥ वि । दुर्जेये

॥ दुःखेनजीयते । जीजये । एरच् ॥

दुर्जरः । वि । दुःखेनजीर्यति ॥ जृम्

। अङ् ॥

दुर्जरा । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् ॥

दुर्जातम् । न । व्यसने ॥ यथा । दुर्जा

तवन्धुः आपदिवन्धुरितितदर्थः ॥ वि

। असम्यग्जाते ॥ असमञ्जसे ॥

दुर्दर्शः । पुं । काद्रवेयविशेषे ॥ दुःखे

न दर्शनमस्य । दुःखेदृश्यते इतिवा

॥ वि । दुर्विज्ञेये ॥ द्रष्टुमशक्य ॥ दुः

खेनद्रष्टुयोग्ये ॥

दुर्दान्तः । पुं । कलहे ॥ वत्सतरे ॥ वि

। अशान्ते ॥ दुःखेनदान्तः ॥

दुर्द्दिनम् । न । मेघच्छन्नेऽङ्गि ॥ दिवा

निशिचवर्षये ॥ मेघान्धकारे ॥ मे

दुर्दुरः

घान्धकारिते ऽङ्गीतिराचेरप्युपलक्ष
णम् । तेनराचावपितया दुर्दिनं क
विनेरितम् ॥ * ॥ घनान्धकारे वृ
ष्टौचदुर्दिनं कवयोविदुरिति साङ्गः
॥ दुर्दिनं जलदध्वान्ते इतिरत्नकोषः
॥ अतितमः इतिदिनम् । दोअवख
ण्डने । अतेरिति इनच् । दुष्टदिनं
दुर्दिनम् । दुष्टत्वञ्चतमोनाशकस्व
रूपहीनत्वात् । खच्चगयातु कालाति
रिक्तेपिदुर्दिनपदप्रयोगः ॥ यदच्युत
कयास्वापरसपीयूषवर्जितम् । तदि
नं दुर्दिनं मन्ये मेघाच्छन्नं नदुर्दि-
नम् ॥

दुर्दुष्टः । पुं । नास्तिके ॥ दुलउत्चेपे
। दुःपूर्वः । औणादिकः कूटप्रत्ययः
। बहुलमन्यत्रापीतिशिलुक । रखयो
रेकत्वस्मरणाद् ॥ पलाण्डौ ॥

दुर्हिता । स्त्री । लताविशेषे ॥

दुर्दुरः । पुं । नरकान्तरे ॥ ऋषभौष
धौ ॥ पारदे ॥ भल्लातके ॥ महिषा
सुरस्यसेनापतिविशेषे ॥ श्रीहरौ
॥ पृथिव्यादीनि धारकाणि अन्यैर्वा
रयितुमशक्यानि धारयन्स्वयञ्चन के
नचिद्वारयितुं शक्यते इति दुःखेनमु
मुक्षुभिर्हृदयेधार्यते वेतिनिरुक्तेः ॥
त्रि । दुर्दुर्षे ॥ दुःखधार्ये ॥ दुःखेनप्रि
यते दुरुपपदाङ्गरतेः खल् ॥

दुर्वाधः

दुर्दुर्षः । त्रि । अप्रधृष्ये । तिरस्कर्तुम
शक्ये ॥ अप्रचोभ्ये ॥

दुर्दुर्षा । स्त्री । कन्दारीवृक्षे ॥ नागद
मन्याम् ॥ त्रि । दुःखधर्षणीये ॥

दुर्दुमः । पुं । हरित् पलाण्डौ । लतार्के
। हरिद्वर्णपलाशे पलाण्डौ ॥ दुष्टा
दुमः ॥

दुर्धावः । त्रि । दुःशोधे ॥

दुर्नामकम् । न । अर्शसि । गुदरोगे ॥
दुष्टनामास्य पापरोगत्वात् । चुम्ना
दित्त्वान्नणत्वम् ॥

दुर्नाम । न । अर्शरोगे ॥ दुष्टनामा-
स्य पापरोगत्वात् ॥ चु० नणत्वम् ॥

दुर्नामा । स्त्री । दीर्घकोशिकायाम् ॥
दुर्निन्दितं नामास्याः । डाबुभाभ्या-
मिति डाप् ॥

दुर्नामारिः । पुं । शूरणे ॥

दुर्नाम्नी । स्त्री । दुर्नामायाम् ॥ अनउ
पधेति पाचिकोडीप् ॥ चु० नणः ॥

दुर्निमितः । त्रि । सम्भ्रमादुत्क्षिप्ते ॥

दुर्निष्पद्यतरम् । त्रि । दुःखतरनिस्स-
रणे ॥

दुर्बलः । पुं । अनावृत्तमेद्रमणौ ॥

त्रि । वलशून्ये । अमांसे ॥ दुष्टंवल
मस्य ॥

दुर्बला । स्त्री । अम्बुशिरीषिकायाम् ॥

दुर्वाधः । त्रि । दुर्ग्रहे ॥ बोहुमशक्ये ॥

दुर्मितः

दुःखेनबुध्यते । बुध० । ईषदुस्सुषुक्
कृकृच्छार्थेषुखल् ॥

दुर्मगः । वि । अनिष्टे ॥

दुर्मगा । स्त्री । विरक्तायाम् ॥ पतिस्ते
हरहितायाम् ॥ दुष्टोभगो भाग्यं
यस्याः ॥

दुर्भाग्यम् । न । दुरदृष्टे ॥

दुर्भिक्षम् । न । भिक्षायाश्चप्राप्तिकाले

। अकाल इति काल इतिच भाषा
प्रसिद्धे समयविशेषे ॥ यद्देशे यत्काले
तद्देशतत्कालयोग्यसस्यादिकं न
जायते तदातद्देशेयाव्यमानद्रव्याणां

भात् दुर्भिक्षं जातमितिव्यवह्रियते
॥ अत्र चाणक्येन मुनिना नववृत्त
यउक्ताः । तथाहि । शकटः शाकिनी
गात्रे जाल मस्यन्दनं वनम् । अनूपं
पर्वतोराजा दुर्भिक्षेनववृत्तय इति ॥
अस्यार्थः शाकिनीशब्देद्रष्टव्यः ॥ भि
क्षाया अभाव इत्यर्थे ऽव्ययीभावः
॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डल
भेदिनौ । दातान्नस्यतु दुर्भिक्षे सु-
भिक्षे वस्त्रहेमदः ॥ दुर्भिक्षमल्पं स्म-
रणं चिराय ॥

दुर्मतिः । वि । विवेकप्रतिबन्धकपापे
न मलिनमती ॥ दुष्टामतिर्यस्य ॥

वत्सरविशेषे । यथा । दुर्भिक्षं मध्य
मं प्रोक्तं व्यवहारो न वर्तते । भवे

दुर्मिल

द्वै मध्यमादृष्टिदुर्मता समुपस्थिते
॥ ५५ ॥

दुर्मदः । वि । अतिमत्ते ॥

दुर्मनाऽ । वि । अन्तर्मनसि । विमन
सि । चिन्तादिव्याकुलचित्ते ॥ क्रि
यास्वस्थिरे ॥ दुःस्थितं मनो ऽस्य ॥
स्त्री । शतावर्धाम् ॥

दुर्मरः । पुं । दुर्मता ॥ मरणं मरः ।
दुष्टो मरः ॥

दुर्मरा । स्त्री । श्वेतदूर्वायाम् ॥ कृष्ण
दूर्वायाम् ॥

दुर्मर्षणः । वि । मर्षितुमशक्ये ॥ दुः
खेनमृष्यते । मृष० । भाषायां शा-
सियुधीतियुच् ॥

दुर्मिलका । स्त्री । मात्रादृष्टप्रभेदे ॥

यथा । द्वाचिंशन्मात्रं फणितजल्य
तसकलविभूषणवृत्तवरम् दशवसु-
भुवनैर्यति रत्नप्रभवतिकविकुलहृद-
यानन्दकरम् । यद्यष्टचतुष्कलगणानि
र्मितपदमिति दुर्मिलकानाम वरम्-
नरपतिवरतोषणवन्दिविभूषणभुवन
विदितसन्तापहरम् ॥ यथा । यमु-
नाजलकेलिविलोखविलोचनगोपी
जनहृतवसनवरम् तटजलविशाल
तमालतरुणतरुदुर्गमशाखारोहपर-
म् । निजभुजमदमत्तभोजपतिमा-
नससम्भृतदम्भविनाशकरम् करक-

दुर्लभं

मलमयूखमुषितकमलं नम स्त्रीला
मानुषवेषधरम् ॥

दुर्मिला । स्त्री । दुर्मिलकावृत्ते ॥

दुर्मुखः । पुं । कपिविशेषे ॥ नागभेदे ॥

वाजिनि ॥ गणेशमूर्त्यन्तरे ॥ महि

षासुरस्यसेनापतिविशेषे ॥ उत्तर-

द्वारेनवमगृहे ॥ वत्सरविशेषे ॥ तुष

धान्यक्षयोदेविसर्वसस्यमहार्घता ।

व्यवहाराश्चनश्यन्तिदुर्मुखेदुर्मुखाः प्र

जाः ॥ त्रि । मुखरे । अवदुमुखे । अ

प्रियवादिनि ॥ दुर्निन्दितंमुखमस्य ॥

दुर्मेधाः । वि । मन्दमत्तौ । विवेकासम

र्थे ॥ दुष्टामेधावस्यसः । निश्चयमसि

च प्रजामेधयोः ॥

दुर्मेहः । पुं । काकतुल्याय ॥

दुर्मेहा । स्त्री । कैवाडोडी इतिभा-

षा प्रसिद्धे वृक्षे । काकादन्याम् ॥

दुर्योधनः । पुं । धृतराष्ट्रतनये । कौर

व्यभूपतौ । सुयोधने ॥ दुःखेनयुध्य

ते । युध० । भाषायां शासियुधीति

युच् ॥

दुर्लभिका । स्त्री । छन्दोभेदे ॥ यथा ।

वसुभिश्च रसै रथदिग्भि रुदीरित

सद्यतिका विहिताहि यदा सगणा

ष्टकभूषितसच्चरणा जितदुर्नयदुर्ल

तिकेतितदा । फणभृत्कुलमङ्गलना

मकनागवरप्रथिता सुकृतां सुखदा

दुर्वाक्

यशवन्तधराधिपगौडकुलोक्त्वता

मवधेहिहृदेहसदा ॥

दुर्लभः । पुं । कच्छुरे ॥ द्राविडके । क

र्चुरे ॥ वि । दुष्प्रापे ॥ यथा । दुर्लभं

वयमेवैतत् देवानुग्रहहेतुकम् ।

मनुष्यत्वं मुमुक्षुत्वं महापुरुषसंश्र

यइति विवेकचूडामणिः ॥ अतिप्रश

स्ते ॥ प्रिये ॥ दुर्लभं प्राकृतं वाक्यं

दुर्लभः क्षेमकृतसुतः । दुर्लभासदृ

शीभार्या दुर्लभः स्वजनः प्रियः ॥ दुः

खेनलभ्यते । लभ० । ईषद्दुस्सुष्वि

तिखल् ॥

दुर्लभा । स्त्री । भक्तौ ॥ जन्मान्तरसह

स्त्रेषु तपोज्ञानसमाधिः । नराणां-

चीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजाय

ते ॥ इति व्यासवचनम् ॥ दुरालभा

याम् ॥ श्वेतकण्टकार्याम् ॥

दुर्बचः । वि । वक्तुमशक्ये । दुःखकथ्ये ॥

दुर्बचः । न । मन्दवाक्ये ॥ असह्यं दु

र्वचो ज्ञातेर्मेघान्तरितरौद्रवत् ॥

दुर्बर्णम् । न । रजते । रूप्ये ॥ सुवर्णा

पेक्षया दुष्टावर्णस्य ॥ रत्नवालुके ।

ऐलेये ॥ त्रि । असङ्ख्ये ॥

दुर्बर्णकम् । न । रजते ॥ इति हेम

चन्द्रः ॥

दुर्वाक् । स्त्री । दुष्टायां वाचि ॥ वि ।

कवदे ॥ दुष्टावागस्य ॥

दुर्ली	दुष्कृत
दुर्वाच्यम् । वि । अवक्तव्ये ॥	दितिडीष् ॥
दुर्वादः । पुं । दुर्लभः । निन्दितवाक्ये ॥	दुष्टः । पुं । भक्तके ॥ शम्भुके ॥ वि ।
॥ दुष्टोवादः ॥ स्तुतिपूर्वकदुष्टोक्तौ ॥	दुस्ते ॥
दुर्वासाः । पुं । अचितनये शङ्करांश- ज्जाते मुनिविशेषे । कुम्भारणौ ॥ वि ।	दुष्टचरितम् । नाशुतिसमृद्धविहिते पा- पकर्मणि ॥ दुष्टचरितम् ॥
। कुम्भारणौ ॥	दुष्टमा । पुं । अक्षयमेवमणी । दिन- मके ॥ कोठरागे ॥ दुष्टचर्मास्य ॥
दुर्विज्ञेयः । वि । दुर्दर्शः ॥ दुःखेन नि- ज्ञेये ॥	दुश्चिन्तम् । न । लघात् तृतीयभवने । सहजे ॥
दुर्विधः । वि । दरिद्रे ॥ दुःखा विधा प्र- कारः समदुर्विधास्य ॥ खले ॥ मूर्ख- वालिशे ॥	दुष्चयनः । पुं । इन्द्रे ॥ दुःखेन दुष्टं दु- ष्टेषुवा चयनपतनमस्य ॥ चयनमु- निनैकदाजितत्वात् दुःसहः चयने स्येति वा ॥
दुर्विनीतः । पुं । शूकले । रुशिक्षिता- श्वे ॥ वि । अविनीते ॥	दुष्करम् । न । दुःखेनकरणे ॥ आकाशे ॥ वि । दुःखेनक्रियमाणे ॥ वर्तुमश- क्ये ॥ अपियत् सुकरं कर्म तदप्येके नदुष्करम् ॥ दुःक्रियते । ईषद्दुःसुख- तिखल् ॥
दुर्विभाष्यः । वि । अवितर्क्ये ॥	दुष्कर्मा । न । पापे ॥
दुर्बुधः । वि । दुर्जने । दुष्टे । ऐन्द्रजा- लिककितवादैः ॥ दुष्टवृत्तमस्य ॥	दुष्कुलम् । न । दुष्टकुले ॥ वि । दुष्ट- कुलजे ॥
दुर्बुद्धिः । वि । दुष्टेकर्मणि वर्तमाने ॥	दुष्कुलीनः । पुं । चो । अयमन्यदर्थे ॥
दुष्टेकर्मणि बुद्धिः दुष्टावावृत्तिर्यस्य ॥	वि । दौष्कुलेये ॥ दुष्कुलस्याऽप- त्यम् । दुष्कुलादुत्पत्तिपक्षे खः ॥
दुर्हन्-द् । वि । वैरिणि । शत्रौ ॥ दु- ष्टहृदयमस्य । सुहृद्दुर्हदौ मित्राभि- वयोरिति निपातनात् हृदयस्य हृद्- भावः ॥	दुष्कृतम् । न । पापे ॥ तत् तत्क- र्तुं मरणानन्तरं तेन सह गच्छतीत्य- तं वक्षिपुराणे । गृहादर्थं निवर्तने
दुर्हृदयः । वि । दुष्टान्तःकरणे ॥	
दुष्टिः । पुं । मुनिविशेषे ॥ स्त्री । कच्छ- प्याम् ॥ दौलति । दुल्लतत्क्षेपे । इगु- पधात्किदिति ॥	
दुली । स्त्री । कमलाम् ॥ कृदिकारा-	

दुष्टयो

दुष्यन्तः

शमशानादपिवान्धवाः । सुकृतं दुष्कृ

तं लोके गच्छन्त मनु गच्छति ॥

तस्माद् वित्तं समासाद्य दैवाद् वा

पौरुषा दथ । दद्यात् सन्यग् द्विजा

तिभ्यः कीर्त्तनानि च कारयेदिति ॥

दुष्टं कृतं करणमनेन । इदुदुपधस्य-

चाप्रच्ययस्येति षः ॥ त्रि । तद्वति ॥

दुष्कृतात्मा । त्रि । पापहृदये । पापवद्भौ ॥

दुष्कृती । त्रि । पापकारिणि । पापेन

सह निच्ययोगिनि । वेदमार्गविरो

धिनि ॥ दुष्कृतमस्याख्यस्मिन्वा ।

इनिः ॥

दुष्क्रीतः । त्रि । महार्घे ॥ यथा । क्री

त्वा मूल्येन ये द्रव्यं दुष्क्रीतं म-

न्यते क्रीयी । विकृतुः प्रतिदेयं तत्

तस्मिन्नेवाक्रयवित्तमिति नारदः ॥

दुष्कृत् । न । दुःखे ॥

दुष्कृदिरः । पुं । खदिरप्रभेदे । महा

सारे । गोरटे । चुद्रखदिरे ॥

दुष्टम् । न । कुष्ठौषधौ ॥ त्रि । अधमे

॥ दुर्वले ॥ वच्चके ॥ दोषयुक्ते ॥

यथा । दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वे-

तिभाष्यम् ॥

दुष्टकालः । पुं । केत्वाद्युत्पाददर्शने ॥

गुरुशुक्रास्तादौ ॥

दुष्टचारिणी । स्त्री । स्वैरिण्याम् ॥

दुष्टयोगः । पुं । व्यतीपातादौ ॥

दुष्टवृषः । पुं । गलौ ॥ शक्तोऽधुर्वहो

यो हि वृषो गच्छिष्यदाहृतः ॥

दुष्टा । स्त्री । दुःशीलायाम् । पुंश्वला

म् ॥ दुष्टाभार्था शठं भिचं भृत्याश्चो

त्तरदायकाः । ससर्पे च गृहे वा सो मृ

च्युरे वनसंशयः ॥ दुर्वचनायाम् ॥

दुष्टाश्वः । पुं । अदान्ताश्वे ॥

दुष्टु । अ । निकृष्टे । निन्दायाम् ॥ दुः

स्थानम् । षा० । अपदुःसुषुस्थ इति

कुः । सु० षत्वम् ॥

दुष्टुः । त्रि । अदिनीते ॥

दुष्पत्रः । पुं । चोराभिधगन्धर्व्ये ॥

चण्डाद्रुमे ॥ दुष्टानिपचाण्यस्य ॥

दुष्पूरः । त्रि । पूरयितुमशक्ये ॥

दुष्प्रधर्षणी । स्त्री । वार्त्ताक्याम् । व

नभयटा इति भाषा ॥ दुःखेन प्रधृष्यते

। जिघृषा प्रागल्भ्ये । कर्मणि ल्युट् ॥

दुष्प्रधर्षा । स्त्री । दुरालभायाम् ॥ ख

र्जूर्याम् ॥

दुष्प्रधर्षिणी । स्त्री । वात्ताकौ ॥ कण्ट

कार्याम् ॥ वृहत्ताम् ॥ पुनः पुनर्दुःखे

न प्रधृष्यते । जिघृषा० । आभीक्ष्

ण्ये णिनिः ॥

दुष्प्रवृत्तिः । स्त्री । दुर्वर्त्तायाम् ॥

दुष्प्रवेशः । स्त्री । कन्यारीवृत्ते ॥

दुष्यन्तः । पुं । चन्द्रवंशीयवृद्धपतिविशेषे

। शकुन्तलापतौ । भरतपितरि ॥

दूतः

दुः० । अ । दुःखे ॥ कोपे ॥ दुःखभाषने
॥ दोषे ॥

दुस्तरः । वि । दुःखेन तर्तुं शक्ये । तरि
तुमशक्ये ॥ ईषदः सुध्वितिखल् ॥
दुस्तर्कः । पुं । शुष्कतर्के ॥ दुस्तर्कात् सु
धिरस्यताम् ॥

दुस्यः । वि । दुर्गते ॥ मूर्खे ॥ दुःखेन
तिष्ठति ॥ षा० । सुपिस्थइतिकः ॥

दुस्पर्शः । वि । दुःस्पर्शे ॥

दुस्पर्शा । स्त्री । दुःस्पर्शायाम् ॥

दुहितुः पतिः । पुं । जामातरि ॥ विभा
षा स्वसृपत्योरिति वा ऽलुक् ॥

दुहिता । स्त्री । सुतायाम् । कन्यायाम् ॥
दोग्धि । दुहप्रपूरणे । नष्टृने दृत्त्वदृ
होत्पोत्प्रात् जामातृमातृपितृदु
हिविति दुहेस्तृ । इट् गुणाभावश्च
निपातितः ॥ दहति वा । दह भस्मी
करणे । तथा साधुः । स्वस्त्रादित्वान्न
डीप् ॥

दूतः । पुं । सन्देशहरे । वार्त्ताहरे ॥

दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशार
दम् । इज्जिताकारचेष्टं शुचिं दक्षं
कुलोद्भूतम् ॥ अनुरक्तः शुचिर्दक्षः
स्मृतिमान् देशकालवित् । वपुष्मा
न् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रश
स्यते ॥ अमात्ये दण्डायत्तो दण्डे
नैनयिकी क्रिया । नृपतौ कोषरा

दूतघ्नी

प्रेच दूते सन्धिविपर्ययौ ॥ दूत एव

हि सन्धस्ते भिनत्येवच संहतान् ।

दूतस्तत् कुर्वते कर्मभिद्यन्ते येन वा

नवा ॥ सविद्या दस्यकृत्येषु निगूढे

जितचेष्टितैः । आकारमिज्जितं चेष्टां

भृत्येषु चचिकीर्षितम् ॥ बुद्ध्या च स

र्वं तत्त्वेन परराजचिकीर्षितम् । त

था प्रयत्नमातिष्ठेद् यथात्मानं नपी

डयेदिति मनुः ॥ अस्य लक्षणं यथा

। यथोक्तवादी दूतः स्याद्देशभाषा वि

शारदः । सक्तः क्लेशसहो वाग्मी दे

शकालविभागवित् । विज्ञातदेशका

लश्च दूतः स्यात् समहीचितः ॥ व

क्ता नयस्य यः काले स दूतो नृपते

र्भवेदिति मत्स्य पु० ॥ मेधाघी वा-

क्पटुः प्राज्ञः परचित्तो पल्लवकः ।

धीरो यथोक्तवादी च एष दूतोभिधी

यते इति चासक्यम् ॥ अस्यावध्यत्वं

यथा । वैरूप्यमङ्गेषु कषानिपातो

मौण्यं तथा लक्षणसन्निवेशः । एता

न्वधानर्हतिरुक्तवादी शास्त्रेषु दूत

स्त्वधेन दृष्ट इति ॥ दवति । दुर्गतौ

। दूतनि म्यां दीर्घं श्चेति क्तः ॥ यद्वा

। दूयते स्म । दूङ् परितोपे । गत्यर्थे

ति क्तः ॥ दुनेति वा । टुलु उपतापे ।

पूर्ववत् ॥

दूतघ्नी । स्त्री । कदम्बपुष्प्याम् ॥

दूरदृ

दूतागारम् । न । पचगृहे । डाक इति

पोष्ट इतिचेतरभाषा ॥

दूतिः । स्त्री । दूतिकायाम् ॥ दूयते ।

दूङ् । क्तिच् ॥

दूतिका । स्त्री । सञ्चारिकायाम् ॥

दूती । स्त्री । स्त्रीपुंसेः सन्देशप्रापिका
याम् । सञ्चारिकायाम् ॥ गौ० डीष् ॥

दूतीका । स्त्री । सञ्चारिकायाम् ॥

दूच्यम् । न । दूतत्वभावे ॥ दूतभावे

॥ दूतकर्मणि ॥ दूतस्यभावः कर्मवा

। दूतवशिगम्याच्चेति यः ॥

दूनः । चि । अध्वादिनाश्रान्ते ॥ दूयते

स्म । दुगतौ क्तः । दुग्बोर्दीर्घश्चेति

नत्वम् ॥ अकर्मकत्वात् कर्त्तरि-

वाक्तः ॥ सन्तप्ते ॥ पित्तेन दूने रस

ने सितापि तिक्तायते हंसकुलावतं

सेतिनैषधम् ॥

दूरः । चि । विप्रकृष्टे ॥ महतान्तरेण च

र्त्तमाने ॥ अगोचरे ॥ दुःखेनेयते

प्राप्यते । दुरीणोलोपश्चेतिसाधुः ॥

दूरदर्शनः । पुं । गृध्रे ॥

दूरदर्शी । पुं । पण्डिते दूरं दूराद्वा प

श्यति । दृशिर् । गृ० णिनि । सुपी

तिग ॥ गृध्रे ॥ चि । दीर्घदर्शके ॥

दूरदृक् । पुं । पण्डिते ॥ गृध्रे ॥ चि

। दीर्घदर्शके ॥ दूरावलोकनार्थेय-

न्त्रविशेषे । दूरवीक्षणे । दूरवीन इ-

दूर्वा

तिभाषा ॥ दूरे दृक् दर्शनं येन ॥

दूरमूलः । पुं । मुञ्जदृष्टे ॥

दूरवर्त्ती । चि । महतान्तरेण वर्त्तन-

शीले ॥ यथा । किन्तया दूरवर्त्तिन्या

श्रिया राक्षसपुङ्गव । अरयोयां नप-

श्यन्ति वन्धुभिर्या न भुञ्ज्यत इति रामा-

यणे विभीषणं प्रतिरामवाक्यम् ॥

दूरवीक्षणम् । न । दूरवीन इतिप्रसि

द्धे दूरदृशि यन्त्रे ॥

दूरवेधी । पुं । दूरापातिनि । दूरनिचे

प्याद्धे ॥

दूरभिन्नः । चि । अत्यन्तत्रिचक्षणे ॥

दूरस्थः । चि । विप्रकृष्टस्थिते ॥ योज-

नत्वचकोच्यन्तरिते ॥ दूरेतिष्ठति ।

ष्ठा० । सुपिस्थ इति कः ॥

दूरापाती । पुं । दूरवेधनि ॥

दूरेत्यः । चि । दूरेजातादौ ॥ पथिके

॥ दूरादेत्यः ॥

दूरेरितेक्ष्णः । चि । केकरे ॥

दूर्थम् । न । शय्याम् ॥ विष्टायाम् ॥

दूर्वा । स्त्री । शत्रुपर्विकायाम् । नील

दूर्वायाम् । तिक्तपर्वायाम् ॥ श्वेतदू

र्वायाम् । गोलोम्याम् ॥ नीलश्वेत-

त्रिभेदेन दूर्बेदे समुदाहृते ॥ रक्तपि-

त्तकण्डूत्वग्दोषनाशिनीयमिति रा-

जवल्लभः ॥ दूर्वति दूर्थतेवा । दुर्वी

हिंसायाम् । अच् घञ्वा । उपधाय

दूषिता

चेतिदीर्घः ॥

दूर्वाकाण्डम् । न । दूर्वाणांसमूहे ॥

दूर्वादिभ्यः काण्डः ॥

दूर्वाष्टमी । स्त्री । भाद्रशुक्लाष्टम्याम् ॥

दूषिका । स्त्री । } नील्याम् ॥
दूषी । स्त्री । }

दूषकः । त्रि । पांसने । दोषोत्पादके

॥ पुं । शालेर्जात्यन्तरे ॥ दूषयति ।

दुष० । गत्यन्तः । खुल् । दोषोणा

विच्युत्वम् ॥

दूषणः । पुं । राक्षसविशेषे । राक्षसा-

दृखरसेनापतौ ॥ न । दोषे ॥ दूष

यति । दुषवैकृत्ये । न० ल्युः ॥

दूषणारिः । पुं । श्रीरामे ॥

दूषिः । स्त्री । दूषिकायाम् ॥ दूषयति

। दुष० । गत्यन्तः । दोषोणाविच्युत्त-

म् । अचङ्गः ॥

दूषिका । स्त्री । तूषिकायाम् ॥ लोच

नक्षमले । पिच्छोडके । गीड इति

भाषा ॥ दूषयति । दुष० । गत्यन्तः ।

ऊत्वम् । खुल् ॥ यद्वा । दूषयते र

चङ्ग रिति इप्रत्ययः । ऊत्वम् । स्वा

र्थे कन् ॥

दूषितः । चि । अभिशस्ते । चारिते ।

वाच्ये । प्राप्तदोषे ॥

दूषिता । स्त्री । दोषप्राप्तायां कन्याया

म् । सस्वेदायाम् ॥

दृक्काणः

दूषी । स्त्री । नेचमले ॥ कृदिकाराद

क्तिनइतिङीप् ॥

दूषीका । स्त्री । दूषिकायाम् ॥ दूषय

ति । दुष० । गत्यन्तः । ऊत्वम् । क

षिदूषिभ्यामीकन् ॥ स्वार्थ कन्वा ॥

दूषीविषम् । न । औषधादिभिरवीर्या

विषे । आदिना दावाग्निवायुरौद्र

शोषिते विषे ॥ जीर्णं विषमौषधि

भि र्हतंवा दावाग्निवातातपशोपि-

तं वा । स्वभावतोवा गुणविप्रहीनं

विषं हिदूषीविषता मुपैतीतिमा-

धवः ॥

दूष्यम् । न । वस्त्रे ॥ वस्त्रगृहे ॥ पूये

॥ चि । दूषणीये ॥ यथा । दूष्यं वचो

मम पुनर्निपुणं विभाव्यभावावबोध

विहितो नदुनोति दोषइति ॥ दूष्य

ते । दुष० । गत्यन्तादचोयत् । दोषो

णाविच्युत्वम् ॥ दूषयितुमर्हो वा ।

अर्हेकृत्यटचश्च ॥

दूष्या । स्त्री । कच्चायाम् । वरचायाम्

। गजमध्यवन्धनरज्ज्वाम् ॥ दूष्यते

ऽनया । दुष । यत् । टाप् ॥

दृक्कम् । न । लिङ्गे ॥ इतिसंचित्तसारो

णादिदृत्तिः ॥

दृक्काणः । पुं । द्रेक्काणे ॥

दृक्कर्षः । पुं । सर्पे ॥ दृशौकर्णावस्य ॥

दृक्काणः । पुं । द्रेक्काणे । लयत्रिभागे ॥

दृढम्

दृक्प्रसादा । स्त्री । कुलत्यायाम् ॥ कु
लत्याञ्जने ॥

दृक्प्रिया । स्त्री । शोभायाम् ॥

दृक्श्रुतिः । पुं । सर्पे ॥

दृक्स्थितिः । स्त्री । दृष्टेः स्यैर्ये ॥ दृशः
स्थितिः ॥ दृष्टिज्ञानमयी कृत्वा प
श्येद्ब्रह्ममथ जगत् । सा दृष्टिः परमो
दारा न नासाग्रविलोकिनी ॥ दृष्टि
दर्शनदृश्यानां विरामो यत्र वा भवे
त् । दृष्टि स्तत्रैव कर्त्तव्या न नासा
ग्रविलोकिनी त्याचार्याः ॥

दृग्ध्वजः । पुं । सूर्ये ॥

दृग्गोलः । पुं । खगोलान्तर्गते गोलवि
शेषे ॥

दृग्भूः । स्त्री । सर्पे ॥ वज्रे ॥ भास्करे ॥

दृग्विषः । पुं । नागे ॥

दृढम् । न । लौहे ॥ अतिशये । निता
न्ते ॥ क्रियाविशेषणस्थक्तीवत्त्वं द्रव्य
विशेषणेतुवाच्यलिङ्गता ॥ पुं । रूप-
कप्रभेदे ॥ यथा । दृढाख्यः स्थाप्य
घुद्वहं ताले च हंसलीलके । चतुर्द
शाक्षरैर्युक्तः शृङ्गारे परिकीर्त्तित इ
ति सङ्गीतदामोदरः ॥ त्रि । स्थूले ॥
प्रगाढे । अप्रशियिले ॥ बलवति ।
शक्ते ॥ कठिने ॥ दर्हति दृंहति स्सवा
। दृहदृहिरुद्वी । कप्रत्यये । दृढः
स्थूलबलयोरिति क्तस्ये उभावः त

दृढप

स्यदत्तम् हस्यलोपः इदितोनलोप
श्च निपात्यते ॥

दृढकण्टकः । पुं । क्षुद्रफलकवृक्षे । धौ
ला आँकडा इति गौडभाषा ॥

दृढकाण्डः । पुं । वंशवृक्षे ॥ न । दीर्घ
रोहिषके ॥

दृढकाण्डा । स्त्री । पातालगरुडीलता
याम् ॥

दृढकारी । त्रि । प्रारब्धकर्मसम्पादयि
तरि ॥

दृढक्षुरा । स्त्री । वल्लजायाम् ॥

दृढगात्रिका । स्त्री । मत्स्यप्लवाम् ॥

दृढग्रन्थिः । पुं । वंशे ॥

दृढच्छदम् । न । दीर्घरोहिषके ॥

दृढतरुः । पुं । धववृक्षे ॥

दृढतृणः । पुं । मुञ्जतृणे ॥

दृढतृणा । स्त्री । वल्लजायाम् ॥

दृढत्वक् । पुं । यावनालशरे ॥

दृढदंशकः । न । हांगर इति प्रसिद्धे
यादसि ॥

दृढनिश्चयः । त्रि । स्थिरप्रज्ञे ॥ दृढः
कुतार्किकैरभिभवितुमशक्यतया स्थि
रो निश्चयो ऽहमस्य कर्त्तृभोक्तृस
च्चिदानन्दादितोयं ब्रह्मेत्यथवसाय
शीले संसारादुपरते मुनौ ॥

दृढनीरः । पुं । नारिकेलवृक्षे ॥

दृढपत्रः । पुं । वंशे ॥

दृढ	दृन्मूः
दृढपत्नी । स्त्री । वल्लजायाम् ॥	स्तेयव्रह्मचर्यापरिग्रहादीनि व्रतानि
दृढपादा । स्त्री । यवतिक्तायाम् ॥	नियमा यस्यसतथा । शमदमादिसा
दृढपादी । स्त्री । भूम्यामल्याम् ॥	धनसम्पन्नइतियावत् ॥
दृढप्ररोहः । पुं । सत्तृचे ॥	दृढसन्धिः । वि । संहते । निश्चिद्रे ॥
दृढफलः । पुं । नास्तिकेरे ॥ दृढानि	दृढः सन्धिः सन्धानमस्य ॥
फलानि यस्यसः ॥	दृढस्त्रिका । स्त्री । मूर्वायाम् ॥
दृढवन्धिनी । स्त्री । श्यामालतायाम् ॥	दृढस्त्रन्धः । पुं । चीरिकावृचे ॥
दृढभूमिः । वि । विषयमुखवासनया-	दृढाङ्गम् । न । जीरके ॥
चालयितु मशक्ये ॥	दृता । स्त्री । जीरके ॥
दृढमुष्टिः । पुं । खड्गादौ ॥ वि । कृप-	दृतिः । पुं । चर्मपुटे । चर्मनिर्मितोद
णे ॥ दृढामुष्टिर्यस्य ॥	कादिपात्रे ॥ मत्स्ये ॥ दृणाति । दृवि
दृढमूलः । पुं । मुञ्जवृक्षे ॥ मन्यानक	दारणे । दृणातेर्हस्येति तिः ॥ श
वृक्षे ॥ नारिकेले ॥	रीरावयवविशेषे ॥ उदकनोदनच-
दृढरङ्गा । स्त्री । स्फट्याम् ॥	र्मयन्ते ॥
दृढलता । स्त्री । पातालगरुड्याम् ॥	दृतिधारकः । पुं । आकल्पाता इति-
दृढलोमा । पुं । शूकरे ॥ वि । कठिन	गौडभाषाप्रसिद्धे वृक्षे ॥
लोमयुक्ते ॥ दृढानि लोमानि यस्य ॥	दृतिहरिः । पुं । पशौ ॥ दृतिहरतीति
दृढवल्कलः । पुं । पूगे ॥ लकुचे ॥	विग्रहे दृत्युपदादुरतेः पशौ कर्त्तरि
दृढवल्का । स्त्री । अम्बठायाम् ॥	इन्प्रत्ययः ॥
दृढबीजः । पुं । चक्रमर्द्रे ॥ वदरे ॥ व-	दृन् । अ । दृढार्थे ॥ हिंसायाम् ॥
दुरे ॥	दृन्मूः । स्त्री । सर्पे ॥ चक्रमर्पे ॥ पुं । व
दृढव्रतः । वि । अचात्यसङ्कल्पे । फल-	जे ॥ अग्न्यभूपता ॥ तदसर्जिता ॥
पर्यन्तं प्रारब्धव्रतापरित्यागशीले ॥	कपौ ॥ सन्दर्भकर्त्तरि ॥ कथके ॥
सर्वथाभगवानेव भजनीयः सचैवं ह	सूर्ये ॥ दृभति । दृभीग्रन्थे । अन्दु
पणवेतिप्रमाणजनिताऽप्रामाण्यश	न्मूजम्बितिकूप्रत्यये । निपातनानु-
ङ्गाशून्यविज्ञाने ॥ दृढानि प्रतिपच्चै	म् अनुस्वाराभावोपि । ह्रस्ववद्रूपाणि
श्चालयितुमशक्यानि अहिंसासत्या	॥ दृढशब्दउपपदेभुवःकूप्रत्यय उप

दृशाका

दृष्टम्

पदस्य दृष्टादेशो निपातनादिति माध-
वः ॥ यद्वा । दृष्टिना न्तमर्थं दृष्टा-
र्थकमुपपदम् । वर्षाभूवद्रूपमस्ये-
त्याहुः ॥

दृष्टः । चि । उद्गते । गर्विते ॥ दृप्यते ।
दृपद्वर्षविमोहनयोः । अस्मात्प्रत्यया
कर्मकेत्यादिना कर्त्तरि क्तः ॥

दृष्टः । चि । वक्षति ॥ दृप्यति । दृप० ।
स्फायितश्चीतिरः ॥

दृष्टः । चि । ग्रथिते ॥ दृश्यते स्म ।
दृभीग्रन्थे । क्तः ॥

दृष्टिः । स्त्री । गुरुणे ॥

दृक् । स्त्री । दर्शने ॥ नेत्रे ॥ नेत्रेण हि
रूपं व्याप्यते इत्यविवादम् ॥ बुद्धौ
॥ ज्ञाने ॥ रूपं दृश्यं लोचनं दृक् त-
दृश्यं दृष्टमानसम् । दृश्याधीष्टतयः
साक्षीदृगेव न तु दृश्यते ॥ चि । वी-
चके ॥ अथ्यचे ॥ ज्ञातरि ॥ पश्यति
दृष्टिर्प्रेचये । क्तिप् ॥ यद्वा । दृश्य-
ते दर्शनमनयावा । सं० क्तिप् । कि-
न् प्रच्ययस्येति बहुव्रीह्याश्रयणत्
क्तिप्यपिकृत्वम् । त्यदादिषु दृष्टः कि-
नोविधानात् ॥ द्व्यङ्के ॥

शत् । स्त्री । दृष्टदि ॥

दृष्टदती । स्त्री । दृष्टदत्ताम् ॥

दृष्टा । स्त्री । चक्षुषि ॥

दृष्टाकाङ्क्ष्यम् । न । पद्मे ॥

दृष्टानः । पुं । विरोचने । सूर्ये ॥ आ-
चार्ये ॥ लोकपाले ॥ न । ज्योतिषि-
॥ पश्यति । दृष्टिर्० । युधिवुधिरदृष्टः
किञ्चेत्यानच् ॥

दृष्टिः । स्त्री । चक्षुषि ॥ दर्शने ॥ गो-
पीदृगुत्सवदृष्टिः प्रविवेशगोष्ठम् ॥

दृष्टिस्वरूपः । चि । चैतन्यघने ॥

दृष्टी । स्त्री । नेत्रे ॥

दृष्टोपमम् । न । सिताम्भोजे ॥

दृश्यम् । न । अनात्मस्वरूपे । ममेदं-
श्रोत्रं ममेदं मन इत्यादिममतास्य-
दत्तेनात्मन उपसर्जनभूते स्थूलदेहा-
दौ ॥ दृष्टिदृष्टिब्याप्यं दृश्यमिति प्र-
सिद्धम् ॥ चि । दृष्टये । दर्शनीये ॥
दृष्टुयोग्यम् । दृष्टेर्द्धलोपार्थत् ॥ च-
दुपधाच्चाकृपिचृतेरिति क्यप् वा ॥

दृष्टस्तारम् । न । मुण्डायसे ॥

दृष्टद् । स्त्री । निष्पेषणशिलापट्टे । शि-
ल् इति भाषा ॥ पाषाणे । प्रस्तरे ॥
दृष्टाप्यत्र । दृष्टिदारणे । दृष्टातेः पु-
ग्नस्वश्चेत्यदिः ॥

दृष्टदती । स्त्री । नदीविशेषे ॥ दृष्टदः
सन्त्यस्याम् । मतुप् । जयइति मस्यवः
॥ कात्यायन्याम् ॥

दृष्टम् । न । महीभुजां स्वपरचक्रोत्थ-
मये ॥ स्वराष्ट्राच्चौराटविकादेर्भयम्
। परराष्ट्राहाडविलोपादेर्भयम् ॥ प्रति

दृष्टान्तः

विषयाध्यवसाये ॥ त्रि । साक्षात्कृते । प्रत्यक्षे । अक्षिगोचरे । ईक्षिते ॥ अक्षिचित् कपिला सची राजा भिक्षुर्महोदधिः । दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात् पश्येत निश्चयः ॥ दृश्यते स्म । दृशिर्० क्तः ॥ ज्ञाते ॥ दर्शने ॥

दृष्टपृष्ठः । त्रि । पलायमाने ॥

दृष्टप्रत्ययः । त्रि । दृढविश्वासे ॥

दृष्टरजाः । स्त्री । मध्यमायाम् । प्रवक्तुं प्राप्तरजस्वायां नार्याम् ॥ दृष्टं रजो यस्याः ॥ प्रौढायाम् ॥

दृष्टान्तः । पुं । मरणे ॥ शास्त्रे ॥ उदाहरणे ॥ प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं सदृष्टान्तः ॥ तथाच गौतमसूत्रम् । लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं सदृष्टान्त इति ॥ लौकिकोऽप्राप्तशास्त्रपरिशीलनजन्यबुद्धिप्रकर्षः प्रतिपाद्यइतिफलितोर्थः । परीक्षकः शास्त्रपरिशीलनप्राप्तबुद्धिप्रकर्षः प्रतिपादकइतिफलितोर्थः ॥ तथाच प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरितिपर्यवसन्नम् । बहुवचनंकथाबहुत्वमभिप्रेत्य बुद्धेःसाध्यसाधनोभयविषयिण्यास्तदभावविषयिण्यादा साम्यमविरोधो यस्मिन्नर्थे सौर्धोदृष्टान्तः । वादिप्रतिवादिनोःसाध्यसाधनोभयप्रकारकतदभा-

दृष्टिः

वदयप्रकारकान्यतरनिश्चयविषयो-
दृष्टान्तइतिपर्यवसितोर्थः ॥ * ॥ अलङ्कारविशेषे । दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम् ॥ एतेषांसाधारण्यमदीनां दृष्टोऽन्तोनिश्चयोयत्र सदृष्टान्तः । त्वयि दृष्ट एव तस्यानिर्वाति मनो मनोभवज्वलितम् । आलोकेहिहिमांशो विक्सति कुमुदं कुमुदवत्याः ॥ एषसाधर्म्येण वै धर्म्येणतु । तवाहवे साहसकर्मशर्मणः करं कृपाणान्तिकमानिनीषतः । भटाः परेषां विशरारुता मगुर्दधत्यऽवाते स्थिरतां हि पांशवः ॥ * ॥ उपमाने ॥ दृष्टः अन्तोनिश्चयो च । दृष्टशक्तः सादृश्यवलेन प्रकृतार्थनिर्णयोयेनवा ॥

दृष्टिः । स्त्री । बुद्धौ ॥ लोचने ॥ दर्शने ॥ ज्ञाने ॥ अन्तः करणवृत्तौ ॥ चक्षुर्जन्यमनोवृत्तिश्चक्षुक्ता रूपभासिका । दृष्टिरिच्छुच्यते द्रष्टा दृष्टेः कर्त्तेति लौकिकैः ॥ दर्शनम् । दृशिर्० । क्तिन् । दृश्यतेऽनया वा करणे क्तिच् ॥ * ॥ अथग्रहाणां दृष्टिकथनं यथा । तृतीये दशमेचैव पाददृष्टिरुदाहृता । अर्द्धदृष्टिश्चतुर्थे पञ्चमेच प्रकीर्तिता ॥ चतुर्थेचाष्टमेचैवपादोना परिकीर्तिता । सप्तमे

देयम्

परिपूर्णाच्च फलमेवं प्रकल्प्यते ॥ दृ
तीयदशमावार्कः पश्यन् पूर्णफल-
प्रदः । त्रिकोणगान् गुरुश्चैव चतुर्थी
ष्टमजान् कुजः ॥ सुतमदननवान्ये
पूर्णदृष्टिः सुरारे युगलदशमराशौ
दृष्टिपादत्रयार्हः । सहजरिपुचतुर्थे
ष्वष्टमेचार्द्धदृष्टिः स्थितिभवनमु-
पान्त्यं नैवदृश्यं हिराक्षः ॥ स्वस्थान
च द्वितीयश्च षष्ठ मेकादशं तथा ।
द्वादशाख्यं न पश्यन्ति शेषं पश्यन्ति ते
ग्रहाः ॥

दृष्टिकृत् । न । } स्थलपद्मे ॥
दृष्टिकृतम् । न । }

दृष्टिगुणः । पुं । वाणादेर्लक्ष्ये ॥

दृष्टिबन्धुः । पुं । खद्योते ॥ लाञ्छने ॥

दृष्टियोगिनिः । पुं । ईर्ष्यके ॥

दृष्टिविच्छेपः । पुं । कटाक्षे ॥

दृष्टिविषः । पुं । सर्पविशेषे ॥

दृष्टा । अ । विलोकोत्तर्ये ॥

दृष्टितः । वि । वृद्धिमुप्राप्ते ॥

देदीप्यमानः । वि । जाज्वल्यमाने । अ
तिशयदीप्तिविशिष्टे । यः पुनः पुनर-
तिशयेन वा दीप्यते तत्र ॥

देयम् । वि । दातव्ये ॥ दातुं योग्यम् ।

दुदाब्जः । अचोयत् । ईदृशतिगुणः ॥

न । धनविशेषे ॥ यथा । अपरावाव

मल्लेशं प्रयत्नेनार्जितं धनम् । स्वल्पं

देवक

वा बहुलं वापि देयमित्यभिधीयते

॥ अपरावाधम् परपीडारहितम् ।

अल्लेशं पाचल्लेशाजनकम् ॥

देवः । पुं । वसुरुद्रादौ । ब्रह्मविष्णुशिव

सूर्याग्निगणपतिदुर्गादौ । सुरे । अ

मरे ॥ एतेषां विख्यायथा । आदित्याः

चत्रियास्तेषां विशश्चमरुतस्तथा ।

अश्विनौ च स्मृतौ शूद्रौ तपस्यग्रेसमा

स्थितौ ॥ स्मृतास्वाङ्गिरसादेवा ब्रा

ह्मणा इति निश्चयः इति ॥ ज्ञाना-

तिशयशालिनिद्योतनात्मके आत्म

नि ॥ दीव्यति क्रीडति सर्गादिभिः-

विजिगीषते असुरादीन् व्यग्रहरति

सर्वभूतेष्व्वात्मतया द्योतते स्तूयते स्तु

त्यैः सर्वत्र गच्छति वा तस्माद्देवः ॥

दीव्यतेः पचाद्यच् ॥ दीव्यते स्तूयते

इति दिवेः कर्मणि घञ्वा ॥ दीव्यते

क्रीडते यस्माद्रोचते द्योतते दिवि । त

स्माद्देव इति प्रोक्तः स्तूयते सर्वदैवतैः

॥ मेघे ॥ राक्षि ॥ नाय्योक्त्याभूपाखे

॥ पारदे ॥ वज्रटीके ॥ देवदाक्षिणि

॥ न । इन्द्रिये ॥ वि । पूज्ये ॥ दी-

प्तिमति ॥

देवकः । पुं । यदुवन्शीये नृपविशेषे ।

श्रीकृष्णस्य मातामहे ॥ दीव्यति ।

खुब् ॥

देवकईमः । पुं । सुगन्धिद्रव्यविशेषे ॥

देवकी

सतुश्रीखण्डा गुरुकूर्पूरकुङ्कुममि-
 श्रितैर्भवति ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥
 देवकल्पः । चि । देवतुल्ये ॥ ईषदूना-
 देवः । ईषदसमाप्तावितिकल्पम् ॥
 देवकात्मजा । स्त्री । देवक्याम् ॥
 देवकार्यम् । न । देवानुद्दिश्यक्रियमाणे ॥
 देवकाष्ठम् । न । देवदारुणि ॥
 देवकिरी । स्त्री । मेघरागस्य भार्याया
 म् ॥ यथा । ललिता माखती गौरी
 नाटी देवकिरीतया । मेघरागस्य
 रागिण्यो भवन्तीमाः सुमध्यमाः ॥
 अस्याः स्वरूपं यथा । भ्रमन्ती नन्दने
 श्यामा पुष्पप्रचयतत्परा । ख्याता दे
 वकिरीहोषाकरार्पित सखीकरा ॥
 देवकी । स्त्री । वसुदेवभार्यायाम् । श्री
 कृष्णमातरि ॥ मथुरायां यादवेश्व
 र्याम् ॥ देवकानाचष्टे इति णिज
 नादचङ् । ततोऽङीष् ॥ यद्वा । दे
 वकस्यापत्यम् । इतइच् । संचपूर्व
 कत्वात् वृह्यभवः । इतोमनुष्यजाते
 रितिङीष् ॥ यद्वा । देवकशब्दस्यत
 दपत्ये लक्षणाया वृत्तौ पुंयोगादि
 तिङीष् । नहितच दाम्पत्यलक्षणा
 एव पुंयोगः किन्तुजन्य जनकत्वाच्च
 पीतिहरदत्तादयः । अतएव प्राक् के
 कयीतोभरतस्ततो ऽभूदितिभट्टिः ।
 एवं देवतीरमण्योपि ॥

देवगा

देवकीनन्दनः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ देव
 क्यानन्दनः पुषः ॥
 देवकीसूनुः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ देवक्याः
 सूनुः ॥
 देवकुरुम्वा । स्त्री । महाद्रोण्यायाम् ॥
 देवकुलम् । न । प्राप्तादे । देवश्च इति
 भाषा प्रसिद्धे आद्यतने ॥
 देवकुल्या । स्त्री । सरिति ॥
 देवकुसुमम् । न । लवङ्गे ॥ देवानां कु
 सुमम् ॥ कुसुमेषु देवइववा । राज०
 ॥ देवयोग्यं कुसुमं वा । शा० ॥
 देवकूटम् । न । तीर्थविशेषे ॥
 देवखातः । पुं । न । अकृषिमज्जलाशये
 ॥ देवेनखातः ॥ देवदारस्यजलाश
 ये । देवसम्बन्धित्वेन प्रसिद्धे सरसि
 ॥ स्त्री । न । गुहायाम् ॥
 देवखातकम् । न । अखाते देवखाते ॥
 देवे न खातम् । स्वा० कः ॥
 देवखातविलम् । न । गुहायाम् ॥
 देवगन्धा । स्त्री । महामेदायाम् ॥
 देवगर्भा । स्त्री । कङ्कालपीठाघिष्टाव्यां
 देवतायाम् ॥
 देवगान्धारी । स्त्री । श्रीरागस्य भार्या
 याम् ॥ यथा । गान्धारी देवगान्धारी
 माखवश्रीश्चसारधी । रामकीर्यपि
 रागिण्यः श्रीरागस्यप्रियाइमे ॥ अस्या
 गानसमयः शिशिरर्त्ता तृतीयप्रहरा

देवज

देवता

वधिराव्यर्द्धपर्यन्तमिति गानविदः ॥

किति ॥

देवगायनः । पुं । गन्धर्वे ॥

देवजनविद्या । स्त्री । गन्धयुक्तिवत्स्वगी
तवाद्यशिल्पादिविज्ञानेषु ॥

देवगिरिः । पुं । भारतवर्षस्य श्रेष्ठवि-
शेषे ॥

देवटः । पि । शिल्पिनि ॥ दीयति । दि
वु० । शकादिभ्योऽटन् ॥

देवगिरी । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥ सा

देवट्टी । स्त्री । गङ्गाचिह्न्याम् ॥

च सोमेश्वरमते वसन्तरागस्यभार्या
वसन्तर्त्तचसदा गेया । भरतमते

देवतङ्कः । पुं । मन्दारादिदृष्टेषु ॥ प-

हिन्दोलरागपुचस्य नागध्वने भार्या
॥ सङ्गीतदर्पणमते तु नटकल्याणभा

श्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजात
कः । सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा च

र्या ॥ अस्याः स्वरूपं यथा । अत्यभि
रामतनुः उत्तुङ्गपीनस्तनी चारक

रिचन्दनम् ॥ देवानां तङ्कः ॥ चैत्य
वृक्षे ॥

वटभूषणा स्त्रीपङ्क्तिमध्यस्था मत्त
चकोरनयना सुभङ्ग्यङ्गी च । अस्या

देवता । स्त्री । अमरे । सुरे ॥ देवस्रव
। स्वार्थे तल् ॥ विष्णवादिप्रतिमाया

गानसमयो हेमन्ते दिवाचतुर्थप्रह
रावधिराव्यर्द्धपर्यन्तम् ॥

म् ॥ त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषे ॥
॥ मन्त्रस्तुत्यायाम् ॥ तस्याः सङ्ख्या

देवगुरुः । पुं । सुराचार्ये ॥ देवानांगुरुः ॥

यथा । सदारविबुधाः सर्वे स्वानां स्वा
नांगणैः सह । चैलोक्ते तत्त्रयस्त्रिंश

देवगुह्यम् । न । मरणे ॥ तद्वि प्राणि
नां वैराग्यानुदयाय देवैर्गोप्यते ॥

तुकोटिसंख्या यथाभवेति पाद्मोत्तर
खण्डम् ॥

देवगृहम् । न । देवालये ॥ सूर्यचन्द्रा
दीनां ज्योतिर्मण्डलेषु ॥

देवताडः । पुं । सैहिकेये । राट्टे ॥
जीमूते । खरायाम् । देताडा इति-

देवचिकित्सकौ । पुं । अश्विनीकुमार
योः ॥ इति हलायुधः ॥

गौडभाषा प्रसिद्धे वृक्षे ॥ अम्यौ ॥
देव मिन्द्रियं ताडयति । तडभाषा-

देवच्छन्दः । पुं । शतयष्टिचारे ॥ देवै
ष्कन्द्यते । छदि० । घञ् ॥

ते । कर्मण्यण् ॥
देवताडकः । पुं । देवताडे ॥ स्वा० कः ॥

देवजग्धम् । न । देवजग्धके ॥

देवताधिपः । पुं । इन्द्रे ॥
देवत्वम् । न । देवभूये । देवसायुज्ये ॥

देवजग्धकम् । न । कस्तुरे ॥ देवैरक्षते
स्य । अद० । क्तः । अदोजग्धित्यपत्ति

देवदा

देवस्य भावः कर्मवा । तस्य भावस्व-
तलौ ॥

देवदण्डा । स्त्री । नागवलायाम् ॥

देवदत्तः । पुं । अर्जुनस्य शङ्खे ॥ बुद्धानु-
जै ॥ जृम्भणकरे वायुविशेषे ॥ विजृ-
म्भणे देवदत्तः शुद्धस्फटिकसन्निभः
॥ देवाएनं देयामुः । क्लिप्तौ च सं-
ज्ञायामिति आशिषिक्तः । दोदद्-
घोरिति दथादेशः ॥ चि । सुरार्पि-
ते ॥ देवाय दत्तः ॥ ग्रामविशेषे ॥

देवदत्ताग्रजः । पुं । बुद्धे । शाक्यमुनेः ॥

देवदानी । स्त्री । हस्तिघोषायाम् ॥

देवदारु । न । स्वनाम्नाप्रसिद्धे वृक्षवि-
शेषे । भद्रदारुणि । पूतिकाष्ठे ॥ देव-
स्य दारु ॥ देवदारु खडु किम्यं तित्तो
ष्णं कटुपाकिच । विवन्धाध्यानशोथा
मतन्द्राहिक्काञ्चरास्त्रजित् ॥ प्रमेह-
पीनसश्चेष्मन्नासकण्डुसमीरनुत् ॥
पुं । यथा । अमुं पुरः पश्यसि देवदारु
मितिरघुः ॥

देवदालिका । स्त्री । महाकाले ॥

देवदाली । स्त्री । लताविशेषे । जीमू-
तके । कण्टफलायाम् । घघरवेण
इति सोनैया इति च भाषा ॥ देवदा-
ली रत्नेति क्ता कफार्शः शोफपाण्डु-
ताः । नाशयेद् वामनी तित्ता च य-
दि ध्या कृमिज्वरान् ॥ देवदालीफलं

देवनः

तित्तं कृमिरोषविनाशनम् । संसर्ग-
गुल्मशूलघ्न मर्शोघ्नं वातजित् परम्
॥ * ॥ देवदालीदलं तक्ते स्वेदितं
खण्डितं भृशम् । वेसवारयुते साज्ये
भर्जितं हिङ्गुभा दृढम् ॥ पीतापरा-
खरस्पर्शः विषघ्नीगरनाशिनी ॥ इत्य-
परादेवदाली ॥

देवदासी । स्त्री । वनवीजपुरे ॥ वेश्या-
या ॥

देवदीपः । पुं । लोचने ॥

देवदुन्दुभिः । पुं । गन्धपर्णासे । सरक्त-
तुल्यस्याम् ॥ देवानां दुन्दुभिवाद्ये ॥

देवदूती । स्त्री । अत्यन्तायाम् । वन-
वीजपुरके ॥

देवदेवः । पुं । शिवे । महेश्वरे ॥ ब्रह्म-
णि ॥ देवानां देवेषु वा देवः ॥

देवदेवाधिपः । पुं । नैमिषेशम्भौ ॥

देवद्रोणी । स्त्री । देवयात्रायाम् ॥

देवद्रुज् । चि । देवपूजके ॥ देवान् अ-
चति । अच्यु० । अस्तिगादिना क्लिन्-
। विध्विन्देवयोरित्यद्रुज्देशः ॥

देवधनम् । न । देवस्वे ॥

देवधान्यम् । न । जूयां ह्वये । योनले
। वीजपुष्पिकायाम् । जुन्हरी इति
जुवार इति च भाषा ॥

देवधूपः । पुं । गुग्गुलौ ॥ राले ॥

देवनः । पुं । नाशके ॥ दीव्यतेऽनेन-

देवपु

। दिवु० । भावकरणादौल्लुट् ॥ न
 । व्यवहारे ॥ जिगीषायाम् ॥ क्रीडा
 याम् ॥ स्त्रीलोचने ॥ पद्मे ॥ दीप्तौ ॥
 देवनदी । स्त्री । गङ्गायाम् ॥ यमुना-
 याम् ॥
 देवनन्दी । पुं । शक्रहारपाले ॥
 देवनखः । पुं । नलोत्तमे । महानले ॥
 देवना । स्त्री । क्रीडायाम् ॥ सेवायाम् ॥
 देवनाखः । पुं । स्थूलदण्डे । देवनले ॥
 देवनिर्मिता । स्त्री । गुह्ययाम् ॥
 देवपतिः । पुं । इन्द्रे ॥
 देवपत्नी । स्त्री । मध्याह्नके ॥ देवना
 याम् ॥
 देवपथः । पुं । सुराध्वनि । छायापथे ।
 सोमधारायाम् ॥ देवैरर्चिरादिभि
 र्गमयितृत्वेनाधिकृतै रपलचितः प-
 न्या देवपथ उच्यते ॥ देवानांपन्याः
 । ऋक्पुरिच्यः ॥ न । तीर्थविशेषे ॥
 देवपरः । चि । मूर्खे ॥ यद्गविष्ये ॥ दे
 वः परः उत्कृष्टोऽस्य ॥
 देवपर्यम् । न । सुरपर्ये ॥
 देवपुत्रिका । स्त्री । पृक्कायाम् ॥
 देवपुत्री । स्त्री । देवकन्यायाम् ॥ पृक्का
 याम् ॥
 देवपूः । स्त्री । अमरावक्ष्याम् ॥
 देवपुरी । स्त्री । अमरावक्ष्याम् ॥ दे
 वानांपुरी ॥

देवमा

देवपुरोधाः । पुं । बृहस्पतौ ॥
 देवप्रभः । पुं । उपश्रुतौ । ग्रहनक्षत्रा
 दिघटितजिज्ञासायाम् ॥
 देवप्रियः । पुं । पीतभृङ्गराजे ॥ वक्र
 पुष्पे ॥
 देववला । स्त्री । चायमाणायाम् ॥ सह
 देव्याम् ॥
 देववल्लभः । पुं । पुद्गागवृक्षे ॥
 देववह्ना । पुं । नारदमुनौ ॥
 देववाह्मणः । पुं । देवपूजके ब्राह्मणे ॥
 शा० मध्यमपदलोपः ॥
 देवभवनम् । न । वेधिटुमे । अश्वत्थे ॥
 नाके । स्वर्गे ॥ देवानां भवनम् ॥
 देवभूः । पुं । देवे ॥ स्वर्गे ॥
 देवभूतिः । स्त्री । मन्दाकिन्याम् ॥ सु
 रैश्वर्ये ॥
 देवभूयम् । न । देवत्वे । देवसायुज्ये ॥
 देवस्य भावः । भुवोभाव इति क्वाप् ॥
 देवमणि । पुं । भर्गे । हरे । शिवे ॥
 अश्वत्थकण्ठावर्त्ते । अश्वरोमावर्त्ते ॥
 आवर्त्तो रोमजो देवमणिस्त्वेवनिगद्य
 ते ॥ विष्णुत्रयोमणौ । कौस्तुभे ॥
 महामेदायाम् ॥
 देवमाता । स्त्री । अदिक्ष्याम् ॥ देवा
 नां माता ॥
 देवमातृकः । पुं । वृष्ट्यमुसम्पन्नवी
 ष्मिपाक्षिते देशे ॥ देवो माताऽस्य

देवयो

। नद्यृतश्चेतिकप् ॥

देवमानकः । पुं । कौस्तुभमणौ ॥

देवमासः । पुं । गर्भाष्टमे । गर्भस्याष्टमे
मासि ॥ मनुष्यमानेनचिंशद्वर्षात्मके
देवानां मासे ॥

देवयजनम् । न । यज्ञभूमौ ॥ कुबचे
चे ॥ देवा ईज्यन्ते यस्मिन् ॥

देवयजिः । पुं । देवपूजके । मुनौ ॥

देवयज्ञः । पुं । होमे । देवोद्देश्यक
यागे ॥

देवयाजी । चि । कामनापुरस्सरं देवा
न् यजमाने । यः फलकामनया देवा
न् यजते सः ॥ देवयाजिभ्यश्चात्मया-
जीश्रेयान् ॥

देवयात्रा । स्त्री । देवशौण्याम् । देवग
मने ॥ देवोक्तवादैः ॥

देवयानः । पुं । न । विद्यावतो मार्गवि
शेषे । तद्यद्व्यतिदुरितिविद्या तथा
प्रतिपत्तयेपि ॥ न । देवरथे । दे
वविमाने ॥

देवयानी । स्त्री । शुक्राचार्यस्त्वपुष्याम्
। ययातेर्नृपस्यपत्न्याम् ॥

देवयुः । त्रि । धार्मिके ॥ लोकयात्रिके
॥ पुं । देवे ॥ देवान् याति । याप्रा
पणे । मृ०कुः ॥

देवयोनिः । पुं । विद्याधरादिषु ॥ तेच
दृग् । यज्ञा । विद्याधरो ऽसरोयच्च

देवस्यः

रक्षोगन्धर्वकिन्नराः । पिशाचो गुह्य
कः सिद्धो भूतो ऽमी देवयोनयः ॥ दे
वो योनिः उत्पत्तिस्थानं यस्य सः इवां
ग्रस्यर्थः ॥

देवरः । पुं । देवरि । पतिभ्रातरि ॥ दे
वते । देवदेवने । अर्त्तिकमिधमी
त्वरश्चित् ॥ पशुः कनिष्ठभ्रातरि इ
ति स्वामी । ज्येष्ठस्तु श्वशुरावेति सुभू
त्वादयः ॥ पतिश्वशुरता ज्येष्ठे पति-
देवरतानुजे । इतरेषु तु पांशाख्या-
स्त्रितयं पितयं मतम् ॥

देवरक्षः । पुं । पुष्पकादौ देवानां वि
माने ॥

देवराजः । पुं । इन्द्रे । महत्त्वति ॥ देवा
नाराजा । राजाहः सखिम्यष्टश्च ॥

देवरातः । पुं । परीक्षित । अभिमन्यु
सुते नृपतिस्त्रके ॥

देवर्षिः । पुं । नारदादिषु ॥ देवा एव स
न्तो ये मन्त्रदर्शित्वेन ऋषित्वं प्रा-
प्ताः सो देवर्षय उच्यन्ते ॥ सप्तगोदाव
रतीर्थदेवे ॥

देवस्यः । पुं । मुन्यन्तरे । व्यासशिष्ये धौ
म्यर्षेर्ज्येष्ठभ्रातरि ॥ देवरे ॥ देवा-
जीवे ॥ धार्मिके ॥ सुरर्षौ ॥ दीव्य
ति । दिवु० । घृषा० कलः ॥ देवान्
जीविकार्थं खाति आदत्ते । खात्मादा
ने । आतोनुपेतिकः ॥

देववि

देवस्तकः । पुं । वर्त्तनार्थत्वेनप्रतिमाप
रिचारके । पुजारी इतिभाषा ॥ चि
क्वित्कान् देवस्तकान् मांसविक्रयि
यस्तथा । विपण्येनचजीवन्तो वर्ज्याः
स्युर्हृथ्यकव्ययोः ॥ देवकोषोपजीवी
चनान्नादेवस्तकोभवेत् ॥ स्वा०कः ॥

देवस्तता । स्त्री । नवमस्तिकायाम् ॥

देवस्तकुलिका । स्त्री । दृष्टिकाल्याम् ॥

देवलोकः । पुं । स्वर्गे ॥ भूर्लोकोऽय-
भुवर्लोकः स्वर्लोकोऽय महर्जनः । त
पः सत्यम् सप्तैतेदेवलोकाःप्रकी-
र्त्तिता इतिमत्स्यपुराणम् ॥

देवस्तकम् । न । वक्रौ ॥ देवानांवक्रम् ॥

देववर्द्धकिः । पुं । विश्वकर्मणि ॥

देवस्तभः । पुं । पुत्रागे । गुर्जरदेशे
सन्देशरा इतिप्रसिद्धे ॥ देवानांवस्त-
भः ॥

देववित् । चि । देवताकाण्डीये ॥ सचे
त्यंकल्पयति । अग्नीन्द्रादयोदेवास्त-
त्तत्फलदातारो नेश्वर स्तथेति । ए
तच्चकल्पनामात्रम् । अस्मदादिप्रया
त्रमपेक्ष्य फलदातृत्वेतेषां भृत्येभ्यो
विशेषाभावप्रसङ्गात् । स्वातन्त्र्येणो
पकारकत्वे तदाराधनवैयर्थ्यात् । त
दभक्तानामपि विप्रतिपत्तिदर्शनात्
तत् प्रसादस्याकिञ्चित्करत्वात् ॥

देवविद्या । स्त्री । निरुक्ते ॥

देवसा

देवस्तकः । पुं । सप्तपर्णे ॥ मन्दारादि-

देवतरौ ॥ गुग्गुलौ ॥ देवानां वृक्षः ॥

देवव्रतः । पुं । भीष्मपितामहे ॥ भी-

ष्मोहिपितरिशन्तनौमृते स्वस्यराज्या

धिकारसत्त्वेपि पितरं शन्तनुं प्रतिना

हं राज्यं विवाहं वाकरिष्यामि त्वंस

त्यवती वृणु इतिसत्यवती विवाहस

मये प्रतिज्ञातत्वाच्चित्राङ्गदं सत्यव

तीज्येष्ठपुत्रमेव राज्येस्थापयामास-

तादृशसत्यरूपस्य देवानां व्रतस्य प-

रिपालनाद्देवव्रतनामा भवत् इति

पुराणप्रसिद्धेः ॥ देवानां व्रते ॥

देवशेखरः । पुं । दमनके ॥

देवश्रुतः । पुं । ईश्वरे ॥ शास्त्रे ॥ ना-

रदे ॥

देवश्रेणी । स्त्री । मूर्वायाम् ॥

देवसखः । पुं । पर्वतान्तरे ॥

देवसभा । स्त्री । सुधर्मायाम् ॥ सहभा

न्यस्थाम् । सभाराजेतिनिपातनाद

ङ् । देवानां सभा आस्थानगृहम् ॥

देवसभ्यः । त्रि । क्रीडासंसङ्गते । स-

भिके ॥

देवसर्षपः । पुं । दृक्षविशेषे । अन्वाचे ।

रक्तमूलके । सूक्ष्मादले ॥ इ०रानि० ॥

देवसहा । स्त्री । दण्डोत्पलौषधौ ॥

भिचासूचे ॥

देवसात् । अ । देवाधीने ॥ देवदेये ॥

देवहू	देवाय
देवसायुज्यम् । न । देवभूये । देवत्वे ॥	तिर्हि विख्यातान् लोकपाविनी ॥
युनक्ति । युजिर्० । इगुपधेतिकः ।	देवहृदः । पुं । तीर्थविशेषे ॥
युजेन सह । तेन सहेति बहुव्रीहिः ।	देवा । स्त्री । चारुव्यामोषधौ ॥ अग्रन
। बोपसर्जनस्येति सहस्यसः ॥ यदा ।	पर्याम् ॥
योजनं युक् । सं० क्लिप् । सहयुजा	देवागारिकः । वि । देवागारे नियुक्ते ॥
सयुक् । सयुजस्य सयुजोवा भावः ।	अगारान्ताटुन् ॥
ब्रा० प्यञ् । देवस्य सायुज्यम् ॥	देवाजीवः । वि । देवले । प्रतिमापरि
देवसृष्टा । स्त्री । मद्ये ॥ इति हेमचन्द्रः	चारके । पूजारीवाङ्मन् इति भाषा
॥ देवेन सृष्टा ॥	॥ देवआजीवो ऽस्य ॥
देवसेना । स्त्री । मातृकाविशेषे । इन्द्र	देवाजीवी । वि । देवले ॥ देवैराजी
स्य सुतायाम् । षष्ठ्याम् । स्कन्दस्य	वितुंशीलमस्य । सुप्यजाताविति-
पत्न्याम् ॥ षष्ठांशरूपा प्रकृतेस्तेन	श्वितिः ॥
षष्ठी प्रकीर्तिता ॥ देवतानां सेना	देवाटः । पुं । हरिहरश्चे ॥ देवानाम
याम् ॥	टनाश्चैव देवाट इति संज्ञितम् ॥
देवसेनापतिः । पुं । स्कन्दे ॥	देवात्मा । पुं । अश्वत्यरुचे ॥
देवस्वम् । न । यज्ञशीलानां धने ॥ य	देवानाम्मिथः । पुं । कान्ते ॥ वि । मूर्ध्ने
द्वनं यज्ञशीलानां देवस्वं तद्विदुर्बुधाः	॥ मूर्खाहि देवानां प्रीतिजनयन्ति
॥ प्रतिमादिदेवतार्थमुत्सृष्टधने ॥	देवपशुक्लात् ॥ षष्ठ्या अलुक् ॥
देवानां स्वम् । ब्रह्मस्वश्च गुरोर्द्वयं	देवापिः । पुं । असुरविशेषे ॥ देवाना
देवस्वश्च हरेस्तुयः । कन्यां ददाति शु	भ्रोति । आप्ठ० । फनेश्विरात्मम्परि
क्तेन समेतो जायते सत इति महा	श्वेति चकारादिन् ॥ प्रतीपराजस्य-
भारते पञ्चप्रेतोपाख्यानम् ॥	पुत्रे ॥ ससुमेरुसमीपे कक्षापशामे
देवहूः । पुं । सामर्थ्ये ॥ प्रिट्ठुर्दक्षिणः	योगीभूत्वा आस्ते । सकलौ लुप्तं च
कर्ण उत्तरो देवहूः स्मृतः ॥	न्द्रवंशं पुनः सत्ययुगे भावयिष्यति ॥
देवहूतिः । स्त्री । स्वायम्भुवमनोः कन्या	देवाभीष्टा । स्त्री । तान्मूल्याम् ॥
याम् ॥ यथा । आकृतिः प्रथमा कन्या	देवायतनम् । न । देवाय ॥ न देवा
द्वितीया देवहूतिः । तृतीया च प्रसू	यतनं गच्छेत् कदाचिद्वा ऽप्रदक्षिण

देवी

म् । नपीडवेद्वा वस्त्राणि नदेवायत
नेष्वपीतिकूर्मपुराणम् ॥

देवायुधम् । न । शक्रधनुषि ॥ देवाना
मस्त्रे ॥

देशरातिः । पुं । दैत्ये ॥

देवार्थः । पुं । वर्तमानास्ये ऽर्हद्दे ॥

देवार्हम् । न । सुपर्णे ॥ त्रि । देवयोग्ये ॥

देवार्हा । स्त्री । सहदेवीलतायाम् ॥

देवालयः । पुं । देवगृहे ॥ देवस्थानयः

॥ स्वर्गे ॥ देवानामालयः ॥

देवाला । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥

देवावासः । पुं । अश्वत्थवृक्षे ॥

देवाश्वः । पुं । इन्द्रस्याश्वे । उच्चैः श्रवसि ॥

देविका । स्त्री । सरिदन्दरे ॥ दीव्यति

। दिवु० । खुल् ॥ अर्दुयोजनविस्ता

रां पञ्चयोजन मायताम । एतावद्दे

विक्रामाहुर्देवर्षिपरिषेवितामिति-

पाद्मे भूमिखण्डम् ॥ धुस्तूरे ॥

देविलः । त्रि । धार्मिके ॥ अनुकम्पितो

देवदत्तः । घनिलचैचेतीलच् ॥

देवी । स्त्री । कृताभिषेकायाम् । सहि

ष्याम् ॥ नटोक्त्याभिषिक्ता राजपत्न्या

म् ॥ पृक्कायाम् ॥ मूर्वायाम् ॥ आदि

त्यभक्तायाम् ॥ लिङ्गिन्याम् ॥ वन्या

कर्कोटक्याम् ॥ शालिपर्ण्याम् ॥ स

हज्रोण्याम् ॥ पाठायाम् ॥ नागरमु-

क्तायाम् ॥ मृगेर्वारौ ॥ हरीतक्या-

देवेष्टः

म् ॥ अतस्याम् ॥ श्यामानामपक्षि-

जातौ ॥ दुर्गायाम् । पार्वत्याम् ॥

देव्याः पादोदकमाहात्म्यमुक्तं देवी-

भागवते । सकृत्कृत्वा महापूजां देवी

पादजलपिवन् । नजातुजननीगर्भे-

गच्छेदिति विनिश्चय इति । दीव्यति

यदा । देवयतिसर्गान् ॥ प्रवृत्तिनिवृ

त्त्युपदेशेनयथाधिकारं व्यवहारयति

। दिवु० । पञ्चादौ देवडितिनिपात

नान्डीप् ॥ सामान्यतोदेवपत्न्या

म् ॥ ब्राह्मणस्त्रीनामोपपदे ॥ देव्य

न्ताहिस्त्रियोमताः ॥ देव्यन्ताश्चस्त्रियः

सर्वा दास्यन्ताः शूद्रयोनयः ॥

देवीकोटः । पुं । वाणपुरे ॥

देवीभक्तः । त्रि । शक्ते ॥ यथा । अप-

राधं परंकृत्वा देवीभक्तस्य कोजनः

। सुखं लभेत यदपिभवेत् चाताशि

वःस्वयमितिभागवतम् ॥

देवा । पुं । देवरे ॥ दीव्यति । दिवु० ।

दिवेर्कः । देवरौ देवरः इत्यादिपि

वृत्तम् ॥

देवेज्यः । पुं । वृद्धस्पतौ ॥ देवाना-

मीज्यः ॥

देवेशः । पुं । श्रीसदाशिवे ॥ देवानामि

न्द्रादीनास्त्रीशेस्त्रियक्ता ॥ विष्णौ ॥

देवेशी । स्त्री । दुर्मसाम् ॥

देवेष्टः । पुं । गुग्गुलौ ॥ महामेष्टायाम्

देशाखी

। चि । देववाञ्छिते ॥

देवेष्टा । स्त्री । वनवीजपूरके ॥

देवोद्यानम् । न । सुपर्वणां स्त्रीलाका
ननेषु ॥ तानिच नन्दनं चैत्ररथं वै
भ्राजकं सर्वतोभद्रमिति चत्वारि दे-
वोद्यानानि भवन्ति ॥ देवोद्यानानि
वैभ्राजं मिश्रकं सिद्धकावणम् । चै-
त्ररथश्चेति त्रिकाण्डशेषः ॥

देशः । पुं । भूगोलभागविशेषे । कुब-
पञ्चाक्षादिविषये । जनपदे । नीरु-
ति ॥ स्थानमात्रे । सचिविधः । जा-
ङ्गलोऽनूपः साधारणश्चेति । एतन्म-
ध्येपि देवेशि देशभेदाद्यनेकशः ।
कोटिशः सन्ति देवेशि एते मुख्याः प्र-
कीर्तिताः ॥ एतन्मध्ये षट्पञ्चाशन्
मध्ये । एते मध्यप्राच्यादिदेशाश्चतुर्थः
॥ दिशति । दिश० । पचाद्यच् ॥

देशकः । चि । शास्त्ररि ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

देशकारी । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥

देशपरिच्छिन्नः । त्रि । मूर्त्तत्वेन सर्व
देशावर्त्तिनि ॥

देशरूपम् । न । उचिते । समञ्जसे ॥

दिशप्रतिसर्जने । घञ् । देशरूप
मस्य । दिश्यमानस्यो चित्स्यरूप
म् ॥ यद्वा देशनम् । घञ् । प्रशस्तं

देशनं वा । प्रशंसायां रूपम् ॥

देशाखी । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥

देहः

देशान्तरम् । न । सुमेरुवृक्षयोर्मध्यरे

खास्वरूपदेशस्वदेशयो रन्तरवोज-
ने ॥ देशान्तरपरिभाषायां वृद्धमनुः
। वाचोयचविभक्त्यन्ते गिरिर्वाञ्छवधा-
यकः । महानद्यन्तरं यच्च तद्देशान्तर-
मुच्यते ॥ देशनामनदीभेदाच्चिकटो-
पि भवेद्यदि । तत्तु देशान्तरं प्रोक्तं स्वय-
मेवम्बयम्भवा ॥ दशरात्रेण या वार्त्ता
यचनश्रूयते ऽथवेति रहस्यतिः ॥
देशान्तरं षट्पत्येके षट्पियोजन मा-
यतम् । चत्वारिंशदपत्येके षिंश-
देकेतयैवचेति ॥

देशिकः । पुं । मूलमन्त्रप्रदे श्रीगुरौ ॥

यथा । शरत्वं नहि मम जननी न
पिता न सुता न सादृशं नान्ये ।
परमं शरणं मिदमेव चरन् मम
मूर्द्धि देशिकन्यस्त मिच्छाचार्यार्या
॥ चि । पथिके ॥ श्लेष्ये ॥

देशितः । चि । उपदिष्टे ॥

देशी । पुं । गानप्रकारे । कचिद्देशवि-
शेषे गीयमाने ॥

देशिनी । स्त्री । तर्जन्याम् ॥

देशी । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥

देश्यम् । न । पूर्वपक्षे ॥ त्रि । देशार्हे ॥

देश्युः । चि । दातरि ॥ दुर्दमे ॥ ददा-
ति । हुदाञ् ० । गादाभ्यामिष्णुच् ॥

देहः । पुं । न । काये । शरीरे ॥

देहद्व

देहभृ

सचसूक्ष्मस्त्वकारणभेदात् विवि

देहयोर्द्वयम् ॥

धो भवति ॥ मांसासृक् पूयविण्मूत्र
स्नायुमज्जास्थिसंहतौ । देहेचेत्-
प्रीतिमान् मूढो भविता नरकेपिसः
॥ लमे ॥ दिह्यते । दिह० । घञ् ॥
न्यायमते पृथिव्यादेहं योनिजमयो
निजश्च । योनिजं जरायुजमण्डज
श्च । अयोनिजं स्वेदजोद्भिदादिक
म् । नारकिणां शरीरमप्ययोनिज
म् । जलीयं देह मयोनिजं वरुणलो
के प्रसिद्धम् । तैजसं देहमयोनिजं सूर्य
लोके प्रसिद्धम् । वायोर्देहमयोनि
जं तदेव पिशाचादीनां भित्तिसिद्धा
न्तमुक्तावली ॥

देहकः । पुं । देहे ॥ स्वार्थे सञ्ज्ञायां वा
कन् ॥

देहकोषः । पुं । पचे । पङ्खा इति-
भाषा ॥ इ० श० चं० ॥

देहचयः । पुं । कायनाशे ॥ योगे ॥
देहस्थचयः येन वा ॥

देहदः । पुं । पारदे ॥

देहदुर्गन्धता । स्त्री । शरीरदैर्गन्धे ॥
तन्नाशकौषधं यथा । अर्जुनस्तु पु
ष्पाणि जम्बुपत्रयुतानि च । सलोप्रा
णि च तल्लेपो देहदुर्गन्धतां हरेदिति
गारुडे १८४ अध्यायः ॥

देहद्वयम् । न । सूक्ष्मस्त्वलक्षणे ॥

देहधारकम् । न । अस्मिन् ॥

देहधिः । पुं । पचे । पङ्खा इति भाषा ॥

देहधृक् । पुं । वायौ ॥

देहनाम्नः । पुं । प्राणे ॥

देहभृत् । पुं । जीवे ॥ मनुष्यो हं ब्राह्म

णो हं गृहस्थो हं मित्र्याद्यभिमानेनां

वाधितेन देहं कर्माधिकारहेतुवर्णा

अमादिरूपं कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्याश्रयं

सूक्ष्मस्त्वशरीरेन्द्रियसङ्घातं विभ-

र्त्ति अनाद्यविद्यावासनावशात् व्यव

हारयोग्यत्वेन कल्पित मसत्त्वमपि

सत्यतया स्वभिन्नमपि स्वाभिन्नतया

पश्यन् धारयति पोषयति चेति दे-

हभृत् । डुभृञ्० । क्तिप् तुक् ॥ वि

वेकज्ञानशून्ये अविद्यावति कर्तृत्वा

भिमानिनि ॥ सविविधः । रागादिदो

षप्रावल्यात् काम्यनिषिद्धादिययेष्ट-

कर्मानुष्ठायी मोक्षशास्त्रानधिकार्ये-

कः १ । अपरस्तु यः प्राकृतः सुकृतवशा

त् किञ्चित्प्रचीणरागादिदोषः स-

र्वाणिकर्माणि त्यक्तुमशक्नुवन् निषि

द्धानि काम्यानि च परित्यज्य नित्या

नि नैमित्तिकानि च कर्माणि फला-

भिसन्धित्यागेन सत्त्वशुद्ध्यर्थमनुति-

ष्ठन् गौणसन्ध्यासी मोक्षशास्त्राधिका

रीद्वितीयः २ । ततो नित्यनैमित्ति

देहात्म

कर्मनुष्ठानेनान्तः करणशुद्ध्यासमु
पजातविविदिषः श्रवणादिना वेदनं
मोक्षसाधनं सम्पिपादयिषुः सर्वाणि
कर्माणि विधितः परित्यज्य ब्रह्मनि
ष्ठं गुरुमुपसर्पतिविविदिषासञ्जासि
समाख्यस्तृतीयः ३ ॥

देहयात्रा । स्त्री । यमपुरीगमने । म
रणे ॥ भोजने ॥ देहस्य यात्रा ॥

देहला । स्त्री । मद्ये ॥ इतिशब्दच-
न्द्रिका ॥

देहलिः । स्त्री । देहल्याम् ॥

देहलिकाश्रमम् । न । अश्व'देवधिष्ठि
ते पिठविशेषे ॥

देहली । स्त्री । गृहावग्रहणायाम् । दा
रपिण्डायाम् । देहलं इतिभाषा ॥ दे
हनम् । दिङ् । भावेघञ् । देहला
ति । ला० । आतेनपेतिकः । गौ०
ङीष् ॥

देहसाम्यम् । न । अङ्गसमत्वे ॥ अङ्गा
नां समतां विद्यात् समे ब्रह्मणि स्त्री
यते । नोचेन्नैवसमानत्वं मृजुत्वं शु
ष्कवृक्षवत् ॥

देहसारः । पुं । मज्जनि ॥

देहातीतः । पुं । घटादिवदेहद्रष्टृत्वेन
देहविलक्षणे आत्मनि ॥

देहात्मवादी । त्रि । चार्वाके ॥ तस्येदं
मतम् । शरीरमेवात्मा प्रज्वलितगृ

देही

हात् स्वपुत्रं परित्यज्यापि स्वस्थनिर्ग
मदर्शनात् स्थूलोहं कृशोहमित्यनु
भवाच्चेति ॥ देहमात्रं चैतन्यविशिष्ट
मात्मेति प्राकृताः । इति भाष्यम् ॥

देहाध्यासः । पुं । मनुष्योहं कृष्णोहं गौ
रोहमित्यादिवुद्धौ ॥ देहे अध्यासः ॥

देहिका । स्त्री । कीटविशेषे । उपादि
के । उपजिह्विकायाम् ॥

देही । त्रि । देहवति । शरीरिणि । दे
हतादात्म्याध्यासापन्नेजीवे ॥ देहाः

सर्वेभूतभविष्यद्वर्तमाना जगन्मण्ड
लवर्त्तिनो ऽस्यसन्तीतितया । एक

स्यैवविभुत्वेन सर्वदेहयोगित्वास्तिङ्ग
देहोपाधिरात्मादेहीत्युच्यते ॥ देह-

भिन्नात्मदर्शिनि ॥ सच प्रवासीव प
रगेहे तत् पूजापरिभवादिभिरप्र

हृष्यन्नविपीदन्नहङ्कारममकारशून्य
स्तिष्ठति । अस्योहिदेहतादात्म्याभि

मानाद्देहएवतनुदेही सचदेहाधि
करणमेवात्मनो ऽधिकरणं मन्यमा

नो गृहे भूमा वासनेवाहमासे इति
मन्यते नतुदेहमास इति ॥ * ॥ न्या

यमते अस्य गुणायथा । बुद्ध्यादिषट्
कंसङ्ख्यादि पञ्चकं भावनातया ।

धर्माधर्मौ गुणायते आत्मनः स्युश्चतु
र्दश ॥ अयमिन्द्रियाद्यधिष्ठाता पुण्यपा

पाश्रयः । ज्ञानसुखादियो गतोमान

दैत्या

सप्रत्यक्षविषयः । परदेहादौ प्रवृ
त्त्यादिना ऽनुमेयः । अहमित्याका
रप्रत्ययाश्रयः । मनोमात्रस्य गोच
रः । विभुः परममहत्त्ववान् । इति
भाषापरिच्छेदः ॥

दैत्यम् । न । दीक्षायाम्भवे मौञ्ज्या
दिकर्मणि ॥

दैतेयः । पुं । असुरे । दैत्ये ॥ दित्या
अपत्यम् इत्यर्थे ङीष्तात् स्त्रीभ्यो
ढक् ॥

दैत्यः । पुं । असुरे ॥ दितेरपत्यमि
त्यर्थे दित्यदित्यादित्यपत्युत्तर-
पदाङ्गण्यः ॥

दैत्यगुरुः । पुं । उशनसि । शुक्रे ॥ दै
त्यानां गुरुः ॥

दैत्यदेवः । पुं । वरुणे ॥ वायौ ॥

दैत्यनिस्तदनः । पुं । विष्णौ ॥

दैत्यपुरोधाः । पुं । } शुक्रे ॥

दैत्यपुरोहितः । पुं । }

दैत्यमाता । स्त्री । दितौ ॥

दैत्यमेदजः । पुं । गुग्गुलौ ॥ इ० रानि० ॥

दैत्यमेदजा । स्त्री । भूमौ ॥

दैत्ययुगम् । न । असुराणां युगे ॥ तद्
देवपरिमाणेन द्वादश सहस्रवर्षाणि
। मनुष्यमानेन चतुर्युगसङ्ख्यम् ॥

इतिशब्दार्थकल्पतरुः ॥

दैत्या । स्त्री । मुरायाम् ॥ चण्डौषधौ ॥

दैवम्

॥ मद्ये ॥ दैत्यभार्यायाम् ॥ दितेति
यम् । शयन्ताड्याप् ॥

दैत्यारिः । पुं । देवमात्रे ॥ विष्णौ ॥

दैत्यानामरिः ॥

दैत्याहोरात्रः । पुं । मानवानां वर्षे ॥
इतिशब्दार्थकल्पतरुः ॥

दैनन्दिनम् । चि । दिनेदिने भवे ॥

दैनिकी । स्त्री । दिनभृतौ । एकदिन
कर्ममूल्ये ॥ इतिशब्दमाला ॥

दैन्यम् । न । दीनत्वे ॥ कार्पण्ये ॥

दैर्यम् । न । आयामे । दीर्घत्वे ॥ दी
र्घस्य भावः । ष्यञ् ॥

दैवम् । न । भागधेये । भाग्ये । फला

भिमुखे कर्मणि । पूर्वजन्मार्जितसद्

सत्कर्मविपाके ॥ प्राग्जन्मनि कृतं

कर्मशुभं वा यदि वा ऽशुभम् । दैवश

ब्देन निर्दिष्ट मिष्टजन्मनितदुधैः ॥

दैवं पुरुषकारश्च देवेशसदृशावुभौ

। उपायस्तुविधातव्यो दैवात् फलति

सर्वथा ॥ अत्रोक्तं ब्रह्मवैवर्ते गणेश

खण्डे । दैवाधो जगत् सर्वजन्मक

र्म शुभाशुभम् । संयोगाश्च विद्ये

गाश्च नचदैवात् परंवलम् ॥ कृष्णा

यत्तच्च तद् दैवं सदवात् परतस्ततः

। भजन्ति सततं सन्तः परमात्मानमी

श्वरम् ॥ दैवं वर्धयितुं शक्तः चयंक

र्तुं स्वलीलया । नदैववदु सङ्गत

दैवज्ञः

स्वादिनाशी च निर्गुण इति ॥ अस्य
गतिर्विलक्षणोक्ता यथा । तृणं वज्राय
ते न न वज्रश्चैव तृणाय ते । बलवान्
बलहीनः स्यादैवस्य गतिरीदृशीति ॥
देवतीर्थे । दक्षहस्ताङ्गुलीनाम
ग्रे ॥ देवताज्ञाने ॥ दैवश्राद्धे ॥ अनुग्रा
हकदेवताज्ञाने । उपाख्ये ॥ उत्पात
विज्ञाने ॥ देवादागतम् । तत आग
त इत्यण् ॥ देवानामिदम् । तस्य द
मि त्यण् ॥ देवो देवतास्य । सास्य
देवतेत्यण् । देवाद्यजजाविद्यज्वा
॥ पुं । विवाहविशेषे ॥ यथा । यज्ञे तु
वितते सम्यगृत्विजे कर्म कुर्वते । अ
लङ्ङुच्य पुतादानं दैवधर्मं प्रचक्ष
ते ॥ यज्ञे ज्योतिष्टोमादौ । देवस्य इ
वायम् । नतु देवदेवतत्वं विवाहस्य
सम्भवति ॥ बुद्धभेदे ॥ दैवसर्गे । चि
विधभूतादिसर्गे ॥ चि । होमादौ दे
वकर्मणि ॥ प्रमीतौ पितरौ यस्य दे
वस्तस्याऽशुचि भवेत् । नापि देवं न
वापित्यं यावत्पूर्णे न वत्सरः ॥ दि
विभवे ॥

दैवकी । स्त्री । देवक्याम् ॥

दैवकीनन्दनः । पुं । देवकीनन्दने ॥

दैवकोविदा । स्त्री । दैवज्ञायाम् ॥ चि

। दैवपण्डिते ॥

दैवज्ञः । पुं । गणके । ज्योतिर्विदि । पू

दैवप्र

र्वजन्मार्जितसदसत्कर्मविपाकज्ञे ॥

दैवजानाति । ज्ञा० । आतेनुपेति

कः ॥ लाचालोहादिध्यापारी रसा

दिविक्रयी च यः । सयाति नागवेष्ट

श्च नागैर्वेष्टित एव च ॥ वसेत्स्वलो

ममानाब्दं तथैव नागदंशितः । ततो

भवेत्सगणको वैद्यश्च सप्तजन्मसु ॥

गोपश्च चर्मकारश्च रङ्गकारस्ततः शु-

चिरिति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

दैवज्ञा । स्त्री । विप्रश्चिकायाम् । लक्ष

णादिना जनानां शुभाशुभं ज्ञान-

न्याम् ॥ दैवशुभाशुभं जानाति ।

ज्ञा० । कः । टाप् ॥ दैवज्ञभर्या-

याम् ॥

दैवतः । पुं । न । सुरे ॥ प्रतिमायाम्

देवशब्दात्त्वा० तल् । ततः स्वा० प्र०

अण् ॥ न । देवतानां समूहे ॥ चि ।

देवतासम्बन्धिनि ॥

दैवतन्त्रः । चि । ईश्वराधीने ॥ दैवत

न्त्रं प्रधानं यस्य ॥

दैवदीपः । पुं । लोचने ॥

दैवपरः । चि । दैवसारे । यद्गविष्ये ।

कर्मठोक इति भाषा ॥ दैवपरं श्रेष्ठं-

यस्य ॥

दैवप्रश्नः । पुं । उपश्रुतौ । आकाशवा

ण्याम् ॥ दिवि भवो दैवः । सचासौ

प्रश्नश्च ॥ नत्तनिर्गन्त्य यत्किञ्चिच्छु

दैवागा

भाशुभकरं वचः । अयतेतद्विदुर्धी-

रादैवप्रक्तं मुपश्रुतिम् ॥

दैवयज्ञः । पुं । दर्शपूर्णमासज्योतिष्टो-
मादिरूपे कर्मयोगिभिरनुष्ठेये गौ-
णयज्ञे ॥ इष्टाख्येऽथैतकर्मणि ॥ अ-
ग्नौ होमे ॥

दैवयुगम् । न । देवानां युगे ॥ तच्च दे-
वमानेन द्वादशसहस्रवर्षम् ॥ मनु-
ष्यपरिमाणेन चतुर्युगमानम् ॥

दैवखकः । पुं । भूतसेवके । भौते ॥ इ-
ति हारावली ॥ त्रि । देवसम्बन्ध-
न्धिनि ॥

दैवलेखकः । पुं । मैहूर्त्ते । गणके ॥

दैववञ्चितः । त्रि । हतभाग्ये ॥

दैववाणी । स्त्री । चित्तोक्तौ । दैवप्र-
श्ने ॥ गीर्वाणवाण्याम् । संस्कृतवा-
क्ये ॥ संस्कृतं नाम दैवी वागन्वाख्या-
तामहर्षिभिरिति दण्डी ॥

दैववित्तम् । न । देवताज्ञाने ॥

दैवसर्गः । पुं । विधाभूतादिसर्गेष्वेक-
स्मिन् ॥ सचब्राह्मादिभेदादष्टविक-
ल्पस्त्रिधासर्गैर्द्रष्टव्यः ॥

दैवसिकम् । त्रि । दिवसभवे ॥

दैवाकरिः । पुं । शनौ ॥ यमे ॥ स्त्री ।
यमुनायाम् ॥

दैवागारिकः । त्रि । देवागारेनियुक्ते ॥

तच्चनियुक्तइति ठक् । अगारान्ताद्वनि

दैष्टिकः

तु स्वा० अण् ॥

दैवात् । अ । हठादिच्यर्थे ॥

दैवाहोरात्रः । पुं । देवानामेकस्मिन्
दिने । मानवानां संवत्सरे ॥ उत्तरा-
यणंहि देवानां दिनं भवति दक्षिणाय-
नं रात्रिः ॥ दैवश्चासावहोरात्रश्च ॥

दैविकम् । न । दैवश्राद्धे ॥ देवानुद्दि-
श्य यच्चाहुं तत्तु दैविकं मुच्यते । ह-
विष्येण विशिष्टेन सप्तन्यादिषु यत्र
तः ॥ त्रि । दैवादागते । विधिहेतौ
॥ यत्तु सप्तगुणकान्तं कार्यमेति विप-
र्ययम् । पुमांस्तत्रानुपाद्यभ्यो दैवा-
न्तरितपौरुषः ॥ देवसम्बन्धिनि ॥

दैवी । स्त्री । सात्त्विक्यां प्रकृतौ ॥ देव-
सम्बन्धिन्याम् ॥ चिकित्साविशेषे ॥
आमुरी मानुषी दैवी चिकित्सात्रि-
विधामतेति वैद्योक्तेः ॥

दैवोदासिः । पुं । दिवोदासात्मजे । प्र-
तर्द्दने ॥ दिवोदासस्यापत्यम् । अ-
तद्वज् ॥

दैव्यम् । न । दैवे । भाग्ये ॥ देवाना-
मिदमिति प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु दे-
वाद्यज्जाविति यञ् ॥

दैशिकः । त्रि । देशसम्बन्धिनि ॥ स-
म्बन्धविशेषे ॥ देशनिष्ठविशेषणता-
याम् ॥

दैष्टिकः । त्रि । भाग्याधीनजाते ॥ का

दोरः

लेन जाते ॥ दैवप्रमाणके । दैवप
रे ॥ दिष्टभागधेय मितिमति र्यस्य
। अस्तिनास्तिदिष्टमतिरिति ठक् ।
नालम्बते दैष्टिकतां न निषीदति
पौरुषे ॥

दैहिकः । चि । देहसम्बन्धिनि ॥

दोःशिखरम् । न । स्तम्भे ॥

दोःसहस्रभृत् । पुं । कार्त्तवीर्यार्जुने ॥
वाणासुरे ॥

दोग्धा । पुं । अर्थोपजीविकवौ ॥ गो-
पाले ॥ वत्से ॥ चि । दोहनकर्त्तरि ॥

दोग्धी । स्त्री । मवि ॥

दोधः । पुं । गोवत्से ॥

दोधकः । पुं । दोधकवृत्ते ॥

दोधकदत्तम् । न । त्रिष्टुप्छन्दःप्रभेदे ॥
यथा । भवितव्यं यदिर्कर्णसमेतं पन्न
गराजमुभाषितमेतत् । पण्डितम-
ण्डलिकाहतचित्तं भामिनिभावय-
दोधकवृत्तम् ॥ यथा । फुल्लकदम्बल
सदनमालो निर्दलदिन्द्रमणीरुचि
जालः । एष उपैतघनाघनकालः पा
न्यवधूजनदर्शितकालः ॥

दोधूयमानः । चि । पुनःपुनरतिशयेन
वाकम्पविशिष्टे ॥ प्रलयेपिदोधूय-
मानाः परमाणव स्तिष्ठन्तीतिशिरो-
मणिः ॥

दोरः । पुं । डोर इति भाषाप्रसिद्धा

दोलाय

यारजौ ॥

दोरकः । पुं । वीणातन्तुबन्धनरजौ ॥

दोर्गण्डुः । पुं । कुण्ठितहस्ते । बाहु-
कुण्ठे ॥

दोर्ग्रहः । चि । अक्षामे । वलवति ॥ भुज
स्यग्रहणे ॥ भुजस्य व्यथायाम्

दोर्दण्डः । पुं । बाहुरूपदण्डे ॥

दोर्मध्यम् । न । बाहुमध्यभागे । वा
जू० इति भाषा ॥

दोर्मूलम् । न । कचे । भुजकोटरे ।
काख० इति भाषा ॥

दोलः । पुं । दोलने ॥ श्रीकृष्णस्योत्
सवविशेषे । भूला इति भाषा ॥ दुल
उत्क्षेपे । भावे घञ् ॥

दोलनम् । न । आन्दोलने । कम्पने ॥

दोला । स्त्री । नील्याम् ॥ प्रेङ्गायाम् ।

डौली इति भाषा ॥ उद्यानादिषु-

क्रीडार्थे काष्ठादिरचिते हिन्दोले ।

हिडोला इति भाषा ॥ यन्त्रविशेषे

। स्वेदने ॥ दोलति दोलयति दो-

ल्यते वा । दुल० । अच् घञ्वा ॥

दोलायमानः । चि । दोलनविशिष्टे ॥

यथा । दोलायमानं गोविन्दं मञ्चस्थं

मधुसूदनम् । रथस्थं वामनं दृष्ट्वा

पुनर्जन्म न विद्यते इत्युक्तं ख-

ण्डः ॥

दोलायुद्धम् । न । अनियतजयपराजये ॥

दोषः

दोलिका । स्त्री । हिन्दोलायाम् । हिं
डोला इतिभाषा ॥ दोलैव । स्वा-
कन् ॥

दोलिकाचक्रम् । न । दोलारोहणम्
हूर्त्तोपयोगिनश्चविचारार्थचक्रे ॥
यथा । दोलारोहे ऽर्कभात् पञ्चशर
पञ्चेषुसप्तभैः । नैरुज्यंमरणं काश्यं
व्याधिः सौख्यं क्रमाच्छिशोः ॥

दोलितः । चि । आन्दोलिते । कम्पिते ॥

दोली । चि । दोलनवति ॥ दोलोदो
लनमस्यस्यास्मिन्वा । इतिः ॥

दोली । स्त्री । दोलायाम् । डोली इ
ति भाषा ॥

दोलोत्सवः । पुं । चैत्रशुक्लतृतीयायां
कर्त्तव्यत्वेनोक्ते उत्सवविशेषे ॥ अ
स्यविधित्तुदेवीपुराणादौ द्रष्टव्यः ॥

दोः । पुं । भुजे । प्रवेष्टे ॥ दाम्पत्येने
न । दमः । दमेर्दोसिः । पत्न्यस्यसि
दुत्वात् रुत्त्वविसर्गोसिद्धौ ॥

दोषः । पुं । दूषणे ॥ एकोहिदोषो गु
णसन्निपाते निमज्जतीन्द्रोः किरणे
ध्विवाङ्कः ॥ पापे ॥ आचमनं विना
भक्षणेदोषाभावो यथा । मधुपर्केच
सोमेच ताम्बूलस्यच भक्षणे । फल
मूलेचेचुदण्डेन दोषं प्राहवैमनुः ॥
अदातावशदोषेण कर्मदोषादिरि
ता । उन्मादोमातृदोषेण पितृदोषे

दोषः

ण मूर्खता ॥ वातपित्तकफेषु ॥ वा
युः पित्तं कफश्चेति त्रयोदोषाः स-
मासतः । विकृताविकृतादेहंघ्नन्ति ते
वर्द्धयन्तिच ॥ तेष्यापिनेपि हृन्नाभ्यो
रधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः ॥ धातवश्चम-
लाश्चापिदुष्यन्त्येभिर्यतस्ततः । वात
पित्तकफाएते त्रयोदोषा इतिस्मृताः
॥ ऋतुभेदेन विहारादिनाचैषां च
य प्रकोपशमना नियथा । ग्रीष्मेसञ्ची
यतेवायुः प्राट्टकाले प्रकृष्यति । प्रा
येणोपशमंयाति स्वयमेवसमीरणः
॥ शरत्कालेव सन्तेच पित्तं प्राट्टृ
तौ कफः । चयकोपशमान् दोषा वि
हाराहारसेवनैः ॥ समानैर्यान्यका
लेपि विपरीतैर्विपर्यय इति ॥ वात
पित्तक्षेममलमूत्रादिपरिपूर्णत्वेन का
यजुगुप्सितत्वे ॥ काथगुणेतारिष्म
न् ॥ सचरसाद्यपकर्षकः । यथा । मु
ख्यार्थहतिर्दोषो रसश्चमुख्यस्तदाश्र
यादायः ॥ दोषं लक्षयति ॥ प्रवर्त्त
ना लक्षणादोषाः ॥ १८ ॥ दोषाद
तिबहुवचनं रागद्वेषमोहात्मकलक्ष्य
चयत्रापनाय । प्रवर्त्तनाप्रवृत्तिजन
कत्वम् तदेवलक्षणं येषाम् । यद्यपीदं
शरीरादृष्टेश्वरेच्छादावतिव्याप्तं त-
थापि लौकिकप्रत्यक्षसंविषयकत्वस-
तीतिविशेषणीयम् । योगादिगोच

दोषात

रप्रमावारणाय प्रामाण्यत्वेसतीति
विशेषयन्ति ॥ दुष्यति अनेनवा । दु
षवैकृत्य । अच् अकर्त्त रेचकारक
इत्येनकारणेवा घञ् ॥

दोषग्राही । चि । पुरोभागिनि । ख-
ले ॥ विद्वज्य स्तुर्पवदोषान् गुणान्
गृह्णाति साधवः । दोषग्राही गुण-
त्यागी चाक्षणीवहि दुर्जनः ॥ दो-
षगृह्णाति । ग्रह० । शिनिः ॥

दोषज्ञः । चि । विपश्चिन्ति । पण्डिते ॥
चिकित्सके ॥ दोषविषयकज्ञानयु-
क्ते ॥ दोषं जानाति । ज्ञा० । आत
इतिकः ॥

दोषत्रयम् । न । वातपित्तकफेषु ॥

दोषवान् । चि । दुष्टे ॥

दोषा । अ । राचौ ॥ राचिमुखे ॥ दुष्य-
त्यच । दुष० । बाहुलकात् आप्र-
त्ययः ॥

दोषा । स्त्री । राचौ ॥ भुजे ॥ दाम्य-
त्यनेन । दम० । दमेर्दोसिः । भा
गुरिमतनेटाप् ॥

दोषाकरः । पुं । चन्द्रे ॥ चि । दोषाणा-
माकरे ॥

दोषाकेशी । स्त्री । वनवृत्तिकायाम्
॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

दोषातनः । चि । रात्रिभवे ॥ सायचि
रमितिभ्युः ॥

दोहदः

दोषातिवकः । पुं । प्रदीपे ॥

दोषास्यः । पुं । प्रदीपे ॥

दोषिक्तः । पुं । रोगे ॥

दोषी । चि । अपराधिनि । दोषयुक्ते ॥

दोषैकदृक् । चि । पुरोभागिनि । ख-
ले ॥ दोष एवैकस्मिन् नतुगुणे दृ-
क् ज्ञान मस्य ॥

दोष्यः । पुं । क्रीडायाम् ॥ क्रीडके ॥
सेवायाम् ॥ सेवके ॥ चि । दोःस्थिते ॥

दोहः । पुं । दोहनपात्रे ॥ दुग्धे ॥ दु-
ह्यते ॥ दुहप्रपूरणे । कर्मणिघञ् ॥

दोहजम् । न । दुग्धे ॥

दोहडिका । स्त्री । माचावृत्ते पञ्जकटि-
काप्रभेदे ॥ माचात्रयोदशकं यदि पू-
र्वं लघुकपरिविरामि । पठपुनरे-
कादशं दोहडिकादिगुणेन ॥ प्राकृ-
तेप्रचारः । यथा । राईदोहडिपठन
मुनि हंसिओकाः ऋगोमात्र । एन्दा
वनघनकुञ्ज चलिओकमखरसाख
॥ अस्मार्थः । हेमातः दोहडिकापा-
ठं श्रुत्वा कुण्डोगोपालो हसित्वा कम-
पिरसालं चलितः कुचवृन्दावनघन
कुञ्जे एन्दावनस्य निविडनिकुञ्जे ।
माह इति कचित्पाठः सन्मतेन राधि-
कायादोहडिकापाठं श्रुत्वा ॥ गुरुल-
घुव्यत्ययेन बहुविधाभवति ॥

दोहदः । पुं । न । गर्भे ॥ गर्भिण्याञ्च

दोहद

भिलासे । लालसायाम् ॥ गर्भिण्या
स्तत्तद्विद्यायां विशेषेण प्रयुज्यते
। दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवा
प्नुयात् ॥ देयमप्यहितंतस्यै हिता
यहितलोकम् । अद्वाविधाते गर्भस्य
विकृतिश्च्युतिरेव च ॥ चिह्ने । गर्भल
क्षणे ॥ न । स्पृहायाम् ॥ दोहमाक
र्षं ददाति । उदाज् ० । आतोनुपे-
तिकः ॥

दोहदलक्षणम् । न । वयः सन्धौ ॥ गर्भे ॥
दोहदवती । स्त्री । अन्नादिद्रव्यविशेषा
भिलाषवत्यां गर्भवत्याम् । अद्वाल्वा
म् ॥ अद्वावगर्भिण्याः कर्त्तव्याकर्त्तव्य
मुक्तं मत्स्यपुराणे । दिव्यां गर्भम
आधत्त कश्यपः प्राहतांपुनः । त्वया
यत्नोविधातव्यो ह्यस्मिन् गर्भे वरान
ने ॥ संवत्सरशतं त्वेकमस्मिन्नेव
तपोवने । सन्ध्यायां नैव भोक्तव्यं ग
र्भिण्या वरवर्णिनि ॥ नस्थातव्यं न ग
न्तव्यं दृक्षमूलेषु सर्वदा । नोपेस्कारे
षूपविशेन्मुषलेखूखलादिषु ॥ ज
लञ्च नावगाहेत शून्यागारञ्च वर्ज
येत् । वल्मीकेषु न तिष्ठेत्तनचोद्दि
ग्ममना भवेत् ॥ विलिखेन्न नखैर्भू
मिं नाङ्गारेण न भस्मना । न श्यालुः
सदा तिष्ठेद् व्यायामञ्च विविर्जयेत्
॥ न तुषाङ्गारभस्मास्थिकपालेषु स-

दोहनी

माविशेत् । वर्जयेत् कलहं लोके गा
वभङ्गञ्च वर्जयेत् ॥ न मुक्तकेशा ति
ष्ठेत् नाशुचिः स्यात् कदाचन । न श
यीतोत्तरशिरानचापरशिराः कचि
त् ॥ न वस्त्रहीना नोद्दिग्मानचाईच
रणा सती । नामाङ्गल्यां वदेद्वाचं
न चहास्याधिका भवेत् ॥ कुर्याच्च गु
कशुश्रूषानिच्यं मङ्गलतत्परा । सर्वै
षधीभिः कोष्णेन वारिणा स्नानमा
चरेत् ॥ कृतरक्षा सुभूषा च वास्तु
पूजनतत्परा । तिष्ठेत् प्रसन्नवदना
भर्तुः प्रियहितेरता ॥ दानशीला तृ
तीयायां पार्वत्या नक्तमाचरेत् ।
इतिवृत्ता भवे नारी विशेषेण तु ग
र्भिणी ॥ यस्तु तस्या भवेत् पुत्रः श-
तायुर्बुद्धिसंयुतः । अन्यथा गर्भपतन
मवाप्नोति न संशयः ॥ तस्मात् त्व-
मनया दृष्ट्या गर्भे ऽस्मिन् यत्नमाच
रेत् ॥ दोहदो गर्भिण्यभिलाषो ऽस्य
स्याः । मतुप् । डीप् ॥

दोहदान्विता । स्त्री । दोहदवत्याम् ॥
दोहदिनी । स्त्री । दोहदवत्याम् ॥ ता
ञ्च दिहदयां नारी माहुर्दोहदिनीं
बुधाः ॥ दोहदोस्त्यस्याः । अतइतिः
। डीप् ॥

दोहनम् । न । स्तनाद्दुग्धनिससारणे ॥
दोहनी । स्त्री । दोहनपात्रे । पार्याम् ॥

दौर्गम्यम्

दोहलः । पुं । दोहदे ॥ इतिशब्दार्थ-
कल्पतरुः ॥

दोहलवती । स्त्री । दोहदवच्छाम् ॥

दोहली । स्त्री । अशोक्तृत्वे ॥

दोहा । स्त्री । माचारत्त विशेषे ॥ षट्
कलतुरगौ विकलमपि विषमपदे वि
निधेहि । समपादान्ते चैककल मि
ति दोहामवधेहि ॥ यथा । चरण
सदोह मस्तु हृदि मदचने तव ना
म । चक्षुषिरुप यावदसु रमय म
नो ममरामेति ॥

दोहापनयः । पुं । दुग्धे ॥

दोहीयान् । त्रि । अतिशयदोहके ॥

दोह्यम् । त्रि । दोहनीये । दुग्धे ॥

दौःसाधिकः । पुं । द्वारपाले ॥

दौकूलः । पुं । दूकूलद्वारेण ॥ ॥ दु
कूलेन परिवृतोरथः । परिवृतोरथ
इत्यण् ॥

दौत्यम् । न । दूतभावे ॥ दूतकर्मणि
॥ दूतस्य भावः कर्मवा । ब्रा० ष्यञ् ॥

दौरात्म्यम् । न । दुरात्मनो भावे ॥ दु
रात्मनः कर्मणि ॥ दुर्निन्दित आत्मा
यत्ने धृतिः बुद्धिः स्वभावः शरीरं वा
यस्य सदुरात्मा । तस्य भावः कर्मवा
। ब्रा० ष्यञ् ॥

दौर्गम्यम् । न । दुर्गवृत्तिधर्मे । दुर्गसम्ब
न्धिनि ॥ दुर्गस्य भावः । ष्यञ् ॥ दुर्ग

दौर्हृद

स्येदम् ॥

दौर्जन्यम् । न । दुर्जनत्वे । अनार्यता
याम् ॥

दौर्बल्यम् । न । दुर्बलत्वे ॥ भावे ष्यञ् ॥

दौर्भागिनेयः । पुं । दुर्भागपुत्रे ॥ दुर्भ
गाया अपत्यम् । कल्या० ठक् इ न
डादेशश्च । हृद्गोच्यभयपदवृद्धिः
॥ स्त्रियांङीपि दौर्भागिनेयी ॥

दौर्भाग्यम् । न । दुर्भागत्वे ॥ दुर्भागस्य
दुर्भगायाः भावः । ष्यञ् । हृद्ग
सिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्यचेत्युभयपदवृ-
द्धिः ॥ भुक्ता पितृगृहेनारी भुङ्
क्ते स्वामिगृहे यदि । दौर्भाग्यं जाय
ते तस्याः शपन्तिकुलदेवता इतिज्यो
तिस्तत्त्वम् ॥

दौर्मानस्यम् । न । दुःखनिश्चयनचित्ता
वसादे । इच्छाविघातादिवलवहः
खानुभवजनिते चित्तस्य तामसपरि
णामविशेषे । क्षोभापरपर्याये स्त
ब्धीभावे ॥ सतुद्वेषाख्यविपर्ययहेतु
त्वात् कषायत्वाच्च लयवत् समाधे
र्विरोधीत्युच्यते ॥ दुर्मनसो भावः ।
ष्यञ् ॥ बाह्यान्तरैः कारणैर्मनसो
दौष्ट्ये ॥

दौर्वाससम् । न । उपपुराणान्तरे ॥

दौर्वीणम् । न । मृष्टपर्णे ॥ दूर्धारसे ॥

दौर्हृदम् । न । इच्छायाम् । लाससा

द्य

याम् । दौहिदे ॥ दुर्जनस्त्रे ॥ दुर्हदः
कर्मभावोवा । यु० अण् ॥

दौलेयः । पुं । कच्छपे ॥ दुल्याअपत्य
म् । इतश्चानिज इति ठक् ॥

दौषारिकः । पुं । द्वाःस्ये । वैचधरे ॥
द्वारेभियुक्तः । तच्चनियुक्त इति ठक् ॥

दौवारिकी । स्त्री । प्रतीहार्यम् ॥
डीप् ॥

दौष्कुलेयः । त्रि । दुष्कुलोने ॥ दुष्कुल
स्यापत्यम् । दुष्कुलादठक् ॥

दौष्ठवम् । न । दुष्टभावे ॥ उद० अण् ॥
दौष्यन्तिः । पुं । भरतन्त्रपे ॥ दुष्यन्तस्या

पत्यम् । अतइज् ॥

दौहिचः । पुं । कुतुपे । दुहितुः सुते ॥
दुहितुरपत्यम् । अर्द्धधानन्तर्ये वि

दादिभ्योञ् ॥ न । चीणि आदे पवि

चाणि दौहिचं कुतुप स्त्रिलाः । दौ

हिचं खङ्गमिच्छाहुं रपत्य दुहितु

स्त्रिलाः ॥ कपिलायाद्यतश्चैव दौहि

चमितिचोच्यते ॥ इति मार्कण्डेयपु० ॥

पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो ना

स्ति कश्चन । तयोर्हि मातापितरौ

सम्भूतौ तस्य देहतः इति दायभागः ॥

दौहित्रोपि ह्यमुच्यते सन्तारयति

पौत्रवदिति मनुः ॥

द्य । अ । हिंतायाम् ॥ प्रातिलोम्यै ॥

पादपूरणे ॥

द्युतित

द्यावाचमे । स्त्री । द्वि० । भूदिवोः । स्वर्ग
पृथिव्योः ॥ द्यौश्च चमाच । दिवो
द्यावा ॥

द्यावापृथिवीयम् । न । द्यावापृथिव्यो
हविरादौ ॥ द्यावापृथिव्यौ देवते

अस्य । द्यावापृथिवी त्यादिनाछः ॥

द्यावापृथिव्यम् । न । द्यावापृथिव्योर्ह
विरादौ ॥ द्यावापृथिव्यौ देवते अ-

स्य । द्यावापृथिवीत्यत्र चाद्यत् ॥

द्यावापृथिव्यौ । स्त्री । द्वि० । स्वर्गपृथिव्योः

॥ द्यौश्चपृथिवीच । दिवसश्च पृथिव्या

मिविचादिवोद्यावा ॥

द्यावाभूमी । स्त्री । द्वि० । द्यावापृथिव्योः ॥

द्यौश्चभूमिश्च । दिवोद्यावेति देवता

द्वन्द्वे द्यावादेशः ॥

द्युः । पुं । अद्यौ ॥ न । अङ्गि ॥ गगने ॥

स्वर्गे ॥ अब्युत्पन्नप्रातिपदिकोऽयम् ॥

द्युगः । पुं । पक्षिणि ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

द्युगणः । पुं । अङ्गर्गणे ॥

द्युत् । पुं । किरणे ॥ द्युत० । क्लिप् ॥

द्युतिः । स्त्री । रश्मौ ॥ शोभायाम् ॥

प्रकाशे ॥ प्रभायाम् ॥ द्युतिरङ्गता

कान्तिरित्याचार्याः ॥ द्योतते ऽनया

द्युतदीप्तौ । इगुपधादितीन् ॥

द्युतिकरः । पुं । ध्रुवे ॥ त्रि । शोभाकरे ॥

द्युतितम् । त्रि । दौसिबिशिष्टे । द्यो-

तिते ॥

द्युसत्

द्युतिमान् । चि । प्रशस्तकान्तिमति ॥

द्युती । स्त्री । शोभायाम् ॥ कृदिका
रादितिङीष् ॥

द्युनम् । न । खग्रात्सप्तमराशौ ॥

द्युनिशम् । न । अहोरात्रे ॥ भवति
किं द्युनिशं द्युनिवासिनाम् ॥

द्युनिवासी । पुं । देवे ॥

द्युपतिः । पुं । भानौ । हंसे ॥

द्युभ्याशयतनम् । न । दिवोभुवश्चाश्र
ये ब्रह्मणि ॥द्युमणिः । पुं । हंसे । सूर्ये ॥ दिवो
मणिरिव ॥ अर्कवृक्षे ॥ मारिते-
ताम्रे ॥द्युमयी । स्त्री । सूर्ययोषायाम् । विश्व
कर्मणःपुत्र्याम् ॥द्युमम् । न । विन्दे । धने ॥ वले ॥ दि
वंमनति । नाशम्यासे । आतोनुपे
तिकः ॥द्युवा । पुं । मित्रे । सूर्ये ॥ द्यौति । द्यु-
अभिगमने । कनिन् युवृषितक्षिरा
जीत्यादिना कनिन् ॥

द्युवन्दः । पुं । अहर्गणे ॥

द्युषत् । पुं । देवे ॥ दिविसीदति वर्त्त
ते । षट् ॥ सत्सूद्विषेति क्तिप् ।
तत्पुरुषे कृतिबहुलमितिङेर्लुक्-

। सुषामादित्वात्षत्वम् ॥

द्युसत् । पुं । देवे ॥ दिविसीदति । स

द्युतपू

तसूद्विषेति क्तिप् । पूर्वपदादिति
षत्वन्तुन भवति । छदसी च्यनुवृत्तेः
। तथाचमाघः । मनस्युयेनद्युसदां
न्यधीयतेति ॥द्युतः । पुं । न । अद्यादिक्रीडायाम् ।
कैतवे । अप्राणिकरणकखेलायाम्
॥ अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोकेद्यु
त मुच्यते । जूआ इति भाषा ॥ द्युत
मे तत् पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं मह
त् । तस्माद् द्युतं न सेवेत हास्यार्थ
मपिबुद्धिमान् ॥ * ॥ परवचनस्य कर्त्त
व्यां सम्बन्धिद्युतमच्चदेवनादिबच्च
सर्वस्वापहरणकरं भगवतो विभूतिः
॥ देवनम् । दिवु० । भावे क्तः ॥द्युतकरः । चि । जुआरीइतिभाषाप्रसि
द्धे । द्युतकर्त्तरि । दुरोदरेधूर्त्ते ।
कितवे ॥द्युतकारः । चि । द्युतकारयितरि । स-
भिके ॥ द्युतंकारयति । डुकृञ्० ।
कर्मण्यण् ॥द्युतकारकः । चि । द्युतकारे ॥ स्वार्थेकः
॥ कारयति । कृ० । खुल् । द्युतस्य-
कारको वा ॥द्युतकृत् । चि । अचधूर्त्ते । द्युतकरे ॥
॥ द्युतं करोति । डुकृञ्० । क्तिप् ।
तुक् ॥

द्युतपूर्णमा । स्त्री । कोजागरपूर्णमा-

द्यूनम्

याम् ॥

द्यूतपौर्णमी । स्त्री । कोजागरतिथौ ॥
इतिभूरिप्रयोगः ॥

द्यूतप्रतिपत् । स्त्री । कार्त्तिक शुक्लप्रति
पदि । कौमुद्याम् ॥ तुष्यर्थं कार्त्तिक
के तस्य शुक्ला या प्रतिपत्तिथिः ।
विशे दंता मही तत्र कौमुदी सा
स्मृताबुधैः ॥ कुशब्देन मही चेवा
मुदा हर्षेचवैद्विज । धातुचैः सर्वश
ब्दचैः साचवैकौमुदीस्मृता ॥ इति
प० पु० ॥ अत्र वलेर्देत्यस्य पूजादि
कं कार्यम् । इत्युक्तं वामनपुराणे ॥
शङ्करस्य पुराद्यूतं ससर्जं सुमनोहर
म् । कार्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमे ऽह
निभूपते ॥ जितश्च शङ्कर स्तत्र जयं
लेभेच पार्वती । अतोर्थाच्छङ्करोदुः
खी गौरी निच्यं सुखोपिता ॥
तस्माद् द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्रमा
नवैः । तस्मिन् द्यूते जयोयस्य तस्य
संवत्सरः शुभः ॥ पराजयोविरुद्धस्य
लब्धनाशकरो भवेत् । इति ॥

द्यूतधीजम् । न । वराटके । कपर्दके ॥
द्यूतस्यकारणे ॥

द्यूतवृत्तिः । चि । सभिके ॥

द्यूनम् । न । लाघात्सप्तमराशौ ॥ य
था । धीस्थानं पञ्चमं चैयं यामिचं स-
प्तमं स्मृतम् । द्यूनं द्यूनं तथास्तास्यं षट्

द्रढिमा

कोणरिपुमन्दिरम् ॥ वि । चीणे ॥

अदेवीत् । दिवु० । क्तः । दिवोवि
जिगीषायामितितस्थनः । यस्यविभा
षेतिनेट् । च्छोरित्युठ् ॥

द्यौः । स्त्री । त्रिदशालये । स्वर्ग ॥ चि-
दशवर्त्मनि । आकाशे ॥ द्योतन्ते
देवा अस्याम् । द्युतदीप्तौ । बाहु
लकाटडोः ॥ द्यौर्गोवत ॥

द्योतः । पुं । प्रकाशे । आतपे ॥ द्योत-
नम् । द्युतेर्घञ् ॥

द्योतनम् । न । दर्शने ॥ पुं । दीपे ॥
द्युतेर्ल्युट् ॥

द्योतितः । चि । दीप्ते ॥

द्योभूमिः । पुं । खगे । पक्षिणि ॥ द्यौर्भू-
मिरस्य ॥

द्योषद् । पुं । देवे ॥

द्यौचम् । न । ज्योतिषि ॥ दीव्यन्यसि
न् । दिवु । दिवेद्युच्चेतिष्टन् दुरादे
शो वृद्धिश्च ॥

द्रगडः । पुं । प्रतिपत्तूर्ये । द्रगड इति
गौडभाषा प्रसिद्धे वाद्ये ॥ इ० चि० ॥

द्रङ्गणम् । न । तोलके । काले ।
वटके । कर्षार्द्धे ॥ इति वैद्यकपरि
भाषा ॥

द्रङ्गः । पुं । पुर्यामिति हेमचन्द्रः ॥

द्रढिमा । पुं । दृढतायाम् ॥ दृढस्य भा
वः । पृथ्वादिभ्यश्मनिच्वा । रञ्जतो

द्रवज्

इसादेर्लघोः । टेर्लेपः ॥

द्रष्टिष्ठः । चि । द्रढीयसि ॥ अयमनयो

रेषां वा अतिशयेन दृढः । दृष्टन् ॥

द्रढीयः । चि । दृढतरे ॥

द्रष्टम् । न । घनेतरदधिनि । द्रष्ट्ये ॥ दृ

प्यन्त्यनेन । दृषद्दर्षादैः । अनुदात्त

स्यचेत्यम् । बाहुल्यकात्सः ॥

द्रष्ट्यम् । न । द्रष्ट्ये ॥ दृष्यन्त्यनेन । दृष

प्राणने । अघ्न्यादयश्चेति निपा-

तितः ॥

द्रष्टाः । पुं । पश्यानां षोडशके ॥ वराट्

कानां दशकद्वयं यत् सा काकिणी

ताश्च पणश्चतस्रः । ते षोडश द्रष्टा

इहावगम्यो द्रष्ट्यै साया षोडशभिश्च

निष्कः ॥

द्रवः । पुं । प्रहावे । पलायने ॥ नर्मणि ॥

रसे ॥ गतौ ॥ आसवे ॥ वेगे ॥ द्रवश्चम ।

द्रुगतौ । ऋदोरप् ॥ चि । द्रववति

॥ आपोद्वाः । सर्वाणि द्रवाणि तूद

द्युखेन जुहोतीत्यादि प्रयोगात् ॥

द्रवजः । पुं । गुडे ॥ चि । द्रवजातवस्त

मावे ॥

द्रवणम् । न । अनुतापे ॥ चरणे ॥ ग

मने ॥ द्रु० । ल्युट् ॥

द्रवत्वम् । न । द्रवतायाम् । आद्यस्यन्द

नासमवायिकारणे । तत्तु पृथिवी

जलतेजोवृत्ति । तद्द्विविधम् । सां

द्रवज्

सिद्धिकनैमित्तिकभेदात् । तच्च सां

सिद्धिकंजले । नैमित्तिकं पृथिवीते

जसोः । पृथिव्यां दृतादावयिसंयोग

जं द्रवत्वम् तेजसिसुवर्णादौ च ॥ त

दुक्तम् । सांसिद्धिकं द्रवत्वं स्थान् नै

मित्तिकमुदाहृतम् । सांसिद्धिकान्तु

सलिले द्वितीयं स्थितितेजसोः ॥ प

रमाद्यौ कलेनित्यमन्यतोऽनित्य

मुच्यते । नैमित्तिकं वज्रियोगात् त

पनीयघृतादिषु ॥ द्रवत्वस्यन्दनेहेतु

निमित्तं सङ्गहेतुतत् । इतिभाषा-

परिच्छेदः ॥

द्रवपथी । स्त्री । शिसडीदृचे ॥

द्रवद्रवम् । न । द्रुम्यदध्याज्यतक्रासवज

स्यचौद्रतैलसूत्रादिदेहोयेषु ॥

द्रवन्ती । स्त्री । नद्याम् ॥ मूषिकपथ्या

म् । शतमूलिकायाम् ॥ द्रवति । द्रु०

। खटः शट् । उगितश्चेतिङीप् ॥ शि

खरिणी प्रभेदे ॥ यथा । शुभ्रशर्कर

या युक्तं निर्नीरं दिगुणं दधि । आ-

णमुद्रुलनंदेय मेतन्मानंबुधैः स्मृत

म् ॥ इहान्धुरहितं पात्रे खण्डदुग्धे

नगाक्षितम् । कर्पूरमरिचोन्मिश्रं द्र

वन्तीपरिकीर्षिता ॥ द्रवन्तीमधुरा

वृष्यावल्यापुष्टिकरीहिमा । वातपि

हृदरात्यर्थं किञ्चित्कफकराहिता ॥

द्रवमूर्च्छः । चि । द्रवद् द्रव्यकाहिम्ये ॥

द्रव्यम्

द्रवस्य मूर्तिः ॥

द्रवरसा । स्त्री । लाक्षायां ॥

द्रवाधारः । पुं । चुलुके ॥ द्रवद्रव्यरचा
पात्रे ॥द्रविडः । पुं । देशविशेषे ॥ जल्लाख्यस
ङ्करजातौ ॥ द्रविडदेशोद्भवे आदौ
चचिये पश्चाद्विहितक्रियालोपादि
नाशूहस्वमापन्ने दस्युपदवाच्ये ॥

द्रविडी । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥

द्रविणम् । न । वित्ते ॥ काञ्चने ॥ परा
क्रमे । वले ॥

द्रविणनाशनः । पुं । शोभाञ्जने ॥

द्रविणोदाठ । पुं । अमौ ॥ यथोक्तम्
। द्रविणं बलमिच्छुक्तं धनञ्चद्रवि
णं ततः । ददाति तद्भवानेव द्रवि
णोदास्ततो भवेति वराहपुराणम् ॥
सान्तः ॥

द्रवीकरणम् । न । अद्रवस्य द्रवकरणे ।

मलावना इति भाषा ॥

द्रवम् । न । पित्तले ॥ वित्ते ॥ विलेपने

॥ भेषजे ॥ भक्ष्ये ॥ जतुनि ॥ विमये

॥ मद्ये ॥ लिङ्गसङ्ख्यान्विते ॥ गु

णानामाश्रये ॥ द्रव्याण्यभिनवान्येव

प्रशस्तानि क्रियाविधौ । चतुष्टयगु

डलौद्रधान्यकृष्णविडङ्गस इति वै

चकपरिभाषा ॥ सप्तवायिकारणं द्र-

व्यमितितार्किकैर्लक्षिते । पृथिव्या-

द्रव्यम्

दौ ॥ तानि च पृथिव्यसेजोवाय्वा-
काशकालदिगात्ममनांसिनवैव ॥ *॥ रसो गुणस्तथावीर्यं विपाकः श-
क्तिरेव च पञ्चानां यः समाहारस्तद्द्र-

व्यमिति कीर्त्यते ॥ इति भिषग्वराः

। पुनः पञ्चविधम् । अत्यन्तकठिन
कठिनाद्भुत्वुलद्रवद्रव्यभेदात् ॥ *

॥ द्रव्याणां गुणवत्तावधिः । गुणहीनं

भवेद्वर्षादूर्ध्वं तद्रूपमौषधम् । मास

द्वयात् तथा चूर्णं लभते हीनवीर्यता

म् ॥ हीनत्वं गुटिका लेहे लभते

वत्सरात् परम् । हीनाः स्युर्धृततै

लाद्याश्चतुर्मासाधिकास्तथा ॥ घृ

ततैलाद्या इति योगविशेषणम् । च

तुर्मासाधिकाः संवत्सरादुपरि च-

त्वारोमासा अधिका येषु ते ॥ घृत

मब्दात् परं पक्वं हीनवीर्यत्वं मामु

ब्रात् । तैलं पक्वं मषकं वा चिरस्थायि

यिगुणाधिकम् ॥ तदपि षोडशमासा

भ्यन्तरे पक्वतैलं गुणाधिकं वेदव्यम्

। औषध्यो लघुपाकाः स्युर्निर्वीर्या

वत्सरात् परम् । औषध्यो धान्या

दयः । लघुपाकाः शीघ्रपाकाः । नि

र्वीर्याः स्युर्गुणैर्युक्ता आसवा घात-

वो रसाः ॥ १३ । द्रोर्विकारे ॥ द्रोर्

दम् । द्रोर्विकारो वा । द्रव्यञ्चमव्य

इतिसाधु ॥ द्रविषवा । द्रोर्विकारे द्रो

द्रव्यनि

श्चेति यदा ॥

द्रव्य कः । वि । द्रव्यं हति वहति आव
हति वा । वसद्द्रव्याभ्यां ठन् कनावि-
त्तार्हीयः कन् ॥

द्रव्य कल्कः । पुं । वैद्यशास्त्रप्रसिद्धेषु क
ल्कादिपञ्चसु ॥ द्रव्यकल्कः पञ्चधा-
स्यात् कल्कं चूर्णं रस स्तथा । तैल
मर्कः क्रमाज्ज्ञेयं यद्योत्तरमुखं प्रिये ॥

द्रव्यनिश्चयः । पुं । द्रव्याणां मेघाद्यधि-
पतिज्ञानेन शुभाशुभनिश्चये ॥ त-
चाद् वेगागमप्रदर्शनार्थमाह । ये
येषां द्रव्याणां मधिपतयो राशयः
समुद्दिष्टाः । मुनिभिः शुभाशुभार्थं
नानागमतः प्रवक्ष्यामि ॥ १ ॥ वक्ष्या-
मि ककुतपानां मन्तरगोधूमराशक-
यवानाम् । स्थूलसूक्ष्मवैषधीनां क-
नकस्थच कीर्तितो मेघः ॥ २ ॥ ग-
विवक्ष्य कुसुमगोधूमशाखियवमहिष-
सुरभितनयाः स्युः । मिथुनेपिधान्य-
शादशस्त्रीशालूककार्पासाः ॥ ३ ॥
कर्किणि कोद्रवकदलीदूर्वाफलक-
न्दपत्रचोच्चानि । सिंहे तुषधान्यर-
सः सिंहादीनां त्वचः सगुडाः ॥ ४ ॥
घष्ठे ऽतसीकलायाः कुण्डल्यगोधूम-
मुहनिष्पवाः सप्तमराशौ माषा-
यवगोधूमाः सप्तर्षपाश्चैव ॥ ५ ॥ अ-
ष्टमराशाविचुः सैक्यं लोहा न्यजावि

द्रव्यनि

कल्पपि । नवमेतु तुरगखवयान्-
राशुतिलधान्यमूलानि ॥ ६ ॥ मक-
रे तरुगुल्माद्यं सैक्यं तु सुवर्णकृष्ण-
लोहानि । कुम्भे सखिलजफलकुसु-
मरत्नचित्राणि रूपाणि ॥ ७ ॥ मीने
कपालसम्भरत्नान्यम्बूद्भवानि वज्रा-
णि । स्नेहाश्च नैकरूपा व्याख्याता मत्स्य-
जातञ्च ॥ ८ ॥ एतेषां द्रव्याणां शुभा-
शुभज्ञानार्थमाह । राशेस्तु दर्शयार्थं
यस्य सप्तवपञ्चमस्थितो ४ । १० । २ ।
११ । ७ । ८ । ५ । जीवः । द्योक्ताद्
शदश पञ्चाष्टमेषु २ । ११ । १० ।
५ । ८ । शश्विजश्च वृद्धिकरः ॥ ९ ॥
षट्सप्तमगो ६ । ७ । हानिं दृढिं
शुक्रः करोति शेषेषु । उपचयसंस्थाः
३ । ६ । ११ । १० । क्रूराः शुभदाः श्रे-
षेषु १ । २ । ४ । ५ । ७ । ८ । ९ ।
१२ । हानिकराः ॥ १० ॥ * ॥ अथै-
व विशेषमाह । राशेर्यस्य क्रूराः प्री-
डास्थानेषु संस्थिता वलिनः १ तत्प्रो-
क्तद्रव्याणां महार्घता दुर्लभत्वं च ॥
॥ ११ ॥ दृष्टस्थाने सौम्यावलिनो
येषां भवन्ति राशीनाम् । तद्द्रव्या-
णां दृढिः सामर्थ्यं वल्लभत्वं च ॥ १२ ॥
गोचरपीडायामपि राशिर्वल्लिभिः
शुभग्रहैर्दृष्टः । पीडां न करोति
तथा क्रूरैरेव विपर्यासः ॥ इति वारा

शब्दा

ह्याम् ३८५ ध्यायः॥

द्रव्यमययत्तः । पुं । ज्ञानविहीनेयत्ते ॥

द्रव्यमयः द्रव्येपलक्षितो ज्ञानशून्यो
योयत्तः ससंसारफलः ॥

द्रव्ययत्तः । त्रि । पूर्त्तदत्ताख्यस्यार्त्तक-
र्मपरे ॥ द्रव्यत्यागएव यथाशास्त्रंय-
त्रोयस्य ॥

द्रष्टव्यः । त्रि । दृश्ये । दर्शनार्हे ॥

द्रष्टा । त्रि । विचारकुशले ॥ सात्त्विके
तने ॥ चेतनोद्दिष्टा भवति नाचेत-
नः ॥ दृष्टेः कर्त्तरि । दृष्टिमति । का-
त्मनि ॥ चक्षुर्जन्यमनोवृत्तिश्चिद्यु-
क्तारूपभासिका । दृष्टिरित्युच्यते-
द्रष्टादृष्टेः कर्त्तेतिलौकिकैः ॥ पश्य-
ति । दृशिर् । तृन् ॥

द्रष्टृता । स्त्री । शब्दादिविषयप्रकाश-
तायाम् ॥ भावे तल् ॥

द्राक् । अ । द्रुते । शीघ्रे । ऊटित्यर्थे ॥
॥ श्रुति । द्राकुत्सायांगतौ । वा० कः ॥

द्राक्षा । स्त्री । स्रद्धीकायाम् । गोस्तन्या
म् । मनक्कादाख इतिभाषा ॥ द्राक्षा
भावे ॥ द्राक्षा पक्का सरा शीता च
क्षुष्या वृंहिणी गुरुः । स्वादुपाकर-
सा स्वर्धा तुवरा सृष्टमूत्रविट् ॥ को-
ष्ठमारुतकृद्क्षुष्या कफपुष्टिरुचिप्र-
दा । हन्ति दृष्ट्याज्वरन्वासदातवा-
तास्त्रकामलान् ॥ शुक्लास्त्रपित्तस-

शब्दीया

ओहदाहशोषमदात्ययान् । आ-

मा साऽल्पगुणा गुर्वी सैवान्ना रक्त-

पित्तकृत् ॥ वृष्या स्याद् गोस्तनीद्रा-

क्षा गुर्वीच कफपित्तनुत् । अवीजा-

न्यास्वल्पतरा गोस्तनीसदृशी गुणैः

॥ द्राक्षा पर्वतजा लघ्वी सास्त्रा रुष्मा-

लपित्तकृत् । द्राक्षापर्वतजा यादृक्-

तादृशी करमर्दिकेतिभावप्रकाशः

॥ द्राक्षायाः फलम् । हरीतक्यादिभ्य-

श्चेतिविकाराश्रयवप्रत्ययस्यलुप् ॥

यद्वा । द्राक्ष्यते । द्राक्षिकाङ्क्षाया-

म् । कर्मणि घञ् । आगमशासनम-

नित्यम् ॥ यद्वा । गुरोश्चक्षुर्द्राक्ष्य-

प्रत्ययः । यवादिगणेषाठान्नलोपः ।

अतएव द्राक्षामान् इहमतेर्वत्त्वं

भवति । अयवादिभ्यश्च्युक्तेः ॥

द्राक्षासवः । पुं । माधव्याम् ॥ यथा । पी-

त्वा द्राक्षासव मिष्टं शूल मादायस-

त्वरमिति ॥

द्राघिमा । पुं । दीर्घत्वे । दैर्घ्ये ॥ दीर्घ-

स्यभावः । पृथ् । इमनिक् । प्रियस्थि-

रेत्यादिनादीर्घस्यद्राघ्यादेशः ॥

द्राघिष्ठः । त्रि । दीर्घतमे । अतिदीर्घ-

॥ अतिशयेन दीर्घः । इष्ठन् । प्रिय-

स्थिरेतिसाधुः ॥

द्राघीयान् । त्रि । दीर्घतरे ॥ अयमन-

यो रतिशयेन दीर्घः । ईयसुन् । प्रि-

द्रुतः

श्च । पूर्वपदादिति शत्वम् ॥

द्रुणः । पुं । दृष्टिके ॥ भृङ्गे ॥ पि । पि
शुने ॥ न । चापे ॥ कृपाये ॥ द्रुणति ।
द्रुणसिंसागतिः कौटिल्येषु । द्रुगुपधे-
तिकः ॥

द्रुणसः । पि । दीर्घनासिकायुक्त ॥

द्रुणः । पुं । खड्गपिधाने ॥ इतिहारा
वली ॥द्रुणा । स्त्री । ज्यायाम् ॥ इति हेम
चन्द्रः ॥

द्रुषिः । स्त्री । कूर्याम् ॥ जलशोण्याम् ॥

द्रुणति । द्रुणः । द्रुगुपधात् किदितीन् ॥

द्रुषी । स्त्री । अमुशोण्याम् ॥ कच्छप्या
म् ॥ कर्णजलौकायाम् ॥ द्रुणेरिज
नात् कृदिकारादक्तिन इति ङीष्
॥ द्रुगुपधेतिके जातेरिति ङीष् गौ
रादित्वाद्वा ॥

द्रुतः । पुं । द्रुमे ॥ न । ओघे । नृत्य
विषयकशीघ्रगमने ॥ नृत्यगीतवा
द्येषु द्रवन्तिशीघ्रं गच्छन्ति समुदा-
यमतिप्रदर्शनार्थं करादयोऽप्यतत्
द्रुतम् । अधिकरणेऽक्तः ॥ शीघ्रलये
॥ पि । शीघ्रे ॥ विस्तीर्णे । जातद्वी
भावेष्टसुवर्णादौ ॥ विद्रागे ॥ पला
यित्वे ॥ द्रुतिश्च । द्रु० मत्पथेतिक
र्त्तरिक्तः ॥ द्रुयतेऽस्यवा । कर्मणिक्तः
॥ शीघ्रार्थे क्रियाविशेषणत्वात् अस

द्रुमशी

त्वे वर्त्तमानं क्लीबम् । द्रव्येतुचि-
लिङ्गम् ॥

द्रुतविलिखितम् । न । जगती ह्रस्वभेदे
॥ द्रुतविलिखित माह नभौभरौ ।
यथा । तरणिजापुलिने नववत्सवीप
रिषदा सह केलिकुतूहलात् । द्रुत
विलिखितचारुविहारिणं हरि महं
हृदयेन सदा बहे ॥ सुन्दरीत्यप्य
स्यैवसंज्ञा ॥

द्रुनखः । पुं । कण्टके ॥ शीर्षं चस्यनखः ॥

द्रुपदः । पुं । चन्द्रवशीये नृपविशेषे ।
शिशुण्डिषुष्टुभुम्भ्रौपदीनांजनके ।
पञ्चाब्देऽप्राधिपतौ ॥

द्रुपदपुत्रः । पुं । धृष्टद्युम्ने ॥ शिशुण्डिनि ॥

द्रुपदपुत्री । स्त्री । द्रौपद्याम् ॥

द्रुमः । पुं । महीबहे । वृक्षे ॥ पारि-
जाते ॥ कुबेरे ॥ द्रवृक्षः सोऽस्यास्ति
जनकतया । यथा । समुदायेष्टताः
शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्तइतिन्याया
त् द्रुःशाखा सास्यास्ति । द्रुम्यांमः ॥

द्रुमनखः । पुं । कण्टके ॥ द्रुमस्यनख इव ॥

द्रुमरः । पुं । कण्टके ॥

द्रुमव्याधिः । पुं । खाद्यायाम् ॥

द्रुमशीर्षम् । न । कुट्टिमप्रभेदे ॥ क-
पिशिर्षं द्रुमशीर्षं तथा चाखेटशी
र्षकम् । इति कुट्टिमभेदाः खः शा-
ब्दिकैः समुदाहृताः इति शब्दरत्नाव

द्रुहिणः

ली ॥ वृचाग्रे ॥

द्रुमश्रेष्ठः । पुं । तालवृक्षे ॥

द्रुमामयः । पुं । लाच्यायाम् ॥

द्रुमारिः । पुं । गजे । हस्तिनि ॥

द्रुमाश्रयः । पुं । सरटे ॥ चि । वृक्षा
श्रितमाच ॥द्रुमिणी । स्त्री । द्रुमाणां समूहे ॥ ख-
लादिभ्यश्च निर्वृत्तयः ॥द्रुमेश्वरः । पुं । चन्द्रमसि ॥ इति हरि-
वंशः ॥ तालतरौ ॥ इति शब्दार्थ-
कल्पतरुः ॥द्रुमेत्पलः । पुं । कर्णिकारे । कठचम्पा
इति भाषा ॥ द्रुमे उत्पलं तदाकारं
पुष्पमस्य ॥द्रुवयम् । न । पाय्ये । यौतवे । माना-
र्थे परिमाणे ॥ द्रोर्विकारभूतं प्रस्था-
दिपरिमाणम् । मानेवयः ॥

द्रुसन्नकः । पुं । पियाले ॥

द्रुहः । पुं । पुत्रे ॥ इति शब्दार्थकल्प-
तरुः ॥द्रुहणः । पुं । ब्रह्मणि । सुरज्येष्ठे ॥ इति
द्विरूपकोषः ॥द्रुहिणः । पुं । स्त्रियारि । भजापतौ ।
ब्रह्मणि ॥ कामक्रोधादिभ्यो दुष्टेभ्यो
वा द्रुह्यति । द्रुहजिघांसायाम् । बहु-
लमन्यवापीति इन्नन् । बाहुलका-
द् गुणाभावः ॥

द्रोणः

द्रुही । स्त्री । द्रुहितरि ॥ इति शब्दार्थ-
कल्पतरुः ॥

द्रूः । पुं । हिरण्ये । स्वर्णे ॥ द्रवति ।

द्रुगतौ । क्विच्चितीति क्विद्दीर्घौ ॥

द्रूघणः । पुं । द्रुघणे ॥ इति द्विरूपकोषः ॥

द्रूणः । पुं । द्रुणे ॥ इति शब्दार्थकल्प-
तरुः ॥

द्रेकः । पुं । द्रेकाग्रे ॥

द्रेकाणः । पुं । लग्नचिभागे ॥

द्रेकाणाधिपः । पुं । लग्नचिभागाधीशे
॥ स्वपञ्चनवमानां ये राशीनाम-
धिपा ग्रहाः । ते द्रेकाणाधिपा राशौ
द्रेकाणां स्वय एव हि ॥

द्रोणः । पुं । द्रोणाचार्ये । पार्थगुरौ

। पुराणप्रसिद्धे धनिर्विद्यासम्पदाय-
प्रवर्त्तय्याचार्यविशेषे ॥ दग्धकाके ॥

दृष्टिचके ॥ पर्वतविशेषे ॥ चतुः श

तधनुष्यरिमिते जलाशये ॥ मेघ

नायकविशेषे ॥ यथा । चिद्युते शा-

कवर्षेतु चतुर्भिः शेषितः क्रमात् । आ

वर्त्तं विद्धि संवर्त्तं पुष्करं द्रोणमम्बुद-

म् ॥ आवर्त्तौ निर्जलो मेघः संवर्त्त

श्च वहूदकः । पुष्करो दुष्करजलो द्रो

णः सस्यप्रपूरकः ॥ श्वेतवर्णचुद्रपुष्प

वृक्षविशेषे । घलघसिया इति हस्त-

कसिया इति च गौडभाषा ॥ पुं । न

। आढकपरिमाणे ॥ आढवाप चतुष्ट

शोणपु

ये । आठकचतुष्टये ॥ इर सेर इति
लौकिकमाने । घटे । कलसे । उ-
न्माने । इति वै० प० ॥ खार्पाः षोड-
शांशे ॥ शोणस्तु खार्पाः खलु षोडशां-
शः । इति स्त्री० ॥ अष्टादको भवेद् शो-
ण इति केचित् ॥ द्विशतं शोण इति
कुल्लुकभट्टः ॥ द्रुणति । द्रुण० । पचा-
द्यच् ॥ द्रवति । द्रु० । कृष्टजृष्टिद्रुपन्थ-
निस्वपिम्योनिदितिनः ॥

शोणककः । पुं । दण्डकाके । कृष्णका-
के ॥ शोणाल्यः काकः ॥

शोणबोरा । स्त्री । शोणदुधायांगवि ॥
शोणपरिमितं चीर मस्याः ॥

शोणगन्धिका । स्त्री । राक्षायाम् ॥

शोणघा । स्त्री । शोणचीरायाम् ॥

शोणदुग्धा । स्त्री । } शोणचीरा

शोणदुग्धिका । स्त्री । } याम् ॥

शोणदुघा । स्त्री । शोणमितदुग्धायां-
गवि । शोणचीरायाम् ॥ शोणं दो-
ग्धि । दुह० । दुहः कपघसेति कप-
घशान्तादेशः ॥

शोणपर्णी । स्त्री । भूमिकन्दल्याम् ॥

शोणपुष्पी । स्त्री । गुम्मा इति ख्याते च-
पे । कुम्भयोनौ । खर्वपत्रायाम् ॥

शोणपुष्पी गुरुः स्वादू रूक्षोष्णा वा-
तपित्तकृत् । सञ्चारलवणा स्वादुपा-
का कट्वीच भेदिनी ॥ कफामका

शोणी

मलाशोथतमकम्रासजन्यजित् ॥ घ-

लघसिया इति गौडेषु प्रसिद्धे गो-

शीर्षकवृत्ते ॥ कफार्शः कामलाकृ-

मिशोथनाशित्वमित्यस्याः गुणाः ॥

शोणपुष्पीदलम् । न । गुम्माख्यशाके ॥

शोणपुष्पीदलं स्वादु रूक्षं गुरुच पि-

तकृत् । भेदनं कामलाशोथमेहज्व-

रहरं कटु ॥

शोणमाना । स्त्री । शोणदुधायाम् ॥

शोणमुखम् । न । चतुःशतग्राममध्ये-

मनोहरग्रामे ॥ इति हारावली ॥

शोणा । स्त्री । शोणपुष्पिकायाम् ॥

शोणाक्षर्यः । पुं । भारद्वाजे । कीर्त्ति-

भाजि । अश्वत्थान्नः पितरि । कृपीप-

तौ । पाण्डवानामस्त्रशिचागुरौ ॥

शोणश्वासावाचार्यश्च ॥

शोणिः । स्त्री । शोण्याम् ॥ द्रवति । द्रुग-

तौ । वह्निश्रिग्रयुद्रुग्लाहाक्षरिभ्यो-

निदिति निः ॥

शोणिका । स्त्री । नीलोत्तरे ॥

शोणी । स्त्री । देशविशेषे ॥ शैलानाम-

न्तरे शोणः सिद्धचारणसेविताः ॥ का-

ष्ठाम्बुवाहिन्याम् । काष्ठादिकृतच्छि-

न्नाग्रनौकाकृत्यन्वसेचन्याम् ॥ ग-

वादन्याम् ॥ नौकाप्रभेदे ॥ शैलवि-

शेषे ॥ नीलोत्तरे ॥ नदीविशेषे ॥

शैलयोः सन्धौ ॥ इन्द्रचिर्भन्ध्याम्-

श्रीशटः

॥ श्रेणीलवणे ॥ द्विर्पपरिभाणे ।
 गोण्याम् । १२८ खेर इति भाषा ।
 इति वै प० ॥ काष्ठरचितेस्तानपाचे
 ॥ यथा । श्रीवेरपद्मकोशीरचन्दना-
 न्जुवारिणा । सम्पूर्णामवगाहेतश्रे-
 णीं दाहार्द्धितोनरः इति ॥ निप्रच्य
 यान्ताद्भवतेः बृहिकारादितिडीष्
 । गौरादित्वाद्वा ॥

श्रेणीद्वयः । पुं । केतकीपुष्पे ॥
 श्रेणीमुखम् । न । श्रेणमुखे ॥ इतिभू-
 रिप्रयोगः ॥

श्रेणीलवणम् । न । उपकर्णाटदेश
 प्रसिद्धे लवणविशेषे । चिकूटलवणे ।
 वार्द्धिभवे ॥

श्रेमिणः । पुं । चाखक्येमुनौ । अंगुले ॥

श्रेहः । पुं । जिघांसाशम् । अनिष्टचि-
 न्तने । अपक्रियायाम् ॥ देवश्रेहाङ्ग
 रोर्द्रोहः कोटिकोटिमुणाधिकः इति
 कूर्मपुराणम् ॥ परजिघांसया शस्त्र
 ग्रहणादौ ॥ ह्यवधे ॥ हिंसातु श्रे-
 हजन्या परेतुहिंसामेवश्रेहमन्यन्ते ॥

श्रेहचिन्तनम् । न । परानिष्टविभावने ।
 व्यापादे ॥ श्रेहस्यचिन्तनम् । ल्युट्
 चेति भावे ल्युट् ॥

श्रेहाटः । पुं । गाथाप्रभेदे ॥ मृगलु-
 व्यके ॥ वैडालव्रतिके ॥ इतिमे-
 दिनी ॥

श्रीपदी

श्रीपदी । चि । श्रेहके । परानिष्टचि-
 न्तके ॥

श्रेणायनः । पुं । अश्वत्यानि ॥ श्रेणस्या
 पत्यम् । फक् । श्रेणपर्वतेतिह्रस्वे
 भनादिरिहश्रेणश्च्युक्ते भारतप्र-
 सिद्धे ऽनन्तरापत्ये ऽश्वत्यानिश्रेणा-
 यन इति प्रयोगस्तू पचारादोध्यः ॥

श्रेणिः । पुं । अश्वत्यानि ॥ श्रेणस्याप-
 त्यम् । अतइच् ॥ एकोनचिंशत्स-
 म्राप्ते श्रेणि र्यासो भविष्यति ॥

श्रेणिकः । पुं । कटाहे ॥ श्रेणं स्वस्मि
 न् समावेशयतीत्यर्थम् ॥ चि । श्रे-
 णवापचेचे । श्रेणपरिमितग्रीद्यादि
 वापयोग्यचेचे ॥ श्रेणस्यवापः । तस्य
 वापइतिठञ् ॥ चि । श्रेणम् पचेति ।
 सम्भवत्यवहरति पचेति इतिठञ् ॥
 श्रेणेनक्रीते ॥ निष्कादित्वाट्ठञ् ॥

श्रेपदी । स्त्री । कृष्णायाम् । नित्यचौव-
 नायाम् । प्राञ्चास्थाम् । याज्ञसेन्या-
 म् । पाण्डवानां स्त्रियाम् ॥ अस्याः
 पञ्चस्वामित्वे हेतुर्ब्रह्मवैवर्तेयथा ।
 राजा ददौ फाल्गुनाय कन्यायाश्च स्व-
 यं वरे । पप्रच्छ मातरं वीरो वस्तु-
 प्राप्तं मयाधुना ॥ तमुवाच स्वयं मा-
 ता गृहाण भ्रातृभिः सह । शम्भोर्व-
 रेणपूर्वञ्च परचक्रातु दाक्षया ॥ श्रे-
 पद्याः स्वामिनस्तेन हेतुना पञ्चपा-

द्वन्द्वम्

खड्वा इति ॥ द्रुपदस्यापत्यं स्त्री । अ
ण् । डीप् ॥

द्रौपदेयः । पुं । प्रतिविन्द्यादिपञ्चसु
द्रौपदीतनयेषु ॥ द्रौपद्याः अपत्यम्
पुमान् । स्त्री भ्योटक् ॥

द्वन्द्वः । पुं । रोगविशेषे ॥ उभयपदार्थ
प्रधाने समासे । अव्ययीभावतत्पु
रुषवहुव्रीहिसमासभेदानामुभयप-
दार्थसाम्याभावेनापकृष्टत्वात् द्वन्द्व
समासो भगवद्विभूतिः ॥ सद्धिधा । इ
तरेतरयोगसमाहारभेदात् ॥ पर
स्परविरुद्धे सम्मानावमानादौ । शी
तोष्णादौ ॥ यथा क्षुत्पिपासे शोक
मोहौ । रागद्वेषौ तथैव च । कामक्रो
धप्रभृतयो द्वन्द्वशब्देन वर्णिता इति ॥
न । रहस्ये ॥ कलहे । आहवे ॥ मि
थुने । युग्मे ॥ द्वौ द्वौ सहाभिव्यक्तौ
इति द्वन्द्वम् । द्वन्द्वरहस्यमर्यादाव
चनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्य
क्तिष्विति द्विशब्दस्य द्विवचनं पूर्वप
दस्याम् भावो ऽ त्वञ्चोत्तरपदस्य न
पुंसकत्वञ्च निपात्यते एष्वर्थेषु । चा
र्थे द्वन्द्वइति निर्देशात् पुंस्यापि ॥ दुर्गे ॥
यथा । राज्ञो वलं न हि वलं द्वन्द्वमेव-
वलं वलम् । अप्यस्य वलवान् राजा-
स्थिरो द्वन्द्ववलाङ्गवेदिति ॥

द्वन्द्वगदः । पुं । रागद्वेषादिरूपे द्वे रोगे

द्वन्द्वयु

॥ यथा । अहं हरिः सर्वमिदं जनार्द
नोनान्यंततः कारणकार्यजातम् ।
ईदृक्पुनो यस्य न तस्य भूयो भवोद्भवा
द्वन्द्वगदाभवन्तीति विष्णुपुराणम् ॥

द्वन्द्वचरः । पुं । चक्रवाके ॥ द्वन्द्वं च
द्वन्द्वचारी । पुं । रति । चरः । प-
चाद्यच् ॥ ताच्छील्येणिनिः ॥

द्वन्द्वजः । पुं । द्विदोषजरोगे ॥ अस्य पू
र्वरूपम् । रूपै रन्यतराभ्यान्तु संसृ-
ष्टे द्वन्द्वजं विदुरिति । अन्यतराभ्यां
जृम्भानेचदाहाभ्यां जृम्भान्नाहचिभ्यां
नेचदाहान्नाहचिभ्यां वा संसृष्टेरूपैः
अमादिभि द्वन्द्वजं पूर्वरूपं विदुर्जा-
नीयुः ॥

द्वन्द्वयुक्तिः । पुं । दुर्गविचारग्रन्थे ॥ स
यथा । राज्ञो वलं न हि वलं द्वन्द्व
मेव वलं वलम् । अप्यस्य वलवान्
राजास्थिरो द्वन्द्ववलाद् भवेत् ॥ त-
था च । एकः शतं योधयति प्राकार
स्थो धनुर्द्धरः । शतं दशसहस्राणि
तस्माद् दुर्गं विशिष्यते ॥ अकृत्रिमं
कृत्रिमञ्च तत् पुन द्विविधं भवेत् ।
यद् दैवव्यवहितं द्वन्द्वं गिरिनद्यादिसं
श्रितम् ॥ अकृत्रिमं मिदं ज्ञेयं दुर्लभं
कृत्य मरिभूभुजाम् । प्राकारपरि
खारण्यसंश्रयं यद् भवेद्विद्वद् । कृ-
त्रिमं नाम विज्ञेयं लङ्क्यालङ्क्य

द्वन्द्वयु

न्तु बैरिणाम् ॥ तचाकृत्रिमद्वन्द्वयुक्ति
र्यथा । अत्युच्चविस्तीर्णशिरादुरारो
हः सकाननः । सजलाशयसम्भार
भोग्यद्रव्यसमाश्रयः ॥ सुखनिःसरणो
द्वन्द्वः पर्वताख्यो मही भुजाम् । न
द्यो गभीरविस्तीर्णा श्वतुर्दिक्षु व्यव
स्थिताः ॥ तन्मर्थो भूप्रदेशो यो नदी
द्वन्द्वः स उच्यते । यदन्यच्च चिरका
लीनं दुर्लङ्घ्यविपिनादिकम् ॥ त
न्मथरचिता भूमिर्द्वन्द्वत्वेनोप
तिष्ठते । वनद्वन्द्वमितिख्यातं यथा
पूर्वं महत्तरम् ॥ * ॥ कृत्रिमद्वन्द्वयु
क्तिर्यथा । यस्मिन् राज्ये गिरिर्ना
स्ति नद्यो वा गहनोदकाः । तस्यम
ध्ये महीपालः कृत्रिमं द्वन्द्वमारभे
त् ॥ गजैरखड्ग्या विस्तीर्णा गम्भी
राः पूर्णवारयः । द्वन्द्वत्वेन समादिष्टाः
परिखा बहुयादसः ॥ विशालशालं
सुघनं बहुकण्टकिसङ्कटम् । द्वन्द्व
त्वेन समादिष्टं विस्तीर्णं विषमं व
ज्रम् ॥ अधोधो वध्यमानोपि क
न्दोल्पजलस्त्रवम् । द्वन्द्वत्वेन समु
दिष्टः स दुर्लङ्घ्यो हि भूभुजाम् ॥
सर्वतः परिखां कृत्वा निबन्धोपरि
कन्दरम् । तज्जलमुतदेशत्वात् ज
लद्वन्द्वं तदुच्यते ॥ एषा मभावे नि
बन्ध भूप्रदेशस्य दन्धनात् । वर्षासु

द्वन्द्वयु

प्रवते वारि जलद्वन्द्वं ततो भवेत् ॥
एतयो रपि संमिश्रात् संमिश्रं द्वन्द्व
माचरेत् । आश्रित्य कृत्रिमं द्वन्द्वं
वल्लवदैरिणे दिशि ॥ अन्यत्र कृत्रिमं
द्वन्द्वं कृत्वा नरपतिर्वसेत् । रथपति
र्यदावैरी स्थलद्वन्द्वं तदाचरेत् ॥ ग
जाश्वनाथश्चैरी जलद्वन्द्वं तदा
चरेत् । गिरिद्वन्द्वं नृपः सेवेत् यस्य
स्याद् विविधो रिपुः ॥ सर्वो हि विवि
धो युद्धः समाप्ता दुपदिच्यते । प्र
तिराजस्य राज्यान्ते प्रकटे गुप्तएव
च ॥ राज्यान्ते सैनिकान् रक्षेत् प्र
कटे निवसेत् स्वयम् । गुप्ते स्त्रीको
षसम्भारं संरक्षेदिति निश्चयः ॥
* ॥ अथसामान्यतो गुणाः । तथा
हिनीतिशास्त्रम् । सप्रवेशापसरणं
द्वन्द्वमुत्तममुच्यते । अन्यत्र वन्दि
शालेव न तादृग् वद्धमाश्रयेत् ॥
धनुर्द्वन्द्वं महीद्वन्द्वं गिरिद्वन्द्वं तथै
वच । मनुष्यद्वन्द्वसंसर्गं वनद्वन्द्वञ्च
तानि षट् ॥ * ॥ अन्येतु । न द्वन्द्वं
द्वन्द्वमिच्छाहुर्यो दुर्द्वन्द्वं प्रकीर्त्ति
तम् । यो दुर्द्वन्द्वं हि यद् द्वन्द्वं सतका
यसमं हि तत् ॥ * ॥ अथान्यथापि
। यावत् प्रमाणं नगरं हिराक्षां ततो
भवेदुत्तममध्यमाभ्याम् । चिंशत्त
दुर्द्वन्द्वगुणोत्तरेण त्रिदेशजानां धरि

इन्द्राभ

शीपतीनाम् ॥ गर्गस्तु । यदन्वद्वि
विधं इन्द्रं प्रोच्यते धरणीभुजाम् ।
ताभ्यामेवातिरिच्येत मन्त्रद्वन्द्वं वि-
शेषतः ॥ अन्येषु देवाद्भिन्नेषु म-
न्त्रद्वन्वाज्जयेन् नृपः । मन्त्रद्वन्द्वे
हि भिन्ने हि न चान्यत् कार्यकारक
म् ॥ भोजस्तु । यदैव वैरिदुर्लभं
विस्तीर्णं विषमञ्च तत् । सप्रवेशा
पसरणं तद् इन्द्रमुत्तमं विदुरिति ॥
इन्द्रातीतः । चि । इन्द्रैरक्षुभितचित्ते ॥
इन्द्रानि क्षुत्पिपासाशीतोष्णवर्षादी
नि अतीतो ऽतिक्रान्तः । समाधिद
शायां तेषामस्फुरणात् व्युत्थानद
शायां स्फुरणेपि परमानन्दाद्वितीया
कर्चभोक्तात्मप्रत्ययेन बाधात् तैर्द
नै रूपहन्मनोप्यक्षुभितचित्तउ-
च्यते ॥

इन्द्राभयः । पुं । अग्निभयादिजातगृ
हप्रवेशे ॥ अग्निभूतदाहेन नद्या
दिजलप्रावनेन अनवरतवृष्टिपातेन
वा क्रुद्धेन रात्रौ पातितत्त्वेनवा योग्य
इनाश स्तनृहं यदापुनः सम्पाद्य-
तस्मिन् यः प्रवेशः स इन्द्राभय इत्यु-
च्यते । अन्वर्थसंज्ञेयम् । शीतोष्ण
रूपद्वन्वात् पुनरुत्थापनेन यदभयं
तत् इन्द्राभयं विद्यतेयस्मिन्निति म-
त्त्वर्थीयः प्रत्ययः ॥

द्वाचिंश

द्वयम् । न । दितये । युग्मे ॥ द्वात्रयववा
यस्त्र । सङ्ख्याया अत्रयवेतयप् । द्वि
चिभ्यां तवस्थायच्वा ॥

द्वयादिः । पुं । पाठिद्रुमे । चित्रके । ची
ता इतिभाषा ॥

द्वयातिगः । द्वि । रजस्तमोविहीने । वि
रजस्तमसि । सत्त्वगुणयुक्ते ॥ द्वयम
तिगच्छति । गन्तृ० । अन्ये० डः ॥

द्वाःस्थः । पुं । प्रतीहारे ॥ नन्दीसुरे ॥
द्वारितिष्ठति । छा० । सुपीतिकः ॥

द्वाःस्थितः । चि । दर्शके । द्वारपाले ॥
द्वारितिष्ठतिस्म । छा० । गत्यर्थीक
र्मकेति क्तः ॥

द्वाःस्थितदर्शकः । पुं । } द्वारपाले ।
द्वाःस्थितदर्शी । पुं । } प्रतीहारे ॥
द्वाचचारिंशत् । स्त्री । द्विचत्वारिंशति
। वेयालीस इतिभाषा ॥

द्वाचिंशत् । स्त्री । सङ्ख्याविशेषे । वप्ती
स इतिभाषा ॥ तत्सङ्ख्येये ॥ द्वौ
चचिंशच्च । द्व्यधिकाः चिंशद्वा । द्यष्ट
नः सङ्ख्यायामिच्छात्त्वम् ॥

द्वाचिंशदचरी । स्त्री । ग्रन्थे ॥ इतिचि
काण्डशेषः ॥ विद्याविशेषे ॥

द्वाचिंशल्लक्षणोपेतः । पुं । महापुरुषे ॥
तल्लक्षणानियथा । रागः सप्तसु हन्त
षट्स्वपिशिशोरङ्गेष्वलंतुङ्गता वि-
स्तारस्त्रिषु खर्वता चिषु तथागम्भीर

द्वादश

ताचचिषु । दैर्घ्यपञ्चसु किञ्चपञ्चसु
सखे सम्प्रेक्ष्यते सूक्ष्मता द्वाविंशद्वर
लक्षणाः कथमसौगोपेषुसम्भाव्यते
इतिश्रीहरिभक्तिरसामृतसिन्धुः ॥
सप्तसु नेचान्तपादकरतलतात्त्वधरो
ष्ठजिह्वानखेषु । षट्सु वक्षःस्कन्धन
खनासिकाकटिमुखेषु । चिषुकटिल
लाटवक्षससु । केचित्कटिस्थानेशि
रः पठन्ति । चिषु ग्रीवाजङ्घामेहने
षु । पुनस्त्रिषु नाभिस्वरसक्तेषु । प
ञ्चसु नासाभुजनेत्रहनुजानुषु । पुनः
पञ्चसु त्वक्केशरोमदन्ताङ्गुलिपर्वसु ॥
द्वाविंशद्वराणि तत्तल्लक्षणेभ्योऽन्येभ्यो
पित्रेष्ठानि लक्षणाणि यस्य सः गोपे
षु कथमिति भगवदवतारादिष्वप्ये-
तादृशत्वाश्रयणादितिभावः । इति
श्रीमद्भुजेश्वरं प्रतिकल्पचित्सवयवसो
गोपस्याश्चर्यसूचकवचनम् ॥

द्वादशः । त्रि । द्वादशानां पूरणे ॥ तस्य
पूरणेऽष्ट ॥

द्वादशः । चि । सङ्ख्याप्रभेदे ॥ सङ्ख्ये
ये ॥ द्वाचदशच । द्वाधिकादशेतिवा
। द्वाष्टनदत्त्यात्वम् ॥

द्वादशकरः । पुं । षडानने । कार्त्तिके
ये ॥ दृहस्पतौ ॥ द्वादशकरा अस्य ॥

द्वादशप्रवकम् । न । वामनपुराणोक्ते
देवस्य योगविशेषे ॥

द्वादश

द्वादशलौचनः । पुं । कार्त्तिकेये ॥ द्वा
दशलौचनान्यस्य ॥

द्वादशांशः । पुं । लघद्वादशांशे ॥ मेषा
दीनान्तराशीनां स्वरांशे द्वादशांश
काः । यथा । मेषे प्रथमद्वादशांशै-
कांशोमेषस्य । द्वितीयोऽष्टस्य । तृती
योमिथुनस्य । तथा कर्कसिंहकन्या
तुलावृश्चिकधनुर्मकरकुम्भमीनानां
क्रमादेकैकांशाश्चेयाः ॥ दृषादिष्वप्ये
वं स्वराशिमारभ्यद्वादशांशाश्चेयाः ॥

द्वादशांशाधिपः । पुं । राशीना मधिपा
येच द्वादशांशाधिपास्तुते ॥ ये मेषा
दीना मधिपा स्तएव द्वादशांशाधिपा
श्चेयाः ॥

द्वादशांशुः । पुं । दृहस्पतौ ॥

द्वादशाक्षः । पुं । स्कन्धे ॥ बुद्धमुनौ ॥ इ
तिहेमचन्द्रः ॥

द्वादशाख्यः । पुं । बुद्धे ॥ इतिचिकाण्ड
शेषः ॥

द्वादशाङ्गः । पुं । धूपविशेषे ॥ यथा । गु
ग्गुलुश्चन्दनं पचं कुष्ठश्चागुरुकुङ्कु
मम् । जातीकोषञ्चकर्पूरं जटामां
सीच वालकम् ॥ त्वगुशीरञ्चधूपो
ऽसौद्वादशाङ्गः प्रकीर्तितइति ॥

द्वादशाङ्गुलः । पुं । वितस्तौ ॥ द्वादश-
अङ्गुलयः प्रमाणमस्य । तद्वितार्थेदि
गुः । द्विगोर्नित्यमिति मात्राचालु

द्वापरः

क् । तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्यच् ॥

द्वादशात्मा । पुं । दिवाकरे ॥ द्वादशआ
त्मानो मूर्त्तयो यस्य ॥ अर्कवच्चे ॥

द्वादशायुः । पुं । कुक्कुरे ॥

द्वादशार्चिः । पुं । वृहस्पतौ ॥

द्वादशी । स्त्री । तिथिविशेषे ॥ सा च

न्द्रस्य द्वादशकलाक्रियारूपा । सा च

विष्णोस्तिथिः ॥ मार्गशीर्षशुक्लद्वाद

शी मत्स्यद्वादशी । पौषी कूर्मद्वा

दशी । माघी वराहद्वा० । फाल्गुनी

नृसिंहद्वा० । चैत्री वामनद्वा० । वै

शाखी जामदग्न्यद्वा० । ज्यैष्ठी राम

द्वा० । आषाढी कृष्णद्वा० । आश्विनी

बुधद्वादशी । भाद्री कल्किद्वा० । आ

श्विनी पद्मनाभद्वा० । कार्तिकी नारा

यणद्वादशी ॥ एतासां नाम धरणी

व्रतम् ॥ इति वाराह पुराणम् ॥ द्वा-

दशीजातस्य फलम् । बहुभ्रजः सर्व

जनानुरागी भूपालमान्य स्वतिथि

प्रियः स्यात् । चेद्द्वादशी यस्य जनस्य

स्वतौ प्रवासहीनो व्यवहारदक्षः ॥

द्वापरः । पुं । संशये । सन्देहे ॥ त्रेता-

युगानन्तरयुगे ॥ भार्गवकृष्णत्रयोद

श्याङ्गुलवारे ऽस्योत्पत्तिः ॥ अस्यपरि

माणं यथा । अष्टौ शतसहस्राणि

वर्षाणां द्वापरं युगमिति ॥ तद्धर्मा म

त्स्यपुराणादौ द्रष्टव्याः ॥ ततोपि द्वा

द्वारम्

परे प्राप्ते स्मृत्युक्तमुक्तोज्झिते ।

धर्माङ्गलोपे मनुजे आधियाधिसमा

कुले ॥ संहिताद्युपदेशेन त्वयैवो

द्धारिता नरादिति श्रीमहानिर्वाण

तन्त्रे प्रथमोल्लासः ॥ तत्रतारकब्रह्म

नाम । हरे मुरारे मधुकैटभारे गो

पालगोविन्द मुकुन्द सौरे । यज्ञेश

नारायण कृष्ण विष्णो निराश्रयं मां

जगदीशरक्षेति ॥ द्वौपरौ प्रकारौ

यस्याच वा । सर्व नाम सङ्ख्येयोरि

तिद्विशब्दस्य पूर्वनिपातः । पुं० आ-

त्त्वम् ॥ द्वाभ्यां परोवा ॥ द्वापराये ॥

द्वापरायः । पुं । द्यूतक्रीडासाधनीभूता

क्षस्य यत्रभागे द्वावङ्गौ भवतस्तस्मि

न्भागे ॥ द्वापरनामको ऽयः ॥

द्वामुष्यायणः । पुं । औद्दालकौ । गौ

तमे ॥

द्वाः । स्त्री । निर्गमने । प्रतीहारे ॥ उपा

ये ॥ यथा ज्ञानद्वारा भवेन्मुक्तिरि

ति ॥ द्वारयति । द्वारणे । शिजन्तः ।

विच् ॥ यद्वा । द्वार्यते । सं । क्तिप् ॥

द्वारम् । न । अभ्युपाये ॥ निर्गमने ॥

यथा । गृहिणां शुभदं द्वारं प्राकारस्य

गृहस्यच । न मध्यदेशे कर्त्तव्यं कि

ञ्चिन्मनूनाधिके शुभम् ॥ मुखे ॥

वाह्येन्द्रियै रूपनीतं विषयं सममौ

हङ्कारा बुद्धिर्यस्मात् तद्विषयमवगा

द्वारपा

हते ऽ ध्वस्यति तस्माद् वाद्यानी
 न्द्रियाणि दाराणि भवन्ति । द्वारय
 ति । दृ । अच् । दार्यतेवा ॥
 द्वारकः । पुं । द्वारकापुर्याम् ॥ इतिश-
 व्दरत्नावली ॥ रवेःपार्श्वगान्तरे ॥
 द्वारकण्टकः । पुं । कपाटे ॥
 द्वारका । स्त्री । द्वारवत्त्वाम् । अन्धि
 नग्याम् ॥ सर्वतीर्थपराश्रेष्ठा द्वार
 का बहुपुण्यदा । यस्याः प्रवेशमाचे
 ण नराणां जन्मखण्डनम् ॥ दानञ्च
 द्वारकायाञ्च आहञ्चदेवपूजनम् ।
 चतुर्गुणञ्चतीर्थानां गङ्गादीनाञ्चभू
 मिमेति ब्र० वै० पु० ॥
 द्वारकेशः । पुं । श्रीकृष्णो ॥ द्वारकाया
 ईशः ॥
 द्वारताली । स्त्री । द्वारयन्त्रे ॥
 द्वारदातुः । पुं । वरदातौ । भूमीसङ्घट
 चे ॥ इति भावप्रकाशः ॥
 द्वारदुर्गक्रिया । स्त्री । कीलखननजलौ
 घवनादिभिर्दुर्गमत्त्वकरणे ॥
 द्वारपः । चि । प्रतीद्वारे । द्वास्थे ॥ द्वारंपा
 ति । पा० । ज्ञात इति कः ॥
 द्वारपालः । पुं । द्वाररक्षके । प्रतीद्वारे
 ॥ द्वारं पालयति । पालरक्षणे । कर्म
 गण्यम् ॥
 द्वारपालकः । पुं । दैवारिके । द्वारमे
 ॥ स्वार्थे कन् ॥

द्वारि

द्वारपिण्डी । स्त्री । देहत्याम् ॥
 द्वारयन्त्रम् । न । द्वारताल्याम् । ताञ्च
 के । ताञ्चा इति भाषा ॥ द्वारस्य द्वा-
 रेवा यन्त्रम् ॥
 द्वारवती । स्त्री । अन्धिपुर्याम् । द्वारका
 याम् ॥ सान्तःकरणायां बुद्धौ ॥ नके
 वलं वाद्यानीन्द्रियाण्यपेक्ष्य प्रधानं
 बुद्धिः अपितु ये अपि अहङ्कारमन
 सी द्वारे ते अप्यपेक्ष्य बुद्धिः प्रधा
 नम् ॥
 द्वारवलिभुक् । पुं । वके ॥
 द्वारस्थः । पुं । वेचिणि । दैवारिके ॥
 द्वारेतिष्ठति । छा० । कः ॥
 द्वारावती । स्त्री । वनमालिन्याम् । द्वारि
 कायाम् ॥ अयोध्या मञ्जुरा माया
 काशी काञ्ची अवन्तिका । पुरीद्वा-
 रावतीचैव सप्तैतामोचदायिकाः ॥
 एतास्तुष्टुधिवीमध्ये न गण्यन्ते क-
 दाचन । पुरीद्वारावती विष्णोः पा-
 ञ्चजन्योपरिस्थिता ॥ मुक्तिदा एताः
 सर्वाश्च एकत्र गणिताः सुरैः । यानि
 यानिच चेवाणि काशीप्राप्तिकरा-
 णि षडिति भूतशुद्धितन्त्रम् ॥
 द्वारि । न । प्रधाने । प्रकृतौ ॥ सान्तः
 करणा बुद्धिः सर्वं विषय मवगाहते
 यस्मात् । तस्मात् चिविधं करणं द्वा
 रि दाराणि शेषा णीति साङ्ख्याः ॥

द्विगुः

द्वारिका । स्त्री । द्वावच्यम् ॥ इ० ब० ॥

द्वारी । चि । द्वारपाले ॥ द्वारमस्यस्य
। इनिः ॥

द्वविंशतिः । स्त्री । द्व्यधिकविंशतौ ॥

द्वसप्ततिः । स्त्री । द्विसप्ततौ ॥ द्व्यधि
कासप्ततिः ॥द्वस्थः । चि । प्रतीहारे ॥ द्वारितिष्ठ-
ति । षा० । सुपीतिकः । खर्परेशरि
वा विसर्गलोपोवक्तव्यः ॥द्वस्थितः । चि । द्वारपाले ॥ द्वारितिष्ठ-
ति । षा० । गत्यर्थाकर्मकेति क्तः ।
पाचिको विसर्गलोपः ॥

द्वस्थितदर्शकः । चि । दौवारिके ॥

द्वौ । चि । दो इति भाषाप्रसिद्धायां स
ङ्ख्यायाम् ॥ सङ्ख्येये ॥ यथा ।
द्वौविप्रौ ॥द्विकः । पुं । काके ॥ कोके ॥ द्वौ कौ
वर्णविशेषौ यस्यनानीत्यर्थः ॥ द्वि
तीयेके ॥ द्वितीयेनरूपेण ग्रहणं ग्र-
न्थस्य । तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वेति
कन् पूरणप्रत्ययस्यच वा लुक् । ग्रन्थ
एवप्रयोगः ॥ न । द्वये ॥द्विककारः । पुं । वायसे । काके ॥ द्वौ क
का रौनाभियस्य ॥

द्विककुत् । पुं । उष्ट्रे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

द्विगुः । पुं । सङ्ख्यापूर्वे तत्पुरुषावा
नरसमासविशेषे ॥ सचिविधः । त

द्विजः

द्वितार्थः समाहारः उत्तरपदपरश्चे
तिभेदात् । तद्वितार्थोपिद्विविधः ।। तद्वितप्रत्ययमात्रस्यअजादेर्द्विसा-
देर्वाअर्थे विषये इत्येकः । अपत्या
र्थस्यआदिकं त्यक्त्वा अजादेस्तद्वित-
स्यार्थे वाच्ये इत्यपरः । तद्वितार्थवि
षयो यथा । द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमा
तुरः । पञ्चानां नापितानामपत्यम्
पाञ्चनापितिः ॥ तद्वितार्थवाच्योयथा। पञ्चभिर्गोभिःक्रीतः पञ्चगुः ॥ स-
माहारो यथा । चयाणां सखीनांस
माहारः चिसखम् । समाहारे अद-
न्तानां स्त्रीत्वं पाचादेस्तुक्तीवचम् ॥
उत्तरपदपरो यथा । पञ्चगाबोधनं
यस्यस पञ्चगवधन इत्यादिः ॥ इति
मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥द्विगुणः । चि । द्वाभ्यां पूरणे । अङ्गद्वया
भ्यांघाते ॥ द्वौगुणौ आट्टत्तौयस्यसः ॥द्विगुणाकृतम् । चि । द्विःकृष्टचेचे । वा
रद्वयकृष्टचेचे ॥ द्विगुणं कृतम् । सङ्-
ख्यायाश्च गुणान्ताया इतिडाच् ॥

द्विगुणितः । चि । द्विरावृत्तकृते ॥

द्विजः । पुं । ब्राह्मणे ॥ क्षत्रिये ॥ वैश्ये
॥ जात्या कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेनश्रुतेनच । एभिर्युक्तोहि य स्तिष्ठे त्रि-
त्यं स द्विजउच्यते ॥ नजातिर्नकु-

लं राजन् नस्वाध्यायः श्रुतंनच । का

द्विजलि

रणानि द्विजत्वस्य दत्तमेवतु कारणम्

॥ इतिवर्णि पुराणे वशिष्ठ वाक्यम् ॥

दन्ते ॥ अण्डजे ॥ द्विजायते । जनी ॥

अन्येष्वपीतिडः ॥ तुम्बुदृष्टे ॥

द्विजकुक्षितः । पुं । शेलुदृष्टे । शेषा

तके ॥ द्विजैः कुक्षितः ॥

द्विजदासः । पुं । शूद्रे ॥ चि । द्विजानां

दासे ॥

द्विजदेवः । पुं । ब्राह्मणे ॥ द्विजेषु देव

इव ॥ ऋषौ ॥ इति श्रीधरस्वामी ॥

द्विजन्मा । पुं । विप्रे ॥ दशने ॥ द्वेजन्म

नी अस्य ॥ ब्राह्मणादिचये ॥ खगे ॥

द्विजपतिः । पुं । चन्द्रे ॥ द्विजानांपतिः ॥

द्विजप्रपा । स्त्री । पक्षिणां जलपाना

र्थं विहितकृपाद्यन्तिकखाते । तस्ते ।

आलवाले ॥ द्विजानां प्रपा ॥

द्विजप्रिया । स्त्री । सोमलतायाम् ॥ चि ।

द्विजस्यप्रियवस्तुनि ॥

द्विजवन्धुः । पुं । वैवर्णिकाधमे ॥ द्वि

जा वन्धवोयस्य सः ॥

द्विजब्रुवः । पुं । जातिमात्रोपजीविनि-

ब्राह्मणे । ब्राह्मणब्रुवे ॥

द्विजराजः । पुं । चन्द्रे ॥ अनन्ते ॥ गव

डे ॥ द्विजानाराजा । राजाहः सखि

भ्यष्टच् ॥ कर्पूरे ॥

द्विजलिङ्गी । पुं । क्षत्रिये ॥ चि । विप्र-

चिह्नधारिणि ॥

द्विजाल

द्विजवरः । पुं । द्विजोत्तमे ॥ द्विजेषु द्वि

जानांवा मध्ये वरः ॥ चतुष्कलस्यप

ञ्चमे (॥॥॥) पर्याये ॥

द्विजवर्यः । पुं । विप्रश्रेष्ठे ॥

द्विजव्रणः । पुं । दन्तार्बुदे ॥

द्विजशप्तः । पुं । राजमाषे । वरवटी इ

तिगौडभाषा प्रसिद्धे ॥ चि । द्विजैः

शप्ते ॥

द्विजसेवकः । पुं । शूद्रे ॥ चि । द्विजानां

सेवाकर्त्तरि ॥

द्विजा । स्त्री । भार्याम् ॥ हरेणौ । रे

णुकानामगन्धद्रव्ये ॥ टाप् ॥

द्विजाङ्गी । स्त्री । कटुकायाम् ॥

द्विजातिः । पुं । विप्रे ॥ वेदाध्ययनादि

तुल्यधर्मत्वाद् ब्राह्मणादिचिके ॥ ब्रा

ह्मणः क्षत्रियो वैश्य स्त्रियोवर्णादि-

जातयः । चतुर्थैकजातिस्तुशूद्रो ना

स्तितु पञ्चम इतिमनुः ॥ शूद्रादि

जातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हती

तिस्मृतिः ॥ द्वे जातो जन्मनी यस्य

सः ॥ मातुःप्रेधिजननं द्वितीयं मै

त्रिवन्धने इच्छुक्तेः ॥ पक्षिसर्पाद्य

ण्डजेषु ॥

द्विजायनी । स्त्री । यज्ञोपवीते ॥ इति

शब्दरत्नावली ॥

द्विजालयः । पुं । कोटरे ॥ द्विजानां

गृहे ॥

द्वितीया

द्विजावलिः । स्त्री । दन्तपङ्क्तौ ॥

द्विजिह्वः । पुं । सर्पे ॥ त्रि । खले ॥ द्वे

जिह्वेयस्यसः ॥ चैरे ॥

द्विजोत्तमः । पुं । ब्राह्मणे ॥

द्विट् सेवी । त्रि । शत्रुसेविनि ॥

द्वितयम् । न । युग्मे । द्वये ॥ द्वाववय

वौ अस्य । सङ्ख्याया अवयवेतयप् ॥

द्वितयी । स्त्री । युग्मायाम् ॥ टिड्ढे-

ङीप्

द्वितीयः । त्रि । द्वयोः पूरणे । द्विपूरके

॥ द्वयोः पूरणः । द्वेस्तीयः ॥ द्विती

येभागे ॥ पूरणाङ्गागेतीयादन् ॥ पुं

। पुत्रे ॥

द्वितीयकः । पुं । ज्वरविशेषे ॥ द्वितीये

अहनि भवः । कालप्रयोजना द्रोग

इतिकन् ॥ द्विके ॥ द्वितीयेनरूपेण

ग्रहणम् । तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वे

तिकन् ॥

द्वितीया । स्त्री । तिथिप्रभेदे । चन्द्र

मसोद्वितीयकलाक्रियारूपायाम् ॥

सा अश्विनीकुमारयोजनमतिथिः ॥

अवजातस्य फलम् । निखिलगुणग-

भीरोदानशीलो दयालुः स्वकुलकु

मुदचन्द्रः स्वच्छचित्तोतिशूरः । नि

जभुजवलगर्वाच्छादितारातिवर्गो भ

वतिविपुलकीर्त्तयौद्वितीयाप्रसूतः

॥ अनध्यायद्वितीया यथा । प्रे कोचै

द्विधातुः

चा द्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते तुदा ।

याच कोजागरेजाते चैवावल्याः परे

पिया ॥ चातुर्मास्ये समाप्ते च द्विती-

या या भवेत्तिथिः । परास्वेतास्वन

ध्यायः पुराणैः परिकीर्त्तितः ॥ पक्ष-

योर्मास्यमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेद्वि

ति ॥ सहधर्मिण्याम् । पत्न्याम् ॥ अ

मञ्जैट् शस् इति त्रिके ॥ टाप् ॥

द्वितीयाकृतम् । त्रि । द्विगुणाकृते । वा

रद्वयकृष्टे चैवे ॥ द्वितीयं कृतम् । कृ

जोद्वितीयेति डाच् ॥

द्वितीयाभा । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् ॥

द्विदन् । त्रि । दन्तद्वययुक्तेष्टषादौ ॥

द्वौदन्तावस्य । वयसिदन्तस्य दट् ॥

द्विदाम्नी । स्त्री । रज्जुद्वययुक्तायांगवि ॥

द्विदेहः । पुं । श्रीगणेशे । विनायके ॥

द्वाभ्यां देहोऽस्य ॥

द्विदैः । पुं । विशाखानक्षत्रे ॥

द्विद्वादशम् । न । योगविशेषे ॥ कन्या

या द्वादशे भर्त्ता भर्तुः कन्या द्विती

यगा । द्विद्वादशं विजानीया द्विर्जितं

त्रिदशैरपि ॥

द्विधा । अ । द्विप्रकारे ॥

द्विधार्गातः । पुं । कुम्भीरे ॥ त्रि । द्विप्र

कार्गातिविशिष्टे ॥

द्विधातुः । पुं । गजानने । हेरम्भे ॥ न

। धातुद्वये ॥

द्विपदी

द्विधात्मकम् । न । जातीकोषे । जाय
फल इतिभाषा ॥

द्विधालेखः । पुं । द्विन्ताखट्चे ॥ चि ।

द्विप्रकारलेखनीये ॥

द्विनग्नकः । पुं । दुश्चर्मणि ॥

द्विपः । पुं । इमे । हस्तिनि ॥ द्वाभ्यां मु

खशुण्डाभ्यां पिवति । पा० । सुपी-

तियोगविभागात्कः ॥ नागकेशरे ॥

द्विपग्राहः । पुं । हस्तिवन्धके ॥

द्विपथम् । न । चारुपथे । पथद्वये ॥ द्व

योः पथोः समाहारः । तद्वितार्थेति

समासः । ऋक्पूरितिसमासान्तो

ऽच् ॥

द्विपदः । पुं । मनुजे ॥ देवे ॥ पक्षिणि ॥

राक्षसे ॥ यथा । द्विपदेपिचतुर्भेदा

नृदेवपक्षिराक्षसाः ॥ द्विपदाख्ये ॥

द्विपदराशिः । पुं । द्विपदाख्ये ॥

द्विपदा । स्त्री । ऋग्विशेषे ॥ द्वौपादा

वस्थाः । सङ्ख्यासु पूर्वस्येति पादस्या

न्तलोपः । टावृचीतिटपि पादः पत् ॥

द्विपदाख्यः । पुं । द्विपदराशौ ॥ मिथुन

तुलाघटकन्या द्विपदाख्या श्चापपूर्व

भागश्च ॥

द्विपदी । स्त्री । माचावृत्तान्तरे ॥ आ

दौ षडक्षसङ्गतमेतत् तदनृ पञ्च

तुष्कलम् । गुर्वन्तं द्विपदी भवतीह-

विंशत्यष्टकलदलम् ॥ यथा । चण

द्विमुख

मपिमयिविनिधेद्विविन्तासिनि मधु

करमद्विमोचने । विषमायुधविष

मायुधशासनविकले सुमुखिलोचने

॥ द्वौपादावस्थाः । सङ्ख्यासु पूर्वस्ये

तिपादशब्दस्यान्तलोपः । पादान्य

तरस्यामितिङीपिभत्वात् पादः पत् ॥

द्विपमदः । पुं । हस्तिमदे ॥

द्विपरार्द्धावसानम् । न । परान्तकाले ॥

द्वितीयस्यपरार्द्धस्य अवसानम् ॥

द्विपर्शी । स्त्री । वनकोल्याम् ॥ शाखप

र्शीपृश्निपर्श्याः ॥ चि । पर्णद्वययुक्ते ॥

द्विपात् । चि । पादद्वययुक्ते ॥ द्वौपादौ

यस्य ॥

द्विपाद्यम् । न । द्विगुणदण्डे ॥ द्वौपादौ

परिमाणमस्य । षण्पादमाषशताख

त् । इह पादः पद्वितिन । यस्येतिलो

पस्यस्थानिवत्त्वात् । पद्यतदर्थं इत्यपि

न । प्राण्यङ्गार्थस्यै वतचग्रहणात् ॥

द्विपायी । पुं । हस्तिनि । गजे ॥

द्विपुटः । पुं । सुगन्धिश्वेतपुष्पे । दूडा

इति पर्वतीय भाषा प्रसिद्धे ॥

द्विपृष्ठः । पुं । राजप्रभेदे । ब्रह्मसम्भवे ॥

द्विमातृकः । पुं । गणेशे ॥

द्विमुखः । पुं । राजसर्पे ॥ चि । मुखद्वय

युक्ते ॥ द्वौमुखौयस्य ॥

द्विमुखा । स्त्री । कर्कर्याम् । गडुआ गा

डूजारी वधनी इत्यादि भाषा ॥

द्विराषा

जलौकायाम् ॥ दौमुखौयस्याः ॥

द्विमुखादिः । पुं । सर्पभुजि । राजसर्पे

॥ द्विमुखस्या सावहिश्च ॥

द्विमुखारगः । पुं । राजसर्पे ॥

द्विमूर्धुः । त्रि । मत्स्यकदययुक्ते असुरवि

शेषे ॥ दौ मूर्धनौ यस्य । द्वित्रिभ्यां ष

मूर्धुः इति षः ॥

द्विमूर्धुः । पुं । असुरविशेषे ॥

द्विरः । पुं । भ्रमरे ॥ दौ रौ नान्वियस्य ॥

द्विरदः । पुं । गजे । हस्तिनि ॥ दौ रदा

वस्य ॥ स्त्रियां टापि द्विरदा ॥

द्विरदान्तकः । पुं । सिंहे ॥

द्विरशनम् । न । वारदयभोजने ॥ मु

निभि द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्य

वासिनां निच्यम् । अहनिच तम

स्त्रिन्यां सार्द्धं प्रहरयामान्तः इति ति

थ्यादितत्त्वम् ॥

द्विरसनः । पुं । सर्पे ॥ द्वे रसने यस्य सः ॥

द्विरागमनम् । न । वधूप्रवेशानन्तरं प

रावृत्त्या पितृगृहप्राप्ताया वध्वाः

पुनर्भर्तृगृहप्रवेशे ॥ तदुक्तम् । द-

त्ते पाणिग्रहे गेहात् पितुः पतिगृ

हं प्रति । पुनरागमनं वध्वा स्तद्धि

रागमनं विदुरिति ॥

द्विरापः । पुं । हस्तिनि ॥ इति शब्द-

मात्रा ॥

द्विराषाढः । पुं । मिथुनस्य रव्यारभ्य शु

द्विवर्ष

क्तप्रतिषदादिदर्शान्तमासद्वयं ॥ स

चाषाढमन्तमासे भवति । यथा । मि

थुनस्यो यदाभानु रमावास्याद्वयं सृ

शेत् । द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः

स्वपिति कर्काटे ॥ अपिच । माधवा

दिषु षट्केषु भासि दर्शद्वयं यदा । द्वि

राषाढः स विज्ञेयः शेते तु श्रावणे ऽच्यु

त इति मन्तमासतत्त्वम् ॥

द्विरक्तः । त्रि । विषादादिना द्विवारं मु

च्चारिते ॥ विषादे विज्ञेये हर्षेण

देदैव्ये ऽवधारणे । प्रसादने सम्भ्रमे

ऽपि द्विस्त्रिरक्तं न दुष्यतीति ॥

द्विरक्तिः । स्त्री । द्विवारकथने ॥

द्विरूढा । स्त्री । पुनर्भ्याम् । द्विवारविवा

हितायाम् ॥

द्विरूपः । पुं । कोषविशेषे ॥ द्वेरूपेयस्मि

न्सः ॥ त्रि । रूपद्वयविशिष्टे ॥

द्विरेफः । पुं । भ्रमरे ॥ त्रि । वर्वरे ॥ दौ

रे फौ नान्वियस्य ॥

द्विवचनम् । न । येनपदेन दावर्थावु-

च्येते तस्मिन् ॥ द्वयोरर्थयोर्वचनम्

। वचेः करणेत्युट् । कर्मणि षष्वा

समासः ॥

द्विवर्षा । स्त्री । द्विहायन्याम् ॥ द्वे वर्ष

वयः प्रमाण मस्याः । आर्हीयष्टक् ।

अष्टाद्वेति लुक् ॥

द्विवर्षिका । स्त्री । द्विवर्षाया ङगवि ॥

द्विष्टः

देवर्षे वयो यस्याः सा दिवर्षा । दि
वर्षे व । स्वार्थे कः । प्रत्ययस्याद्विती
त्वम् ॥

दिवार्षिकः । चि । दिवर्षभवे ॥

दिवार्षिका । स्त्री । दोषायाम् ॥

द्विविदः । पुं । वानरविशेषे ॥ यो वल
रामेश्वरः ॥ समुद्रस्योत्तरेतीरे दि
विदो नाम वानरः । ऐकाद्विकञ्चरं
हन्ति तस्य नामानुकीर्तनात् ॥

द्विवेशरा । स्त्री । लघुरथे । लघ्वनाम् ॥

द्विशफः । पुं । द्विखुरेष्वौ ॥ यथा । गौ
रजोमहिषः कृष्णः शूकरो गवयो व
हः । द्विशफाः पशवश्चेमे अविहृष्ट-
श्चसप्तमः ॥ इति श्रीभागवतम् ॥

द्विशः । अ । द्वयोर्द्वयोः ॥ दौ दौददा
तीतिद्विशः । संख्येकवचनाच्चवीक्षा
यामिति शब्दः ॥

द्विट् । पुं । शत्रौ ॥ चि । द्वेष्टरि ॥ द्वेष्टि
। द्विष अप्रीतौ । क्तिप् ॥

द्विषन् । चि । शत्रौ ॥ द्वेष्टि । द्विषः ।

द्विषो ऽमित्रे इति शब्दः ॥

द्विषन्तपः । चि । शत्रुतापने ॥ द्विषन्तं
तापयति । तपः । गत्यन्तः । द्विषत्
परयोक्तापेरिति खच् । खचिह्रस्वः ।
सुम् ॥

द्विष्टः । चि । द्वेषविषये ॥

द्विष्टः । चि । उभयस्थे ॥ संयोगस्य द्विष्टः

द्वन्द्वयु

तयेति जगदीशः ॥ द्वयोस्तिष्ठति ।

छा० । कः ॥

द्विष्टः । चि । क्रिया द्वयगणने ॥ यथा । द्विः
शरं नाभिसन्धत्ते द्विः स्थापयति नाश्रि
तान् । द्विर्ददाति न चार्थिभ्यो रामो
द्विर्नाभिभाषत इति ॥ द्विवारमित्य
र्थे द्विचिचतुर्थ्यः सुच् ॥

द्विसप्ततिः । स्त्री । द्व्यधिकसप्तत्याम् ॥

द्विसहस्राक्षः । पुं । अनन्ते । नागराजे ॥

द्विसीत्यम् । चि । द्विगुणाकृते । द्विवा

र कृष्टे चेषे ॥ द्विवारं सीतया समि
तम् । नौवयोधर्मेत्यादिनायत् ॥

द्विस्विन्नाक्षम् । न । सिद्धतण्डुले । उच्च

नाचाडेर इति भाषा ॥ द्विः स्विक्रम

अं पृथक् शुद्धदेशविशेषके । नात्य

न्तशब्दं विप्राणां भक्षणे च निवेदने ॥

अभक्ष्यं तद्यतीनाञ्च विधवा ब्रह्मणा

रिणाम् । ताम्बूलञ्च यथा ब्रह्मन् त

थैते वस्तुनी ध्रुवमिति ब्र० वै० ब्रह्म

खण्डम् ॥

द्विहा । पुं । गजे । इस्तिनि ॥ नान्तः ॥

इति शब्दरत्नावली ॥

द्विहल्यम् । चि । द्विसीत्ये । द्विगुणाकृ

ते ॥ द्विवारं हलेन कृष्टम् । मतज

नहतादित्यत् ॥

द्विहायनी । स्त्री । द्विवर्षायाङ्गवि ॥

द्वौहायनौ यस्याः । दामहायनाना

दीपः

चेति डीप् ॥

द्विद्वया । स्त्री । दोहदिन्याम् ॥ स्व-
द्वयेन गर्भद्वयेनच द्विद्वयाग-
भिर्गो भवति ॥

दीन्द्रियग्राह्यः । पुं । इन्द्रियद्वयग्राह्यी
येगुणे ॥ सतुसङ्ख्यादिसप्तद्रवत्त्वसे
रूपः । यथा । सङ्ख्यादि रपर
त्वान्तो द्रवत्वं सेह एवच । एतेतु
दीन्द्रियग्राह्या अथस्पर्शान्नशब्दकाः
॥ इति भाषापरिच्छेदः ॥ दीन्द्रिय
ग्राह्याः ॥ चाक्षुषप्रत्यक्षस्पर्शप्रत्यक्ष
यो विषया इत्यर्थः ॥

दीपः । पुं । न । जलमध्यस्थस्थले । अन्न
रीपे ॥ पुराणादिप्रसिद्धेषु सप्तसु ॥
तेचयथा । जम्बूशककुशक्रौञ्चशा
लमगोमेदपुष्कराः । लक्षादिदिगु-
णा दीपाः चाराद्यन्त्रिभिरावृताः ॥
दिर्गता आपोऽत्र । ऋक् पूरित्यः
समासान्तः । ह्यन्तदपसर्गेभ्योपईत् इ
त्यपईत् ॥ भूमेरहुं चारसिन्धोह
दकस्थं जम्बूदीपं प्राहुराचार्यवर्याः ।
अहुं ऽन्यस्मिन् दीपषट्कस्य याम्ये
चारक्षीरादम्बुधीनां निवेशः ॥ शा
कं ततः शाकमख मचकौशं क्रौञ्च
च गोमेदकपुष्करेच । द्वयोर्द्वयो
रन्तरमेकमेकं समुद्रयोर्दीपमुदाह
रन्ति ॥ इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

द्वेषः

दीपकपूर्वजः । पुं । चीनकपूर्वे ॥

दीपखर्जूरम् । न । } महापारेवते ॥
दीपजम् । न । }

दीपवान् । पुं । नदे ॥ अथै ॥ दीपस
त्त्यस्य । मतुप् ॥

दीपवती । स्त्री । भूमौ ॥ नद्याम् ॥ दी
पमत्त्यस्याम् । मतुप् । डीप् ॥

दीपशत्रुः । पुं । शतावर्याम् ॥

दीपान्तरवचा । स्त्री । चोपचीनी इति
भाषा प्रसिद्धे इत्ये ॥

दीपिका । स्त्री । शतावर्याम् ॥

दीपी । पुं । व्याघ्रे । वघेरा इतिभा
षा ॥ चिचके । चीता इतिभाषा
दौवर्णावीयते । ईङ् गतौ । वा०
पः । दीपं चर्मस्थऽस्य । अतश्चिठ
नावितीनिः ॥

दीपिनखः । पुं । व्याघ्रनखे ॥

दीपिशत्रुः । पुं । शतमूल्याम् ॥

दीशः । पुं । विशाखानचचे ॥ दौ इन्द्रा
मी ईशैयस्यसः ॥

द्वेधा । अ । द्विप्रकारे ॥ सङ्ख्यायावि
धार्थे धा । एधाच्चेतितस्य एधाजादेशः
॥ वेधा द्वेधा भ्रमं चक्रे कान्तासु क
नकेषुच । तासु तेष्वऽप्यऽनासक्तः
साक्षाद्भर्गो नराकृतिः ॥

द्वेषः । पुं । शत्रुतायाम् । द्वेषणे । वैरे
। विरोधे । दुःखसाधने विद्यमाने

देषः

किमपि दुःखं मेमाभू दिति विपर्यय
विशेषे तामिह ॥ सचाष्टादशविध
स्तामिह दृश्यः ॥ दुःखं मनुशतेक
शिद्धीदृष्टिविशेष स्तमोनुगतरजः
परिणामः । ईदृशं सर्वं सर्वदामेमा
भूदिति । तच्च शत्रुव्याघ्रादिषु सत्
मुन निवारयितुं शक्यम् । नच सर्वे
ते दुःखहेतवो हन्तुं शक्यन्ते अतः
सदेष्टः सदा हृदयं दहति । यदा तु
स्वस्येव परेषां सर्वेषामपि दुःखं मा
भू दिति करुणां दुःखिषु भावयेत्
तदा वैर्यादिदेषनिवृत्तौ चित्तम्यसी
दिति । यद्यसौ पुण्यपुरुषेषु मुदि
तां भावयेत् तदा तदासनाभावात्
स्वयमेवाप्रमत्तो ऽशुक्लाकृष्णे पु
ण्ये प्रवर्त्तते । तथा पापपुरुषेषूपे
क्षां भावयन् स्वयमपि तदासनाभा
वात् पापान्निवर्त्तते । ततश्च पुण्या
करणपापकरणनिमित्तस्य पश्चात्ता
पस्याभावे चित्तं प्रसीदति । एवं सु
खिषु मैत्रीं भावयतो न केवलं रा
गो निवर्त्तते किन्त्वह्येर्ष्यादयोऽपि
निवर्त्तन्ते । तथा दुःखिषु करुणां
भावयतः शत्रुवधादिकरोदेषो यदा
निवर्त्तते तदा दुःखि प्रतियोगिकच्च
सुखित्वप्रयुक्त दर्पोऽपि निवर्त्तते ॥ ए
वं दोषान्तरनिवृत्तिरप्युहनीया ॥

द्वैगुणि

दुःखेतत्साधने च इदं मेमाभू दिति
स्पृहाविरोधिनी चित्तवृत्तिः क्रोध
इति ईर्ष्येति चोच्यते देषणम् ।
द्विषः । घञ् ॥ * ॥ दषश्चात्मनो
विशेषगुण इति सि० मु० ॥ देषव
शवर्त्तित्वनिषेधो यथा । इन्द्रियस्ये
न्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ । त
योर्न वशमागच्छेत् तौ ह्यस्य परिप
न्यनौ । इति भगवद्गीता ॥ अस्य का
रणं द्विष्टसाधनता ज्ञानम् । इति
भाषा घ० ॥
देषणः । चि । शचै ॥ देषशीलः । क्रु
धमण्डार्येभ्यश्चेति युच् ॥ न । देषे ॥
देषपक्षः । पुं । क्रोधेर्ष्याद्व्याघ्रोक्षाम
र्षाभिमानेषु ॥ देषस्य पक्षः ॥
देषी । चि । वैरिणि । शचै ॥ देष्टि
तच्छीलः । द्विषः । सम्पृचेति धि
नुच् ॥
देष्टा । चि । विदेषकर्त्तरि ॥
देष्टः । चि । दषविषये । देषकर्म्मणि
स्वकृतापकारमपेक्षया पकारकर्त्तरि
॥ अचिगते ॥ देष्टुमर्हः ॥ यत् ॥
द्वै । अ । वितर्के ॥
द्वैगुणिकः । चि । वार्हुषौ । वृद्धाजीवे
॥ द्विगुणार्थं द्रव्यं द्विगुणम् । तत्र यच्छ
ति द्विगुणं ग्रहीतुमेक गुणं दादति ।
प्रयच्छति गृहीतमिति ठक् ॥

दैतवा

दैतम् । न । युगले । द्वये । द्वैधीभावे ॥
द्विधा इतं द्वैतम् । तस्य भावः । युवा
द्वित्वाद्वा स्वार्थे वा ॥ द्वैताद्वैतयोः प्र
मादभूतवेदप्रतिपाद्यत्वात् कस्य स
त्त्यत्वं कस्यासत्त्यत्वमित्याऽकांक्षा
यामाहुराचार्याः ॥ अदैतमेव सत्त्यं
तस्मिन् द्वैतं न सत्त्यमथस्तम् । र
जतमिव शुक्तिकायां मृगतृष्णाया-
मिवोदकस्फुरणम् ॥ आरोपितं य
द्वित्वाद्दैतवत्त्ववस्तुनि द्वैते । युक्तं
नैव तदा स्यात् सत्त्ये ध्यासो भवत्य
सत्त्यानाम् ॥ यद्यारोपणमुभयो स्त
द्यतिरिक्तस्य कस्यचिद्भावः । आरो
पणं न शून्ये तस्माद्दैतसत्त्यता ग्रा
ह्या ॥ प्रत्यक्षाद्यनवगतं श्रुत्या प्र-
तिपादनीयमदैतम् । द्वैतं न प्रतिपा
द्यं तस्य स्वयमेव लोकसिद्धत्वादिति
॥ प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्त्तनसंश
यः । मायामात्रमिदं द्वैतमदैतं परमा
र्थत इति ॥

दैतवनम् । न । शोकमोहादिरहिते
तपोवने ॥ द्वेद्वैते गते यस्मात् तद्द्वै-
तम् । द्वैतमेव द्वैतम् । तच्च तदनन्तम् ॥
दैतवादी । चि । जीवेश्वरयोर्भेदवादि
नि । ईश्वरातिरिक्तजीववक्तरि ॥ त
स्य मतं यथा । परमात्मनो जीवात्मा
पृथक् तन्मध्ये केषाञ्चिन्मते प्रकृति

दैतवा

रतिरिक्ता केषाञ्चिन्मते प्रकृतिरदृष्ट
मात्रे पर्यवसिता एवं जीवश्च पृथक्
। अत्र प्रमाणम् । जन्मकर्ममरणानां
प्रतिनियमादयुगपत् प्रवृत्तेश्च । पु
रुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैवे
तिसाङ्ख्यार्था ॥ अस्या अर्थः । पु
रुषबहुत्वं सिद्धम् । कस्मात् । जन्म
मरणकरणानां प्रतिनियमात् नि
कायविशिष्टाभिरपूर्वाभिर्देहेन्द्रिय
बुद्धिबेदनाभिः पुरुषस्याभिसम्बन्धो
जन्म नतु पुरुषस्य परिणामस्तस्या-
परिणामित्वात् । तेषामेव च देहा
दीना मुपात्तानां परित्यागो मर
णम् नत्वात्मनोऽपि नाशस्तस्य कूटस्थ
नित्यत्वात् । करणानि बुद्ध्यादीनि
त्रयोदश । तेषां जन्ममरणकरणाना
म् प्रतिनियमो व्यवस्था । सांख्यं त्वयं
सर्वशरीरेष्वेकस्मिन् पुरुषे नोपप-
द्यते । तदा खल्वेकस्मिन् जायमाने
सर्वे जायेरन् म्रियमाणे वा म्रियेरन्-
। अन्यादौ चैकस्मिन् सर्व एवान्धाः
एकस्मिन् विचित्रे सर्वे एव विचित्राः
स्युरित्यव्यवस्था प्रतिचेवं पुरुषभेदे
तु भवति व्यवस्था । न चैकस्यापि पु
रुषस्य देहोपधानभेदाद् व्यवस्थेति
युक्तम् । पाणिस्तनाद्युपधानभेदेना
पि जन्ममरणादिव्यवस्था सम्भवान् ।

वैतवा

नहिमात्रौ कृते जाते वा कृतादौम
इत्यवयवे युवतिर्जाता कृतावा भ
वतीति । इतश्च प्रतिषेधं पुरुषभेद
इत्याह । अयुगपत् प्रवृत्तेति । प्रवृ
त्तिश्च प्रयत्नश्च यद्यप्यनः कर
णवर्तिनी तथापि पुरुष उपचर्यते ।
तथाच तस्मिन्नेकशरीरे प्रयतमाने
ससर्व सर्वशरीरेष्वेक इति सर्वं प्र
वृत्तेत् । ततश्च सर्वाण्येव शरीराणि
युगपच्छास्वेत् । नानात्वे तु नायं दो
ष इति । इतश्च पुरुषभेद इत्याह ।
त्रैगुण्यविपर्यया चैवेति । एवकारो
भिन्नक्रमः सिद्धमित्यस्यानन्तरं दृष्टव्यः
। सिद्धमेव नासिद्धम् । त्रैगुण्याच्चै
गुण्यम् । तस्यविपर्ययोऽन्यथात्वम्
। केचित् खलु सत्त्विकायाः सत्त्वव
हुताः ययोर्दुस्त्रोतसः । केचिद् रजो
बहुलाः यथामनुष्याः । केचित् त-
मेवहुताः यथातिर्यग्योनयः । सो
ऽयमीदृशस्त्रैगुण्यविपर्ययोऽन्यथा
भाव स्तेषुतेषु सत्त्विकावेषु न भ
वेत् यद्येकः पुरुषः स्यात् । भेदेत्व-
यमदोष इति ॥ * ॥ तत्रेश्वरः सर्वज्ञः
परमात्मा एक एव । जीवः प्रतिशरी
रं भिन्नो विभुर्निश्चयेति गोतममत
म् ॥ इह ब्रह्मणो जीवेत्तत्त्वप्रतिपाद
नात् तयोश्चैतनाभिमतम् ॥ नेत्रो

वैतवा

ऽनुपपत्तेः । १।१।१६। भेदव्यपदेशा
च्च । १।१।१७। मुक्तोपसृप्यव्यप
देशात् । १।३।२। आकाशोर्था
न्तरत्वादिव्यपदेशात् । १।३।४१।
भोगमात्र साम्यलिङ्गाच्च । ४।४।
२१। इति सूत्रे मेधाचे धितयोर्द्वैत
निरूपणाच्च । इति गोविन्दभाष्यम
तम् ॥ यतो वैतमतेयुक्तिरेवम
मात्रं युक्त्यायत् फलतितदेव सर्वाध्या
त्मविद्याप्रतिपादकश्रुतीनां तात्पर्यं
मिति रामानुजमतम् ॥ * ॥ सूत्राच्च
स्तु । इतर ईश्वरादभ्यः संसारी जीवो
नञ्जानन्दमयः । कस्यात् सतपस्तस्माद्
दं सर्वं मय्युज्यते यदिदं किञ्चेतीति ज
गदर्थे चक्षानुपपत्तेः सर्वविकारसृष्टि
श्च न परस्मादात्मनेऽन्यथोपपद्यते
॥ * ॥ रसं ह्येवायं ब्रह्म नन्दी भवती
ति श्रुतौ प्राप्यप्रापकत्वभेदोक्तेर्न जी
वञ्जानन्दमयः ॥ * ॥ अयमर्थाऽसु
तो भवत्यत्र ब्रह्म समश्रुते इति मु-
क्तावाः मुपसृप्यत्वस्य प्राप्यत्वस्योक्तेः
॥ * ॥ आकाशो वैनाम नामरूपयो
र्निर्वचिते च्यादौ भूताकाश इति चेन्न
। ते यदन्तरा तद्वद्व्योत्यग्रे । ते नाम
रूपे यदन्तरा यतो भिन्ने इति नामा
द्यन्तःपातिगगनरूपार्थभिन्नत्वेन ।
आदिना ब्रह्मत्वेनात्राकाशस्य व्यपदे

द्वैतीयः

शात् ॥ * ॥ एत मानन्मय मात्मा
न मनुविश्य न जायते न म्रियते न
हसते न वर्धते यथाकामं चरति यथा
कामं पिबति यथाकामं रमते इति भो
गमाचेष्वेश्वरसाम्यणिज्ञाद जीवस्य ज
गत्कृतिः । चकारादश्रुतत्वात् जगद्वा
पारार्थोपास्त्यभावादिति ॥ * ॥ विक
ल्पो विनिवर्त्तत कल्पिते । यदि केनचि-
त् । उपदेशादयं वादोच्चाते दैतं न
विन्यते इत्यागमविदः ॥

द्वैती । चि । भेदवादिनि ॥ कपिलका
याद्वद्वर्त्ततादिदृष्टानुसारिणि ॥
यथा । स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु दैति-
नो निश्चिता दृढम् । परस्परं विरु
द्धान्ते तैरयं न विरुध्यते इति ॥ अ-
वस्थासु स्वसिद्धान्तरचनासु । निश्चि
ताः एवमेवैष परमार्थो नान्यथेति
तत्र तच्च निरुक्ताः । स्वसिद्धान्तदर्शन
निमित्तमेवान्योन्यं विरुध्यन्ते तैर
स्मादीयो वैदिकः सर्वानन्यत्वादा-
त्मकत्वदर्शनपक्षो न विरुध्यते यथा
स्वहस्तपादादिभिः ॥ अद्वैतं परमा
र्थो हि दैतं तद्भेद उच्यते । तेषामभय
वाद्वैतं तेनायं न विरुध्यते ॥ दैतं ना
नात्वं तस्याद्वैतस्य भेदः कार्यम् ॥

द्वैतीयकः । चि । द्वितीये ॥ तीयादी
कक् स्वार्थे वा वाच्यः ॥

द्वैतः

द्वैधम् । अ । द्विप्रकारे ॥ द्विभ्योश्च ध
मुञ् ॥ सैन्धविधास्थितौ ॥ एकेन स
न्धिरपरेण विग्रह इत्येवं द्विप्रकारौ
द्वैधम् ॥ विवादे ॥ धमुजन्तात् स्वा
र्थेऽदर्शनम् ॥ पञ्चिद्वैधानि दृष्टानि ॥
द्वैधीभावः । पुं । द्वैधे । नीतिवेदिनां
राज्ञांगुणविशेषे ॥ बलिने द्विप्रतो
र्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् । द्वैधी-
भावेन वर्त्तत काकाच्चिद्वद्वद्विचित-
इति नीतिः ॥

द्वैपः । पुं । द्वीपचर्मरुत्तेरथे । वैयघ्रे
॥ द्वीपिनो विकारः । प्राणिरजतमदि
भ्योऽञ् । द्वैपेन चर्मणा परिवृतो रथः
। द्वैपवैयाघ्रादञ् ॥ न । व्याघ्रचर्म
णि ॥ द्वीपिनो विकारः । प्राणिरज
तादिभ्योञ् ॥ चि । द्वीपिसम्बन्धिनि
॥ व्याघ्रचर्मसम्बन्धिनि ॥ द्वीपसम्ब
न्धिनि ॥ अञ् ॥

द्वैपदिकः । पुं । द्विपदामधीते वेदवे
त्यर्थे ॥ उ० ठक् ॥

द्वैपायनः । पुं । व्यासे ॥ द्वीप मयनं
स्थानं जन्मभूमिर्यस्य स द्वीपायनः ।
स एव । प्र० अञ् ॥ द्वीपेन्यस्तुतया वा
स्तुतया द्वैपायनो भवदिति पुराण
म् । तथा स च्यवत्या ॥

द्वैप्यः । चि । द्वीपवासिनि । समुद्रसमी
पवर्त्ति द्वीपभवे ॥ द्वीपादनुसमुद्रमञ्

द्यणुक

॥ स्त्रियां द्वैया ॥

द्वैमातुरः । पुं । गणाधिपे । विघ्नराजे
॥ द्वयोर्मात्रो रपत्यम् । मातुरुत्स
ङ्ख्ये च्यणि उत्तरपरत्वञ्च । दुर्गाचा
मुण्डाभ्यां पालितत्वात् । गजमुखत
याहस्तिन्या अप्यपत्यत्वात् ॥ गङ्गाया
अपत्यत्वाद्वा ॥ जरासन्धे ॥ त्रि । दि
मातृजे ॥

द्वैमातृकः । पुं । नदीवृष्टिजलोद्भूतधा
न्यभृतेदेशे ॥

द्वैषणीया । स्त्री । नागबन्धु प्रभेदे ॥

द्यङ्गः । पुं । द्वित्वभावरश्च ॥

द्यङ्गुलम् । त्रि । अङ्गुलिद्वयपरिमिते ॥
द्वे अङ्गुली परिमाण मस्य ॥ न । अ
ङ्गुलिद्वयमात्रे ॥ द्वयोरङ्गुल्योः समा
हारः ॥

द्यङ्गुलः । त्रि । अङ्गुलिद्वयपरिमिते ॥
द्वावङ्गुली परिमाणमस्य ॥ न । अ
ङ्गुलिद्वयमात्रे ॥ द्वयोरङ्गुल्योः समा
हारः ॥

द्यणुकम् । न । परमाणुद्वयसंयोगा दु
त्पन्ने । परमाणु समवेतद्वये । पर
माणुद्वयात्मके ॥ तच्च प्रत्यक्षादिवि
षयम् । यथा । विषयो द्यणुकादि
स्तु ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः ॥ तस्य प
रिमाणम नित्यम् । यथा । अनि
त्य द्यणुकादौ तु सङ्ख्याजन्यमुदा

द्याहिकः

हृतमितिभाषा परिच्छेदः ॥

द्यान्यः । त्रि । द्वाभ्यामन्यस्मिन् ॥ द्वेअ
न्ये यस्यवा ॥ न । द्वयोरन्ययोः समा
हारे ॥

द्यर्थः । त्रि । अर्थद्वययुक्ते शब्दादौ ॥
द्यष्टम् । न । ताम्रे । शुल्के ॥ द्वेहेमरू
प्ये अश्रुतेस्म । अश्रू० । गत्यर्थे-
ति क्तः ॥

द्याहः । पुं । अहर्द्वये ॥ द्वेअहनीसमा
हृते । रात्राह्नाहाः पुंसिः ॥

द्यात्मकः । पुं । मिथुनकन्याधनु मीन
राशिषु ॥ यथा । चरस्त्रिरद्यात्मक
नामधेया मेघादयो ऽमीक्रमशः प्र
दिष्टाः । इति ॥

द्यामुष्यायणः । पुं । तवममचायमिति
परिभाषया धर्मतः परिगृहीते ॥ अ
मुष्यप्रसिद्धस्यापत्यमामुष्यायणः । द्व
यो रामुष्यायणः ॥ उभयोरप्यसौपि
ण्डदाताभवति । यतः सुतो जायते ये
न चायं धर्मातो गृह्यते तयोः । उभ
योरप्यसौरिक्यी पिण्डदाताचधर्म
तः । इति स्मृतेः ॥

द्याहिकः । त्रि । दिनद्वयभवे ॥ द्यहे
भवः ॥

धनम्

धः

***

धः । पुं । धकारे ॥ धर्मे ॥ कुवेरे ॥ ब्र
ह्मणि ॥ न । वसुनि । धने ॥

धटः । पुं । दित्यतुलायाम् । तुलापरी
चायाम् ॥ तुलायाम् । तराजू इति
भाषा ॥ तुलाराशौ ॥

धटकः । पुं । चतुर्दशब्रह्मपरिमाणे ।
द्विचत्वारिंशद्वक्तिकासु ॥

धटपरीचा । स्त्री । तुलापरीचायाम् ॥
धटी । स्त्री । वाससशीरे । धज्जी इति भा
षा ॥ कैपीने ॥

धटीदानम् । न । गर्भाधानानन्तरस्त्री
सम्प्रदानकचीरवस्त्रदाने ॥ यथा ।
मूलश्रवणहस्तेषु पुण्यादित्युत्तरासु
च । मृगेपौष्णे धटीदेया सौम्यवारे
शुभेतिथाविति ज्योतिः सारसंग्रहः ॥

धत्तूरः । पुं । उन्मत्ते । धुस्तूरे ॥ धत्तू
रो मदवर्णाग्निनातं कृज्ज्वरकुष्ठनु
त् । कषायो मधुर स्निग्धो यूकालि
चाविनाशनः ॥ उष्णो गुरु ग्रन्थक्षेम
कण्डू कृमिविषापहः ॥ * ॥ धयति
धातून् । घेष्टं । वा० ऊरच् । पृषो
दरादित्वात् साधुः ॥

धनम् । न । मोघने ॥ वित्ते । स्वापतेये
। अर्थे । अर्थे । इविद्ये ॥ यदेतद्

धनम्

इविद्यं नाम प्राणा एते बहिश्चराः

। सतस्य हरते प्राणान् यो यस्य हरते

धनम् ॥ इति कुर्मपुराणम् ॥ श्रीमाग

वतेतु । राजन् यमनुष्टुप्तिमि हरि

स्ये तदुनं शनैः । ततो ऽधनं त्यज-

न्यस्य स्वजना दुःखदुःखितमिति ॥

दानं भोगस्तथानाशो धनस्य गतिरी

दृशी । दानभोगौ कृतीनाञ्च नाशः

पापात्मनां किलेति देवी भागवतम्

॥ धनात्कुलं प्रभवति धनादुर्म्यः प्र

वर्त्तते । न धनस्य भवेद् धर्मः काम

श्चैव कथञ्चनेति च ॥ तत् त्रिविधमु

क्तं गारुडे २१० अध्याये । यथा ।

धनं तु त्रिविधं ज्ञेयं शुक्तं शवलमेव च

। कृष्णञ्च तस्य विज्ञेयो विभागः सप्त

धापृथक् ॥ * ॥ क्रमायातं प्रीतिदायं प्रा

प्तञ्च सप्त भार्यया । अविशेषेण सर्वे

षांवर्णानां त्रिविधं धनम् ॥ * ॥ वैशेषि

कं धनं दृष्टं ब्राह्मणस्य त्रिलचणम् ।

याजनाध्यापने निच्यं विशुद्धाच्च प्रति

ग्रहः ॥ त्रिविधं च चियस्यापि प्राहुर्वै

शेषिकं धनम् । युदार्यलभ्यं करजंद

ण्डवध्यापहारतः ॥ वैशेषिकं धनं

दृष्टं वैश्यस्यापि त्रिलचणम् ॥ कृषि

गोरचवाणिज्यं शूद्रस्यैव स्वनुग्रहा

त् ॥ कुषीदकृषिवाणिज्यं प्रकुर्वीत

स्वयंकृतम् । आपत्काले स्वयंकु-

धनदा

धनैः नसायुज्यते द्विज इति ॥ धनति

। धनधान्ये । पचाद्यच् ॥ स्नेहाहर्षे ॥

धनिष्ठ नक्षत्रे ॥

धनकेलिः । पुं । कुबेरे । राजराजे ॥

धनच्छूः । स्त्री । पक्षित्रिशेषे । करेट
व्याघ्रात् ॥ इ० चि० ॥

धनञ्जयः । पुं । अर्जुने । युधिष्ठिरराज-
सूयार्थं दिग्विजये सर्वान् रात्रोजि

त्वा धनमाहृत इति महाप्रभावे पा-

ण्डवानां मध्ये भगवद्भिभूतैः ॥ वक्रौ

॥ धनमिच्छेदुताशनात् ॥ नागप्रभे

दे ॥ अयञ्च जलाशयाधिपतिः ॥ पो

षण्णरे देहवर्त्तिवायौ ॥ नजहाति

मृतञ्चापि सर्वव्यापी धनञ्जयः ॥ क

कुभतरौ ॥ चित्रकटवे ॥ प्रलेहप्र-

भेदे ॥ यथा । मांसकूष्माण्डकदली

शृङ्गवेराणि साधयेत् । प्रलेहविधिना

चायं प्रजेहोयं धनञ्जयः ॥ धनञ्जय

ति । जिजये । अस्मात् । संज्ञायां भृष्ट

वृजिधारिसहितपिदमः इति खच् ।

अर्द्धिषदि ति मुम् ॥

धनदः । पुं । कुबेरे ॥ धनं दयते । दे

ह्यालने । आत इति कः ॥ हिज्जल

पृष्ठे ॥ चि । धनदाति ॥ धनं ददा

ति । लुहाञ् ० । आत इति कः ॥

धनदा । स्त्री । देवीविशेषे ॥ टाप् ॥

धनदाक्षी । स्त्री । ललाहरञ्जे ॥

धनवा

धनदानुचरः । पुं । यच्चे ॥ धनदस्यानु-
चरः ॥

धनदानुजः । पुं । दशास्ये । रावणे ॥ ध

नदस्य अनुजः ॥

धनदायी । पुं । अग्रौ ॥ आरोग्यं भा-

स्करादिच्छेदुनामिच्छेदुताशनात्

ज्ञानश्च शङ्करादिच्छेदुनामिच्छे

ज्जनार्हनात् ॥ चि । रिक्थप्रदे ॥

धनददा । स्त्री । जिनशक्तिविशेषे ॥

धनपतिः । पुं । कुबेरे । व्यम्बकसखे ॥

धनस्य धनानां वा पतिः ॥ चि । धना

न्विते ॥

धनपिशाचिका । स्त्री । } धनाशायाम्

धनपिशाची । स्त्री । } । दृष्टायाम्

। धनलोभे ॥

धनप्रिया । स्त्री । काकजंबाम् ॥

धनमानमदान्वितः । चि । धननिमित्तो

योमान आत्मनि पूज्यत्वाध्यासः त

न्निमित्तो योमदः परस्मिन् गुर्वादा

वप्यपूज्यत्वाभिमानस्ताभ्यामन्विते ॥

धनलोलुपः । चि । धनविषये अतिलु

ब्धे ॥ यथा । यदातुल्लेच्छजातीया-

राजानो धनलोलुपाः । भविष्यन्ति

महाप्राप्ते तदैव प्रजः कलिरिति श्री

महानिर्वाणतन्त्रम् ॥

धनवान् । चि । धनिनि । धनविशिष्टे ॥

धनमस्त्यस्यास्मिन् वा । तदस्यास्तीति

धनाध्य

मनुप् ॥ धिगस्वेताविद्या धिगपिक
धिता धिक्मुज्जनता वयोऋपंवाधिक
धिगपिचयशो निर्धनवताम् । असौ
जीयादेकः सकलगुणहीनोऽपि धनवा
न् वहिर्द्वारेयस्य तृणसमाः सन्ति
गुणिन इति विवेकिनः खेदोक्तिः ॥

धनवती । स्त्री । धनिष्ठानचचे ॥ डीप् ॥
धनस्यकः । पुं । गोचुरे ॥ इतिशब्दच
न्द्रिका ॥

धनस्वामी । चि । उत्तमर्गे ॥

धनहरी । स्त्री । चण्डाद्रुमे । चारना-
मगन्धर्व्ये । गणहासके ॥ चि । धन
हारिणि ॥ धनं हरति । हृन् । हर
तेऽनुद्यमनेऽच् । गौ० डीष् ॥

धनहारी । चि । धनहारके ॥

धनागारम् । न । भाण्डागारे ॥

धनाढ्यः । चि । धनसंयुक्ते ॥ धनेन आढ्यः ॥

धनाधिकृतः । चि । धनाध्यक्षे । खजा
न्ची इति भाषा ॥

धनाधिपः । पुं । कुबेरे । गुह्यकेश्वरे ।

धनदे ॥ धनानामधिपः ॥

धनाधिरतिः । पुं । कुबेरे ॥ धनानाम
धिगतिः ॥

धनाध्यक्षः । पुं । कुबेरे । धनदे ॥ धना
ऽधिकृते । खजान्ची इति भाषा ॥

अखलक्षणं यथा । लोहवस्त्राजिना-
दीनां रत्नानाञ्च विधानवित् । वि-

धनिष्ठा

ज्ञाता फल्गुसाराणा मनाहार्यः शु
चिः सदा ॥ निपुणश्चाप्रमत्तश्च-
धनाध्यक्षः प्रकीर्तितः ॥ आयदारे
षु सर्वेषु धनाध्यक्षसमानराः । व्य
यदारेषु चतथा कर्त्तव्याः पृथिवीक्षि
ता ॥ इति मत्स्यपुराणम् ॥

धनाशा । स्त्री । धनलोभे ॥ जीर्यन्ति जी
र्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।
जीविताशा धनाशा च जीर्यन्तेऽपि न
जीर्यति ॥

धनाश्रीः । स्त्री । रागिणी विशेषे ॥

धनिकः । पुं । धन्याके ॥ अस्मिन्नर्थे ली
वमिति राजनिर्घण्टः । पुल्लिङ्ग इति
मेदिनी ॥ धवे ॥ चि । साधौ ॥ धनि
नि ॥ धनमस्यास्ति । अत इति ठनावि
तिठन् ॥

धनिका । स्त्री । साधुनार्याम् ॥ वध्वाम्
॥ युवत्याम् ॥ प्रियङ्गुरक्षे ॥

धनी । चि । आढ्ये ॥ बहुधनमस्यास्ति
। अत इति ठनावितीनिः ॥

धनिष्ठा । स्त्री । अविष्टायाम् । चयोविंश
तितमेन चचे ॥ अतिशयेन धनवती ।
इष्टन् । विन्मत्तुपोर्लुगिति मत्तुपोर्लु
क् ॥ अचजातस्य फलम् । आचारजा
तादरचारशीलो धनाधिशाली वस्त्र
वान् दयालुः । यस्य प्रसूतौ च भवेद्
निष्ठा महत् प्रतिष्ठा सहितो नरः

धनुर्भू

स्यात् ॥

धनीका । स्त्री । युवत्याम् ॥

धनीयकम् । न । धान्याके ॥

धनुः । पुं । पियालद्रौ ॥ राशिभेदे ॥

शरासने ॥ इक्ष्वाकुचतुष्टयमाने ॥ दध

न्ति । धारयति । धनति वा । धन० ।

भृशशीट्टचरित्सरितनिधनिमिम
सजिभ्यउरिति उः ॥धनुःपटः । पुं । पियालतरौ ॥ धनुषद्व
पटोविस्तारो ऽस्य ॥

धनुःशाखा । स्त्री । मूर्वायाम् ॥

धनुःश्रेणी । स्त्री । मूर्वायाम् ॥ महेन्द्र
वारुण्याम् ॥धनुरधिकः । पुं । वृहस्पतौ ॥ धनुषः
अधिपः ॥धनुर्गुणः । पुं । ज्यायाम् । मौर्व्याम् ॥
धनुषोगुणः ॥

धनुर्गुणा । स्त्री । मूर्वायाम् ॥

धनुर्दुमः । पुं । वंशे ॥

धनुर्द्वरः । त्रि । धनुर्भाति । धन्विनि ॥ ध
रति । धृञ् । अच् । धनुषोधरः ॥धनुर्द्वारो । त्रि । धनुर्द्वरे । निषङ्गिणि ।
चापिनि ॥ तल्लक्षणं यथा । शूरस्य
वल्लयुक्तस्य गजान्धरकोविदः । धनु
र्द्वारो भवेद्राजः सर्वल्लेशसहः शुचि
रिति मत्स्यपुराणम् ॥

धनुर्भृत् । पुं । धनुर्द्वरे । धानुष्के ॥

धनुः

धनुर्माथ्यम् । न । लस्तके ॥ धनुषोम-
थ्यम् ॥

धनुर्मात्ता । स्त्री । मूर्वायाम् ॥

धनुर्व्यासः । पुं । यवासे ॥

धनुर्लता । स्त्री । सोमद्वयाम् ॥

धनुर्वृक्षः । पुं । धन्वन्वृक्षे ॥ भस्मात के
॥ वंशे ॥ अश्वत्ये ॥धनुर्वेदः । पुं । शस्त्रास्त्रप्रयोगोपसंहा
रप्रतिपादके मन्त्रसहिते पादचतु
ष्टयात्मके यजुर्वेदस्योपवेदे ॥धनुष्करः । पुं । धानुष्के ॥ धनुःकरेण
स्य ॥ यद्वा । धनुःकरोति । दिवावि
भेतिटः ॥धनुष्पटः । पुं । पियालवृक्षे ॥ धनुषद्व
पटो विस्तारो ऽस्य ॥धनुष्मान् । पुं । धानुष्के । धनुर्द्वारिणि
॥ धनुरस्यास्ति । मतुष् । तसौमत्त्व
र्थ इति भत्त्वम् ॥धनुः । पुं । पियाले ॥ पुं । न । राशि
विशेषे । तैत्तिके ॥ सप्तशक्तिजात
फलं यथा । बहुकलाकुशलः प्रालो
महान् विमलताकलितः सरलोक्ति
भाक् । शशधरेहि धनुर्द्वारे नरो
धनकरो नकरोति धनव्ययम् ॥ त-
ल्लयजातफलम् । धनुर्लयेसमुत्पन्नो
नीतिमान् धनवान् सुखी । कुलम
ध्ये प्रधानस्य प्राप्तः सर्वस्य प्रोषकः ॥

धन्यः

शरासने । कोदण्डे । कार्मुके ॥ अ-
 स्यलक्षणं यथा । धनुस्तुद्विविधं प्रो-
 क्तं शार्ङ्गं वांशं तथैव च । कोमलं व-
 र्णदृढता तयोर्गुणउदाहृतः ॥ सुखस-
 म्पत्तिकरणं सममुष्ण्यायतं धनुः ।
 विपदोमुष्टिवैषम्ये तदङ्गे भङ्गमावहे-
 दितियुक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥ धनुषा-
 कार्यमेतावदार्त्तानामभिरक्षणम् ॥
 * ॥ हस्तचतुष्टयपरिमाणे । काठा ।
 इति गौडभाषा ॥ यथा । चतुर्विंश-
 ज्जुलोहस्तस्तच्चतुष्कं धनुः स्मृतम् ॥
 त्रि । धनुर्द्वारे ॥ दधन्ति धारयति ।
 धन० । उत्तिः प्रच्ययः ॥ यद्वा । धन-
 ति । धनशब्दे । अर्त्तिपूवपियजित-
 निधनितपिभ्योनिदिच्युसिः ॥
 धनूः । पुं । धनुषि ॥ नवमराशौ ॥
 दधन्ति । धन्यते वा । धन० । कृषि-
 चमितनिधनिसर्जिखर्जिम्बलः ॥
 धनेश्वरः । पुं । कुबेरे ॥ धनानामीश्वरः ॥
 धन्यधन्यम् । न । अपाटवे ॥
 धन्यः । पुं । अश्वकर्णवृक्षे ॥ त्रि । स्ना-
 ये ॥ स्वनामा पुरुषोधन्यः पितृनामा-
 च मध्यमः । अधमो भ्रातृनामा च मा-
 तृनामाधमाधमः ॥ कृतार्थे ॥ पुण्य-
 वति । सुकृतिनि ॥ वार्हस्पत्यौशन-
 सादावर्थशास्त्रे ॥ धनायहिते ॥ धन-
 स्त्रनिमित्ते ॥ धनंलब्धा । धनगणं ल-

धन्या

व्येतियत् ॥ धनस्य निमित्तं संयोग-
 उत्पातोवा । गोद्वचइत्यादिनायत्
 ॥ धनंप्रयोजनमस्यवा ॥
 धन्यव्रतम् । न । धनजनके व्रतविशेषे ॥
 धन्या । स्त्री । आमलक्याम् ॥ धाव्या-
 स् । उपमातरि । धाय इति भाषा ॥
 धन्याके ॥ पिण्डारकवनदेव्याम् ॥
 टाप् ॥
 धन्याकम् । न । छपायाम् । कुस्तुम्बुर-
 णि । वितुन्नके । धनिजा इति भाषा
 ॥ शिलायां साधुसम्पिष्टं धन्याकं वस्त्र-
 गालितम् । शर्करोदकसंमिश्रं कर्पू-
 रादि सुसंस्कृतम् । नधीने मृगमये-
 पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ॥ धन्यते
 भक्षार्थिभिः । धनशब्दे । पिना० साधु ॥
 धन्यासरस्वती । स्त्री । तीर्थविशेषे ॥
 धन्यम् । न । चापे ॥ इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥
 धन्यङ्गः । पुं । धामिन् इति भाषाप्रसि-
 द्धे धनुर्वृक्षे । गोत्रवृक्षे ॥ धन्यङ्गः कफ-
 पित्तास्रकासहृत् तुषरोलघुः । वृंह-
 णो वलकृद्रूक्षः सन्धिकृद्गणरोषणः ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 धन्यदुर्गम् । न । मरुवेष्टिते चतुर्दि-
 शं पञ्चयोजनमनुदके ॥
 धन्या । पुं । अल्पोदकदेशे ॥ मरुदेशे
 ॥ न । चापे ॥ स्थले ॥ धन्यते ऽस्मा

धन्वया

तु । धन्विः सौचोगत्यर्थः । कनिन्युवृ
षीतिकनिन् । धन्वति । अन्तर्भावित
गद्यर्थोवा ॥

धन्वनः । पुं । धामनि इति भाषा प्रसि
द्धे धनुर्दक्षे । रक्तकुसुमे । महाबले ॥
धन्वन्तरिः । पुं । देववैद्यविशेषे । नारा
यणांशे ॥ नारायणांशे भगवान् स्व
यं धन्वन्तरि मन्वान् । पुरा समुद्रम
थने समुत्तस्यो महेदधेः ॥ सर्ववे
देषु निष्णातो मन्वतन्त्रविशारदः ।
शिष्यो हि वै न ते यस्य शङ्करस्योपशिष्य
कः ॥ इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥
काशिराजे । दिवोदासे ॥ यथा ।
अर्हद्भिधन्वन्तरि रादिदेवो जरात
जामृत्युहरो ऽमराणाम् । शल्याङ्ग
मङ्गैरपरैरुपेतं प्राप्तोऽस्मिन् भूयद्
होपदेष्टुम् ॥ धन्वं शल्यशास्त्रम् त
स्यान्तं पारमियर्त्ति गच्छति । ऋग
तौ । अचक्षुः ॥ विक्रमादित्यसभास्ये
वैद्यान्तरे ॥

धन्वन्तरिशस्ता । स्त्री । कटुक्याम् ॥

धन्वयवासः । पुं । दुराक्षभायाम् । धमा
सा औरजवासा इति भाषा ॥ धन्व
नेमरुभूमेर्यवासः । तत्रोत्पन्नत्वात् ॥

धन्वयवासकः । पुं । दुराक्षभायाम् ॥

धन्वयासः । पुं । दुराक्षभायाम् । यवा
से । जवासा इति भाषा ॥ धन्वनेयासः

धमनी

मरुभवत्त्वात् ॥

धन्वी । पुं । अर्जुने । पार्थे ॥ ककुभद्
मे ॥ दुराक्षभायाम् ॥ वकुले ॥ त्रि ।
छेके । विदग्धे ॥ चापिनि । धनुर्दुरे ॥
लोत्कार्ककेशवौ कोटी गङ्गाज्या नग
रंधनुः । कलिर्लक्ष्यः शरो धर्मः शि
वो धन्वी पुनातु माम् ॥ धनुश्चापो ऽ
स्यास्ति । ब्रीह्यादिस्त्वादिनिः ॥

धन्विस्थानम् । न । प्रत्यालीढादिषु ॥
वैश्वं समपादश्च वैशाखं मण्डलं त
था । प्रत्यालीढ मथालीढं स्थाना
न्येतानि धन्विनाम् ॥ धन्विनां युद्ध-
काले स्थानम् ॥

धमः । चि । अग्निसंयोगकर्त्तरि ॥ शब्द
कर्त्तरि ॥ धमतेः पञ्चाद्यच् ॥

धमकः । पुं । कर्मकारे ॥ धमति । ध्वा
शब्दाग्निसंयोगयोः । ध्वाधमचेति
कुन् ॥

धमनः । पुं । नले । नडे । नरकट इति न
रसल इति च प्रसिद्धे तृणे ॥ चि । भ-
स्वाध्वापके ॥ क्रूरे ॥ धमति धम्यते
वा । धमध्वाने सौचः । बहुलमिति
युच् ॥

धमनिः । स्त्री । धमन्याम् ॥ धम्यते । ध
मिः सौचो ध्वाने । अर्त्तिहृद् धृधम्य-
म्यश्ववितृम्यो ऽनिरित्यनिः प्रत्ययः ॥
धमनी । स्त्री । शिरायाम् । नः ॥

धरणिः

कन्धरायाम् ॥ हट्टविलासिन्याम् ॥
हरिद्रायाम् ॥ धम्यते । धमिःसौत्रः ।
अनिप्रच्ययः । ततः कृदिकारादक्ति
न इतिङीष् ॥ नलिकायाम् ॥ पृश्नि
पर्याम् ॥

धम्मिल्लः । पुं । संयतकचेष्टु । वडुकुन्त
लेष्टु । खोपा इतिगौड भाषा ॥ स-
चकुसुमगर्भो मौक्तिकपद्मरागल-
तिकादिना वद्धिः संयतोवटुः केशक
लाप इतिभरतः । जूडा इतिभा-
षा ॥ धमति । धमध्वाने सौत्रः ।
विष् । मिलति । मिलसङ्गमे । अच्
। धमचासौमिलश्च । मोनेधातेरि
ति सौचेष्टुन भवति । पृषोदरादिः ॥

धरः । पुं । गिरौ । पर्वते ॥ कार्पासतू
ले ॥ कूर्मराजे ॥ वसुविशेषे ॥ धर
ति । धृञ् ० । पचाद्यच् ॥

धरणः । पुं । अद्रिपतौ ॥ लोके ॥ स्तने
॥ धान्ये ॥ दिवाकरे ॥ सेतौ ॥ न ।
चतुर्विंशतिरक्तिकारूपे मानभेदे
। वल्ले ॥ दशपलमाने । पलंसुवर्णा
श्चत्वारः पलानिधरणदशेतिमनुः ॥
पलदशमांशे । इतिवैद्यकम् ॥ धारणे
॥ षोडशरूप्यमाषकैः परिमिते । पु
राणे ॥

धरणिः । स्त्री । भूमौ ॥ धरति । धृञ् ०
। ध्रियते विश्वमनया । धृङ् अवस्था

धरणी

नेवा । अर्त्तिसृधृधमीत्यनिः ॥
धरणिधरः । पुं । विष्णौ ॥ धरण्याः ध
रः ॥ नगे ॥

धरणिस्थः । चि । भूतलचारिणि ॥ धर
ण्यातिष्ठति । षा० । कः ॥

धरणी । स्त्री । भुवि ॥ धरणी पतितंतो
यं चातकानां रुजाकरम् ॥ शास्त्र-
चिद्रुमे ॥ धरति विश्वम् । धृञ् ० ।
अर्त्तिसृधृधित्यादिना ऽनिः । कृदिका
रादितिङीष् ॥ नाड्याम् ॥ कन्दवि
शेषे । कन्दालौ । वनकन्दे ॥

धरणीकन्दः । पुं । धरणीनाममूलवि-
शेषे ॥

धरणीकीलकः । पुं । नगे । पर्वते ॥

धरणीधरः । पुं । विष्णौ ॥ पर्वते ॥ क-
च्छमे ॥ शेषदिग्गजादिरूपेण धर-
णीधत्ते । धृञ् ० । अच् ॥ धरण्याः ध
रोवा ॥

धरणीपुरम् । न । चतुरस्रमण्डले ॥ पुं
। अर्थौ ॥ धरण्याः पुरम् । धरणीपु
रंयस्य ॥

धरणीपूरः । पुं । सिन्धौ । समुद्रे ॥

धरणीस्रवः । पुं । समुद्रे ॥ धरणीस्रवो ऽ
स्मिन् ॥

धरणीश्वरः । पुं । ईश्वरे । शिवे ॥ धर

ण्याईश्वरः ॥ नृपे ॥

धरणीसुतः । पुं । भौमे ॥ धरण्याः

धराम

सुतः ॥

धरणीसुता । स्त्री । सीतायाम् । जान
क्याम् ॥ धरण्याः सुता ॥
धरसंस्थः । चि । पर्वताकारे । गिरिस
दृशे ॥ धरद्वय संस्था सादृश्यं यस्य ॥
धरा । स्त्री । भुवि । पृथिव्याम् ॥ गर्भा
शये । जरायौ ॥ मेदसि ॥ नाड्याम्
॥ महादानविशेषे ॥ धरतिविश्वम् ।
धृज्० । धराः शैलाः सन्त्यस्यांवा ।
यद्वा । ध्रियते । धृङ्० । अच् ॥ ती
र्थविशेषे ॥ यत्र स्नानात् शोकनाशो
भवति ॥

धराकदम्बः । पुं । धाराकदम्बवृक्षे । प्रा
दृष्ये । भृङ्गवृक्षभे ॥

धराकदम्बकः । पुं । धराकदम्बे ॥

धरात्मजः । पुं । भौमे । मङ्गलग्रहे ॥

धरायाः आत्मजः ॥

धराधरः । पुं । वराहरूपे विष्णौ ॥ अं
शैरशेषैः शेषाद्यैरशेषां धरां धारय
ति तथा ॥ धरायाधरः ॥ पर्वते ॥

धरामरः । पुं । भूमिदेवे । ब्राह्मणे ॥

यथा । धरामरेन्द्रपाणिषु प्रधातुमी
दृशे धरां यदिच्छमादरात् सदा प्रदे
हितत्फलप्रदाम् । पयस्विनीं स्व
लङ्कृतां सुवशभुक्तिमुक्तिदां यदात
दा भवेच्छुनिर्मेदकं निमेव ह्यमि
ति वीरवदुः ॥

धर्मः

धरित्री । स्त्री । भूमौ ॥ धरतिविश्वम् ।

धृज्० । अशि० वृचः । गौ० ङीष् ॥

धरिमा । पुं । रूपे ॥ तुलायाम् ॥ यथा

। तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके

वधः ॥ ध्रियते । धृज्० । ह्रभृधृष्टकृ

शृभ्यद्मनिच् ॥

धरिममेयः । चि । तुलापरिच्छेदे ॥

धर्तयः । चि । धारणीये ॥

धर्तम् । न । आलये । गृहे ॥ धरतिप्रि

यते वा । धृज्० । गुधृवीपचिवचिय

मिसदिच्चदिभ्यस्तुः ॥

धर्मः । पुं । न । शास्त्रविहितकर्मानुष्ठा

नजन्येऽपूर्वेपूर्वमीमांसा प्रसिद्धे भा

विफलाधारभूते पुण्ये । अयसि । सु

कृते । दृष्टे ॥ यथा । अतिस्मृतिभ्यामु

दितं यत् स धर्मः प्रकीर्तित इति

देवीभगवतम् ॥ सचवर्णाश्रमादिध

र्मांरूपः । युथोक्तं भविष्यपुराणे । वर्ष

धर्मः स्मृतस्त्वेकआश्रमाक्षामतः परम् ।

वर्णाश्रमस्मृतीयस्तु गौणो नैमित्तिक

स्तथेति ॥ तत्रवर्णधर्मो निश्चयमद्यं

ब्राह्मणो वर्जयेदित्यादिः । आश्रमध

र्मोऽग्नीन्धनभैक्ष्यवस्त्रचर्यादिः । व

र्णाश्रमधर्मः पालाशोदण्डो ब्राह्म

णस्येवमादिः । गुणधर्मः शास्त्री

याभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजा

पालनादिः । निमित्तधर्मो विहि

धर्मः

ताकरणाप्रतिषिद्धसेवननिमित्तं प्रा-
 यश्चित्तम् ॥ * ॥ साधारणधर्मो
 पि । सचाहिं सादिः । न हिंसात्
 सर्वाभूतानीत्याचारण्डालं साधारणो
 धर्मः ॥ * ॥ मनुस्मृ । विद्वद्भिः सेवि-
 तः सद्भिर्निश्चयमदेषरागिभिः । हृद-
 येनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोध-
 तेत्याह । अस्यथाख्यायां कुल्लूकभट्ट-
 प्रणीताः श्लोकाः । यथा । वेदविद्वि-
 र्ज्ञात इति प्रयुञ्जानो विशेषणम् ।
 वेदादेव परिज्ञातो धर्म इत्युक्तवान्
 मनुः ॥ हृदयेनाभिमुख्येन ज्ञातव्य-
 मपि निर्दिशन् । श्रेयःसाधनमिच्छा-
 ह तच्च ह्यभिमुखं मनः ॥ वेदप्रमा-
 कः श्रेयःसाधनं धर्म इत्यतः । मनु-
 क्तमेव मनयः प्रणिन्युर्धर्मलक्षणमिति
 ॥ अदृष्टार्थे । चोदनालक्षणो । वेदाक्ते-
 म्युदयनिश्चयसहेतौ ॥ तच्च यागदा-
 नाद्यनुष्ठानजनितो धर्मो ऽभ्युदयहे-
 तुः । अष्टाङ्गयोगानुष्ठानजनितश्च नि-
 श्रेयसहेतुर्भवति ॥ वेदविहिते प्रा-
 णिना मभ्युदयनिः श्रेयससाधने प्रवृ-
 त्तिनिवृत्तिरक्षणो ॥ वर्णाश्रमतदा-
 चारव्यङ्ग्ये ॥ विहितक्रियया साध्यो
 धर्मः पुंसां गुणो मतः । प्रतिषिद्ध-
 क्रियासाध्यः सगुणो ऽधर्म उच्यते ॥
 धर्मश्चाचरन् कार्यं पुरुषेण विजानता ।

धर्मः

सन्निवृत्त्येन्द्रियवर्गं वैयथ्यनमरकं व्रजे-
 त् ॥ मानुष्यं दुर्लभं मातः खण्डेस्मिन्
 भारते शुभे । आहारादिसुखं नूनं भवे-
 त् सर्वासु योनिषु ॥ प्राप्य तं मानुषं दे-
 हं कर्त्तव्यं धर्मसाधनम् । स्वर्गमोक्षप्रदं
 नृणां दुर्लभं चान्ययोनिषु ॥ इति श्री-
 देवीभागवते ३ स्कन्धे २५ अध्यायः
 ॥ धर्मस्य चत्वारः पादा यथा । धर्म-
 स्य प्रथमः पादः सत्यमेतच्छ्रुते र्वचः
 । द्वितीयस्तथाशौचं दयापादस्तृ-
 तीयकः ॥ दानं पादश्चतुर्थश्च पुराण-
 ज्ञावदन्ति वै इति ॥ चतुष्पात् सकलो
 धर्म इति मनुः । तत्रापि सत्यं वचं व्रत-
 पः खञ्जं दयापि च । सत्यपादे कृते
 लोपे धर्मलोपः प्रजायत इत्यागमः ॥
 * ॥ आत्मनि ॥ कल्पितस्य सर्वस्य-
 स्वस्मिन् धारणात् ॥ जीवे ॥ देहस्य
 धारणात् ॥ आचारे ॥ स्वभावे ॥ उ-
 पमायाम् ॥ क्रतौ ॥ अहिंसायाम् ॥
 उपनिषदि ॥ न्याये ॥ षण्मात्रस्य द्वा-
 दशप्रभेदे (५॥॥) ॥ पुं । धनुषि ॥
 यमे ॥ सोमये ॥ सत्सङ्गे ॥ अर्हति
 ॥ ब्रह्मणोदक्षिणस्तनाज्जाते देवता-
 विशेषे ॥ न्यूनदेशवृत्तौ ॥ * ॥ न ।
 दानादौ ॥ धर्मशून्यैः सन्निवृत्त्या द-
 ल्भीकमिव पुत्तिका । परलोक सद्वा-
 यार्थं भास्वन्तं खशरीरिणम् ॥ धर्म

धर्मज्ञे

मति भवतु वः सततोत्थितानां स
होके एवपरलोकगतस्य बन्धुः । अ
र्थाः स्त्रियश्च निपुणैरपि सेव्यमाना
नैवाप्तभाव मपियाति नचस्थिरत्वं
म् ॥ लयान्नवमस्थाने ॥ धरतिविश्वम्
प्रियतेवाधारयतिवा । धृज् ० । अर्त्ति
स्तुमुहुस्तुमृच्छि क्षुभायावापदियच्छि
नीभ्योमन्नितिमन् ॥

धर्मकर्म । न । धर्मकार्ये । शुभाष्टप्र
तिपादकक्रियायाम् ॥ वेदप्रणिहितं
धर्मकर्म तन्मङ्गलं परमिति ब्रह्मवै
वर्त्त पुराणम् ॥

धर्मकथादरिद्रः । चि । भारतेकलिजन्म
निमानवे ॥ इतिहेमाद्रिः ॥

धर्मकायः । पुं । वुद्धे ॥ इतिचिकाण्डशे
षः ॥ धर्माय कायोयस्य ॥

धर्मकीलः । पुं । राजशासने ॥ इ०चि० ॥

धर्मकीलकः । पुं । ब्रह्मशासने ॥ इतिश
ब्दरत्नावली ॥

धर्मकेतुः । पुं । वुद्धे ॥

धर्मक्षेत्रम् । न । धर्मभूमौ । धर्मस्य पू
र्वं मविद्यमानस्योत्पत्तेर्विद्यमान-
स्यचवृद्धेर्निमित्ते ॥ धर्मक्षेत्रम् ॥

कुरुक्षेत्रे ॥ यथा । ब्रह्मवेदिः कुरुक्षेत्रे
च पञ्च रामहृदयान्तरम् । धर्मक्षेत्रं कुरु

क्षेत्रं द्वादशयोजनावधि ॥ * ॥ अ

पिच । तरन्तुकारन्तुकयो र्यदन्तरं

धर्मदा

रामहृदानाञ्च मचक्रुकस्यच । एत
त् कुरुक्षेत्रे च समन्तपञ्चकं प्रजापते क
त्तरवेदिष्यते ॥ चि । धर्माधारे ॥

धर्मगुप् । चि । धर्मरक्षके ॥ धर्मगोपा
यति । गुप् ० । क्षिप् ॥

धर्मघटः । पुं । सौरवैशाखे प्रत्यहदा
तव्येसुगन्धोदकपूर्णेकलसे ॥

धर्मचक्रः । पुं । वुद्धे ॥

धर्मचक्रभृत् । पुं । जिने ॥ इतिध० ॥

धर्मचारिणी । स्त्री । भार्यायाम् ॥

धर्मचिन्तनम् । न । धर्मचिन्तायाम् । पु
ण्यभावनायाम् ॥

धर्मचिन्ता । स्त्री । उपायौ । धर्मचिन्त
ने ॥ धर्मस्यचिन्ता ॥

धर्मजीवनः । पुं । ब्राह्मणविशेषे । या-
जनप्रतिग्रहादिना परस्य धर्ममुत्पा
द्य यो ब्राह्मणो जीवति तस्मिन् ॥

धर्मज्ञः । चि । धर्मज्ञानविशिष्टे ॥

धर्मणः । पुं । वृक्षभेदे । धामिनिया
इति गौडभाषाप्रसिद्धे ॥ सर्पप्रभेदे ।

हेमना इतिगौडभाषा ॥

धर्मतीर्थम् । न । तीर्थविशेषे ॥

धर्मत्वम् । न । वृत्तिमत्त्वे । आधेयत्व
इतियावत् ॥ यथा । गगनादे वृत्ति

मत्त्वत्त्वधर्मत्वाभावादिति जग
दीशः ॥

धर्मदानम् । न । प्रयोजनमनपेक्ष्यके

धर्मप

वस्तुधर्मवुद्ध्यापाचेभ्योदाने ॥ यथा
हृदेवलः । पाचेभ्योदीयते नित्य-
मनपेक्ष्य प्रयोजनम् । केवलं धर्म-
वुद्ध्यायत् धर्मदानं प्रचक्षत इति ॥
धर्मदुष्टा । स्त्री । हविर्दोग्ध्याम् ॥ धर्मा
न् दोग्धीतिविग्रहे दुहेःकप् घश्चा
ऽन्तादेशः ॥

धर्मद्रवा । स्त्री । } गङ्गायाम् । सिद्ध
धर्मद्रवी । स्त्री । } सिन्धौ ॥ यथा ।
विष्णुपादार्घसम्भूते गङ्गेविषयगामि
नि । धर्मद्रवीतिविख्याते पापमेहर
जाह्नवीति ॥

धर्मधातुः । पुं । खसमे । बुद्धे ॥
धर्मध्वजी । त्रि । जीविकार्थं जटादि-
धारिणि । खिङ्गवृत्तौ ॥ यो बहुज-
नसमक्षं धर्ममाचरति स्वतः परत
श्चलोके ख्यापयति तस्य धर्मो ध्वजं
चिह्नमिवेति धर्मध्वजी । धर्मस्यध्व
जश्चिह्नम् । धर्मो ध्वज इव वा ॥ धर्मध्व
जो ऽस्तीति । अतद्गतिः ॥

धर्मनैपुण्यकामः । त्रि । गृहीतवेदा-
ध्ययननियमजन्यादृष्टेच्छौ ॥

धर्मपत्तनम् । न । मरिचे ॥ धर्मपत्तने
जातम् । तच्चजातइत्यण् । संज्ञापूर्वक
त्वाद्दृष्टिः ॥ आवन्त्याम् । धर्मपर्याम् ॥

धर्मपत्नी । स्त्री । प्रथमोदायां सवर्णा
याम् ॥ कीर्त्तौ ॥ अयि ॥ वाचि ॥

धर्ममे

स्मृतौ ॥ मेधायाम् ॥ धृतौ ॥ क्षमा
याम् ॥ नारीणां मध्ये कीर्त्याद्याः
सप्तधर्मपत्न्यो भगवद्विभूतयः । या
सामाभासमात्रसम्बन्धेनापि जनः-
सर्वलोकादरणीयो भवति तासां
सर्वस्त्रीपूज्यमत्त्वमतिप्रसिद्धमेव ॥

धर्मपत्रम् । न । यज्ञोदुम्बरे ॥ धर्मार्थ
पत्रे ॥

धर्मपालः । पुं । वर्णाश्रमधर्मपालके
॥ धर्मम् पालयति । पाल० । कर्म
शय्य ॥

धर्मपुत्रः । पुं । युधिष्ठिरेन्द्रे । अजात
शत्रौ ॥ धर्मस्यपुत्रः ॥ नरनारायण
योर्धर्मयोः ॥ धर्मतःकृतेषुचे । धरम्
वेटा इति भाषा ॥

धर्मप्रधानः । पुं । धार्मिके ॥ धर्मःप्रधा
नोयस्य ॥

धर्मभाणकः । पुं । भारतादिपाठके ॥

धर्ममूलम् । न । अद्रोहादिषु ॥ यथा
अद्रोहश्चाप्यलोभश्च दमोभूतदया
तपः । ब्रह्मचर्यं ततः सत्यमनुक्रो
शः क्षमाधृतिः । सनातनस्य धर्मस्य मू
लमेतद्दुरासदमिति मत० पु० ॥

धर्ममेघः । पुं । असम्प्राप्तात्समाधौ ॥
सर्वतो विरक्तस्य समाधिफलमपि-
सुख मनपेक्ष्यमाणस्य योगिनोदृढ
भूमिः सन् धर्ममेव द्रष्टव्यते । उ

धर्म्मरा

क्तम् । प्रसङ्ग्यानेप्यकुसीदस्य सर्व
थाविवेकस्यातेर्धर्ममेघः समाधिस्ततः
क्लेशकर्मनिवृत्तिरिति ॥
धर्म्मयुक्तः । चि । निश्चयनैमित्तिकस्वध
र्म्मोऽगिनि ॥
धर्म्मयुक् । चि । धार्म्मिके । धर्म्मयुक्ते ॥
धर्म्मयूपः । पुं । श्रीहरौ ॥ यूपे पशुवत्
भगवत्समाराधनात्मका धर्म्मास्तत्रव
ध्यन्ते ऽतो धर्म्माणां यूपः ॥ यथायूपः
पशूनां नियोजनस्थानमेवं विष्णुः स्व
समाराधनात्मकानां धर्म्माणां स्थान
मिच्छत्यर्थः ॥
धर्म्मराजः । पुं । यमे ॥ बुद्धे ॥ युधिष्ठिर
नृपे ॥ धर्म्मेण राजते । राजृ० । पचाद्य
च् ॥ धर्म्मस्य राजा वा । राजाहः सखि
भ्यष्टच् ॥ धर्म्मश्चासौ राजा चेति वा ॥
धर्म्मराजपरीक्षा । स्त्री । धर्म्माधर्म्मपरी
क्षणे ॥ यथाह दृष्टस्यतिः । पञ्चद्वये
लेखनीयौ धर्म्माधर्म्मा सितासितौ ।
। जीवदानादिकैर्मन्त्रैर्गायत्र्याद्यैश्च
सामभिः ॥ आगन्त्यपूजयेद्गन्धैः
कुसुमैश्च सितासितैः । अभ्युच्य पञ्च
गव्येन मृत्पिण्डान्तरितौ ततः ॥
समौ कृत्वा नवे कुम्भे स्थाप्यौ चानुपल
बितौ । ततः कुम्भात् पिण्डमेकं गृ
हीयादविलम्बितः ॥ धर्म्मे गृहीते शु
द्धः स्यात् सम्पूज्यश्च परीक्षकैरिति ॥

द्वैतवा

जीवदानमन्त्रादिकं शारदायां दि-
व्यतत्त्वे च द्रष्टव्यम् ॥
धर्म्मलक्षणम् । न । धर्म्मस्वरूपे ॥ धृतिः
क्षमा दमो ऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनि
ग्रहः । धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दश
कं धर्म्मलक्षणम् ॥ इति मनुः ॥ अपि
च । पात्रेदानं मतिः कृष्णे मातापित्रो
श्च पूजनम् । अद्वा वलिर्गवांश्चासः ष
ड्विधं धर्म्मलक्षणम् ॥
धर्म्मावाणिजिकः । पुं । पुण्यकर्मफलका
मिनि ॥
धर्म्मावान् । त्रि । पुण्यवति । धर्म्मविशि
ष्टे ॥ धर्म्मास्त्यस्यास्मिन् वा । मतुप् ॥
धर्म्मवर्गः । पुं । चतुर्वर्गे ॥ धर्म्मघटितो
वर्गः ॥
धर्म्मावासरः । पुं । पूर्णिमायाम् ॥
धर्म्मावाहनः । पुं । श्रीसदाशिवे ॥ धर्म्मा
वाहनमस्य ॥ न । धर्म्मस्य याने ॥
धर्म्मावित् । त्रि । धर्म्मज्ञे ॥
धर्म्माविस्रवः । पुं । धर्म्माव्यतिक्रमे । अधर्म्मे ॥
धर्म्मावैतन्तिकः । पुं । पापकर्मणा धन
मासाद्यात्मनो धार्म्मिकत्वस्थापनाय
दानकर्त्तरि ॥
धर्म्माव्याधः । पुं । पापपुरुषविशेषे ॥
धर्म्माशास्त्रम् । न । मन्वाद्युक्तस्मृतौ । ध
र्म्मसंहितायाम् ॥ धर्म्मप्रातिपादकं
शास्त्रम् ॥ धर्म्मशास्त्रप्रयोजका यथा

धर्मसु

। मन्त्रविष्णुहारीतयात्रवल्लकोश
नेङ्गिराः । यमापस्तम्बसंवर्त्ताः का
च्यायनवृहस्पती ॥ पराशरव्यासश्च
ड्खलिखिता दक्षगौतमौ । शाता
तपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्र प्रयोजकाः
इतियात्रवल्लकोशः ॥ उशनश्शब्दपर्य
न्तो धनैकवद्भावः । नेयं परिसङ्ख्या
किन्तु प्रदर्शनार्थमेतत् । अतोवैधा
यनादेरपि धर्मशास्त्रत्वमधिकुटुम् ।
एतेषां प्रत्येकं प्रामाण्ये पिसाकाङ्
क्षाणां माकाङ्क्षापरिपूरणं मन्यतः
क्रियते । विरोधेतु विकल्पः ॥
धर्मशीलः । वि । धर्मयुक्ते । धार्मिके ॥
धर्मः शीलमस्य ॥
धर्मशुद्धिः । स्त्री । अधर्मान्निष्कृष्यनिर्दु
रणे ॥
धर्मसंस्थापनम् । न । वेदमार्गपरिच
रणे ॥ धर्मस्य सम्यक् अधर्मनिवारणेन
स्थापनम् ॥
धर्मसंहिता । स्त्री । मन्वाद्युक्तस्मृतौ ॥
धर्मबोधार्थं रचिता । सम्पूर्वाद्दधा
तेः कर्मणि क्ते दधाते हिः ॥
धर्मसम्बुद्धचेताः । वि । धर्मे विषये-
निर्णायकप्रमाणादर्शनात् संशयैर्था
सचित्ते ॥ धर्मे सम्बुद्धं चेतो ऽस्य ॥
धर्मसावर्णिः । पुं । एकादशमनौ ॥
धर्मसुतः । पुं । युधिष्ठिरे ॥ धर्मस्य सुतः ॥

धर्माधि

धर्मसूतः । पुं । कलिङ्गे । धूम्याटपक्षिणि ॥
धर्मस्थः । पुं । माडुविवाके ॥ धर्मेतिष्ठ
ति । ष्टा० । कः ॥
धर्मस्थानम् । न । ख्यान्नामभवेने ॥
धर्माङ्गम् । न । ब्रह्मचर्यादिदशसु ॥
यथा । ब्रह्मचर्येण सत्त्यनतपसा च प्र
वर्त्तते । दानेन नियमेनापि क्षमा
शौचेन वल्लभ ॥ अहिंसया सुशान्त्या
च अस्तेयेनापि वर्त्तते । एतैर्दशभिर
ङ्गैस्तु धर्ममेव प्रसूचयेदिति पा० भू० ॥
धर्मात्मजः । पुं । युधिष्ठिरे ॥
धर्मात्मा । पुं । धर्मस्वभावे । धर्मानुगत
चित्ते ॥ धर्मआत्मा यस्य ॥ मुनिवि
षये ॥
धर्माधर्मपरीक्षणम् । न । मिताक्षरो
क्तपरीक्षाविशेषे ॥
धर्माधर्मवित् । पुं । मीमांसके ॥ धर्मा
ऽधर्मौ त्रिधिनिषेधचोदना गम्यापर
मार्थाविति मीमांसकस्य कल्पनामा
त्रम् । देशकालादिषु धर्मा ऽधर्मयो
र्विप्रतिपत्तिदर्शनात् ॥
धर्माधिकरणः । पुं । धर्माध्यक्षे ॥ तत्त्व
क्षणं यथा । समः शबौचमिवेच सर्व
शास्त्रविशारदः । विप्रमुखः कुली
नश्च धर्माधिकरणो भवेत् ॥ इति म
तः पु० ॥ न । राज्ञो विचारस्थाने ॥
यथा । धर्मशास्त्रानुसारेण अर्थशास्त्र

धर्मिणी

निरूपणम् । यत्राधिक्रियते स्थाने
धर्माधिकरणं हितम् ॥ इति वी०
मि० ॥ पुरुषान्तरतत्त्वज्ञाः प्राश्व
श्चाप्यलोलुपाः । धर्माधिकरणे का
र्या जनाह्वानकरानराः ॥ इति म-
त्स्य पु० ॥

धर्माधिकरणी । पुं । धर्माधिकरणवि
शिष्टे । धर्माध्यक्षे । प्राडुवाके ॥

धर्माध्यक्षः । पुं । धर्माधिकरणि ॥ कु
लशीलगुणोपेतः सर्वकर्मपरायणः ।
प्रवीणः प्रेषणाध्यक्षो धर्माध्यक्षो वि-
धीयते ॥ परमेश्वरे ॥ धर्मपदं लक्ष-
णया धर्माधर्मप्रतिपादकम् । तथाच
धर्माधर्मा फलदानाय अध्यक्षावस्थे
ति तौ अध्यक्षयतीति वा ॥

धर्माभासः । पुं । श्रुतिस्मृतीतरशास्त्रो-
क्ते सुकृते ॥ यथा । श्रुतिस्मृतिभ्या
मुद्धितं यत् स धर्मः प्रकीर्तितः । अ-
न्यशास्त्रेषु यः प्रोक्तो धर्माभासः स उ-
च्यते इति देवीगीता ॥

धर्मारण्यम् । न । पुण्यवनविशेषे ॥
तीर्थविशेषे ॥

धर्मासनम् । न । राज्ञो धर्मदर्शनार्थं
मासने । विचारासने । व्यवहारासने ॥

धर्मास्तिकायः । पुं । पुद्गलास्तिकायाद-
न्यस्मिन्नभ्युदयहेतौ ॥

धर्मिणी । स्त्री । रेणुकायाम् ॥

धर्षणी

धर्षी । त्रि । पुण्ययुते । धर्मवति ॥

धर्मे विद्यते ऽस्य । इतिः ॥ अधिकदे-
शवृत्तौ ॥ धर्मा यागादिरूपाः श्रौताः
स्मार्त्तास्तान्त्रिकाश्च भगवत्समारा-
धनरूपाः ग्राह्यत्वेन स्थाप्यत्वेन च सन्त्य-
स्येति धर्मी । इतिः ॥ धर्म्यं चैव सर्वम्
भ्रान्तं प्रकारेतु विपर्ययः ॥

धर्म्मिष्ठः । त्रि । धार्मिके ॥

धर्मेत्तरः । त्रि । धर्मप्रधाने ॥

धर्म्मापदेशकः । पुं । श्रीगुरौ ॥

धर्म्यम् । त्रि । धर्मयुक्ते ॥ धर्मादनपेत-
म् । धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेत इति
यत् ॥ धर्मेण प्राप्ये ॥ नैव ये धर्मे न्या-
दिनायत् ॥

धर्म्यविवाहः । पुं । ब्राह्मदैवार्थगान्धर्वप्रा-
जापत्यरूपे विवाहविशेषे ॥

धर्षः । पुं । प्रागल्भ्ये ॥ अमर्षे ॥ शक्ति-
बन्धने ॥ संहतौ ॥ हिंसायाम् ॥ धर्ष-
णम् । धृषेर्भावे घञ् ॥

धर्षकः । त्रि । अभिभवकर्त्तरि ॥ नटे ॥

धर्षकारिणी । स्त्री । दूषितायां कन्या-
याम् ॥

धर्षणम् । न । परिभवे ॥ रते ॥ धृषे-
ल्युट् ॥ धर्षशब्दार्थे ॥

धर्षणी । स्त्री । अभिसारिकायाम् ।
असत्त्वाम् ॥ धर्षति । जिघृषा० ।

ल्युट् । डीप् ॥

धवलः

धर्षणीयः । त्रि । अभिभवनीये । धृष्ये ॥

धर्षिणी । स्त्री । पुंश्चल्याम् ॥

धर्षितम् । न । रतौ । मैथुने ॥ इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ त्रि । कृतधर्षणे । प

रिभूते । तिरस्कृते ॥ धृषेः क्तः । इ-

ङ्गुणी ॥

धर्षिता । स्त्री । असत्त्याम् ॥ तिरस्कृ-

तायाम् ॥

धलण्डः । पुं । दृढकण्टकवृक्षे । धल-

आँकडा इति गौड भाषा ॥

धलण्डकः । पुं । धलण्डे ॥

धवः । पुं । नरे ॥ धूर्त्ते ॥ पत्न्यौ ॥ स्व-

नानैव ख्याते वृक्षे । मधुरत्वचे । पी

तफले । गौरि । शुक्लवृक्षे ॥ अस्य गु-

णाः । धवः शीतः प्रमेहार्शः पाण्डु-

पित्तकफापहः । मधुर स्तुवर स्तस्य

फलञ्च मधुरं मनानिति भावप्र-

काशः ॥ धवति धुवति धुनोति धुना

ति वा । धूञ् ० धुञ्कम्पने धूविधू

नने वा । पचाद्यच् ॥ यदा । धूयते

। ऋदोरप् ॥

धवलः । पुं । वृषश्रेष्ठे । महेच्छे ॥ ची

नकर्पूरे ॥ धववृक्षे ॥ रागविशेषे ॥

वीरवृक्षे ॥ पाण्डुप्रभेदे खगे । धौ

ला इति भाषा ॥ धवलः पाण्डु रुहि

ष्टो रक्तपित्तहरो हिमः । रसे पाके

च मधुरः सङ्गाही वातशान्तिकृत् ॥

धवली

न । श्वेतमरिचे ॥ छन्दोभेदे ॥ यथा

। द्विजवरगणयुगसनगणनगणयुगक

लं विमलवलयमपिच कलयसकल

जनमुखम् । फणिपतिवरभणित म

मलधवल मिह हितं विमलकवि सु

हृदिव ललित मिति भुवि विदितम्

॥ यथा ॥ उपगतद्रुहसुरभिसमयद्र

तिसुमुखिवरे निधुवनमधिपिव सह

मधुजहिरुधमपदे । कमलनयन म

नुसरसखि तवरभसपरं प्रियतमगृ

हगमनमुचितमनुचित मपरम् ॥

त्रि । शुक्ले । सितवर्णाद्ये ॥ सुन्दरे ॥

धावु ० । बाहुलकात् कलः धातोर्ह

स्वश्च ॥

धवलपक्षः । पुं । हंसे ॥ शुक्लपक्षे ॥

धवलपाटली । स्त्री । सितपाटलिका

याम् ॥

धवलमृत्तिका । स्त्री । खटिकायाम् ॥

धवलयावनालः । पुं । यावनालविशेषे

। तारतण्डुले । पाण्डुरे ॥

धवला । स्त्री । शुक्लवर्णायाङ्गवि ॥ धव

लवर्णयोगात् अनुदात्तत्वाभावान्न-

डीष् ॥

धवलार्कः । पुं । प्रतापसे ॥ धवलश्चा

सावर्कश्च ॥

धवली । स्त्री । धवलवर्णायाङ्गवि । धव

लायाम् ॥ गौरादित्वान् डीष् ॥

धातुः

पैःसोमसूर्यानिना यथा । धारयन्ति
जगद् देहं कफपित्तानिनास्तथेति ॥
अस्मि ॥ स्वर्णादौ ॥ सुवर्णरूप्यता
प्राणिहरितालंमनःशिला । गैरिका
अनकासीससीसतोहाः सहिङ्गुलाः
। गन्धकोऽभ्रकमिच्छाद्या धातवोगि
रिसम्भवाः ॥ * ॥ नवधातवोयथा ।
हेमतारारनागाश्च ताम्ररङ्गे च ती-
क्ष्णकम् । कांस्यकं कान्तलौहश्च धा-
तवो नव कीर्त्तिताः ॥ * ॥ अष्टधा-
तवोयथा । हिरण्यं रजतं कांस्यं ता-
म्रं सीसकमेव च । रङ्ग मायसरैच्य
श्च धातवोष्टौ प्रकीर्त्तिता इति दान-
सागरः ॥ अपि च । सुवर्णं रजतं
ताम्रं लौहं कुप्यश्च पारदम् । व-
ङ्गश्च सीसकश्चैव द्रव्यष्टौ देवसम्भ-
वा इति वैद्यकम् ॥ * ॥ सप्तधातवो
यथा । स्वर्णं रूप्यश्च ताम्रश्च रङ्गं य-
सदमेव च । सीसं लौहश्च सप्तैते
धातवो गिरिसम्भवाः इति भावप्रका-
शः ॥ * ॥ वलीपलितस्खलित्यका
श्यावत्यजरामयान् । निशार्द्रदेहं दध-
ति नृणां तदा तवोमताः ॥ * ॥ सप्तो-
पधातवो यथा । माक्षिकं तुल्यिकाभ्रे-
चनीलाञ्जनशिलाऽलकाः । रसक-
श्चेति विज्ञेया एते सप्तोपधातवः ॥ * ॥

शरीरस्थसप्तधातुभवसप्तोपधातवो

धातुभू

यथा । स्तन्यं रजश्च नारीणां काले-
भवति गच्छति । शुद्धमांसभवः स्नेहे-
यः सा सङ्कीर्त्यतेवसा । स्वेदादन्ता-
स्तथा केशा स्तयैवोजश्च सप्तमम् । इ-
ति धातुभवाच्चेया एते सप्तोपधातवः ॥
इति मुखबोधः ॥ * ॥ लोकेषु ॥ व-
स्तुनि ॥ धीयते सर्वे निःक्षिप्यते सु-
त्यादावस्मिन्निति व्युत्पत्त्या आत्मनि
॥ दधाति शोभां धीयते वा । दुधा-
ज् ० । सितनिगमिमसीतितुन् ॥ श-
रीरदूषणादोषा मलिनी करणान्म-
लाः । धारणादुतव स्तेस्युर्वातपित्त-
कफास्त्रयः ॥ * ॥ हरितालं हरेर्वी-
र्यं लक्ष्मीवीर्यं मनःशिला । पारदं
शिववीर्यं स्याद्गन्धकं पार्वतीरजः ॥

धातुकाशीशम् । न । } द्रव्यविशेषे ।

धातुकासीसम् । न । } कासीसे ॥

धातुम्रम् । न । काञ्जिके ॥

धातुद्रावकम् । न । टङ्गणे ॥

धातुनाशनम् । न । काञ्जिके ॥

धातुपः । पुं । शरीरस्थप्रथमधातौ ।

रस इति ख्याते ॥

धातुपुष्पिका । स्त्री । धातुपुष्प्याम् । धा-

द्रूपूल इति भाषा ॥

धातुपुष्पी । स्त्री । धातुपुष्पिकायाम् ।

धातुक्याम् ॥

धातुभृत् । पुं । पश्यते ॥ त्रि । धातुपो

धाता

षके ॥

धातुमाचिकम् । न । माचिके । पी
तके ॥

धातुमारिणी । स्त्री । सर्जिकायाम् ॥

धातुराजकम् । न । रेतसि ॥

धातुवल्गुभम् । न । टङ्गणे ॥

धातुवादी । पुं । कारन्धमिनि । धातुवा
दरते ॥

धातुवैरी । पुं । गन्धके ॥ इति शब्दः ॥

धातुशेखरम् । न । कासीसे ॥

धातूपलः । पुं । कठिनिकायाम् ॥

धाता । पुं । अजयोनौ । ब्रह्मणि ॥ उ

पादानत्वात् सर्वस्य कर्मफलजातस्य

विचित्रतया प्राणिभ्योविभक्तारि । पो

षयितरि । कर्मफलविधातृणां मध्ये

विश्वतोमुखोधाता सर्वकर्मफलदाते

श्वरविभूतिः ॥ धातुर्गतिर्विचित्राच्च

दुर्ज्ञेयाभुवनत्रये ॥ विष्णौ । श्रीपतौ

॥ अनन्तादिरूपेण विश्वं दधाति धा

रयति । दधाते स्मृच् ॥ भृगुमुनेः पु

त्रे ॥ दशमेवत्सरे ॥ यथा । निष्प-

त्तिः सर्वशस्यानां मध्याधातरिकीर्त्ति

ता । इक्षुचीरगुडादीनां प्रवल्ग्वं

रानने ॥ षण्माचस्याष्टमेभेदे (॥५॥)

॥ चि । पालके ॥ धारणपोषणसाम

र्थयुक्ते ॥ धारके ॥ दधाति । दुधाञ्

। टच् ॥

धात्रीफ

धातृपुत्रः । पुं । सनत्कुमारे ॥ ब्रह्मणः

सुतमात्रे ॥

धातृपुष्पिका । स्त्री । धातक्याम् ॥ धातृ

पुष्पमस्थाः । शैषिकः कप् ॥

धातृपुष्पी । स्त्री । धातक्याम् ॥ धातृ

पुष्पमस्थाः । पाञ्चिकः कवभावः ॥

धात्रिका । स्त्री । आमलक्याम् ॥

धात्री । स्त्री । जनन्याम् । मातरि ॥

आमलक्याम् ॥ वसुमन्त्याम् । भुवि

॥ उपमातरि ॥ धीयते । घेट् ॥ धः

कर्मणिप्रन् ॥ दधातिवा । दुधाञ् ॥

सर्वधातुभ्यः प्रन् । पित्तान् डीष् ॥

धात्रीपत्रम् । न । आमलकीदले ॥ ता

लीशपत्रे ॥

धात्रीपुत्रः । पुं । नटे ॥ उपमातुः सु

ते ॥ धाव्याः पुत्रः ॥

धात्रीफलम् । न । आमलकीफले । आं

वला इतिभाषा ॥ धाव्याः फलम् ॥

हरीतकीसमं धात्रीफलं किन्तु विशे

षतः । रक्तपित्तप्रमेहघ्नं परं दृष्यं

रसायनम् ॥ हन्ति वातं तदन्तत्वात्

पित्तं माधुर्यशैत्यतः । कफं रुचक

षायत्वात् फलं धाव्यास्त्रिदोषजित् ॥

अङ्गारपाकमृदुयत्नसुपाचितानि सि

न्धूत्यहिङ्गुमरिचादिसमन्वितानि ।

तसेष्टेपुनरपिप्रतिभर्जितानि धा-

त्रीफलानि जनयन्ति हिजाठरा-

धानी

मिम् ॥

धाचेयिका । स्त्री । धाव्याम् । धाय इति भाषा ॥ यथा । पठेद्वाचेयिकावाक्यं प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुख इति ॥

धाचेयी । स्त्री । धाचेयिकायाम् ॥

धानम् । न । पोषण्ये ॥ निधाने ॥ धीयते ऽस्मिन् । ल्युट् ॥

धानकम् । न । धन्याके ॥

धाना । स्त्री । । बहुरी इति भाषाप्रसिद्धे भृष्टयवे ॥ धन्याके ॥ अभिनवेद्विजे । अङ्कुरे ॥ चूर्णसक्तुषु ॥ धानाः । स्त्री । धाना भृष्टयवे स्त्रिय इति बहुवचननिर्देशात् बहुवचनान्तोपि ॥ यवास्तु निस्तुषाभृष्टाः स्मृताधाना इति स्त्रियाम् । धानाः स्युर्दुर्जरारूक्षास्तुट्प्रदा गुरवश्च ताः ॥ तथामेदः कफच्छर्दिनाशिन्यः सम्प्रकीर्तिताः ॥ दधाति दधति वा । डुधाञ् ० । धापृथस्यज्यतिभ्योनः । टाप् ॥

धानाकाः । स्त्री । धानासु ॥ निच्यं बहुचनान्तोयमितशब्दरत्नावली ॥

धानाचूर्णम् । न । भृष्टयवचूर्णे । सक्तुषु ॥

धानी । स्त्री । पीलुट्चे ॥ आधारे ॥

यथा । राजधानीततः साभूत् सर्वया दवभूभुजामिति ॥ धीयते ऽस्याम् ॥

करणा ऽधिकरणयोश्चेति ल्युट् ।

ङीप् ॥

धान्यम्

धानुष्कः । त्रि । धनुर्द्धरे । धन्विनि ॥ ध

नुः प्रहरण मस्य । तदस्येत्तदधिकृत्य

प्रहरणमिति ठक् । इसुसुक्तान्तात्-

कः ॥ यद्वा । धनुषाजीवति । वेत०

ठञ् ॥ लप्तात् तृतीयभवने ॥

धानुष्का । स्त्री । अपामार्गे ॥

धानुष्यः । पुं । वंशे ॥ इति रानि० ॥

धानेयम् । न । धन्याके । धनिजा-

धानेयकम् । न । इति भाषा ॥

धान्या । स्त्री । एलायाम् । पृथीकायाम् । एलावची इति भाषा इतिशब्दचन्द्रिका ॥

धान्यम् । न । धन्याके ॥ परिपेले ॥ चतु

स्तिलपरिमाणे ॥ पूर्वद्वारगृहे ॥ ब्री

हिसामान्ये नीवारादौ ॥ धान इति

भाषाप्रसिद्धे सतुषतण्डलादौ । भो

गार्हे । अन्ने ॥ धान्यं त्रिविधम् आशु

षष्टिकशास्त्रिभेदात् । तत्रप्रावृट्का

लभवमाशुः । ग्रीष्मजं षष्टिकः

। हेमन्तोद्भवं शास्त्रिः ॥ * ॥

धान्यं सर्वं नवं स्वादु गुरु श्लेष्मक-

रं स्मृतम् । तत्तुवर्षोषितं पथ्यं य

तो लघुतरं हितम् ॥ वर्षोषितं-

सर्वधान्यं गौरवं परिमुञ्चति । न

तु च्यजति वीर्यं स्वं क्रमान्मुञ्चत्य

तः परम् ॥ एतेषु यवगोधूमति-

लभाषा नवा हिताः । पुराणा

धान्यप

विरसा रुक्षा न तथागुणकारि-
णः ॥ पुराणावर्षद्वयादुपरिस्थिताः
। यादयेनवा स्वस्थान्मति हिताः
। पथ्याशिनान्तुपुराणाहिताः । पुरा
णयवगोधूलचौद्रजाङ्गलशूल्यभुगि-
तिवसन्ते वाग्भटेनोक्तत्वात् ॥ धाने
पौषणे साधु । तत्रसाधुरितियत् ॥ य
द्वा । दधाति । दुधान् ॥ दधाते र्यन्
नुट्चेति यन्नुटौ ॥

धान्यकम् । न । धान्याके ॥ इ०रानि० ॥
धान्यकोष्ठकम् । न । धान्यरक्षार्थेगृहे
। गोला इतिभाषा ॥

धान्यचमसः । पुं । चिपिटके ॥
धान्यत्वक् । स्त्री । तुषे ॥ धान्यस्यत्वक् ॥
धान्यधेनुः । स्त्री । दानार्थं धान्यनिर्मि
तधेनौ ॥

धान्यपञ्चकम् । न । शालिधन्यादिप-
ञ्चसु ॥ यथा । शालिधन्यं व्रीहिधा
न्यं शूकधान्यं तृतीयकम् । शिन्धि-
धान्यं क्षुद्रधान्यमिच्छुक्तं धान्यपञ्चक
म् ॥ शालयेरक्तशाल्याद्या व्रीहयः
षष्टिकादयः । यवादिकं शूकधान्यं मु
द्गाद्यं शिन्धिधान्यकम् ॥ कङ्गवादि
क्षुद्रधान्यं स्यात्तृणधान्यञ्चतत्स्मृत
मिति ॥ अतीसारेपाचनविशेषे ॥
यथा । धान्यवाल कवित्वाब्दनागरैः
पाचितं जलम् । आमशूलविवन्धप्रपा

धान्याभ्र

चनंनित्यसेवितमितिभावमिश्रः ॥
धान्यमायः । पुं । धान्यविक्रयिणि ॥

धान्यराजः । पुं । यवे ॥
धान्यवर्द्धनम् । न । वर्द्धये । धान्यवृद्धौ ॥
धा यवीजम् । न । धन्याके ॥
धान्यवीरः । पुं । माषे ॥

धान्यवृद्धिः । स्त्री । धान्यवर्द्धने । मद्य
मेतावृद्धान्यं देहि ततोमासानन्तरं व
र्षानन्तरं वा सपादं सार्द्धं द्विगुणं वा
दद्यामीत्येव रूपार्था वृद्धौ ॥

धान्यशीर्षकम् । न । धान्यमञ्जर्याम् ॥
धान्याकम् । न । धन्याके । कुस्तुमुकणि

॥ धान्याकं तुवरं सिग्धं मद्यं मूष
लं लघु । तिक्तं कदुष्णवीर्यञ्च दी
पनं पाचनं स्मृतम् ॥ ज्वरघ्नं रोचनं
ग्राहि स्वादुपाके विदोषनुत् । तृ
ष्णादाहवमिश्रासकासामार्शः कृमि
प्रणुत् ॥ आर्द्रन्तुतद्गुणं स्वादुविशेषा
त्पित्तनाशनम् ॥ धान्य मकति । अ
ककुटिलायाङ्गतौ । अणु ॥

धान्याग्रम् । न । व्रीहिमञ्जर्याम् ॥
धान्याचलः । पुं । दानार्थं धान्यनिर्मिते
पर्वते ॥

धान्याभ्रम् । न । अभ्रकसारणोपयो-
गिवस्तुनि ॥ पादांशशालिसंयुक्तं म
भ्रं वज्राय कम्बले । त्रिरात्रं स्थापये
त्रीरे तत्क्लिन्नं मर्दयेत्करैः ॥ क

धामार्ग

मन्त्राद्गालितं सूक्ष्मं बालुकारदि
तश्चयत् । तद्वान्याभ्रमितिप्रोक्तं म
भ्रमारणसिद्धये इतिभावप्रकाशः ॥
धान्यान्लम् । न । काञ्जिके ॥ धान्यान्लं
शालिचूर्णाच्छकोद्वादिद्वृतं भवेत्
। धान्यान्लं धान्ययोनित्वात् प्रीणनं-
लघुदीपनम् । अरुचौ वातरोगेषु
सर्वेष्वप्यपनेहितम् ॥ धान्येष्वभि-
षुतमन्लम् । शाकपार्थिवादि ॥
धान्यारिः । पुं । मूषिके ॥
धान्योत्तमः । पुं । शालिधान्ये ॥
धामकः । पुं । माषकपरिमाणे ॥ इति
वैद्यकपरिभाषा ॥
धाम । न । देहे ॥ गृहे ॥ रश्मौ ॥
स्थाने । आश्रये ॥ जन्मनि ॥ प्रभा-
वे ॥ त्विषि ॥ ज्योतिषि । स्वयम्भ-
काशे । स्वस्वरूपे ॥ दधाति धीयते
न्वा । दुधाज् । मनिन् ॥
धामनिधिः । पुं । सूर्ये ॥ धामानिधिः ॥
धामनी । स्त्री । धमन्याम् ॥
धामवान् । वि । तेजस्विनि ॥
धामार्गवः । पुं । अपामार्गे ॥ घोषके ।
तोरजी इतिप्रसिद्धे शके ॥ नेनुवां
ख्ये । पीतघोषाख्येपि ॥ धामार्गः ।
धामार्गं वाति । दा० । आतोनुपेत
कः ॥ यदा । धामस्तुच्छति । ऋ० ।
अन्येष्विच् । धामार्चासौगौश्च ।

धारम्

गौरतद्वितलुकीति टच् ॥
धायः । वि । धारणकर्त्तरि ॥
धायः । वि । धारणकर्त्तरि ॥ पोषणक
र्त्तरि ॥ यथाविश्वस्य धायइति ॥
धायः । पुं । पुरोहिते ॥
धाय्या । स्त्री । वल्लिप्रज्वालनार्थायाम्-
चि । सामिधेन्याम् ॥ धीयते पुष्य-
ते ऽग्निरनया धीयते ऽनया समि-
द्वितिवा । पायसान्नायनिकायधा-
य्या मानहविर्निवाससामिधेनीष्वि-
ति धाजोण्यत् युगागमश्च ॥
धारः । पुं । जलधारासारदर्शणे ॥ शावा-
न्तरे ॥ ऋणे ॥ प्रान्ते ॥ गम्भीरे ॥
धारम् । न । दिव्यपानीयप्रभेदे ॥ धा-
राभिः पतितं तोयं गृहीतं स्फीत
वाससा । शिलायां वसुधायांवा धौ
तायां पतितश्चयत् ॥ सौवर्णे राज-
ते ताम्रे स्फाटिके काचनिर्मिते भा-
जने मृन्मयेवापि स्थापितं धार मु-
च्यते ॥ धारं नीरं विदोषघ्नमनि-
र्देश्यरसं लघु । सौम्यं रसायनं बल्यं
तर्पणं क्वादि जीदनम् ॥ पादनं म-
तिकृन्मुच्छातद्वादाहश्रमकृत्मान् ।
तृष्णां हरति तत्पथं विशेषात् प्रा-
वृषिस्मृतम् ॥ * ॥ धाराजलञ्चद्विवि-
धंगाङ्गसामुद्रभेदतः ॥ यदास्या दा-
श्विनेमासि सूर्यः स्वातीविशाखयोः

धारणा

। तदाम्बु जलदैर्मुक्तं गाङ्गमुक्तं म
नीषिभिः ॥ अन्यदाम्बुगशीर्षादिन
क्षेषु यदाम्बुदैः । अभिवृष्ट मिदं
तोयं सामुद्रमिति संचितम् ॥ * ॥
गाङ्गं जलं स्वादु सुशीतलक्ष्णं रुचि
प्रदं पित्तकफापहम् । निर्दोषमिष्टं
क्षुधु तच्च निश्चयं गुणाधिकं शोभिगृ
हीतमाहुः ॥ सामुद्रसलिलं शीतं-
कफघातकरं गुरु । चिन्ताया माश्रि-
ने तच्च गुणाढ्यं गाङ्गवद्भवेत् ॥ पति
तं भुवि तत्तोयं गाङ्गं सामुद्रमेववा ।
स्वस्वाश्रयवशाद् गच्छेदन्यदन्यद्रसा
दिकम् ॥ इतिरानिर्घण्टः ॥

धारकः । पुं । कलसे ॥ चि । धारणक-
र्त्तरि ॥

धारणः । पुं । सम्प्रते ॥ नीरे ॥ स्वर्लो
के ॥ परमेष्ठिनि ॥ धृतौ ॥ न । वि
धारणे । धरणा इति भाषा ॥ धारयति
। धृञ् । नन्यादित्वाङ्गुः ॥

धारणा । स्त्री । योगाङ्गे ॥ देशवन्धश्चि
त्तस्य धारणा ॥ १ ॥ देशे नाभिचक्र
नासाग्रादौ चित्तस्य बन्धोविषयान्त
रपरिहारेण यत्स्थिरीकरणं साचि
त्तस्य धारणेऽप्युच्यते । अयमर्थः । मै
व्यादिचित्तपरिकर्मवासितान्तःकर-
णेन यमनियमवता जितासनेन-
परिहृतप्राणविच्छेपेण प्रस्थाह्यतेन्द्रि

धारा

यग्रामेण निर्वाधे प्रदेशे ऋजुकाये
न जितद्वन्द्वेन योगिना नासाग्रादौ-
सम्प्रज्ञातस्य समाधेरभ्यासाय चेतसः
स्थिरीकरणं कर्त्तव्यमिति ॥ * ॥ य
मादिगुणसंयुक्ते मनसः स्थिति रात्म
नि । धारणा प्रोच्यते सद्भि र्योगशा
स्त्रविशारदैः ॥ तस्मात् समस्तशक्ती
नामाधारे तत्र चेतसः । कुर्वीतसं-
स्थितिं सातु विज्ञेया शुद्धधारणेति
वि० पु० ॥ ध्येये चित्तस्य स्थिरबन्धने
॥ अद्वितीयवस्तुन्यन्तरिन्द्रियवृत्ति धा
रणे ॥ यत्र यत्र मनोयाति ब्रह्मणस्त
त्र दर्शनात् । मनसो धारणश्चैव धा
रणा सा परामता ॥ मर्यादायाम् ।
संस्थायाम् । न्याय्यपञ्चस्थितौ ॥ बुद्धौ
॥ निश्चये ॥ धारयति धर्मम् । धृञ्
। न० ल्युः ॥ युञ्वा ॥

धारणी । स्त्री । नाडिकायाम् ॥ बुद्धौ
क्षमन्त्रविशेषे ॥ श्रेष्ठ्याम् । पङ्क्तौ ॥
धारणीयः । चि । धार्ये । धारयितुं शक्य
॥ धृञो ऽनीयर् ॥

धारणीया । स्त्री । धरणीकन्दे ॥
धारयित्री । स्त्री । धरिव्याम् ॥ चि । धा
रयितरि ॥

धारा । स्त्री । सैन्याग्रिमस्कन्धे ॥ घटा
दिच्छिद्रे ॥ सन्ततौ ॥ द्रवद्रव्यस्य प्र-
पाते ॥ खड्गादेर्निश्चितमुखे ॥ इति

॥

धाराक

मे० ॥ उत्कर्षे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ य
 शसि ॥ अतिवृष्टौ ॥ समूहे ॥ घना
 सारवर्षणे ॥ सदृशे ॥ इति विश्वः
 ॥ पुरीविशेषे ॥ तुरङ्गगतिपञ्चके-
 ॥ अश्वानान्तुगति धारा विभिन्ना सा
 च पञ्चधा । आस्कन्दितं धैरितकं रे
 चितं वल्लितं सुतम् ॥ धैरितं वल्लि-
 तं धारासुतमुत्तेजितं क्रमात् । उत्ते-
 रितश्चेति पञ्चशिक्षयेत् तुरगंगतीः
 ॥ उत्तेरितोतिवेगान्धो नशृणोति न
 पश्यति । धैरितंगतिमात्रे यद्योजि-
 तं वल्लितं पुरः ॥ अग्रकायः समुल्ला-
 साकुञ्चिताख्यं नतत्त्रिकम् । उत्तेजि-
 तं मध्यवेगं योजनं श्लथलाया ॥ पू-
 र्वापरोन्नमनतः क्रमादुत्तारणं सुतम्
 ॥ अश्वशास्त्रे तु संज्ञान्तरेणोक्ताः । ग-
 तिः पुलाचतुष्काचतदन्मध्यजवापरा
 । पूर्णवेगातथाचान्या पञ्च धाराः प्र-
 कीर्तिताः ॥ एकैका चिविधा धारा
 हयशिक्षाविधौ मता । लघ्वी मध्या
 तथादीर्घाश्चास्तेता योजयेत् क्रमा-
 दिति ॥ धार्यन्ते अश्वा अत्राऽनयावा
 । धृञ्० । गृह्यन्ते । भि० अङ् । ऋट्
 शोडोतितिगुणे निपातनादीर्घावा ॥
 धाराकदम्बः । पुं । केलिकदम्ब इति
 गौडभाषा प्रसिद्धे कदम्बविशेषे ।
 प्रावृषेण्ये । मेघाभे ॥

धारितः

धाराङ्कुरः । पुं । नाशीरे ॥ शीकरे
 ॥ घनोपले ॥ इति मेदिनी ॥
 धाराङ्गः । पुं । असौ । खड्गे ॥ तीर्थे ॥
 इति हेमचन्द्रः ॥
 धाराटः । पुं । चातके ॥ अश्वे ॥ मेघे
 ॥ मत्तमातङ्गे । मत्तगजे ॥ इति
 शब्दरत्नावली ॥
 धाराधरः । पुं । जलधरे । मेघे ॥ धारा-
 णां धरः ॥ खड्गे ॥
 धारापूपः । पुं । अपूपविशेषे ॥ द्रुतमि-
 श्रा कनिष्ठया या दुग्धेनालोडिता-
 तुसा । धाराख्या पूषकं स्वाज्ये पक्वं
 खण्डेन योजयेत् ॥ आपूपकं सुम-
 धुरं दृष्यं मित्तहरंपरम् । सुस्निग्धं-
 रोचनं हृद्यमत्यर्थं वातनाशनम् ॥
 धाराफलः । पुं । मदनवृक्षे ॥
 धारावनिः । पुं । वायौ ॥ इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 धाराविषः । पुं । खड्गे ॥ इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 धारासम्पातः । पुं । आसारे । महावृष्टौ
 ॥ धाराणां सम्पातः सम्भूयपतनम् ।
 पतेर्भावे घञ् ॥
 धारासुही । स्त्री । विधारसुह्याम् ॥
 धारिणी । स्त्री । धरायाम् ॥ शास्त्र-
 सिद्धमे ॥
 धारितः । चि । धृते ॥

धार्त्ता

धारी । पुं । पीलुवृत्ते ॥ चि । धारवि-
शिष्टे ॥

धारः । चि । पानकर्त्तरि ॥ धयति तच्छी-
लः । घेट्० । दाघेट् सिशदस-
दोहः ॥

धारेश्वरी । स्त्री । देवीविशेषे ॥

धारोष्णम् । न । दोहनेनोष्णधारया
सद्यः पतिते दुग्धे ॥ धारोष्णन्त्वम्
तं पयोधमहरं निद्राकरं कान्तिदं-
दृष्यं दंष्ट्रण मज्जिवर्द्धनमतिस्वादुचि
दोषापहमिति राजनिर्घण्टः ॥

धार्त्तः । चि । धूर्त्ते । द्यूतकृति ॥ धाव-
नम् । धावु० । सं० क्तिप् । बाहुलका-
त्त्वलोपः । धाधावने आर्त्तिः । धार्त्ति-
रस्यास्ति । ज्यो० ऋण् ॥ यद्वा । धाधा-
वनेन आर्त्तः ॥

धार्त्तराष्ट्रः । पुं । असितास्याङ्ग्रसित-
च्छदेहंसविशेषे । कृष्णैश्चुचरणै-
रुपलब्धितेहंसे । गंडिहंस इति गौ-
डभाषा ॥ सर्पविशेषे । अहौ ॥ कौ-
रवे । धृतराष्ट्रापत्येषु दुर्योधनादिषु
॥ धृतराष्ट्रसन्ध्विभीष्मद्रोणादौ ॥
धृतराष्ट्रे भवः । तत्रभव इत्यण् । त-
स्येदमिति वा ॥

धार्त्तराष्ट्रपदी । स्त्री । हंसपदाम् ॥

धार्त्ता । पुं । धारके । धारणकर्त्तरि ॥
आगमजस्यानित्यत्वात् आर्द्धधातुक

धावितः

स्येदुल्लादेरिति नेडागमः ॥

धार्मिकः । चि । देवयौ । धर्मशीले ॥

धर्मयुक्ते ॥ धर्ममधीते वेदवा । धर्म-
चरतिवा । उ० ठक् । चरति रिह
आसेवायाम् नत्वनुष्ठानमात्रे । ते
न दैववशादुर्मप्रवृत्तोऽपि दुर्दृत्तो धा-
र्मिक इति नोच्यते ॥

धार्यः । चि । धारणीये ॥

धाट्यम् । न । सामर्थ्ये ॥ प्रागल्भ्ये ॥ धृ-
ष्ट्यकर्म भावेवा । ष्यञ् ॥

धावकः । पुं । रजके ॥ स्मृतौ तु भिन्नावे-
तौ ॥ चि । धावनकर्त्तरि । शीघ्रगा-
मिनि । धाउडिया इति भाषा ॥ धाव-
ति । धावु० । खुल् ॥

धावन् । चि । द्रुतंगच्छति ॥ धावु० ।
शट् ॥

धावनम् । न । गमने ॥ शुद्धौ ॥ धावुग-
तिशुद्धौ । ल्युट् ॥

धावनिः । स्त्री । पृश्निपण्याम् ॥ धावति
। धावुगतिशुद्धौ । बाहुलकादनः
॥ कण्टकार्याम् ॥

धावनिका । स्त्री । कण्टकारिकायाम् ॥

धावनी । स्त्री । पृश्निपण्याम् ॥ कण्ट-
कार्याम् ॥ कृदिकारादिति ङीष् ॥
धातक्याम् ॥

धावितः । चि । गते ॥ मार्जिते ॥ धो-
या इति भाषा ॥

धिष्यः

धिक् । अ । अपकारशब्दैर्भयोत्पादने
। निर्भर्त्तने ॥ निन्दायाम् ॥ यथा ।
धिक् भस्मरहितंभालं धिक्ग्रामम
शिवालयम् । धिगनीशार्चनंजन्म धि
ग्विद्यामशिवाश्रयामिति ॥ धक्कयति
। धक्कनाशने । बाहुलकाट्टिकप्रत्य
यः । दधातेर्वा ॥

धिक्कारः । पुं । निकारे । तिरस्कारे ॥

धिक्करणम् । कृञ् । घञ् ॥

धिक्कृतः । चि । अपध्वस्ते ॥ निन्दिते ॥

धिगितिकृतः । धिगकारिवा । क्तः ॥

धिक्क्रिया । स्त्री । निन्दायाम् ॥ इति
हेमचन्द्रः ॥

धिग्वणः । पुं । शूद्रेण वैश्याया मुत्पन्ना
आयोगवी तस्यां ब्राह्मणा दुत्पन्नेस-
ङ्गीर्णजातिविशेषे ॥ तस्य चर्मका-
र्यम् ॥

धियाम्पतिः । पुं । मञ्जुघोषे । पूर्वजिन
विशेषे ॥ इतिचि० । आत्मनि ॥

धिषणः । पुं । चिदशाचार्ये । बृहस्प-
तौ ॥ प्रशस्ता धिषणा अस्य ॥ धृष्णो
ति । जिधृषा० । धृषेर्द्धिष् चसंचाया
मिति क्युर्वा ॥

धिषणा । स्त्री । बुद्धौ । मनीषायाम् ॥
धृष्णुवन्त्यनया । जिधृषा० । क्युः
। टाप् ॥

धिषण्यः । पुं । अग्निविशेषे ॥ शुक्रे ॥

धीमान्

न । स्थाने ॥ अग्निसामान्ये ॥ सद्म-
नि ॥ शक्तौ ॥ ऋचे । उडुनि ॥ धि
ष्यते धृष्णोति वा । धिषशब्दे जि-
धृषा०वा । सानसिबर्णसिपर्णसीति
साधु । धृषेर्द्धकारस्येकारोरपर-
त्वाभावोऽप्यप्रत्ययश्च तेनैव निपात
नात् ॥

धीः । स्त्री । प्रज्ञायाम् । मतौ ॥ शास्त्रा
दितत्त्वज्ञाने ॥ ज्ञानभेदे ॥ ध्याय-
त्यनया । ध्यै० । ध्यायतेःसम्प्रसार
णश्चेतिक्विप् । हलश्चेतिदीर्घः ॥

धीगुणः । पुं । शुश्रूषाद्यष्टसु ॥ तेयथा
। शुश्रूषा श्रवणश्चैव ग्रहणं धारणं-
तथा । ऊहापोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञा-
नञ्च धीगुणा इति ॥ धियोगुणः ॥

धीतः । चि । पीते । पीया इतिभाषा ॥

धीतिः । स्त्री । पिपासायाम् ॥ इतिहे
मचन्द्रः ॥

धीदा । स्त्री । कन्यायाम् ॥ बुद्धौ । म-
नीषायाम् ॥ धियं ददाति । डुदा-
ञ् । कः । टाप् ॥

धीन्द्रियम् । न । ज्ञानेन्द्रियेषु । मन
आदिषु समस्तेषु व्यस्तेषु च ॥ मनः
कर्त्ता तथानेने रसनाचत्वचासह ।
नासिकेचेतिषट्तानि धीन्द्रियाणिप्र-
चक्षते ॥ धीसाधकमिन्द्रियम् ॥

धीमान् । पुं । बृहस्पतौ ॥ चि । पण्डि

धीरत्त्व

ते ॥ धीर्विद्यते यस्य । मतुप् ॥ ऊ-
हापोहकुशले ॥

धीमती । स्त्री । बुद्धिमत्त्वाम् । प्रश-
स्तबुद्धियुक्तायाम् ॥ धीरस्त्यस्याः । म-
तुप् । उगित्वान्डीप् ॥

धीरः । पुं । ऋषभौषधे ॥ बलिराजे
॥ धियमीरयतीति व्युत्पत्त्या चिदा
भासद्वारा धीतादात्याध्यामेन धीमे-
रके । धीसाक्षिणि ॥ न । कुङ्कुमे
॥ वि । धैर्यान्विते ॥ स्वैरे ॥ पण्डि-
ते ॥ मन्दे ॥ विनीते ॥ वलयुते ॥
विवेकिनि ॥ धियंराति । रा० । आ-
तोनुपेतिकः ॥ धियमीरयति । ईर०
। अण् ॥ दधति धीयते वा । डुधा-
ज्० । सुसुधागृधिम्यः क्रन् । घुमा-
स्थेतीत्वम् ॥ दधात्यापत्सुचित्तमि-
ति वा ॥ स्त्रीसन्निकर्षात् धीरोपि वि-
क्रियां भजते खलु ॥ * ॥ विकारहेता-
वपिविक्रियन्ते येषां न चेतांसितएव
धीराः ॥ * ॥ गतस्वार्थमिमंलोकं वि-
मुक्तो मुक्तबन्धनः । अविज्ञातगतिर्ज-
ह्यात् सवैधीरउदाहृतः ॥ धीरोह्य-
र्थवद्वचोब्रूते ॥

धीरत्त्वम् । न । धीरतायाम् ॥ यथा ।
प्रागल्भ्यौदार्यमाधुर्यशोभाधीरत्त्व-
कान्तयः । दोसिस्त्रायलजाभावहाव-
हेलाः स्त्रियोद्गजाः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

धीसखः

धीरपत्नी । स्त्री । धरणीकन्दे ॥
धीरस्कन्धः । पुं । महिषे ॥ इति हेम-
चन्द्रः ॥

धीराः । पुं । ज्ञानदेगुरौ ॥ धियंराति
ददाति । रा० । क्तिप्चेतिक्तिप् ॥

धीरा । स्त्री । नायिकाप्रभेदे ॥ पण्डि-
तायाम् ॥ काकोल्याम् ॥ महाज्यो-
तिष्मत्त्वाम् ॥ स्थिरायांचित्तोन्नतौ
॥ अवणतुल्यायाम् ॥

धीराधीरा । स्त्री । नायिकाप्रभेदे ॥
धीलटिः । स्त्री । दुहितायाम् ॥ इति
हारावली ॥

धावा । पुं । कर्मकरे । धीवरे ॥ ध्याय-
ति । ध्येचिन्तायाम् । ध्याप्योः सम्प्र-
सारणच्चेतिक्निप् ॥

धीवरः । पुं । दासजातौ । कैवर्त्ते ॥ द-
धातिमत्स्यान् । डुधाज्० । छित्त्वर-
च्छत्त्वरधीवरे च्यादिनाध्वरजन्तोनि-
निपातितः ॥

धीवरी । स्त्री । धीवरभार्यायाम् ॥ धी-
वरशब्दात्स्त्रियांषित्वान्डीष् । द-
धातेःक्निपि घनोरचेति डीब्रौवा ॥

धीव्याप्यता । स्त्री । वृत्तिव्याप्यत्वे ॥

धीशक्तिः । स्त्री । निष्क्रमे । बुद्धिसाम-
र्थ्ये । शुश्रूषाद्यष्टविधधीगुणेषु ॥ धि-
यःशक्तिः ॥

धीसखः । पुं । अमात्ये । मन्त्रिणि ॥ इ-

धुरन्ध

तिहेमचन्द्रः ॥ धियःसखा । टच् ॥

धीसच्चिवः । पुं । धीसखे ॥ इत्यमरः

॥ धिया धियां वा सच्चिवः सहायः । धी

प्रधानः सचिवो वा ॥

धुः । स्त्री । कम्पने ॥ इत्येकाक्षरकोषः ॥

धुतः । चि । त्यक्ते ॥ कम्पिते । विधूते

॥ धुयतेस्स । धुज् कम्पने । क्तः ॥

धुनानः । चि । कम्पयति ॥ धुनोतेः क

र्त्तरि शानच् ॥

धुनिः । स्त्री । नदीमात्रे ॥

धुनी । स्त्री । नदीमात्रे ॥ धुनोति वेत

सादीन् । धुज् ० । क्तिप् । पृषोदरा

दिक्षान् नक् । नान्तत्वात् ङीप् ॥

धुनीनाथः । पुं । समुद्रे ॥ धुनीना-

सरितांनाथः ॥

धुन्धुमारः । पुं । शक्रगोपे ॥ गृहधूमे

॥ पदालिके ॥ कुवलयश्ले । राज्ञो

वृहदश्वस्यपुत्रे ॥

धुन्धुती । स्त्री । वाद्यप्रभेदे ॥

धूः । स्त्री । भारे ॥ चिन्तायाम् ॥ रथा

द्यग्रभागे । यानमुखे ॥ धूर्वति । धु

र्वीहिंसायाम् । भ्राजभासेति क्तिप् ।

वैरिति दीर्घः ॥

धुरन्धरः । पुं । धवद्रुमे ॥ चि । धूर्वहे ।

धुर्ये । भारवोढरिदृषादौ ॥ धुरंधा

रयति । संज्ञायां भृतृवृजिधारीति

खच् । इति स्वामी ॥ वाचंयमपुरन्द

धुस्तुरः

रौचेति चकारस्थानुक्तसमुच्चयार्थ

त्वात्सः इति नव्याः । खचि ह्रस्वः ।

अर्द्धविषदिति मुम् ॥

धुरा । स्त्री । भारे ॥

धुरीणः । चि । श्रेष्ठे ॥ धुर्ये । धौरये ॥

॥ धुरंवहति । खः सर्वधुरादिच्यत्र ख

इतियोगविभागात् खः ॥

धुरीयः । पुं । अनडुहि ॥ इतिरानि ० ॥

धुर्यः । चि । श्रेष्ठे ॥ भारवोढरि । धौ

रये ॥ कार्यनिर्वाहके ॥ धुरंवहति

। धुरोयड्ढकाधितियत् ॥ पुं । अन

डुहि ॥ ऋषभौषधौ ॥

धूर्वहः । चि । भारवोढरिदृषे । धुर्ये ॥

वहतीति वहः । अच् । धुरोवहः ॥

धुवका । स्त्री । ध्रुवकायाम् । धुया इति

गौड भाषा ॥ धूज् ० । कः । ततोच्चा

तादौकः । क्षिपकादित्वान्नेत्वम् ॥

धुवनः । पुं । वज्रौ ॥ धुनोति धुनाति

वा । धुज् ० धूज् ० वा । भूखूधूभसृजि

भ्यश्छन्दसीति क्यन् ॥

धुविचम् । न । वज्रेः सन्धुक्षणाय मृगत्वं

चारचित्ते याज्ञिकानां व्यजने ॥ धुवि

चंतालवृत्तं स्यादुत्क्षेपव्यजनञ्च त

त् ॥ धूयते ऽनेन । धूविधूनने । अ

र्त्तिलूधूखू इति इचः । कुटादिक्षेपेन

डित्वाङ्गुणाभावादुवङ् ॥

धुस्तुरः । पुं । धुस्तूरे ॥

धूपः

धूसूरः । पुं । धतूरा इतिप्रसिद्धे चुपे ।

उन्मत्ते । काहलापुष्पे । धूसूरे ॥

धूः । स्त्री । धूनने ॥ इति मेदिनी ॥

धूकः । पुं । पवने । वायौ ॥ धुनेति धु

नातिवा । धुञ्० धूञ् वा । अजियु

धूनीभ्योदीर्घश्चेतिकन् ॥

धूतः । वि । त्यक्ते ॥ कम्पिते ॥ भर्त्सि

ते ॥ तर्किते ॥ धूयतेस्म । धूविधून

ने । धूञ्० वा । क्तः ॥

धूनकः । पुं । यक्षधूपे । राले । वज्रिव

ल्लभे ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धूननम् । न । कम्पने । कंपाना इति-

भाषा ॥ धूजोण्यन्ताङ्गुट् । धूञ् प्री

जोर्नुग्वक्तव्य इतिनुक् ॥

धूपः । पुं । गुग्गुल्वादि गन्धद्रव्यविशेषो

त्यधूमे तद्वर्तिकायाञ्च । गन्धपिशा

चिकायाम् ॥ सचषडङ्गदशाङ्गादिभे

दभिन्नो ऽनेकप्रकारः ॥ विषमधूपो

यथा । सक्तुः सर्जरसोपेतः सर्षपा

एलवालुकैः । सुवर्णातस्करतरोः कु

सुमैरर्जुनस्यतु ॥ धूपोवासगृहे ह

न्तिविषंस्थावरजङ्गमम् । नतचकी

टानविषं न दर्दुरसरीरूपाः ॥ नकृ

त्या कर्मणस्तत्रधूपोयं यच्चदह्यते ॥

* ॥ सर्पनिर्मोचनधूपोयथा । कार्पा

सास्थिभुजङ्गस्य तथा निर्मोचनं भ

वेत् । सर्पनिर्मोचनोधूपः प्रशस्तः स

धूपाङ्गः

ततं गृहे ॥ इति मत्० पु० ॥ अ

ष्टाङ्ग धूपोयथा । गुग्गुल्वगुरुकंतेज-

पत्रं मलयसम्भवम् । कर्पूरं वालुकं

कुष्ठं नूतनं कुङ्कुमं तथा ॥ अष्टाङ्गः

कथितो धूपो गोविन्दप्रीतिदोमत

इति ॥ * ॥ पञ्चाङ्गोयथा । चन्दनं-

कुङ्कुमं नूतनं कर्पूरो गुग्गुलो ऽ गुरु ।

धूपोयं द्रवसंयुक्तः पञ्चाङ्गः समुदाहृ

त इति ॥ * ॥ अदच्चागन्धमाख्यानि

यो मेधूपं प्रयच्छति । कुणपोजायते

भूमे यातुधानो न संशय इति भूमिं

प्रतिवराहवाक्यम् ॥ * ॥ रोगनाश

कोधूपोयथा । कूर्ममत्स्याखुमहिष

गोशृगालाश्वानराः । विडालवर्हि-

काकाश्च वराहो लूककुङ्कुटाः ॥ हं

स एषाञ्च विष्णुचं मांसंवारोमशो

णितम् । धूपं दद्याज्ज्वरार्ताय उन्म

त्तेभ्यश्च शान्तये ॥ एतान्योषधजाता

नि धूपितानि महेश्वर । निम्नन्तिरो

गजास्तानि वृचमिन्द्राशनिर्धयेतिगा

रुडे १८८ अध्यायः ॥

धूपनः । पुं । शालवृक्षस्य निर्यासे । शा

लवेष्टे । सर्जरसे । राल इतिभा ॥ न

। धूपे ॥

धूपवृक्षः । पुं । सरलद्रुमे ॥

धूपागुरु । न । दाहागुरुणि ॥

धूपाङ्गः । पुं । श्रीवेष्टे । सरलरसे ॥

धूमस

धूपयितः । चि । अध्वादिनाश्रान्ते । स
न्तसे ॥ दत्तधूपगृहादौ ॥ धूप्यते स्म
। धूपसन्तापे । आयादय इतिवाआ
यः । क्तः । अकर्मकत्वात् कर्त्तरि-
वा क्तः ॥

धूपार्हम् । न । कृष्णागुण्यि ॥ चि । धू
पयोग्ये ॥

धूपितः । चि । दत्तधूपे ॥ सन्तापिते ।
अध्वादिनाश्रान्ते ॥ धूप्यते स्म । धू
पः । क्तः । इट् । अकर्मकत्वात् क
र्त्तरिवा क्तः ॥

धूमः । पुं । आर्हेन्मनप्रभवे । मेघाञ्ज
नयोजनके । अग्निध्वजे । भम्भे ।
धूवा इतिभाषा ॥ सहजभलिनव-
क्तभावभाजां भवति भवः प्रभवात्म
नाशहेतुः । जलधरपदवी मवाप्य
धूमेज्जलनविनाश मनु प्रयाति ना
शमिति श्रीकृष्णमिश्रः ॥ धुनीते ।
धृज् । इषियुधीतिमक् ॥

धूमकेतनः । पुं । केतुग्रहे ॥ हुताशे ॥

धूमकेतुः । पुं । उत्पातविशेषे ॥ वज्रौ
॥ ग्रहप्रभेदे ॥ धूमः केतुश्चिह्नमस्य ॥

धूमगन्धिकम् । न । रोहिषट्ठणे ॥

धूमजाङ्गजम् । न । वज्रचारे ॥

धूमध्वजः । पुं । अग्नौ ॥

धूमप्रभा । स्त्री । धूमान्यकारनरके ॥

धूमनहिषी । स्त्री । कुज्जटिकायाम् ॥

धूमेर्णी

धूमयेनिः । पुं । मेघे ॥ धूमे येनिर
स्य । उक्तश्चाभाणां धूमकार्यत्वं पौ
राणिकैः । यच्चधूमेज्ज्वत्त्वभ्रं द्विजा
नाञ्चहितंसदा । दाग्नधूमसम्भू
तमभ्रवनहितं स्मृतम् ॥ मृतधूमे
ज्ज्वत्त्वभ्रमशुभायभविष्यति । अभि
चाराग्नि धूमेत्यभूतनाशयवैद्विजाः
॥ इति ॥ मुस्तके ॥

धूमलः । पुं । कृष्णरोहितवर्णे ॥ चि ।
तदिशिष्टे ॥ धूमंलाति । लाः । कः ॥

धूमसी । स्त्री । धुवांस इतिप्रसिद्धे मा-
षाणांचूर्णे ॥ यथा । माषाणां दाल
य स्तोये स्थापिता स्युक्तकञ्चुकाः ।
आतपेशोक्षिता यन्त्रे पिष्टा स्ता धूम
सीस्मृता ॥ इतिभावप्रकाशः ॥

धूमग्निः । पुं । अर्कनिष्कासनोपयोगि
न्यग्निविशेषे ॥ विज्जालो यो धूम
शिखो धूमग्निः स उदाहृतः ॥

धूम्राभः । चि । धूमवर्णे ॥

धूमावती । स्त्री । दशमहाविद्यान्तर्गत
विद्याविशेषे ॥ तीर्थविशेषे ॥

धूमिका । स्त्री । कुज्जटिकायाम् ॥

धूमितः । चि । सज्जातधूमे ॥

धूमेत्यम् । न । वज्रचारे ॥

धूमेर्णी । स्त्री । यमपत्न्याम् ॥ इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

धूमेर्णीपतिः । पुं । यमे ॥ इतिहारा

धूर्जटिः

वली ॥

धूम्या । स्त्री । धूमसमूहे ॥ धूमानां स
मूहः । पाशादिभ्यो यः ॥

धूम्याटः । पुं । पक्षिशिशेषे । कलिङ्गे ।
भृङ्गे । फिङ्गा इति गौडभाषा ॥ धूम्या
इव अटति । अट० । अच् ॥

धूम्रः । पुं । कृष्णरक्तमिश्रितवर्णे । धूम
ले । खरलोमनिभे वर्णे ॥ तुरुष्के ।
सिल्लुके ॥ त्रि । तद्वति ॥ धूमं राति
। रा० । कः । पृषोदरादिः ॥

धूम्रकः । पुं । उष्ट्रे ॥

धूम्रकेशः । पुं । असुरविशेषे

धूम्रधीः । त्रि । मलिनबुद्धौ ॥ धूम्राधी
र्यस्य ॥

धूम्रपत्रा । स्त्री । क्षुपविशेषे । धूम्राह्वा
याम् । स्वयम्भुवायाम् ॥

धूम्रमूलिका । स्त्री । शूलीतृणे ॥

धूम्रलोचनः । पुं । शुम्भासुरस्य सेनाप-
तौ ॥ कपोवे ॥

धूम्रवर्णः । पुं । तुरुष्के । सिल्लुके ॥ श्या
मरक्तमिश्रितवर्णे । धूमले ॥ त्रि ।
तद्वर्णविशिष्टे ॥

धूम्रवर्णा । स्त्री । वङ्गेर्जिह्वाविशेषे ॥ धू
म्रोवर्णाऽस्याः ॥

धूम्रा । स्त्री । शशाण्डुल्याम् ॥

धूम्रिका । स्त्री । शिंशपावृक्षे ॥

धूर्जटिः । पुं । शिवे । गङ्गाधरे ॥ धूर्मा

धूर्त्तमा

रभूता जटिर्यस्य ॥ यद्वा । जटति ।

जट० । सर्वधातुभ्य इतीन् । धूर्गङ्गा ज
टिष्वस्यति ॥ धुरक्षैलोक्यचिन्तायाः

जटिः सङ्घातोऽववा ॥

धूर्त्तः । पुं । धूसूत्रे । उन्मत्ते ॥ चोरके
॥ न । खण्डलवणे ॥ लौहकिट्टे ॥

त्रि । विटे ॥ वञ्चके । मायिनि ॥ य
था । स्वर्णकारः स्वर्णवणिक् कायस्थ

श्व्रजे श्वर । नरेषु मध्येते धूर्त्ताः कृपा
हीना महीतले ॥ हृदयंचुरधाराभं

तेषांच नास्ति सादरम् । शतेषु सज्ज
नः कोपिकायस्थो नेतरौ चतौ ॥ सु

बुद्धिः शिवयुक्तिश्च शास्त्रो धर्ममान
सः । न विश्वसेत् तेषु तात स्वात्मकल्या

णहेतवे ॥ इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णज
न्म ८५ ५ अध्यायः ॥ द्यूतकृति ॥ धूर्व-

ति । धूर्वी० । हसिमृगिणितितन् ।
रास्त्रोपः । हलिचेति दीघः ॥ धूर्व्य-

तेस्म । कर्मणि क्तो वा ॥ धूर्वति । म
तिबुद्धिपूथार्थेभ्यश्चेति चकारात् कर्त्त

रि वाक्तः ॥ यद्वा । धूर्वनम् । भावे क्तः
॥ तद्वद्वास्तीत्यर्थ आद्यच्वा ॥

धूर्त्तकः । पुं । धूर्त्ते ॥ शृगाले ॥

धूर्त्तकृत् । पुं । धूसूत्रे ॥

धूर्त्तजन्तुः । पुं । मानुषे ॥ इति शब्दच
न्द्रिका ॥

धूर्त्तमानुषा । स्त्री । राजायाम् ॥ इ० शब्द ।

धूसरः

धूर्वहः । चि । धुरन्धरे । भारवोढरि ॥
 धूर्वी । स्त्री । रथाग्रभागे । यानमुखे ॥
 धूलकम् । न । विषे ॥ इतिशब्दच-
 न्द्रिका ॥

धूलिः । स्त्री । रजसि । रेणौ । पांशौ ।
 धूल इतिभाषा ॥ धुवति धूयते वा ।
 धूविधूनने । बाहुलकात्तलिः ॥ धव-
 नम् । धृञ् । सं । क्तिप् । धुवा लीय-
 ते । इक्कृयादिभ्यः ॥ संख्याविशेषे ॥

धूलिका । स्त्री । कुञ्जरटिकायाम् ॥
 धूलिकेदारः । पुं । चेचे । वप्रे ॥ इति-
 चिकाण्डशेषः ॥

धूलिगुच्छः । पुं । } फल्गुचूर्णे ।
 धूलिगुच्छकः । पुं । } पटवासके ॥
 इतिचिकाण्डशेषः ॥

धूलिध्वजः । पुं । पवने ॥ इतिचिकाण्ड-
 शेषः ॥

धूलिपुष्पिका । स्त्री । केतक्याम् ॥
 धूली । स्त्री । धूलौ । पांशौ ॥ डीप् ॥
 धूलीकदम्बः । पुं । तिनिशे ॥ नीपे ॥
 वरुणपादपे ॥

धूलीपटलः । पुं । उड्डीयमानधूलीस-
 मूहे ॥

धूसरः । पुं । गर्दभे । खरे ॥ उष्ट्रे ॥ क-
 पोते ॥ तैलकारे ॥ ईषत्याण्डुरवर्णे
 । शुक्लपीतमिश्रितवर्णे ॥ कृष्णश्वेत-
 वर्णे ॥ चि । तद्वर्णविशिष्टे ॥ धुनाति

धृतरा

। धृञ् । कृधूमदिभ्यः किदितिसरः ॥

धूसरच्छदा । स्त्री । श्वेतवुक्कायाम् ॥
 धूसरपत्रिका । स्त्री । हस्तिशुण्डीक्षुपे ॥
 धूसरा । स्त्री । पाण्डुफलीवृक्षे ॥
 धूसरी । स्त्री । किन्नरीभेदे ॥
 धूसुरः । पुं । धूसूरे । कितवे । धतूरा
 इतिभाषा ॥ धूसययि । धूसकान्तिक-
 रणे । क्तिप् । तुतोर्त्ति । तुरत्त्वरणे ।
 इगुपधत्ताप्रीकिरः कः । धूश्चसौतु-
 रश्च ॥

धूसूरः । पुं । उन्मत्तवृक्षे । धत्तूरे । का-
 च्चनाह्वये ॥ धूसयति । धूसः । कि-
 प् । तूर्यति । तूरीगतित्त्वरणहंसयोः
 । इगुपधत्तात्कः । धूश्चासौतूरश्च ॥
 धूसूर धूर्त्त तूर्येन्दुनिवासयोग्य-
 स्थाने पिशाचपतिना विनिवेशितो
 सि । किंकैरवाणि विकसन्ति तमः
 प्रयाति किं वार्द्धिं क्लृप्तसति किं दृष-
 दः स्ववन्ति ॥

धृतः । चि । गृहीते । कृतधारणे । धरा-
 इतिभाषा ॥ अवलम्बिते । धृञ् ।
 क्तः ॥

धृतकः । चि । भरणायत्तजीवने ॥
 धृतराष्ट्रः । पुं । सुराक्षि ॥ नागभेदे ॥
 दुर्योधनस्य पितरि ॥ पञ्चविशेषे ॥
 धृतः राष्ट्रोयेन ॥

धृतराष्ट्री । स्त्री । हंसपत्न्याम् ॥

धृतिः

धृतात्मा । पुं । नारायणे ॥ एकरूपेण ज
न्मादिषड्भावविकाररहिततया धृतः
आत्मा येन । यद्वा । दृङ् अवस्थाने
। गत्यर्थकर्मकेत्यादिना कर्त्तरि क्तः
। धृतः एकरूपेणावस्थितः आत्मा स्व
रूपमस्येति ॥ त्रि । परमात्मनि नि-
हितचित्ते ॥ यथा । किं दुःसहन्तु
साधूनां विदुषां किमपेक्षितम् । कि
मकार्यं कर्तव्याणां दुस्त्यजं किं धृता
त्मनामिति ॥

धृतिः । पुं । अध्वरे । इष्टौ ॥ स्त्री । तुष्टौ ।
सन्तोषे ॥ योगविशेषे ॥ तद्योगजातफ
लं यथा । धृतियोगसमुत्पन्नः प्राज्ञः स
न्तुष्टमानसः । वावदूकः सभायाञ्च सु
शीलो विनयान्वित इति ॥ सुखे ॥ धा
रणायाम् ॥ धैर्ये । अखिन्नताया-
म् । अवसादेऽपि शरीरेन्द्रियसङ्घा-
ते स्तम्भनशक्तौ ॥ अवसन्नानां देहे
न्द्रियाणां मवष्टम्भहेतुभूतप्रयत्ने ।
देहेन्द्रियेषु अवसादप्राप्तेषु तदुत्त
म्भके प्रयत्नविशेषे । येनोत्तम्भितानि
करणानि शरीरञ्च नावसीदन्ति ॥
साचकपिलपत्नी । यथा । धृतिः क
पिलपत्नी च सर्वैः सर्वत्र पूजिता । स
र्वलोका अधैर्याश्च जगत्सु च यथा वि

नेति देवी भागवतम् ॥ ज्ञानस्य भा
र्यायामपि ॥ ज्ञानस्य तिस्रो भार्याश्च

धृष्टुः

द्विर्मेधा धृतिस्तथेति देवी भागवतम् ॥
उच्छृङ्खलप्रवृत्तिकारणेन चापल
प्राप्तौ तन्निवर्त्तनशक्तौ ॥ * ॥ सत्त्वा
दिगुणभेदाद् धृतिस्त्रिदिधा । यथा । धृ
त्या यथाधारयते मनः प्राणेन्द्रियक्रि
याः । योगेनाथ्यभिचारिण्या धृतिः
सा पार्थ सात्त्विकी ॥ यथातु धर्मका
मार्थान् धृत्त्या धारयतेर्जुन । प्रसङ्गे
न फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राज-
सी ॥ यथा स्वप्नं भयं शोकं विषादं म
दमेव च । न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः
सा पार्थ तामसीति ॥ महत्त्यामपि वि
पदि देहेन्द्रियसङ्घातस्यानवसादे ॥
अष्टादशाक्षरायां दृत्तौ ॥ अष्टादशा
ङ्के ॥ धरणम् । धृञ् ० क्तिन् ॥ पाञ्च
भौतिके मनसि धृत्यंशो भूमेर्गुणः ॥
धृतिमत् । न । सुपार्श्वी खविष्कम्भशैल
मूले उद्याने ॥ त्रि । सुखदुःखयोरे
करूपे ॥ धृति रस्यास्ति । मतुप् ॥
धृत्वा । पुं । धर्मे ॥ विष्णौ ॥ ध्रियन्ते स्मि
न् भूतानि । धृङ् अवस्थाने । धरति
वा । धृञ् ० । शीङ्कुशीत्यादिना क
निप् । तुक् ॥ अन्तरीक्षे ॥ विप्रे ॥
समुद्रे ॥ मेधाविनि ॥

धृत्त्वरी । स्त्री । भुवि ॥

धृष्टुः । त्रि । दक्षे ॥ प्रगल्भे ॥ पुं । सङ्घा
ते ॥ धृष्णोति । जिधृषा ० । पृभिदि

धेनुः

व्यधिगृधिधृषिभ्य इतिकुः ॥

धृष्टः । चि । वियाते । निर्लज्जे ॥ प्रग-
ल्भे ॥ निर्दये ॥ नायकप्रभेदे ॥ व्य-
क्ताङ्गो निर्भयो धृष्ट इत्यस्य लक्षणम् ।
भूयोनिः शङ्कः कृतदोषोपि भूयोनि
वारितोपि भूयःप्रश्रयपरायणो धृष्ट
इति च ॥ धृष्णोतिस्म । जिष्टपा० । ग-
त्यर्घेतिक्तः । धृषिशसीतीड भावः ॥

धृष्टद्युम्नः । पुं । द्रुपदपुत्रे । पाण्डवानां
सेनापतौ ॥ धृष्टद्युम्नंवलमस्य ॥

धृष्टा । स्त्री । असत्त्वाम् । बन्धक्याम् ॥
धृष्णक् । चि । धृष्टे । वियाते ॥ धृष्णो-
ति । धृषेत्चेतिनजिङ् ॥

धृष्णिः । पुं । किरणो ॥ धृष्णोति । जि-
ष्टपा प्रागल्भ्ये । बाहुलकात् निप्र-
त्ययोगुणा भावश्च ॥

धृष्णुः । पुं । कञ्चिकायाम् ॥ चि । धृष्टे ॥
धृष्णोति । जिष्टपा० । चसिगृधिधृषि-
क्षिपेः क्तुः ॥

धेनः । पुं । समुद्रे ॥ नदे ॥ धयन्तियम्
। धेट् पाने । धेट् इच्छेतिनन् धातेरि-
दादेशः ॥

धेना । स्त्री । नद्याम् ॥ भारतीप्र-
भेदे ॥

धेनिका । स्त्री । }
धेनी । स्त्री । } धन्याके ॥

धेनुः । स्त्री । गोमात्रे ॥ गवांजातीस्तु

धेनुकः

वक्ष्यामिशृणुष्वैकमना द्विज । प्रथ-
मा गौरकपिला द्वितीया गौरपिङ्ग-
ला । तृतीया रक्तकपिला चतुर्थीनी-
लपिङ्गला ॥ पञ्चमी शुक्लपिङ्गाची-
षष्ठीतु शुक्लपिङ्गला । सप्तमी चित्र-
पिङ्गाची अष्टमी वभुरोहिणी ॥ न-
वमी श्वेतपिङ्गाची दशमी श्वेतपि-
ङ्गला । तादृशास्तेष्वनडाहः कपिला
स्तु प्रकीर्तिता इति बृहद्बर्मपुराणे
उत्तरखण्डे १५ अध्यायः ॥ नवप्रसू-
तायां माहेय्याम् । नवसूतिकायाम्
॥ धयति सुताम् । धीयते वा । धेट्०
। धेट् इच्छेतिनुः ॥ दानीया दशधेन-
वो यथा । यास्तु पापविनाशिन्यः प-
व्यन्ते दशधेनवः । तासां स्वहृपं व-
क्ष्यामि नामानि च धनाधिप ॥ प्रथमा
गुडधेनुः स्यात् धृतधेनुरथापिवा ।
तिलधेनुस्तृतीया च चतुर्थीजलसंज्ञि-
का ॥ क्षीरधेनुश्च विख्याता मधुधेनुरथा-
पिवा । सप्तमी शर्कराधेनुर्दधिधेनुर-
थाष्टमी ॥ रसधेनुश्च नवमी दशमी
स्यात्स्वहृपतः ॥ कुम्भाः सुद्वैवधेनूना-
मितरासान्तु राशयः । सुवर्ण धेनुम-
प्यत्र केचिदिच्छन्ति मानवाः ॥

धेनुकः । पुं । असुरविशेषे ॥ धेनुरिव ।
इवेप्रतिवृता वितिकन् ॥ रतिबन्ध-
विशेषे । तल्लक्षणं यथा । न्यस्तह

धेनुक

स्तयुगला निजे पदे योषिदेतिकटि
रूढवल्गुभा । अग्रतो यदिशनै रधो-
मुखी धेनुकं दृषवदुन्नतेप्रिये ॥ अ-
परञ्च । सुसांख्यं समालिङ्ग्य स्व
यं सुसोरमेत् पुनः । लघुलिङ्गं चा-
लयेद्योवन्धोयं धेनुकः स्मृतः ॥ इति
रतिमञ्जरी ॥

धेनुकसूदनः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ धेनुकं
सूदयति । सूद० ल्युः ॥

धेनुका । स्त्री । करिण्याम् । हस्तिन्या-
म् ॥ धेनौ । गवि ॥ धेनुरिव । इवे-
तिकन् । धेनुरेव । स्वार्थे कन्वा ॥

धेनुकारिः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ धेनुकस्य-
अरिः ॥

धेनुकासुरसूदनः । पुं । श्रीकृष्णे ॥

धेनुदुग्धम् । न । गोक्षीरे ॥ चिर्मिटे ॥

धेनुदुग्धकरः । पुं । गज्जरे ॥

धेनुष्या । स्त्री । बन्धकेस्थितायां सौर-
भेय्याम् ॥ संचायां धेनुष्येति धेनुश-
ब्दस्य घुगागमोयत् प्रत्ययश्च स्वार्थे
निपात्यते संचायाम् । ऋणप्रत्य-
यणाय याधेनुर्दोहनार्थं मुत्तमर्णा
य दीयते तस्याः संचेयम् ॥

धेयः । त्रि । विधेये । प्रयोज्ये ॥

धेनुकम् । न । स्त्रीणां क्लृप्ते ॥ धेनूनां
संहतौ ॥ अचित्तहस्तिधेनोष्ठगिति-

धेनुशब्दात् समूहार्थेठक् । इसुसुक्ता

धोरणिः

नालकः ॥

धैर्यम् । न । धृतौ । धीरतायाम् ॥ स्थि-
रा चित्तोन्नति र्यातु तद्वैर्यमिति सं-
क्षितमितिभूपालकोषः ॥ अप्रमादे
। अथाकुलत्वे ॥ विघ्नाद्युपस्थिताव-
पि प्रारब्धापरित्यागहेतावन्तः कर-
णवृत्तिविशेषे ॥ निर्विकारचित्तत्वे
॥ मनसोनिर्विकारत्वं धैर्यं सत्स्वपि
हेतुषु । इतिरसिकाः ॥ धीरस्य क-
र्मभावोवा । प्यञ् ॥

धैवतः । पुं । तन्त्रीकण्ठोत्थितस्वर-
विशेषे ॥ सप्तस्वरान्तर्गतषष्ठस्वरे-
॥ अश्वस्तुधैवतं रौति ॥ गच्छा नाभे
रधोभागं वस्ति प्रायोर्द्ध्वगः पुनः । धा-
वन्निब च यो यातिकण्ठदेशं सधैव-
तः ॥ धीमतामयं धैवतः । पृ० ॥

धैवत्यम् । न । धीब्रोभावे ॥ प्यञ्
। दाण्डिनायनेतिनिपातनात्तकारा-
देशः ॥

धोडः । पुं । डुण्डुभे । राजिले । धो-
डासां प इतिगौडभाषा ॥

धोरणम् । न । हस्त्यश्वरथदोलादौ वा
हनभावे ॥ धोरति अनेन वा । धो-
रयति वा । धोर्कगतिचातुर्ये । ल्युः
ल्युट्वा ॥ अश्वस्यप्रथमगतौ । धो-
रिते ॥

धोरणिः । स्त्री । परम्परायाम् ॥

धैरः

धैरितम् । न । अश्वप्रथमगतौ । धै-
रणे । धैरितके ॥ धैरितं गतिमा-
त्रं यद्योजितं बलितां पुरः । अग्रका-
यः समुल्लासाकुञ्चिताख्यं नतत्रिकम्
॥ धैरणम् । धैर्ऋ । भावे क्तः ॥

धैरितकम् । न । अश्वगतिभेदे । धै-
रितके ॥ स्वार्थे कन् ॥

धैतः । चि । मार्जिते । मृष्टे । निर्धि-
क्ते । प्रचाणिते । धोया इतिभाषा ॥
धाव्यतेस्स । धावु० । क्तः ॥ उत्तेज-
ते ॥ शुभ्रे ॥ ईषद्वौतं स्त्रियाधैतं यद्वौ-
तं रजकेनच । अधैतं तद्विजानीया-
दितिकर्मलोचनः ॥ न । रूढ्ये ॥

धैतकटः । पुं । स्योने । प्रसेवके । स्त-
वनिर्मितभाण्डे । धोकडा इतिगौ-
डभाषा ॥

धैतकोषजम् । न । पचोर्णे ॥

धैतकौशेयम् । न । पचोर्णे । मुकुटा-
इतिभाषाप्रसिद्धे वस्त्रे ॥ धैतञ्चतत्
कौशेयञ्च ॥

धैतशिलम् । न । स्फाटिके । शालि-
पिष्टे ॥

धैम्यः । पुं । देवलस्यर्षेः कनिष्ठभ्रातरि
। पाण्डवानांपुरोहिते ॥

धैमः । पुं । धूम्रवर्णे ॥ न । धूम्रच्छे ॥ वा-
स्तुस्थानभेदे ॥

धैरः । पुं । धवदृच्छे ॥ इ०भा०प्र० ॥

ध्यानम्

धैरितम् । न । धैरितके ॥ धैरणम्
। धैर्ऋ० । भावे क्तः । इट् । प्रचा-
दित्वादण् ॥

धैरितकम् । न । तुरङ्गगतिचातुर्ये ॥
धैरितमेव । स्वार्थे कन् ॥

धैरेयः । चि । भारवाहे । धुर्येष्टे ॥
धुरंवहति । धुरायड्डुकावात ठक् ॥
पुं । अनडुहि ॥

धैर्यम् । न । धैरिते । अश्वप्रथम-
गतौ ॥

ध्माकारः । पुं । लोहकारके ॥ इतिह-
लायुधः ॥

ध्मातः । चि । सम्युच्यते । धमाया इति
भाषा ॥ श्वासभूयिष्ठतयादीर्घद्वल-
च्यतेयोवर्णः सध्मातइत्युते ॥

ध्मापनम् । न । दृंहणे ॥

ध्मापितः । चि । दृंहिते ॥

ध्मातः । चि । ध्यानविषयीकृते । चि-
न्तिते ॥ ध्यैचिन्तायाम् । क्तः । न ध्या-
ख्येति न तस्य नत्वम् ॥

ध्यानम् । न । चिन्तने ॥ अद्वितीयव-
स्तुनि विच्छिद्यविच्छिद्यान्तरिन्द्रिय-
वृत्तिप्रवाहे ॥ शास्त्रोक्तदेवताद्याल-
म्बलेष्वचलो भिन्नजातीयैरनन्तरि-
तः प्रत्ययसन्तान एकाग्रतेतियमाहु-
रितिभाष्यम् ॥ ध्येयप्रत्ययैकतान-
तायाम् ॥ एकत्रधृतस्वाचित्तस्य भगव-

ध्यानम्

दाकारवृत्तिप्रवाहोत्तरात्तराऽन्या-
कारप्रत्ययाव्यवहिते निदिध्यासन-
संज्ञे ॥ चित्तत्वात्माकारप्रत्ययावृत्तौ
॥ ब्रह्मैवास्मीतिसदृच्यानिरालम्बत-
यास्थितिः । ध्यानशब्देनविख्याताप-
रमानन्ददायिनी ॥ परमात्मचिन्त-
ने ॥ धारणानिरुद्धस्य चित्तस्य विने-
त्रपञ्चदक्षाकारविषयायां चिन्ता-
याम् ॥ चिन्तातद्विषयाध्यानमिच्छु-
क्तैः ॥ तत्रप्रत्ययैकतानताध्यानम् ॥
तत्रतस्मिन् देशे यत्रचित्तधृतं तत्रप्र-
त्ययज्ञानस्यैकतानता विसदृशप-
रिणामपरिहारेण यदेवधारणायाम-
बलम्बनीकृतं तदालम्बनतयैवनिर-
न्तरमुत्पत्तिः सा ध्यानमुच्यते ॥ ध्या-
नपदार्थमुक्तान्ते । यथा । ध्यौचिन्ता-
यांस्मृतोधातु शिन्नातच्चेन निश्चला-
। एतद्ध्यानमिहप्रोक्तंसगुणं निर्गुणं-
द्विधा ॥ सगुणं मन्त्रभेदेन निर्गुणं केव-
लं मन्त्रमिति ॥ अपि च । ध्यानंतु द्वि-
विधं प्रोक्तं सरूपारूपभेदतः । अरूपं
तत्रयद्ध्यानमवाङ्मनसगोचरम् ॥
अथ क्तसर्वतो व्याप्तमिदं मित्यं विदुर्लि-
तम् । अगम्ययोगिभिर्मन्त्रैर्वृत्तैर्वहु-
समाधिभिः ॥ मनसोधारणार्थाय श्री-
मंस्वाभीष्टसिद्धये । सूक्ष्मध्यानप्रवे-
धायसूक्ष्मध्यानं वदामि ते ॥ अरूपायाः

धारा

कालिकायाः कालमातुर्महाद्युतेः ।

गुणक्रियानुसारेण क्रियते रूपकल्पने-
ति श्रीमहानिर्वाणतन्त्रे पञ्चमेऽध्यासः
॥ ध्यायते यत् । ध्यै० । बाहुलकात् क-
र्मणि ल्युट् ॥

ध्याननिष्ठः । त्रि । ध्यायिनि ॥

ध्यानयोगः । पुं । ध्यानरूपयोगे ॥ य-

था । विविक्तसेवी लब्धाशी यतवाक्
कायमानसः । ध्यानयोगपरो निश्च्यं
वैराग्यं समुपाश्रितः इति श्रीभगवद्गी-
ता ॥ ध्यानयोगश्च परशक्तिसाक्षात्का-
रहेतुः श्रेताश्वतरशाखायामुक्तः । ते
ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मश-
क्तिं स्वगुणैर्निर्गूढामिति ॥

ध्यामम् । न । दमनकरुचे ॥ गन्धतृ-
णे ॥ त्रि । श्यामले । दग्धसमानव-
र्णे ॥ ध्यायते पशुभिः । ध्यै० । बाहु-
लकान्मक् ॥

ध्यामकम् । न । रोहिषतृणे ॥

ध्यामा । पुं । परिणामे ॥ न । चिन्ता-
याम् ॥ तेजसि ॥ ध्यायति । ध्यै० ।
नामन्सीमकिति साधुः ॥

ध्यायी । पुं । योगिनि ॥

ध्यैयः । त्रि । उपास्ये । चिन्तनीये । ध्या-
तव्ये ॥ ध्येयं सदापरिभवन्न मभीष्ट-

दाहं तीर्थास्पदं शिवविरञ्चिनुतं

शरण्यम् । भृत्त्यार्त्तिहं प्रणतपाल-

ध्रुवः

भवाधिपोतं वन्देमहापुरुष ते चर-
णारविन्दम् ॥

ध्राजिः । स्त्री । वातसंहतौ ॥

ध्राडिः । पुं । पुष्पचये ॥

ध्रुवः । पुं । शङ्खौ ॥ हरे ॥ विष्णौ ॥ व

टे ॥ उत्तानपादजे । प्रसिद्धेनक्षत्रवि

शेषे ॥ वसुभेदे ॥ योगविशेषे ॥ त

त्रजातस्य फलम् । नरीनर्त्ति वाणी

सदा वक्तृपद्मे चरीकर्त्ति काव्यं व-

रीभर्त्ति वन्धून् । ध्रुवाख्ये प्रसूतिर्ध्रु

वा तस्य कीर्त्तिर्दिगन्ते नितान्तं भ

वे चारुमूर्त्तिरिति ॥ * ॥ नासाग्रे ॥

स्थाणौ ॥ ध्रुवके ॥ शरारिपक्षिणि ॥

न । निश्चिते ॥ तर्के ॥ खे । आका-

शे ॥ षण्मात्रस्यैकादशेभेदे (१३॥॥)

॥ चि । सन्तते ॥ शाश्वते ॥ अपरि-

णामिनिच्ये ॥ स्थिरं ॥ निश्चिते ॥

यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि च से

वते । ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं न

ष्टमेव च ॥ पुं । ऊर्ध्वमुखगृहे ॥ न ।

उत्तराचयरोहिणीनक्षत्रेषु ॥ ध्रुवति

स्थिरो भवति । ध्रुगतिस्यैर्यथाः । अ

च् । कु० डित्वम् । उवङ् ॥ ध्रुवति ।

ध्रुवस्यैर्ये । इगुपधेतिकोवा ॥ गाने-

॥ यदाह । ध्रुवादिनाथस्य प्रथमे प्रा-

णादिति ॥ पुं । आवर्त्ते । आवर्त्तसा

न्या श्रोमसंस्थाने ॥ तदुक्तम् । आव

ध्रुवकः

र्त्तसाध्या दावर्त्तारोमसंस्थान माङ्ग

नामिति ॥ तेचदशयथा । द्वा वुर-

स्यौ शिरस्यौ द्वौ द्वौ द्वौ रन्धोपरन्ध्र

योः । एकोभाले ह्यपानेच दशाव

र्त्ताध्रुवाः स्मृतादिति ॥

ध्रुवकः । पुं । स्थाणौ ॥ गीताङ्गविशेषे

॥ सचेत्तः सङ्गीतदामोदरे । उत्त

मः षट्पदः प्रोक्तो मध्यमः पञ्चमः स्मृ

तः । कनिष्ठश्च चतुर्भिः स्याद् ध्रुवकोऽयं

मयोदितः ॥ उक्तं द्विखण्डमुद्ग्राहे-

द्विखण्डं ध्रुवके मतम् । ततो द्विखण्ड

माभोगेतालमानरसैः सह ॥ आभो

गेकविनामस्यात्तथानायकनाम च ।

उद्ग्राहं प्रथमं गीत्वा ध्रुवं गायेत्ततः

परम् ॥ ततोऽन्तराध्रुवस्तस्यादामो

गध्रुवकौ ततः । उद्ग्राहः प्रथमः पादः

काथितः पूर्वस्तरिभिः ॥ गीत्वा पूर्वप

दं न्यासेय च स ध्रुवको मतः । यच्चैव

कविनामस्यात्स आभोगदतीरितः ॥

ध्रुवकादिषु सर्वेषु भवेदेवं विधः क्रमः

। सतु षोडशविधोऽयथा । जयन्तः शेख

रास्ताहौ मधुरो निर्मलस्तथा । कुन्त

लः कमलश्चैव सानन्दश्चन्द्रशेखरः ॥

सुखदः कुमुदो जायीकन्दर्पो जयमङ्ग

लः । तिलकोललितश्चेति ध्रुवकाः षो

डश स्मृताः ॥ एकादशाक्षरपदादेकै

काक्षरवर्द्धितैः । खण्डैर्ध्रुवाः षोडश-

ध्वंसी

सुःषड्विंशत्यक्षरावधिः ॥ द्विगुणैर-
क्षरैरेव पदमेकमिहेष्यते । उद्ग्रा-
हध्रुवकाभोगैरित्यष्टपदनिर्णयः ॥
पञ्चपादे तु ध्रुवके पदे नैकेन तद् ध्रुवः
। चतुष्पादे तु ध्रुवके पृथङ् नास्त्येव तद्
ध्रुव इति ॥

ध्रुवका । स्त्री । आह्वायाम् ॥ ध्रुवकाया-
म् ॥ ध्रुवति । ध्रुव० । इगुपधञेति
कः । ततोऽज्ञातार्थकः । क्षिपकादि-
त्वान् नेत्वम् ॥

ध्रुवा । स्त्री । मूर्वायाम् ॥ आह्वायाम् । श-
रारिपक्षिणि ॥ शालपक्ष्याम् ॥ ध्रु-
या इति गौडभाषाप्रसिद्धे स्तुभेदे
। वटपत्राकृतियज्ञपात्रे । जुह्वाम् ॥
वैकङ्कती ध्रुवेत्यापस्तम्बः ॥ ध्रुवति
। ध्रुव० । इगुपधेतिकः । ध्रु० । अचि-
कुशदित्वान् डित्वम् । उवङ् ॥
साध्व्याम् ॥ गीतभेदे ॥

ध्रौव्यम् । न । स्थैर्ये ॥

ध्वंसः । पुं । विनाशे । जन्याभावत्वे ॥

जगद्योनाशुपसंहारे ॥

ध्वंसनम् । न । अधःपतने ॥ गमने ॥

ध्वंसे ॥

ध्वंसितः । चि । खण्डिते ॥

ध्वंसी । पुं । गिरिजपीलौ ॥ चि । ध्वंस-
विशिष्टे ॥

ध्वंसी । स्त्री । वसरेणुपरिमाणे ॥ यथा

ध्वजवा

। जालान्तरगते सूर्यकरे ध्वंसीविलो-
क्यते । वसरेणुस्तु विज्ञेयस्त्रिंशताप-
रमाणुभिरिति वैद्यकपरिभाषा ॥

ध्वजः । पुं । शौण्डिके ॥ गर्वे । दर्पे ॥

पुं । न । पताकायाम् ॥ खट्वाङ्गे ॥ मे-

ढे ॥ चिक्के ॥ पूर्वदिशोगृहे ॥ ध्वज-

ति । ध्वजगतौ । अन्तर्भावितगयर्थौ

वा । पचाद्यच् ॥ बहुपटविरचिता

पताका ध्वजः ॥ तत्रविशेषः श्रीमहा

निर्वाणतन्त्रेयया । पताकाध्वजदाने

न देवप्रीतिः शतं समाः । ध्वजदण्ड

स्तुकर्त्तव्यो द्वात्रिंशद्वस्तुसंयुतः ॥ सु-

दृढश्चिद्रहितः सञ्चलः शुभदर्शनः ।

वेष्टितोरक्तवस्त्रेण कोटौ चक्रसमन्वि-

तः ॥ पताकातत्रसंयोज्या तत्तद्वाहन

चिह्निता । प्रशस्तमृत्वास्तृक्ष्णाद्यादि

व्यवस्त्रविनिर्मिता । शोभमाना ध्वजा

श्रेयापताका सा प्रकीर्त्ततेति ॥ * ॥ मे-

नाचिह्नं क्षितीशानां दण्डो ध्वज इति

स्मृतः । सपताको निष्पताकः सञ्ज्ञेयो

द्विविधो वृधैरित्यादिविशेषो युक्तिक

ल्पतरौ मत्स्यादिपुराणेषु च द्रष्टव्यः ॥

ध्वजद्रुमः । पुं । ताडयत्ने ॥ माडयत्ने ॥

ध्वजप्रहरणः । पुं । धायौ ॥

ध्वजभङ्गः । पुं । क्लीवत्वजनके रोगवि-

शेषे ॥

ध्वजवान् । चि । केतनयुक्ते । सपताके ॥

ध्वनिग्र

ध्वजाहतः । पुं । सङ्ग्रामे स्वामिसका

शाजिते दासविशेषे ॥ न । अवि-
भाज्यधनविशेषे ॥ सङ्ग्रामादाहतं
यत्तु विजित्य विषताङ्कुलम् । स्वा-
म्यर्थं जीवितं त्यक्त्वा तद्वजाहतमु-
च्यते ॥

ध्वजी । पुं । पृथिवीधरे ॥ रघे ॥ ब्राह्म-
णे ॥ भुजङ्गमे ॥ तुरङ्गे ॥ मद्यविक्र-
यजीविनि । शौण्डिके ॥ मयूरे ॥

ध्वजिनी । स्त्री । सेनायाम् ॥ ध्वजाः स-
न्त्यस्याम् । अतद्वनिठनाविति इति ॥

ध्वजिनीपतिः । पुं । सेनापतौ ॥

ध्वजोत्थानम् । न । इन्द्रमहोत्सवे ।
भाद्रशुक्लद्वादश्यां विधीयमाने शक्रो-
त्सवे ॥

ध्वनः । पुं । शब्दे ॥ इतिद्विरूपकोषः ॥

ध्वनमोदी । पुं । षट्पदे । भ्रमरे ॥

ध्वनिः । पुं । शब्दमात्रे ॥ ध्वननम् ।

ध्वनशब्दे । खनिकष्यज्यसीति इः ॥

कोयं ध्वनिर्नाम योदूरादाकर्णयतो

वर्णविवेकमप्रतिपद्यमानस्य कर्णप-

थमवतरति प्रत्यासीदतश्च पटुम्

दुत्वादिभेदं वर्णेष्वासञ्जयतीति शा-

रीरकभाष्यम् ॥ स्त्री । शङ्कुर्कस्थान

स्थायां देव्याम् ॥

ध्वनिग्रहः । पुं । कर्णे । श्रोत्रे ॥ ध्वनि-

गृह्णाति । ग्रहः । विभाषा ग्रहइति

ध्वाङ्च

पक्षे ऽप् ॥

ध्वनितः । वि । शब्दिते । कृतस्वनसु-

दङ्गादौ । स्वनिते ॥ स्तनिते ॥ ध्व-

न्यतेस्त्व । ध्वनः । क्तः ॥

ध्वनिनाला । स्त्री । वीणायाम् ॥ वेणौ

॥ काहलायाम् । काहलीति हिम-

वत्प्रान्तप्रसिद्धे धत्तृपुष्पसदृशे वाद्य-

विशेषे ॥

ध्वनिविकारः । पुं । काकास्य । शोकभ-

यादिना शब्दविकृतौ ॥

ध्वस्तः । वि । स्रस्तः । गलिते । व्युते ।

ध्वस्यतेस्त्व । ध्वंसु अवस्यंस्ते । क्तः

। गत्यर्थोऽकर्मकेति कर्त्तरि क्तोवा ॥

ध्वाङ्कः । पुं । काके ॥ मत्स्यात्खगे । व-

के ॥ तर्काटे ॥ भिक्षुके । अर्थिनि ॥

गृहे ॥ ध्वाङ्कति । ध्वाङ्कितोऽस्ति

तेच । चात् काङ्गायाम् । पञ्चाङ्गम् ॥

ध्वाङ्कजङ्घा । स्त्री । काकजङ्घायाम् ॥

ध्वाङ्कजम्बूः । स्त्री । काकजम्बूयाम् ॥

ध्वाङ्कगुण्डी । स्त्री । काकनासायाम् ॥

ध्वाङ्कदन्ती । स्त्री । } काकनुष्णायाम् ॥

ध्वाङ्कनखी । स्त्री । }

ध्वाङ्कनाम्नी । स्त्री । काकोदुम्बरिका-

याम् ॥

ध्वाङ्कनाशिनी । स्त्री । हनुषायाम् ॥

ध्वाङ्चनासा । स्त्री । }

ध्वाङ्चनासिका । स्त्री । }

काकनासा-

न

याम् ॥

ध्वाङ्चपुष्टः । पुं । कोकिले ॥
 ध्वाङ्चमाची । स्त्री । काकमायाम् ॥
 ध्वाङ्चवल्ली । स्त्री । काकनासायाम् ॥
 ध्वाङ्चाक्षी । स्त्री । काकतुष्ट्याम् ॥
 ध्वाङ्क्षारातिः । पुं । मेचके । उलूके ॥
 ध्वाङ्क्षी । स्त्री । कक्कोलिकायाम् ॥ र
 वेःसङ्क्रान्तिविशेषे ॥ लघाविन्दुवा
 रेभवेद्ध्वाङ्चनाम्री तदात्यन्तसौख्यं
 लभेदेववैश्यः ॥

ध्वाङ्क्षोली । स्त्री । काकोल्याम् ॥
 ध्वान् । पुं । शब्दे ॥ ध्वाननम् । ध्वन०
 । भावेघञ् ॥

ध्वान्तम् । न । अन्यकारे ॥ ध्वन्यते ।
 ध्वन० । क्तः । चुम्बस्वान्तेतिनिपा
 तितम् ॥ नरकविशेषे ॥
 ध्वान्तवित्तः । पुं । खद्योते ॥
 ध्वन्तशत्रुः । पुं । ध्वान्तशत्रवे ॥
 ध्वान्तशत्रवः । पुं । अर्के ॥ चन्द्रे ॥ वज्रौ ॥
 श्योनाकटचे ॥ ध्वान्तस्थशत्रवः ॥
 ध्वान्तारातिः । पुं । सूर्ये ॥ चन्द्रे ॥ वज्रौ ॥
 ध्वान्तोत्सेधः । पुं । खद्योते ॥ ध्वान्तेउन्मे
 पोऽस्य ॥

नः

नकुले

षण् कुर्यान्न परानिष्टचिन्तनम् । प
 रस्त्रीगमनञ्चैव ब्रह्ममन्त्री विवर्जये
 दिति ॥ उपमायाम् ॥ नद्यति । ग
 हवन्धने । उपप्रत्ययः ॥
 नः । पुं । सुगते ॥ वन्द्ये ॥ द्विरण्डे ॥ प्र
 स्तुते ॥ रत्ने ॥ नकारे ॥
 नंशुकः । त्रि । नाशके ॥ नश्यत्यलो
 न वायुना । गणश अदर्शने । पचि-
 नशोर्लुकन् कनुमौचेतिसाधुः ॥
 नंष्टा । त्रि । नाशाश्रये ॥
 नःचुद्रः । पुं । चुद्रनासिके ॥
 नकिम् । अ ।
 नकिर् । अ । } वर्जने ॥
 नकीम् । अ । }
 नकुटम् । न । नासिकायाम् ॥
 नकुलः । पुं । चतुर्थे पाण्डुसुते ॥ वभ्रौ
 । सर्पहणि । सूचिवदने ॥ शिवे ॥ चि
 । निष्कुले ॥ नास्तिकुलमस्य । नभ्रा
 ग्नपादिति नञ् प्रकृत्या ॥
 नकुलाद्या । स्त्री । गन्धनाकुल्याम् ॥
 नकुली । स्त्री । कुक्कुड्याम् ॥ मांस्याम् ॥
 शङ्खिन्याम् ॥ कुङ्कुमे ॥ नकुल-
 भार्यायाम् ॥

नकुलीशः । पुं । कालीपीठस्थभैरवे ॥
 नकुलेश्वरी । स्त्री । देवीविशेषे ॥

नकुलेष्टा । स्त्री । राक्षयाम् ॥ नकुला
 ना मिष्टा ॥ नाई इति प्रसिद्धे राक्षा

न । अ । निधेधे ॥ यथा । न मिथ्याभा

नक्तन्दि

भेदे ॥

नक्तम् । न । निशि । रात्रौ ॥ लक्षण-
यानक्तत्रतेपि । यथा । उपवासात् प
रंभैवं भिक्षापरमयाचितम् । अथा
चितात् परंनक्तं तस्मान्नक्तेनवर्त्त-
येत् ॥ देवैस्तुभुक्तं पूर्वाह्णे मध्याह्णे
ऋषिभिस्तथा । पराह्णेपितृभिर्भुक्तं
सन्ध्यायां गुह्यकादिभिः ॥ सर्ववेला
मतिक्रम्य नक्तेभुक्तं मभोजनम् । वा
माचारोमहादेवो नक्तेनैवोदरे न्नर
म् ॥ इतिदेवी पु० ॥ अस्यलक्षणाद्यु
क्तं मात्स्ये । दिवसस्याष्टमे भागेम
न्दीभूतेदिवाकरे । नक्तं तच्च विजा
नीयान्ननक्तं निशि भोजनम् ॥ नच
चदर्शनान्नक्तं गृहस्थेतु विधीयते ।
यतेर्दिनाष्टमे भागे रात्रौ तस्यनिषे
धनमिति ॥

नक्तकः । पुं । लक्तके । कर्पटे । लक्ता
इतिभाषा ॥ नजते । ओनजी ग्रीडे ।
वाहुलकान् तन् । स्वार्थे कन् । नक्तं
कं मुखमस्मादा । पृ० मलोपः ॥

नक्तचारी । पुं । उलूके । मेचके ॥ वि
डाले ॥ चि । रात्रिचरमात्रे ॥

नक्तचरः । पुं । राक्षसे ॥ चारे ॥ मेच
के ॥ दृषदंशदौ ॥ नक्तं चरति ।

चर० । चरेष्टः ॥ गुगुलौ ॥

नक्तन्दिवम् । अ । अहोरात्रे ॥ नक्तञ्च

नक्रः

दिवाच । अचतुरेच्यादिना सप्तम्य
र्थदृष्ट्यो रथ्यययो र्द्वन्द्वेनिपातनाद्
च् समासान्तः ॥

नक्तम् । अ । निशि । रजन्याम् ॥ नज
ते । ओनजीग्रीडे । तम् प्रत्ययः ॥
नक्तमालः । पुं । करञ्जवृक्षे ॥ नक्तमा
लो धारणमस्य । नक्तमा अलति वा
। अल० । पचाद्यच् ॥

नक्तमुखा । स्त्री । रात्रौ ॥ इतिहलायुधः ॥

नक्तत्रतम् । न । दिवाभोजनाभावविशि
ष्टे रात्रिभोजने ॥ हविष्यभोजनं स
नं सत्य माहारलाघवम् । अग्निका
र्यं मधः शय्यां नक्तभोजीषडाचरेत्
॥ इति भविष्यपुराणम् ॥ नक्तं नि
शायां कुर्वीत गृहस्थोविधिसंयुतः ।
यतिश्चविधवाचैव कुर्यात् तत् सदि
वाकरम् ॥ सदिवाकरन्तु तत् प्रोक्त
मन्तिमेघटिकादये । निशानक्तन्तु-
विज्ञेयं यामार्द्धे प्रथमे सदा ॥ मार्क
ण्डेयः । एकभक्तेन नक्तेन तथैवाया-
चितेनच । उपवासेन दानेन नैवा
द्वादशिको भवेदिति ॥

नक्ता । स्त्री । कलिकार्याम् ॥

नक्तान्यः । चि । रात्र्यन्ये ॥

नक्तान्यम् । न । रात्र्यन्यतायाम् ॥

नक्रः । पुं । कुम्भीरे । नाँका इति तंदुआ
इतिच भाषाप्रसिद्धेजलजन्तौ ॥ न ।

नक्षत्र

अश्वदाह्नि । जायकाठ इति गौड भा
षा ॥ नासायाम् ॥ नक्रामति दूरस्थ
लम् । क्रमुः । अन्यवापीति डः । न
भ्राडितिनलोपोन ॥

नक्राट् । पुं । } ग्राहे । जलाटके ।
नक्रराजः । पुं । } ग्राह इति भाषा प्रसि
द्धे यादो विशेषे ॥

नक्रा । स्त्री । नासिकायाम् ॥

नक्षत्रम् । न । कृत्तिकादितारकासु । भे
॥ अचलिङ्गानं यथा । हस्तास्वाती
अवशा अक्षीवे मृगशिरा न पुंसि स्था
त् । पुंसि पुनर्वसु पुष्यौ मूलन्वस्त्री
स्त्रियां शेषाः ॥ शेषाः तारा इति सम्ब
न्धः ॥ मुक्तायाम् ॥ नक्षत्रे ते हि नस्ति
। क्षदेति सौत्रोधातुर्हिंसार्थ आत्मने
पदी । घृल् । नभ्राण् नपादितिनलो
पोन ॥ यदा । गच्छगत्तौ । नक्षति ।
ऋमिनक्षयजीत्य ऽवन् ॥ नक्षत्रो
ति वा । क्षणहिंसायाम् । घृन् । बाहु
लकान् नलोपः ॥ क्षीयतेः चरतेर्वाच
नमिति निपात्यते । नक्षत्रमिति वा
। नलोपाभावः पूर्ववत् ॥

नक्षत्रकान्तिविस्तारः । पुं । धवलयाव-
नाले ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

नक्षत्रचक्रम् । न । मन्त्रग्रहणोक्तषट्-
चक्रान्तर्गतचक्रे ॥

नक्षत्रनेमिः । पुं । ध्रुवे ॥ चन्द्रे ॥ वि

नक्षत्र

षो ॥ स्त्री । रेवत्याम् ॥ इति मे
दिनी ॥

नक्षत्रपः । पुं । उडुपे । चन्द्रे ॥

नक्षत्रपदयोगः । पुं । यात्रायोगान्तरे ॥

यथा । मेषगे भास्करे षष्ठे लाभगे
स्वोच्चगे यमे । नक्षत्रपदयोगायं श
चुमेधानिलो रणे ॥

नक्षत्रपुरुषः । पुं । चैत्रे मास्यसिताष्टम्यां

यदा मूलगतः शशी । भगवन्तं सह
खक्ष्म्या पूजयेच्च विधानत इत्यादि
ना वामनपुराणोक्ते व्रतविशेषे ॥

नक्षत्रमाला । स्त्री । सप्तविंशतिमैक्ति
कैर्निर्मिते एकावलीहारे ॥ नक्षत्रा
णां मालेव ॥ नक्षत्रश्रेण्याम् ॥

नक्षत्रविद्या । स्त्री । ज्योतषे ॥

नक्षत्रशूलः । पुं । ज्येष्ठापूर्वाभाद्रपदारे
हिग्युत्तरफाल्गुनी । पूर्वादिषु क्रमा
च्छूला यात्रायां मरणप्रदाः ॥

नक्षत्रसूचकः । पुं । निन्दिते ज्योतिर्वि
दि ॥ यथा । अविदित्वैव यः शास्त्रं
दैवज्ञत्वं प्रपद्यते । स पङ्क्तिदूषकः
पापोन्नेयो नक्षत्रसूचकः ॥ अपिच
। तिथ्युत्पत्तिं न जानन्ति ग्रहाणां नै
व साधनम् । परवाक्येन वर्तन्ते ते वै
नक्षत्रसूचकाः ॥

नक्षत्रसूची । पुं । नक्षत्रसूचके ॥ गु

हेगुहेगत्वा पृष्ठएव नक्षत्राण्यश्विन्वा

नखनि

दीनि सुभासुभसूचकानि सूचय
तीति तथा ॥

नखवेशः । पुं । चन्द्रे ॥ नखवाणामी
शः ॥ कर्पूरे ॥

नखः । पुं । न । पुनर्भवे । कररुहे ॥

पुं । खण्डे ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

न । व्याघ्रनखाख्ये गन्धद्रव्ये । शु-

क्ती । कोलदले ॥ द्विधा शङ्खनखाख्या

ऽन्याशुक्राख्यावदरीकृदा इतिरत्न-

मास्ता ॥ नखद्वयग्रहसंस्पर्शवातासृज्वर

कुष्ठहृत् । लघूष्णशुक्रलवण्यस्वादु-

ब्रणविषापहम् ॥ अलक्ष्मीमुखदौ

गन्धहृत्पाकरसयोः कटुः ॥ न खन

ति खन्यते वा । खनुअवदारणे ।

अन्येऽङ् । नखसस्येति वा । नभ्रा

डितिसाधुः ॥ यद्वा । नह्यति । गृह

वन्धने । नहेर्हलोपश्चेति खः ॥ स्व

ल्पवस्त्वसौ शुक्तिर्नखरी वदरच्छ

दा । महांस्त्वसौ शङ्खनखः शङ्खा-

ख्यो गन्धसारणः ॥

नखकुट्टः । पुं । नापिते ॥ इतित्रिकाण्ड

शेषः ॥

नखनिकृन्तनम् । न । नखच्छेदनार्थ-

नापितशस्त्रविशेषे । नहेर्ना इति-

भाषा ॥

नखनिष्पावः । पुं । निष्पावीभेदे । अ

ङ्गुलिफलायाम् । ग्राम्यायाम् ॥

नखाघा

नखपर्णी । स्त्री । वृश्चिकाक्षुपे ॥

नखपुष्पी । स्त्री । पृक्कायाम् ॥

नखमुचम् । न । धनुषि ॥

नखम्पचा । स्त्री । यवाग्वाम् ॥ नखम्प-

चतीतिविग्रहे मितनखेचेति नख-

कर्त्तृपपदात्पचेः कर्त्तरि खश् । अ

रुद्विषदितिमुम् । पचिश्चाचताप-

वाची ॥

नखरः । पुं । नखे । करकण्ठके । कर

रुहे ॥ नखराति । रा० । कः ॥

नखरञ्जनी । स्त्री । औषधिदिशेषे ॥ त

स्याः फले ॥ हरीतक्यादिभ्यश्चेति फल

प्रत्ययस्य लुप् ॥ नखच्छेदनाखविशे

षे । नहेर्ना इतिभाषा ॥ यथा । अनन्त

चरणोपान्तचारिणी मलहारिणी । पु

नर्भवच्छेदकरीगङ्गेव नखरञ्जनीति ॥

नखरायुधः । पुं । कुक्कुटे ॥ व्याघ्रे ॥

सिंहे ॥

नखराह्वः । पुं । करवारवृक्षे ॥ इति

राजनिर्घण्टः ॥

नखरी । स्त्री । नख्याम् ॥ क्षुद्रनख्याम् ॥

नखविक्रिः । पुं । पक्षिविशेषेषु ॥ न

खैर्विकीर्य्येभक्षयन्ति । तेच श्ये

नादयः ॥

नखवृक्षः । पुं । नीलवृक्षे ॥

नखशङ्खः । पुं । शङ्खके । क्षुद्रशङ्खे ॥

नखाघातः । पुं । रतिक्रीडायां स्थानवि

नगणा

शेषेषु नखपाते ॥ स्थानानियथा ।
नखाघातः प्रदातव्यो यथास्थानानि
कर्मसु । पार्श्वयो रत्ननयोश्चैव ऊ-
रौ चैव नितम्बके ॥ कक्षस्थले च क-
र्णान्तिकपाले वाहुमूलके । ग्रीवायां
कण्ठदेशे च नखाघातं समाचरेत् ॥
तथा सर्वशरीरेषु नखं दद्याच्छनैः
शनैरितिक्रमशास्त्रम् ॥

नखाङ्कः । पुं । न । व्याघ्रनख्याम् ॥

नखायुधः । पुं । व्याघ्रे ॥ सिंहे ॥ कुक्-
कुरे ॥

नखालिः । पुं । क्षुद्रशङ्खे ॥ नखपङ्क्तौ ॥

नखालुः । पुं । नीलवृक्षे ॥

नखाशी । पुं । पेचके ॥ त्रि । नखभ-
क्षके ॥

नखी । पुं । सिंहे ॥ विदारणक्षमनख-
युक्तपशुभावे ॥

नखी । स्त्री । नखनामगन्धद्रव्यं । शुक्तौ
॥ बह्नादिचान् डोष् ॥

नगः । पुं । पर्वते ॥ वृक्षे ॥ नगच्छति ।

गन्तुः । अन्येभ्योपीति अन्येष्वपीति
वा डः । नगोप्राणिष्विति नञ्वा प्र-

वृत्त्या ॥

तीर्थविशेषः ॥ भास्करे ॥ पवनशने ॥

नगजः । त्रि । पर्वतजातवस्तुभावे ॥

नगजा । स्त्री । क्षुद्रपाषाणभेदायाम् ॥

नगणः । पुं । विलघा (॥॥) ॥

नगर

नगणा । स्त्री । पारावतपद्याम् । नयाफ-

ट्की इति गौडभाषाप्रसिद्धताया-
म् । मालकाङ्गणीतिभाषा ॥

नगतीर्थम् । न । पुण्यक्षेत्रविशेषे ॥ न

गच्छ नगानां वा तीर्थम् ॥

नगनन्दिनी । स्त्री । पार्वत्याम् ॥

नगपतिः । पुं । हिमालये । गिरीन्द्रे ॥

नगानाम् पतिः ॥

नगभिद्-त् । पुं । पाषाणभेदने ॥ इन्द्रे ॥

नगभूः । पुं । क्षुद्रपाषाणभेदायाम् ॥

त्रि । पर्वतजाते ॥

नगरम् । न । राजस्थितिस्थाने । पुरि-

। पत्तने ॥ यत्राष्टशतग्रामीयव्यवहा-

रस्थानं मध्यवर्तितन्नगरम् । पण्य-

क्रियादिनिपुणैः स्नातुर्वर्ग्यजनैर्युतम्

। अनेकजातिसम्बन्धं नैकशिल्पिस-

माकुलम् । सर्वदैवतसम्बन्धं नगर-

न्त्वभिधीयते ॥ नगाः वृक्षाः पर्वता वा

सन्त्यस्मिन् । नगपांशुपाण्डुभ्यश्चेति

रः । पक्षेक्षीवत्त्वम् ॥ नगाइवप्रासादा-

दयः सन्ति यत्र वा ॥

नगरघातः । पुं । हस्तिविशेषे ॥ नगरं

हन्ति । हनः । कृत्थल्युटो बहुल-

मिति अण् ॥

नगरन्यकरः । पुं । कौञ्चदारणे ॥ रन्ध्रं

करोतीति रन्ध्रकरो रन्ध्रहेतुः । कृजो

हेतुताच्छील्यानुलोम्येष्विति कृजष्ट

नमः

प्रत्ययः । नगस्य रन्ध्रकरः ॥

नगरसम्भवम् । न । सिद्धपीठान्तरे ॥

नगरी । स्त्री । पुर्याम् । नगरे ॥ जाति
लक्षणोडीष् ॥नगरीवकः । पुं । काके ॥ इतित्रिका
ण्डशेषः ॥

नगरोत्था । स्त्री । नागरमुत्तायाम् ।

नागरमोथा इतिभाषा ॥

नगरौषधिः । स्त्री । कदल्याम् ॥

नगस्वहृदिपिणी । स्त्री । प्रमाणिकारुत्ते ॥

नगाटनः । पुं । वानरे ॥ नगेष्वटनंयस्य ॥

नगाधिपः । पुं । हिमालये ॥ नगाना

मधिपः ॥ सुमेरौ ॥

नगाधिराजः । पुं । हिमालये ॥

नगानिका । स्त्री । चतुरचरावृत्तिप्रभे
दे ॥ यथा । द्वितूर्यके गुरु र्यदा । न
गानिका भवेत्तदा ॥ यथा । विलो
कये कदा क्षणम् । हरिं सरोरुहे
क्षणमिति ॥

नगाश्रयः । पुं । हस्तिकन्दे । हस्तिपत्रे

॥ चि । नगवासिनि ॥

नगौकाः । पुं । शरभे ॥ पक्षिणि ॥ प

ञ्चास्ते ॥ काके ॥ नगे वृत्ते ऽगे वा

ओक आश्रयो यस्य ॥

नमः । पुं । वन्दिनि ॥ क्षपणे । निर्ग्रन्थे

। भदन्ते ॥ चि । विवाससि । दिगम्ब

रे ॥ नमः काषायवस्त्रः स्यान्नमः

नम्रा

कौपीनकावृत्तः । इतिकार्ष्णाजिनिः

॥ नजतेस्य । ओजनीव्रीडे । अ

कर्मकत्वात्कर्त्तरिक्तः । ओदित-

श्चेतिनत्वम् ॥ द्विकच्छः कच्छशे-

षश्चमुक्तकच्छस्तथैवच । एकश-

साञ्जवासाश्चनमः पञ्चविधः स्मृतः-

॥ पारिभाषिकनमो यथा । येषां

कुलेनवेदोस्ति न शास्त्रं नैवच व्रत

म् । ते नम्राः कीर्त्तिताः सद्भि स्ते

षा मन्त्रं विगर्हितम् ॥ इतिमार्कण्डे

यपुराणम् ॥ ऋग्यजुः सामसंज्ञेयं व

यी वर्णावृत्तिर्द्विज । एतामुज्झति-

यो मोहात् सनमः पातकीस्मृतः ॥

त्रयी समस्तवर्णानां द्विज संवरणं य

तः । नम्रो भवत्युज्झिताया मतस्त

स्यामसंशयम् ॥ यस्तु सन्त्यज्य गार्ह

स्थ्यं वानप्रस्थो न जायते । परित्रा

डपि मैत्रेय सनमः पापकृन्नरः ॥ इ-

तिविष्णुपुराणम् ॥

नम्रकः । पुं । नम्रे ॥ नम्रएव । स्वार्थेकन् ॥

नम्रजित् । पुं । नाम्रजित्याः पितरि नृ

पतिविशेषे ॥

नम्रहूः । पुं । नानाद्रव्यकृते सुरावीजे

। किण्वे ॥ ह्वानम् हूयते वा । ह्वेज् ॥

। सं० क्षिप् । नम्रहूः ॥

नम्रा । स्त्री । नम्रयोषिति । विवस्त्रायां

नार्याम् । कोट्याम् ॥ ननम्रां स्त्रिय

नटः

मीक्षेत पुरुषं वाकदाचन । नचमूचं
पुरीषं वा नवै संस्पृष्टमैथुनमिति कू
र्मपुराणम् ॥

नट्याटः । पुं । दिगम्बरे ॥

नट्याटकः । पुं । दिगम्बरयोगिनि ॥

नटिका । स्त्री । अनागतार्त्तवायाम् ।

अप्राप्तसंस्कृत्याम् ॥ विवस्त्रायाम् ॥

नजलेष्म । ओनजी० । गत्यर्थेति

क्तः । ओदितश्चेति नः । स्वार्थेकन् ॥

नचेत् । अ । निषेधे ॥

नज् । अ । नजभावे निषेधेच स्वरू-

पार्थे प्यतिक्रमे । ईषदर्थेच सादृश्ये

तद्विरुद्धतदन्ययोः ॥ इति मेदिनी ॥

अपिच । तत् सादृश्य मभावस्य तद-

न्यत्वं तदल्पता । अप्राप्तस्य विरो-

धस्य नजर्याः षट् प्रकीर्तिताः ॥ सा

दृश्ये यथा । अत्राक्षयः ॥ अभावे ।

यथा । अपापम् ॥ अन्यत्वे यथा । अ

घटः पटः ॥ अल्पत्वे यथा । अनुदरा

कन्या ॥ अप्राप्तस्य यथा । अकेशी ॥

विरोधेयथा । असुरः ॥ जकारो न

लोपेनजिति विशेषणार्थः ॥ द्वौ नजौ

प्रकृतमर्थं गमयतः । यथा । नाविष्णुः

कोर्त्तयेद्विष्णुं नाविष्णुर्विष्णुमर्चये

त् । नाविष्णुः संस्मरेद्विष्णुं नाविष्णु

विष्णुं मामुयादिति महाभारतम् ॥

नटः । पुं । शैलूषे । कृशान्नि । नव

नट्या

रसाभिनयचतुरे नर्त्तकविशेषे । जा

याजीविनि ॥ वर्णसङ्करजातिविशेषे

यथा । शौचिक्यां शैण्डिका ज्ञातो

नटो वरुड एवचेति पराशरपटुतिः ॥

ब्राह्म्यायांच्छ्रियाज्ज्ञात इति मनुः ॥

अशोकवृक्षे ॥ श्योनाक वृक्षे ॥ नले ।

किष्कुपर्वणि ॥ गोदन्तहरिताले ॥ ब्रा

ह्म्यात् च्छ्रियात् सवर्णाया मुत्पन्न

जात्यन्तरे । जल्ले ॥ नटति । नटन्व

त्तौ । पचाद्यच् ॥ यद्वा । नमति ।

णम० । जनिदेत्यादिनानमेर्डटः ।

। डित्त्वाट्टिलोपः ॥

नटनम् । न । नर्त्तने । नाट्ये । नट्ये

॥ नट अवस्कन्दने । ल्युट् ॥ आचरणे ॥

नटनारायणः । पुं । रागविशेषे ॥

नटभूषणम् । न ।

नटमण्डनम् । न ।

हरिताले ॥

नटवरः । पुं । नटश्रेष्ठे ॥

नटसञ्चकः । पुं । गोदन्तहरिताले ॥

नटे ॥

नटान्तिका । स्त्री । लज्जायाम् ॥ इति

हारावली ॥

नटी । स्त्री । नल्यौषधौ ॥ वेश्यायाम्

॥ नटयोषायाम् ॥ गौरादित्वात्

ङीष् ॥

नटेश्वरः । पुं । शिवे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

नट्या । स्त्री । नटसमूहे ॥ पाशा० यः ॥

नताङ्गी

नडः । पुं । नलटणे । पोडगले ॥ नड

ति । नडगहने । अच् ॥

नडकीयः । त्रि । नडुले ॥ नडाः सन्ध

स्मिन् । नडादीनां कुक् चेतिष्ठः ॥

नडप्रायः । त्रि । नडवहुलदेशे । नडुति ॥

नडसंहतिः । स्त्री । नड्यायाम् ॥ नडा

नां संहतिः ॥

नडहः । त्रि । कान्ते । ललिते ॥ इति

भूरिप्रयोगः ॥

नडहा । स्त्री । विलासिन्याम् ॥

नड्या । स्त्री । नडसंहतौ ॥ नडानां स

मूहः । पाशादिभ्यो यः ॥

नडुान् । त्रि । नडप्रायदेशे ॥ नडाः प्रा

याअच । कुमुदनडवेतसेभ्योऽङ्गुतु

प् । जय इति मादुपधाया इति वा

वत्त्वम् ॥

नडुलः । त्रि । नडप्रायदेशे ॥ नडाः स

न्धस्मिन् । नडशाडाड्डुलच् ॥

नडुभूः । स्त्री । गृहविशेषे । कुट्टिमे ॥

इति भूरिप्रयोगः ॥

नतः । पुं । जन्मनाडिकाविशेषे ॥ न ।

तगरपाद्याम् । तगरमूले ॥ त्रि । कु

टिले ॥ नघे ॥ नमति स्म । क्तः ॥

नतद्रुमः । पुं । लताशाले ॥ इतिरत् ० ॥

नतनासिकः । त्रि । चिपिटनासे । अ-

वटीटे ॥ नता नग्रा नासिका ऽस्य ॥

नताङ्गी । स्त्री । नार्याम् ॥ इतिरानि ० ॥

नतिः

नतिः । स्त्री । नमस्कारे ॥ नमने ॥ त्ति

न् ॥ अथसप्त प्रकारायानतेर्लक्षणा

नि । त्रिकोण मथषट्कोण मर्द्धच

न्द्रं प्रदक्षिणम् । दण्डमष्टाङ्गमुग्रञ्च

सप्तधानतिलक्षणा ॥ ऐशानीवाथ

कौवेरीदिक् कामाग्या प्रपूजने । प्र

शस्ता स्थण्डिलादौ च सर्वमूर्तेस्तु स

र्वतः ॥ त्रिकोणादिव्यवस्थाञ्च यदि

पूर्वमुखोयजेत् । पश्चिमाच्छाम्भवी

गत्वा व्यवस्थां निर्दिशेत् तदा ॥ य

देत्तरामुखः कुर्यात् साधको देवपूज

नम् । तदायाम्यात्तु वायव्यांगत्वाकु

र्यात्तु संस्थितिम् ॥ दक्षिणादायवीं

गत्वादिशं तस्याश्चाम्भवीम् । ततो

ऽपि दक्षिणं गत्वा नमस्कारं त्रिको

णवत् ॥ त्रिकोणो यो नमस्कारं त्रि

पुरा प्रीतिदायकः ॥ १ ॥ दक्षिणादा

यवीं गत्वा वायव्याच्छाम्भवीं ततः । त

तोऽपि दक्षिणं गत्वा तां त्यक्त्वा मग्नौ

प्रविध्य च ॥ अश्वितो राक्षसीं गत्वा

ततश्चाप्युत्तरादिशम् । उत्तराच्च त

थाग्नेयीं भ्रमणं द्वित्रिकोणवत् ॥ षट्

कोणो यो नमस्कारः प्रीतिदः शिव-

दुर्गयोः ॥ २ ॥ दक्षिणाद् वायवीं ग

त्वा तस्माद्याहृत्य दक्षिणम् । गत्वा

यो ऽसौ नमस्कारः शोर्द्धचन्द्रः प्रकी

र्त्तितः ॥ ३ ॥ सकृत् प्रदक्षिणं कृत्वा

नतिः

वर्तुलाकृतिसाधकः । नमस्कारः क
थ्यतेऽथै प्रदक्षिण इति द्विजैः ॥ ४ ॥
त्यक्त्वा स्व माननस्थानं पश्चाद्गच्छ्या
नमस्कृतिः । प्रदक्षिणं विनायातु नि
पत्यभुविदण्डवत् ॥ दण्डइत्युच्यते
देवैः सर्वदेवौघमोददः ॥ ५ ॥ पूर्व
वद् दण्डवद् भूमौ निपत्य हृदयेन तु
। चिवुकेन मुखेनाथनासया त्वलिके-
न च ॥ ब्रह्मरन्ध्रेण कर्णाभ्यां यद्भू-
मिस्पर्शनं क्रमात् । तदष्टाङ्ग इति-
प्रोक्तो नमस्कारो मनीषिभिः ॥ ६
॥ प्रदक्षिणचयं कृत्वासाधको वर्तुला
कृतिः । ब्रह्मरन्ध्रेण संस्पर्शः चितेर्यः
स्थानमस्कृतौ ॥ स उग्र इति देवौघे
कथ्यते विष्णुतुष्टिदः ॥ ७ ॥ नदीनां
सागरो या दृग् द्विपदां ब्राह्मणो यथा ।
नदीनां जाङ्गवी या दृग् देवानामिव
चक्रधृक् ॥ नमस्कारेषु सर्वेषु तथै
वोग्रः प्रशस्यते । चिकोणाद्यैर्नमस्का-
रैः कृतैरेव तु भक्तितः । चतुर्धर्गं ल
भेद्भक्तानचिरादेवसाधकः ॥ नम
स्कारो महायज्ञः प्रीतिदः सर्वदा स-
दा । सर्वेषामपि देवानामन्येषामपि
भैरव ॥ योसावुग्रो नमस्कारः प्रीति
दः सततं हरेः । महामाया प्रीतिक
रः स नमस्करणोत्तमः ॥ इति काली
पुराणम् ॥

नदी

नदः । पुं । पुनर्वहे । भिद्य । शोणसि
न्धुभैरवदामोदरवह्मणुचादौ ॥ अ-
थौ ॥ निनदे ॥ नदति । णद० ।
पचाद्यच् ॥
नदनुः । पुं । मेघे ॥ सिंहे ॥ नदति ।
णदअव्यक्तेशब्दे । अनुङ् नदेश्चेति
अनुङ् ॥
नदी । स्त्री । सरिति । तरङ्गिण्याम् ।
तटिन्याम् ॥ अस्थालक्षणम् । धनुः
सहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासान्विद्यते
। न ता नदीशब्दवहा गती स्ताः प
रिकीर्तिताः इति ॥ सर्वा गुर्वी-
प्राङ्मुखी वाहिनी स्या स्त्री पश्चा
द्वाहिनी निश्चयेन । देशे देशे तद्गु-
णा सा विशेषा नैवाधत्ते गौरवला
घवच्च ॥ प्रायो मृदुवहा गुर्वी ल-
घ्व्यः शीघ्रवहाः स्मृताः । नद्यः पाषा
णसिक्ता वाहिन्यो विमलोदकाः ॥
हिमवत्प्रभवायाश्च दलं तास्वमृतो
पमम् । विन्ध्यात् प्राचीप्राच्यवाची
प्रतीची याचोदीची स्थानदी सा
क्रमेण । वातारोपं श्लेषपित्तार्त्तिलो
पं पित्तोद्रेकं पथ्यपाकचधत्ते ॥ पा
रिपाचभवा याश्च विन्ध्याख्यप्रभवा-
श्च याः । शिरोहृद्गो कुष्ठानां ता हे
तुः स्त्रीपदस्येति राजनिर्घण्टः ॥ प
चादिषु नदट् इति टित्वनिपातनात्-

नदीव

टिड्ढेतिड्ढीप् ॥ नदीनाञ्चविशेषोयः
सवराहे निरूपितः । तथामत्स्यपुरा
णादौ द्रष्टव्योवेत्तुमिच्छुभिः ॥

नदीकदम्बः । पुं । महाश्रावणिकाया
म् । मुण्ड्याम् ॥ न । नदीसमूहे ॥

नदीकान्तः । पुं । समुद्रे ॥ नद्यः कान्ता यस्य
॥ इज्जले । निचुलद्रुमे ॥ सिन्धुवारके ॥

नदीकान्ता । स्त्री । जंब्याम् ॥ काक
जङ्घीषधौ ॥ लतायाम् ॥

नदीकूलम् । न । सरित्तटे ॥ नद्याः कू
लम् ॥

नदीकूलप्रियः । पुं । अम्बुवेतसे ॥ न
दीकूलं प्रियं यस्य ॥

नदीजः । पुं । अर्जुनवृक्षे ॥ यावनाल
शरे ॥ हिज्जलवृक्षे ॥ न । स्त्रोतो
ज्जने ॥ त्रि । नद्यां जाते ॥

नदीजा । स्त्री । अग्निमन्यवृक्षे ॥

नदीतरस्थलम् । न । } घट्टे ॥ नदी
नदीतरस्थानम् । न । } भिन्नस्थाने ॥

नदीनः । पुं । वरुणे ॥ समुद्रे ॥ नदी
ना भिनः स्वामी ॥

नदीनिष्ठावः । पुं । धान्यप्रभेदे । क-
टुनिष्ठावे । कर्बुरे ॥

नदीमातृकः । त्रि । नद्यम्बुसम्पन्नव्री
हिपालितेदेशे ॥ नदी माता ऽस्य

। नद्यतश्चेतिकप् ॥

नदीवङ्कः । पुं । वङ्कुरे । वाङ्कइतिभा

ननन्दा

षा ॥ इतिशब्दमाला ॥

नदीवटः । पुं । वटीवृक्षे ॥

नदीष्णः । त्रि । नदीस्नानकुशले ॥ न
द्यांस्नाति । णाशौचे । सुपीतिकः
निनदीभ्यामितिषत्त्वम् ॥ नदीज्ञे ॥
इतिपुरुषोत्तमः ॥

नदीसरः । न । इन्द्रक्रीडासरोवरे ॥

नदीसर्जः । पुं । वीरतरौ । अर्जुन-
वृक्षे ॥

नदेयी । स्त्री । नादेय्याम् । भूमिजं-
व्याम् ॥

नदुः । त्रि । वडे ॥ उद्दृष्टे ॥ नद्यते ।
णहवन्धने । कर्मणि क्तः । नद्दोधद
तिधत्त्वम् ॥

नद्व्री । स्त्री । चर्ममयरज्जौ । बरवाया
म् ॥ नद्यते ऽनया । णह० । दात्री
तिष्ठन् ॥

नद्याम्रः । पुं । समष्टिलवृक्षे ॥

नद्यावर्त्तकः । पुं । यात्रायोगान्तरे । न-
द्यावर्त्तके ॥ यथा । स्वराशिगेबुधे
लगे सिते वा सुरवन्दिते । नद्याव
र्त्तकयोगोयं यातुरिष्टार्थसिद्धिदः ॥
अन्योपि । भूषुते स्वोद्यगे लाभे म
गकुम्भगते यमे । नद्यावर्त्तकयोगो
यं रणेशचतुष्टयानलः ॥

ननन्दा । स्त्री । नन्दिन्याम् । स्वभर्त्तृभ
गिन्याम् । ननन्द इतिभाषा ॥ न न

नन्दः

नन्दति कृतायामपिसेवायां न तुष्यति
। न नन्दयति भ्रातृजायामिति वा ।
नजिचनन्देरिति क्वम् ॥

ननान्दा । स्त्री । ननन्दायाम् ॥ न नन्द
ति नतुष्यति । ननन्दयति भ्रातृजा
यामिति वा । टुनदि० । नजिचन
न्दे रिति क्वम् रुद्रिश्चेतिकेचित् ॥
ननु । अ । विनिग्रहे ॥ अनुप्रश्ने ॥ पर
कृतौ ॥ अधिकारे ॥ संभ्रमे ॥ आ-
मन्त्रणे ॥ अनुनये ॥ प्रश्ने ॥ अनु-
ज्ञायाम् ॥ अवधारणे ॥ दुष्टोक्तौ ॥
सम्यग्वादे ॥ स्तुतौ ॥ वाक्प्रारम्भे ॥
आक्षेपे ॥ प्रच्युक्तौ ॥ उत्प्रेक्षाऽख
ङ्कारव्यञ्जके ॥ यथा । मन्ये शङ्के ध्रु
वं नूनं किंवा प्रायेऽनु वेद्मिच । न
नु ना नहि जानामि उत्प्रेक्षाव्यञ्ज
कानिचेति काव्यचन्द्रिका ॥ न नुद-
ति । नुद० । मित० डुः ॥

ननुच । अ । विरोधोक्तौ ॥ ननुच च
चेति निपातद्वयस्य समाहारद्वन्द्वः ॥
प्रश्ने ॥

नन्दः । पुं । गोपविशेषे । श्रीकृष्णस्य
पितरि ॥ नृपविशेषे । महानन्दिसु
ते । क्षत्रियवंशान्ते ॥ आनन्दे ॥ नि
धिप्रभेदे ॥ प्राग्दक्षिणद्वारगृहे ॥ वे
णुविशेषे ॥ यथा । महानन्दस्तथान
न्दो विजयोयजयस्तथा । चत्वारउत्त

नन्दनः

मावंशमातङ्गमुनिसम्पत्ताः ॥ दशा
ङ्गुलोमहानन्देनन्दएकादशाङ्गुलद-
तिसङ्गुतीतदामोदरः ॥ त्रि । सर्वा
भिरुपपत्तिभिः समृद्धे ॥ नन्दति इति
नन्दः । टुनदि० । पचाद्यच् ॥
नन्दकः । पुं । हरेः खड्गे ॥ भेके ॥ त्रि ।
हर्षके ॥ कुलपालके ॥ नन्दयति दे
वान् । टुनदि० । खुल् ॥ नन्दतात्
। आशिषिचेति वुन्वा ॥

नन्दकिः । स्त्री । पिप्पल्याम् ॥
नन्दकी । पुं । विष्णौ ॥ विद्यामयो न
न्दकाख्योऽसिरस्य । अतद्वनिठना-
वितीनिः ॥
नन्दगोपिता । स्त्री । राक्षायाम् ॥
नन्दयुः । पुं । आनन्दे । सुखे ॥ टुनदि०
। द्वितोऽयुच् ॥

नन्दनः । पुं । सुते ॥ भेके ॥ कामाख्या
यां पर्वतविशेषे ॥ षड्विंशतितमेव-
त्तरे । सुभित्तं क्षेम मारोग्यं शस्यं
भवति शोभनम् । बहुक्षीरा स्तथा
गावो नन्दनं नन्दने प्रिये ॥ न । इन्द्र
स्योद्याने । गन्धमादनमूले गन्धर्वसु
रसिद्धाप्सरोरुतोद्याने ॥ धृतिसंज्ञ
कच्छन्दः प्रभेदे ॥ यथा । नजभजरै
स्तुरेफसहितैः शिवैर्हयैर्नन्दनम् ।
यथा । तरणिमुतातरङ्गमनैः सलिल
लमान्दोलितम् मधुरिपुपादपङ्कजर

नन्दा

जःसुपूतपृथ्वीतलम् । मुरहरचिच
 चेष्टितकलाकलापसंस्मारकङ् चि
 तितलनन्दनं ब्रज सखे सुखायवृन्दा
 वनम् ॥ त्रि । हर्षके ॥ आनन्दकार
 के ॥ नन्दयति । टुनदि० । न० ल्युः ॥
 नन्दनजम् । न । हरिचन्दने ॥
 नन्दनन्दनः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ नन्दस्य न
 न्दनः ॥
 नन्दनन्दिनी । स्त्री । दुर्गायाम् ॥
 नन्दनमाला । स्त्री । श्रीकृष्णप्रीतिकृ-
 न्मालिकाविशेषे ॥
 नन्दना । स्त्री । दुहितरि ॥ इतिजटा
 धरः ॥
 नन्दन्तः । पुं । पुत्रे ॥ नन्द्यात् । टुनदि०
 । रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यःषिद्शि-
 षीति ऊच् ॥
 नन्दपालः । पुं । वरुणे ॥
 नन्दपुत्री । स्त्री । पार्वत्याम् ॥ इतिचि
 काण्डशेषः ॥
 नन्दयन्तः । चि । अर्भके ॥ नन्दयति ।
 टुनदि० । तृभूवह्निवसिभासीत्या-
 दिनाऊच्षित् ॥
 नन्दा । स्त्री । गौर्याम् ॥ नन्दते सुरलो
 केषु नन्दने वसते ऽथवा । हिमाच
 ले महापुण्ये नन्दादेवी ततःस्मृता
 ॥ संस्थाप्य नन्दिता यस्यात् तस्यान्न
 न्दा तु सा ऽभवत् । इतिचनामकार

नन्दी

णम् । संस्थाप्य ब्रह्मादिभिर्हर्मगि
 रावितिशेषः ॥ अलिङ्गरे । नाँदइ-
 तिभाषा ॥ सम्पदि ॥ तिथिविशेषे ॥
 यथा । प्रतिपदेकादशीषष्ठी नन्दा
 ज्ञेयामनादिभिः ॥ अर्कसङ्क्रमवि
 शेषे । स्थिरेजीववारेतुनन्देति संचा
 तदाविप्रवर्गःसुखीमासमेकम् ॥ न
 नन्दरि ॥ तीर्थविशेषे ॥
 नन्दात्मजः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ नन्दस्य आ
 त्मजः ॥
 नन्दात्मजा । स्त्री । दुर्गायाम् ॥
 नन्दिः । पुं । नन्दिकेश्वरे । पिनाकिनः
 प्रतीहारे ॥ पुं । न । द्यूताङ्गे ॥ आ
 नन्दे ॥ नन्दति । टुनदि० । इन् ॥
 नन्दिकः । पुं । नन्दिरुद्धे ॥
 नन्दिका । स्त्री । इन्द्रक्रीडास्थाने ॥ अ
 लिङ्गरे ॥
 नन्दिकेश्वरः । पुं । शालङ्कायने । ताण्ड
 वतालिके । शिवद्वारपाले ॥ पुराण
 विशेषे ॥
 नन्दिघोषः । पुं । अर्जुनस्यरथे ॥ वन्दि
 जनस्य घोषे ॥
 नन्दितरुः । पुं । धवद्रुमे ॥
 नन्दी । पुं । हरप्रतीहारे । गिरिशवे
 त्रिणि ॥ सत्रिविधउक्तोवह्निपुराणे ॥
 यथा । आद्यः कनकनन्दीच गिरिका
 ख्यो द्वितीयकः । सोमनन्दी तृती

नन्दीवृ

यस्तु त्रिज्येयानन्दिनखयदिति ॥ गर्ह
भण्डे ॥ वटद्रुमे ॥

नन्दिनी । स्त्री । उमायाम् ॥ गङ्गाया

म् ॥ ननान्दरि ॥ वशिष्ठधेनौ ॥ व

शिष्ठालप्रदेव्याम् ॥ व्याडिमातरि ॥

रेणुकाख्यौषधौ ॥ तीर्थविशेषे ॥

नन्दयति । टुनदि० । शिनिः । डीप् ॥

नन्दिनीतनयः । पुं । अभिधानविशेष

स्य कर्त्तरि । व्याडिमुनौ ॥

नन्दिनीसुतः । पुं । व्याडिमुनौ ॥ नन्दि

न्याः सुतः ॥

नन्दिपुराणम् । न । उपपुराणप्रभेदे ॥

नन्दिवर्द्धनः । पुं । भर्गो । शिवे ॥ पक्षा

न्ते ॥ तनये ॥ मित्रे ॥ चि । आनन्द

वर्द्धके ॥

नन्दिवृक्षः । पुं । नन्दीद्रुमे ॥ नन्दन-

म् । टुनदि० । इन् । नन्द्याः वृक्षः ॥

नन्दी । स्त्री । दुर्गायाम् ॥

नन्दीमुखी । स्त्री । पक्षिविशेषे ॥ यथा

। स्थूलाकठोरावृत्ताच्च यस्याश्चक्षूष

रिस्थिता । गुटिका चक्षुसदृशी चे

या नन्दीमुखीति सा ॥ तन्द्रायाम् ॥

इतिहेमचन्द्रः ॥

नन्दीवर्त्तः । पुं । सामुद्रमत्स्यविशेषे ॥

नन्दीवृक्षः । पुं । नन्दिवृक्षे । स्थालीवृ

क्षे । वेलिआपीपर इति प्रसिद्धे ऽश्व

त्यभेदे । कान्तलकादन्योयम् ॥ न-

नन्द्याव

नन्दीवृक्षो लघुः स्वादु स्तित्त स्तुवर

उष्णकः । कटुपाकरसोग्राही विष-

पित्तकफास्त्रनुत् ॥ अश्वत्थाकारः क्षी

रयान् स्वनामप्रसिद्धो वृक्षः इति भर

तः ॥ कोङ्कणदेशप्रसिद्धे सुगन्धिवृ-

क्षविशेषे । तूणीके । पीतके । कु

ठेरके ॥ तूत इति भाषाप्रसिद्धे वृक्ष

विशेषे । तुन्ने । कुवेरके । कान्तल

के । नन्दिवृक्षे ॥ गान्धीराख्यवृक्षे-

॥ इतिशब्दाम्बुधिः ॥ नन्दनम् । टुन

दि० । इन् । कृदिकारादिति डीप् ॥

नन्द्याः वृक्षः ॥

नन्दीशः । पुं । नन्दिनि । शिवद्वारपाले

॥ भरतोक्ततालप्रभेदे ॥

नन्दीश्वरः । पुं । महादेवे । शिवे ॥ स

दाशिवद्वारपाले ॥ नन्दीशाख्येताले

॥ यथा । गोलघुर्गो लघुः मृतस्ताले

नन्दीश्वरेमताः इति सङ्गीतदामो

दरः ॥

नन्दीसरः । न । इन्द्रसरोवरे ॥

नन्द्यावर्त्तः । पुं । पश्चिमद्वाररहितो न

न्द्यावर्त्ताह्वयस्तथेष्टुक्तलक्षणे राज

वेशप्रभेदे ॥ लक्षणांतरञ्च । द

क्षिणानुगतालिन्दवयंयत् पश्चिमा मु

खम् । पूजनीयोत्तरञ्चायं नन्द्याव

र्त्तं वदन्ति तदिति भरतधृतः साञ्जः

॥ तगरद्रुमे ॥ मत्स्यविशेषे ॥ नन्दा

नपुंस

वर्त्ताख्ये याचायोगे ॥ नन्दयतीति
नन्दी । नन्दी आवर्त्तो ऽच ॥

नपात् । चि । अरक्षके ॥ नपाति । न
पात् शचन्तः ॥

नपुंसकः । पुं । न । क्लीबे ॥ नखी न-
पुमानित्यस्य पुंसकभावो नभाडि-
त्यत्रनिपातनात् ॥ नपुंसकोभवेदि-
तिभाष्यात् पुंस्यप्ययम् ॥ अस्य खच्च
यं यथा । स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लो
मन्नः पुरुषः स्मृतः । उभयो रन्तरं
यच्च तदभावेन पुंसकमिति ॥ * ॥

नपुंसकविशेषानाह भावप्रकाशः-

। यथा । आसेक्यश्च सुगन्धश्च कु-

म्भीक श्वेर्ष्यक स्तथा । अमोसशु-

क्रा बोद्धव्या अशुक्रो भ्रूणसंज्ञकः ॥

तेषां खच्चगानि यथा । पित्रोस्तु स्व

ल्पवीर्यत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत् ।

सशुक्रं प्राश्यलभते ध्वजोन्नति मसं

शयम् ॥ यः पूतियोनौ जायेत स-

हि सौगन्धिको भवेत् । स्वेगुदे ऽत्र

क्षचर्या यः स्त्रीपुपुंशत् प्रवर्त्तते । स

कुम्भीकइतिज्ञेयो गुदयोनिस्तु सस्मृ-

तः ॥ दृष्ट्वा व्यवाय मन्येषां व्यवाये-

यः प्रवर्त्तते । ईर्ष्यकः सतु विज्ञेयो

दृष्टियोनिश्च सस्मृतः ॥ यो भार्याया

मृतौ मोहा दङ्गनेव प्रवर्त्तते । तच्च

स्त्रीचेष्टिताकारो जायते शण्ड संज्ञ

नभाः

कः ॥ इति भावप्रकाशः ॥

नप्ता । पुं । पौषे ॥ दौहित्रे ॥ नपत

न्तिपितरो ऽनेन । पत्न्यं । नसृने

दृत्त्वष्टितिसाधुः । नजः प्रकृतिभावः

पतेरच्छब्दलोपश्चनिपातनात् ॥

नप्ची । स्त्री । पौत्र्याम् ॥ दौहित्याम्

॥ न पतन्तिपितरो ऽनया नसृवत्

साधुः । कन्नेभ्योङीप् ॥

नभः । पुं । आवण्मासे ॥ ब्योम्नि ॥ न

भते । गभर्हिंसायाम् । पचाद्यच् ॥

नभःक्रान्ती । पुं । सिंहे ॥ इतिशब्द-

माला ॥

नभः प्राणः । पुं । पवने ॥ इतित्रिकाण्ड

शेषः ॥

नभःसत् । पुं । निर्जरसि । देवे ॥

नभःसरित् । स्त्री । मन्दाकिन्याम् ॥

नभःस्थितः । पुं । नरकविशेषे ॥ चि ।

आकाशस्थिते ॥

नभःसृक् । चि । अन्तरीक्षव्यापिनि ॥

नभःसृशति । सृशं । क्तिप् ॥

नभश्चक्षुः । पुं । सूर्ये ॥ इतिशब्दमाला ॥

नभश्चमसः । पुं । चन्द्रे ॥ चिचापूपे ॥

इन्द्रजाले ॥ इतिमेदिनी ॥

नभश्चरः । पुं । विहङ्गमे ॥ विद्याधरे ॥

मेघे ॥ वाते ॥ ग्रहे ॥ देवे ॥ राक्ष

से ॥ चि । व्योमचारिणि ॥

नभाः । पुं । घने । मेघे ॥ ग्रासे ॥ आ

नमस्का

नमतः । पुं । प्रक्षे ॥ धूमे ॥ मटे ॥ न
मति । शम० । भृष्टदृशीत्यादिना
ऽतच् ॥

नमनम् । न । वाङ्मनःकायप्रणिधाने
न प्रक्षीभवने ॥ वि । नमयितरि ॥
कर्त्तरिल्युट् ॥

नमयिता । वि । नमनकर्त्तरि ॥

नमः । अ । नतौ ॥ नमनम् । शमप्र
क्ष्वेशब्देच । असुम् ॥

नमसः । पुं । अनुकूले ॥ नमति । श
म० । अच्यविचमीत्यादिना ऽसच् ॥

नमसितः । वि । अर्चिते । पूजिते । कृ
तनमस्कारे ॥ नमःकृतम् । नमोव
रिषइतिनमसःक्यच् । क्तः । क्यस्त्व-
विभाषेतिवायलोपः ॥

नमस्कारः । पुं । नमस्कृतौ । करयोः-
शिरस्संयोगेन नतिकरणे । स्वापक
र्षबोधककथापारविशेषे ॥ सर्वेचापि
नमस्कुर्युःसर्वावस्थासु सर्वदेतिव्यव-
हारः । नाप्रयतायाप्रयतोऽभिवाद
येदिति शङ्खः । देवविप्रगुरुं दृष्टानन
मेद्वस्तु संभ्रमात् । सकालसूचं प्र
जति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥ ब्राह्मण-
चगुरुं दृष्टान नमेद्वोनराधमः । या
वज्जीवनपर्यन्तमशुचिर्यवनोभवेदि-
ति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ देवतायत
नं दृष्ट्वा दृष्ट्वा तु दण्डनं तथा । नम

नमस्कृ

स्कारं नकुर्याद्यः प्रायश्चित्ती भवे
न्नरः ॥ सभायां यज्ञशालायां देवता
यतनेषुच । प्रक्ष्येकन्तुनमस्कारोह
न्तिपुण्यंपुराकृतम् ॥ उपविश्य नमे
च्छूद्रो दीर्घायुर्ब्राह्मणोवदेत् । सशू
द्रो नरकंयाति ब्राह्मणोयात्यधोगति
म् ॥ * ॥ अश्वारूढमजानन्तं धाव
न्तं धनगर्वितम् । जपस्थंजलमध्यस्थं
षड्विप्रान्नाभिवादयेत् ॥ * ॥ पुष्पह
स्तोवारिहस्तस्यै लाम्यत्तोजलस्थितः
। आशीःकर्त्तानमस्कृत्ताउभयोर्नर
कंभवेदिति कर्मलोचनः ॥ * ॥ मा
तुःपितुः कनीयांसंननमेद्वयसाधि
कः । नमस्कुर्याद्गुरोःपत्नीं भ्रातृ-
जायां विमातरम् ॥ यमः । अभिवा
दयतःपूर्वमाशिषं न प्रयच्छति । य
द्दुष्कृतं भवेत्तस्य तस्माद् भागं प्रय
च्छते ॥ स्वस्तीति ब्राह्मणे व्रया दायु
ष्मानिति राजनि । वर्द्धतामिति वैश्ये
षुशूत्रेत्वारोग्यमेवचेतिशब्द कल्पद्
मेमलमासतत्त्वम् ॥ विषप्रभेदे ॥ इ
तिशब्दचन्द्रिका ॥ नमःकरणम् । कृ
ञ्० । घञ् ॥

नमस्कारी । स्त्री । खदिर्याम् । हाथा
जोडीतिख्यातौषधौ ॥ नमस्कार-
णशीला । सुपीतिगिनिः ॥

नमस्कृतिः । स्त्री । नमस्कारे ॥ नमः

नमोः	नयनो
करणम् । नमः क्रियते ऽनयावा । डुकृष्णं । स्त्रियां क्तिन् ॥ नमस्यः । चि । नमस्कारार्हे ॥ नमस्यन् । चि । कायवाङ्मनोभि नम स्सुर्वति ॥ नमस्या । स्त्री । पूजायाम् ॥ नमस्कारण म् । नमोऽवरिवश्चिञ्ङः क्यच् । अ- प्रत्ययादिच्यकारः । टाप् ॥ नमस्थितः । चि । पूजिते । अर्हिते । न मसिते ॥ नमः कृतम् । नमोऽवरिव इति नमसःक्यच् । क्तः ॥ नमितः । चि । जातनमस्कारे ॥ ना- मिते ॥ नमुचिः । पुं । शुम्भनिशुम्भाभ्यां कनि ष्ठे दैत्यविशेषे ॥ अनङ्गे । कामे ॥ नमुच्यति । मुच्लृ० । इगुपधात् कि द्वितीन् । नभ्राण्यनपादितिनञ् प्र कृत्या ॥ नमुचिद्विट् । पुं । इन्द्रे । मघोनि ॥ नमु चिद्वेष्टि । द्विष० । सत्स्वद्विषेत्यादि नाक्किप् ॥ नमुचिसूदनः । पुं । इन्द्रे । पाकशास ने ॥ नमुच्यति । मुच्लृ० । इन् । नभ्राडितिनञ् प्रकृत्या । सूदयति । षूदचरणे । न० ल्युः ॥ नमुचेर्दैत्य स्य सूदनः ॥ नमोः । पुं । सुरुपचागे ॥ इन्द्राद्ये ॥	नमोगुरुः । पुं । ब्राह्मणे । भूसुरे ॥ न मस्करणीयोगुरुः ॥ नम्या । स्त्री । काष्ठादिनिर्मितकूपादि सङ्क्रमे ॥ नम्यः । द्वि । नमस्ये ॥ नम्रः । चि । नते । नमनशीले ॥ नम ति । तच्छोलः । यम० । नमिकम्पी तिरः ॥ नम्रकः । पुं । वेतसे ॥ चि । नते ॥ नयः । पुं । नीतौ । नाये ॥ द्यूतविशे षे ॥ नैगमादिषु ॥ युक्तौ ॥ शास्त्रे ॥ चि । न्याये ॥ नेतरि ॥ नयनम् ॥ शीञ्० । वाहुलकात्परच् ॥ नयतेः कर्तरि पचाद्यच्वा ॥ नयकः । पुं । नयेकुशले ॥ आ० कन् ॥ नयन्तः । चि । नीतिज्ञे ॥ नयंजानाति ज्ञा० । कः ॥ नयद्रुट् । चि । नीतिविबुद्धकारिणि ॥ नयनम् । न । चक्षुषि । लोचने ॥ प्रा- यणे ॥ नोयते ऽनेन । शीञ्० । ल्युट् ॥ नयनाभिरामः । पुं । चन्द्रे ॥ नयनयोर भिरामः ॥ चि । प्रिये ॥ नयनी । स्त्री । कनीनिकायाम् ॥ नी यते स्वविषयो ऽनया । शीञ्० । ल्यु ट् । डीप् ॥ नयनोत्सवः । पुं । दोषे ॥ उगुत्सवे ॥

नरकः

नयनयोः उक्तवो यस्मिन् ॥

नयनोपान्तः । पुं । अपाङ्गे ॥

नयनौषधम् । न पुष्पकासीसे ॥

नयपीठो । स्त्री । द्यूताङ्गे । अष्टकाङ्गे ।

छक् इति गौडभाषा ॥

नयवर्त्म । न । पाङ्गुण्यप्रयोगे ॥ सन्धि

विग्रहयानानि संस्थाप्यासनमेव च ।

द्वैधीभावश्च विज्ञेयाः षड्गुणानीति

वेदिनाम् ॥ नयस्य वर्त्म ॥

नयविशारदः । पुं । नीतिशास्त्रज्ञे ॥

नयशास्त्री । पुं । नीतिसम्पन्ने ॥

नयानुगः । चि । नीत्यनुसारिणि ॥

नरम् । न । रामकर्पूरट्टये ॥

नरः । पुं । अजे । अच्युते । विष्णौ ॥ म

नुजे ॥ अर्जुने ॥ नरति । नृणातिवा

। नृनये । अच् ॥ परमात्मनि ॥ नर

तीतिनरः प्रोक्तः परमात्मा सनातन

इतिव्यासः ॥ शङ्खौ ॥

नरकः । पुं । भूमेर्गर्भे वराहाज्जाते दैत्य

विशेषे । भौमे ॥ पापिनां कष्टजनक

स्थानविशेषे । निरये । नारके ॥ अ

यश्च द्वाविंशद्भेदभिन्नः । यथा । रौर

वध्वान्तशीतोष्णसन्तापजमहाभ्यु-

जाः । काष्ठसूषाष्टमाहोते नरकाद्

तिविश्रुताः ॥ सूच्यास्तकास्तज्जात्य

चुरधाराम्बरीषकाः । तप्ता ऽङ्गार

महादाहसन्तापाश्चेति ये मुने ॥ भ

नरका

वन्त्यष्टौ सुवीभत्सा महाशब्दपदानु

गाः ॥ अथ नरकराजाष्टकम् । लाक्षा

प्रलेपमांसादनिहक्कासनसोच्छ्रसाः

। युग्माद्रिशाल्मलीलोहप्रदीप्तक्षु-

त्पिपासकाः ॥ कुम्भीणां निचयश्चेति

राजानः परिकीर्त्तिताः ॥ लोहस्त-

म्भोयविष्णुवस्तथा वैतरणीनदी ।

तामिस्रश्चान्धतामिस्रः कुम्भीपाकः

सरौरवः ॥ महापदानुगोवीचीरा

जराजेश्वरेश्वरा इति ॥ नरति नृणाति

वा । नृनये । कृ० वुन् ॥ पापकृद्याति न

रकं प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ॥ उदयना

चार्यास्तु नचनरकाग्येवनसन्तीति-

क्लीवत्त्वं प्रयुञ्जते तच्चमूलं मृग्यम् ॥

नरककुण्डम् । न । ब्रह्मवैवर्त्तादिषु प्र

सिद्धे षडशीति भेदभिन्ने यातनास्था

नविशेषे ॥

नरकजित् । पुं । श्रीहरौ ॥

नरकदेवता । स्त्री । निरयदेव्याम् । अ

लक्ष्म्याम् ॥

नरकस्थः । चि । निरयस्थिते ॥ नरक

स्थोपि देहं वै न पुनस्त्यक्तुमिच्छति ॥

नरकस्था । स्त्री । वैतरण्याम् ॥ नरके

तिष्ठति । छान् । सुपिस्थ इतिकः ॥

नरकान्तकः । पुं । विष्णौ ॥

नरकामयः । पुं । प्रेते ॥ नरक आम-

यो ऽस्य ॥

ॐ

नरभू

नरकीलकः । पुं । गुह्ये । गुह्यणि ॥

नरगणः । पुं । नवसु नक्षत्रविशेषे ॥

यथा । हस्तास्वातिमृगाश्विनीहरि-

गुहः पौष्णानुराधादितिश्चाक्षरो-

द्विग्विचोत्तराणि भरणी पूर्वाणि भा-

निषयम् । ज्येष्ठाश्लेषविशाखमूलवृ-

श्चावस्वमिचित्रामघाः कथ्यन्ते मुनि-

भिर्यथा क्रमवशादेवानराराक्षसाः ॥

तज्जातजने ॥ तस्यफलम् । मानुष्ये-

मृदुकर्मसङ्गतमनाः शीलान्वितो धी-

युत इति ॥ नरसमूहे ॥

नरङ्गः । पुं । वरखड्के । नाराङ्गा इति

गौड भाषा ॥ न । मेघने । श्रेफसि ॥

नरदेवः । पुं । श्रीरामचन्द्रे ॥ रात्रि ॥

नराणां देवः ॥

नरनारायणः । पुं । ऋषिकृष्णभे भग-

वतो ऽवतार विशेषे ॥

नरनारायणौ । पुं । २ । कृष्णार्जुनयोः

॥ नरनारायणसुतौ ॥

नरपतिः । पुं । राजनि ॥ नराणाम्पतिः ॥

नरपुङ्गवः । पुं । नरश्रेष्ठे ॥ नरेषु पु-

ङ्गवः ॥

नरप्रियः । पुं । नीलवृद्धे ॥ वि । नरस्य

प्रियवस्तुनि ॥

नरवाचः । पुं । मायातौ ॥

नरभूः । स्त्री । भारतवर्षे ॥ नराणांभूः ॥

नरभूमिः । स्त्री । भारतवर्षे ॥ नराणां

ॐ

नरसिं

भूमिः ॥

नरमानिका । स्त्री । } श्मश्रुयुक्तना-

नरमानिनी । स्त्री । } र्याम् ॥

नरमाता । स्त्री । मनुष्यमुण्डमाता-

याम् ॥

नरमाहिनी । स्त्री । श्मश्रुयुक्तनार्याम्

॥ इति हेमचन्द्रः ॥

नरमेधः । पुं । नरवधप्रधाने यज्ञविशे-

षे ॥ सकलौवर्जनीयः । यथोक्तं दृष्ट-

त्वारदीये । समुद्रयाचास्वीकारः क-

मण्डलविधारणम् । द्विजानामसव-

र्णासु कन्यासूपयम स्तथा ॥ देवरेण

सुतोत्पत्ति र्मधुपर्कपशोर्वधः । मां-

सादनं तथाश्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्त-

था ॥ दत्तायाश्चैव कन्यायाः पुनदानं

वरस्यच । दार्ढकाखं ब्रह्मचर्यं नरमे-

धाश्वमेधकौ ॥ महाप्रस्थानगमन-

गोमेधश्च तथामखः । इमान् धर्मान्

कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥

इति ॥

नरवाहनः । पुं । पौण्ड्रस्थे । कुवेरे ॥ न-

रोवाहनमस्य । ऋ० नक्षत्रम् ॥ वि ।

पुरुषयानविश्रिष्टे ॥

नरविषयः । पुं । राक्षसे ॥ इति चिन्ता

शुद्धशेषः ॥

नरव्याघ्रः । पुं । पुरुषोत्तमे ॥

नरसिंहः । पुं । हरौ । विष्णौ ॥ नरस्य

ॐ

नराजः

सिंहस्यच अवयवा यस्मिंस्तुल्यन्ते स
नरसिंहः ॥ सत्यं विधातुं निजभृत्य
भाषितं व्याप्तिञ्च भूतेष्वखिलेषु चा
त्मनः । अदृश्यता त्वद्भुतरूपमुद्वहन्
स्तम्भे सभायां नम्रगं नमानुषम् ॥
नरश्रेष्ठे ॥

नरस्तन्मयः । पुं । नराणां समूहे ॥ नर
करितुरगाणां स्तन्मयश्च ॥

नरहरिः । पुं । नरसिंहावतारे ॥

नराङ्गः । पुं । वरण्डे ॥ न । मेढ्रे ॥

नराचः । पुं । नराजाख्येष्टस्ते ॥ यथा ।

ध्वजेन नायकेन कुण्डलेन यदिभू-
षितं पयोधरेण पाञ्चणा शरेण धीय
याङ्कितम् । नराचवृत्त मन्त्रघोडशा-
चरं समीरितं मनीषिमण्डलीहि-
तं फणीन्द्रपिङ्गलोदितम् ॥ यथा ।
निशुम्भशुम्भचण्डमुण्डरक्तबीजघा-
तिनी लुब्धापरूपदैत्यभूषघातपञ्च
पातिनी । नवीनपीनवदुजालका
लमेघसन्निभा चिरं चरी करोतु मे
प्रियं पिनाकिवल्लभेति ॥

नराजः । पुं । घोडशाचरच्छन्दोविशेषे
॥ यथा । भुजङ्गराजभाषितं प्रकीर्ण
शास्त्रसागरे लघौगुरौ निरन्तरे स
तीक्ष्णघोडशाचरे । प्रतापतापनिर्ज-
तप्रभाकरप्रकाशहे प्रहृत्तटस्तराज
कं नराजमेव मन्महे ॥

नरेन्द्रः

नराधमः । पुं । परमार्थज्ञानहीने ऽस-
ज्जातवैराग्ये । अकृतकृत्ये पुरुषे ॥
यथा । अज्ञानोपहतोवाल्मे यौवने
वनिताहतः । शेषेकलवचिन्तार्तः कि-
ङ्करोतिनराधमइति ॥

नराधिपः । पुं । राजनि । नृपे ॥ सहि
नराणां मध्ये भगवतोविभूतिः ॥ न
राणां मधिपः । नरान् अधिपाति वा
। पा० । आतश्चोपसर्ग इतिकः ॥

नरान्तकः । पुं । राक्षसविशेषे । राव-
णात्मजे ॥

नरायणः । पुं । माधवे । विष्णौ ॥ नरा-
जयनमस्येतिविग्रहः ॥ नराणां मय-
नं यस्मात् तेननरायणः स्मृत इति-
ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥ नरस्यापत्यं वा
। नडा० फक् । संचापूर्वकत्वाद्ब्रह्मा-
भावः ॥

नरी । स्त्री । नार्याम् ॥ इतिजटाधरः ॥

नरेतिका । स्त्री । तीर्थविशेषे ॥

नरेन्द्रः । पुं । महीपाले ॥ विषवैद्ये ॥

वात्तिके ॥ एकविंशत्यक्षरावृत्ते ॥

यथा । चामररत्नरज्जुवरपरिगतवि-

प्रगणाहितशोभः पाणिविराजिपुष्प

युगविरचितकङ्कणसङ्गतगन्धः । चा-

रुसुवर्णकुण्डलयुगलकृतरोचिरखड्-

कृतवर्णः पिङ्गलपद्मगेशइति निगद

तिराजतिवृत्तनरेन्द्रः ॥ यथा । पङ्क

नर्तकी

अकोषपानपरमधुकरगीतमनोच्च-
तडागः पञ्चमनादवाद्परपरभृतका
ननसत्परभागः । वल्लभविप्रयुक्तकु
खवरतनुजीवितदानदुरन्तः किङ्कर
वाणि वलि मम सहचरि सन्निधि-
मेति वसन्तः ॥

नरोत्तमः । पुं । कृतकृच्छेपुरुषे ॥ य
था । यः स्वकात् परतोवेह जातनि
र्वेदआत्मवान् । हृदिकृत्वा हरिं गे
हात् प्रव्रजेत् स नरोत्तमः ॥ स्वका
त्स्वतएव परतःपरोपदेशाद्वाजात-
वैराग्यः ॥

नर्कुटकम् । न । नासिकायाम् ॥ इति
हेमचन्द्रः ॥

नर्तकः । पुं । केवके ॥ पोटागले ॥ चा
रणे ॥ द्विपे ॥ नटे । सर्ववेशिनि ॥
चि । ताळाद्यनुसारेणनर्तनकृति ॥
अस्यलक्षणं यथा । यादृशं नृत्यपा
चं स्याद्गीतं योज्यञ्च तादृशम् । नृ
त्यस्य धारणात् पाचं नर्तकः परि-
कोर्तितः ॥ अपिच । असम्बद्धप्रला
पीच सदाभुकुटितत्परः । हासप्र
हासचतुरा वाचालो नृत्यकोविद
इतिसङ्गीतहामोदरः ॥ नृत्यति ।
नृतीगाचविद्येपे । शिल्पिनिष्पुत्रि
तिकर्त्तरि षुन् ॥

नर्तकी । स्त्री । नासिकायाम् । गन्ध-

नर्मदा

विन् इति रामजनी इतिचभाषा ॥
करेखाम् ॥ नलिकानामसुगन्धिद्वये
॥ नृत्यति । नृती० । षुन् । पि-
त्त्वान् डीष् ॥

नर्तनम् । न । नृत्ये ॥ नृती० ।
ल्युट् ॥

नर्तितम् । चि । ताण्डविते ॥

नर्दटकम् । न । अत्यष्टिप्रभेदे ॥ त-
ल्लक्षणं यथा । यदिभवतो नजौ भज
जला गुरु नर्दटकम् । इति ॥ यथा
। ब्रजवनितासन्तलतिकाविलसन्म
धुपं मधुमथनं प्रणम्रजनवाञ्छितक
ल्पतरुम् । विभु मभिनौति कोपि-
सुकृती मुदितेन हृदा वचिरपदाव
लीघटितनर्दटकेनकविरिति ॥

नर्दनम् । न । शब्दे ॥

नर्मकीलः । पुं । भर्त्तरि । पत्न्यौ ॥ इ
तित्रिकाण्डशेषः ॥

नर्मठः । पुं । चिवुके ॥ पिङ्गे ॥ चूचु-
के ॥ परिहासके ॥ इतिशब्दः ॥

नर्मदः । पुं । केलिसचिवे ॥ चि । इष
दे ॥ नर्मददाति । डुदाञ्० । इति
वा । दे० । आतोनुपेतिकः ॥

नर्मदा । स्त्री । रेवायाम् । सोमोद्भवा
याम् । मेकलकन्यकायाम् ॥ अस्याः

स्वरणेन सर्पविषनाशोभवति । न
र्मदायै नमः प्रातर्नर्मदायै नमो निशि

नलः

॥ नमोस्तु नर्मदे तुभ्यं चाहिमां विष
सर्पत इति विष्णुपुराणम् ॥ पृक्कायाम्
॥ टाप् ॥

नर्मदाप्रभवः । पुं । तीर्थविशेषे ॥

नर्म । न । परिहासवाक्ये ॥ नरणम् ।

नृनये । मनिन् ॥

नर्मरा । स्त्री । दर्याम् ॥ भस्त्रायाम् ॥

सरलायाम् ॥ निक्कलाम् ॥ इत्यङ्कि

तोमेदिनिकरः ॥

नलः । पुं । नडे । पोटागले ॥ नलस्तु

मधुर स्तित्तः कषायः कफरक्तजित्

। उष्णो हृदस्तिथेन्यर्त्तिदाहपित्त

विसर्पजित् ॥ नृपतिविशेषे । सूर्य

वंशीयनिषधराजपुत्रे ॥ यथा । अति

थिस्तु कुशाज्जने निषधस्तस्य चात्म

जः । नलस्तु नैषधस्तस्मान्न भस्तस्मा

दजायत ॥ * ॥ वीरसेन नृपतेः पु

त्रे ॥ यथा । नलौहावेव विख्यातौ वं

शे कश्यपसम्भवे । वीरसेनस्तु तस्तद्व

नैषधस्तनराधिपः इति मात्स्ये १२

अध्यायः ॥ * ॥ चन्द्रवंशीयनिषधरा

जपुत्रे । दमयन्तीपतौ ॥ यथा । क

र्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य

च । ऋतु पर्णस्य राजर्षेः कीर्त्तनं क

लिनाशनमिति महाभारतम् ॥ पि

तृदेवे ॥ विश्वकर्मणः पुत्रे कपीश्वरे

॥ दैत्यविशेषे ॥ न । पद्मे ॥

नलिका

नलकम् । न । शाखास्त्रि । नाडीवत्
सरन्ध्रे ऽस्थिपर्वणि ॥ इति हेम-
चन्द्रः ॥

नलकिनी । स्त्री । जङ्घायाम् ॥

नलकीलः । पुं ॥ जानुनि ॥

नलकूवरः । पुं । कुवेरपुत्रे ॥ नलः कू

वरो युगन्धरो ऽस्य ॥

नलदम् । न । पुष्पारसे ॥ उन्नीरे ॥ ज

टामास्याम् ॥ इति मेदिनी ॥

नलदम्बुः । पुं । निम्बवृक्षे ॥ इति भू-

रिप्रयोगः ॥

नलदा । स्त्री । मांसाम् ॥ इति हेम-

चन्द्रः ॥

नलपट्टिका । स्त्री । तलाच्याम् । दरमा

इति गौडभाषाप्रसिद्धे कटविशेषे ॥

नलमीनः । पुं । चिलिचिममतस्ये । न

लवनचारिणि मतस्ये ॥ नलवनस्थो

मीनः नलाभो मीन इति वा ॥

नलसेतुः । पुं । रामायणप्रसिद्धे सामु

द्रे सेतौ ॥ नलेन वानरविशेषेण नि

र्मितः सेतुः ॥

नलिका । स्त्री । कण्ठनाले ॥ नाड्याम्

॥ गौडभाषया नली इति प्रसिद्धे सु

गन्धिद्रव्यभेदे । विद्रुमलताकायाम् ।

कपोतचरकायाम् । इषभोत्तरापद्ये

प्रसिद्धा सुगन्धा प्रवालाकृतिः पञ्चा

री इति पंठारी इति कचित् प्रसिद्धा

नल्यः

॥ नलिका शीतला लक्ष्मी चक्षुष्या
कफपित्तहृत् । कृच्छ्राश्वातटृष्णा
स्त्रकुष्ठकण्डूज्वरापहा ॥

नलितः । पुं । नालिता इति गौडभा
षाप्रसिद्धे शाकविशेषे ॥

नलिनः । पुं । प्राचीनामलके । पानी
आमला इति गौडभाषा ॥ सारस
पक्षिणि ॥ न । अम्बुजे । पद्मे ॥ तो-
ये ॥ नीलिकायाम् ॥ नलति । खल
गन्धे । इनन् ॥

नलिनी । स्त्री । पद्मिन्याम् । विसिन्या
म् ॥ व्योमनिम्बगायाम् ॥ कमलाकरे
॥ नारिकेलजले ॥ नलिकायाम् ॥
पद्मयुक्तदेशे ॥ नडाः सन्त्यत्र । पुष्क-
रादिभ्य इति इनिः । डलयोरैक्यम्
॥ यद्वा नखानांसमूहः । खलादिभ्य
इति इनिः ॥

नलिनीखण्डम् । न । नलिनीनांसमू
हे ॥ कमलादिभ्यः खण्डः ॥

नलिनीरुहम् । न । खण्डाले ॥

नलिनेश्वरः । पुं । विष्णौ ॥ इति चि० ॥

नली । स्त्री । मनःशिलायाम् । कुनव्या
म् ॥ नलिकायाम् । विद्रुमलताया
म् । शुषिरायाम् ॥ नलति । खल० ।
अच् । गौ० डीष् ॥

नलोत्तमः । पुं । देवनले ॥

नल्यः । पुं । किष्कुचतुश्शते । चतुःशत

नवतः

हस्तपरिमितेदेशे ॥ किष्कूणां हस्ता
नां चतुःशतम् । चतुर्गुणंशतम् ।
शा० ॥ नल्यते । खलवन्धने । उल्
वादित्वात् वः ॥ कात्त्यस्तुनल्यं हस्त
शतमित्याह ॥

नल्यवर्मगा । स्त्री । काकाङ्ग्याम् ॥
चि । नल्यपरिमितपद्मगामिनि ॥

नवः । पुं । स्तुतौ ॥ रक्तपुनर्नवायाम्
॥ चि । नये । नूतने ॥ नूयते । णुस्तु
तौ । ऋदोरप् ॥ अपूर्वे ॥

नवकारिका । स्त्री । नवोढायाम् ॥
इति शब्दमाला ॥ नवीनकर्त्र्याम् ॥
नवीने विवरणश्लोके ॥

नवकालिका । स्त्री । नवीने ॥ इति
हारावली ॥

नवखम् । न । देहे ॥ नव खानि यस्य
यस्मिन्वा ॥

नवग्रहाः । पुं । सूर्यादिनवसु ॥ ते
यथा । सूर्यश्चन्द्रो मङ्गलश्च बुधश्च
पितृहस्पतिः । शुक्रः शनैश्चरो राहुः
केतुश्चेति नवग्रहाः ॥ नवग्रहमखं
कृत्वाततः कर्मसमारभेत् । अन्यथा
फलदं पुंसां न काम्यं जायते क्वचित् ॥

नवच्छात्रः । पुं । क्रियाकारे । प्रथमम
ध्ययने प्रवृत्ते नवीने विद्यार्थिनि ॥

नवतः । पुं । करिकमले । कुथे । नम्
दाइतिभाषा ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

नवदु

नवतरः । त्रि । नव्ये ॥

नवतिः । स्त्री । सङ्ख्याविशेषे । ९० न
वै इति भाषा ॥ सङ्ख्येये ॥ नवद
शतः परिमाणमस्य । पङ्क्तिविंशति
त्रिंशच्चत्वारिंश दिव्यादिनानिपात
नात् प्रकृतेर्नवभावस्तिप्रत्ययश्च ॥

नवतिका । स्त्री । तूष्णिकायाम् ॥

नवदण्डम् । न । नृपाणां छत्रविशेषे ॥

नवदलम् । न । संवर्त्तिकायाम् । पद्म

स्वकिञ्चल्कसमीपस्थदले ॥ नवच्चत

द्वलम् ॥ सामान्यतो नूतने पत्रे ॥

नवदीधितिः । पुं । महीसुते । भौम

ग्रहे ॥ नवादीधितिर्यस्य ॥

नवदुर्गा । स्त्री । नवपत्रिकायाम् ॥ शै

लपुत्र्यादिषु ॥ यथा । प्रथमं शैलपुत्री

च द्वितीयं ब्रह्मचारिणी । तृतीयं च

न्द्रघण्टेति कुष्माण्डेति चतुर्थकम् ॥

षष्ठमं स्कन्दमातेति षष्ठं कात्यायनी

ति च । सप्तमं कालरात्रिश्च महागौ

रीतिचाष्टमम् ॥ नवमं सिद्धादाप्रो

क्ता नवदुर्गाः प्रकीर्त्तिताः । उक्तान्ये

तातिनामानि ब्रह्मणैवमहात्मना ॥

अग्निनादह्यमानस्तु शत्रुमध्येगते

रणे । विषमे दुर्गमेचैव भयार्त्ताः शर

णंगताः ॥ न तेषां जायते किञ्चिद्दुःखं

रणसङ्कटे । नापहं तस्य पश्यामि शो

कदुःखभयं नहि ॥ यैस्तु भक्त्याम्

नवनी

तानूनं तेषांसिद्धिः प्रजायते ॥ इति

मार्कण्डेयपुराणम् ॥

नवदोला । स्त्री । नवीनप्रेङ्खायाम् ॥

नवद्वारपुरम् । न । शरीरे । मनुष्यदे

हे ॥ अत्र देवोचे देवचक्षुषी देवासि

के वागेकेति शिरसि सप्त देपायूपस्था

ख्ये अधः इति नवद्वाराणि सन्ति ॥ न

वद्वाराणि यस्मिन् तत् नवद्वारम् ।

तच्च तत् पुरश्चेति विश्वः ॥

नवधा । अ । नवप्रकारे ॥ यथा । आ-

चारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थद

र्शनम् । निष्ठा वृत्ति स्तपो दानं न

वधा कुललक्षणम् ॥

नवधातवः । पुं । हेमादिनवसु ॥ यथा

। हेमतारारनागाश्च ताम्ररङ्गे च ती

क्ष्णकम् । कांस्यकं कान्तलोहश्च धा

तवो नवकीर्त्तिताः ॥

नव । त्रि । सङ्ख्याविशेषे । ९ नौ इति

भाषा ॥

नवनवत्वम् । न । नवप्रकारत्वे ॥ प्रका

रेदिर्भावः । कर्मधारयवद्भावात् सु-

पोलुक् ॥

नवनी । स्त्री । नवनीते । नौनी इति

भाषा ॥ इति पुराणम् ॥

नवनीतम् । न । नवोद्गते । ऋकृताग्नि

संयोगे मन्यजे । नौणी इति माखन

इति च भाषा ॥ नोतं यदि नवनीतं

नवनी

नीतं नीतं किमेतेन । आतपतापि
तभूमौ माधव मा धाव मा धाव ॥
नवञ्चतत् नीतञ्च । विशेषणमिति
समासः ॥ नवनीतं हितं गव्यं दृष्यं
वर्णवलात्मिकृत् । सङ्ग्राहि दातपि
त्ताहृक् चयाशीर्दितकासहृत् ॥ त-
द्वितं बालके दृष्टे विशेषादसृतं शि-
शोः ॥ * ॥ नवनीतं महिष्यास्तुवा
तश्लेषकरं गुरु । दाहपित्तश्रमहरं
मेदःगुक्त्रिवर्द्धनम् ॥ * ॥ दुग्धोद्यं
नवनीतत्तु चक्षुष्यं रक्तपित्तनुत् ।
दृष्यं बल्य मतिस्निग्धं मधुरं ग्राहि
शीतलम् ॥ * ॥ नवनीतत्तु सदस्कं
स्वादु ग्राहि हिमं लघु । मेध्यं कि-
ञ्चित् कषायाल्म मीषत्तक्रांशसङ्-
क्रमात् ॥ * ॥ सञ्चारकटुकान्त्वत्वा
च्छर्दशैः कुठकारकम् । श्लेष्मलं गुरु
मेदस्य नवनीतं चिरन्तनम् ॥ * ॥
शीतं कथ्यन्बोद्धृतं सुमधुरं वृष्यञ्च
वातापहं कासघ्नं क्रिमिनाशनं कफ-
हरं सङ्ग्राहि शूलापहम् । बल्यं पु-
ष्टिकरं दृष्टान्तिशमनं सन्तापविच्छे-
दनं चक्षुष्यं श्रमहारि तर्पणकरं द-
ध्युद्भवं पित्तजित् ॥ * ॥ एकाहाद्यु-
षितं प्रोक्तमुत्तरोत्तरगन्धदम् । अ-
रुच्यं सर्वरोगाद्यं दधिजं तद्वितनञ्चि
॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

नलफ

नदनीतकम् । न । दृते ॥
नवनीतधेनुः । स्त्री । दानार्थकृत नव
नीतमयधेनुविशेषे ॥
नवपत्रिका । स्त्री । कदल्यादिषु ॥ क-
दली दाडिमी धान्यं हरिद्रामानकं
कायुः । विल्वो ऽशोकैजयन्तीच वि-
श्लेषा नवपत्रिकेति दुर्गोत्सवतत्त्वम् ॥
नवपदम् । न । मात्रावृत्तान्तरे ॥ यथा
। प्रथममुपनयराम कलचितयमहि
गणेन सह दण्डमिति पदानि वि-
षमाणिसन्धिनु । समपदेचषट्प-
ञ्च सप्तषष्टिकलमेतदातनु । एवं
पञ्च पदानि कुरु दोहा मयेदे-
हि । भुजराजपिङ्गलभणितनवपदमे-
तदेवेहि ॥ यथा । विहर मानिनि-
मान मपहाय रमय रमय मतिश-
यितकपटकलहरति किमुविनश्यसि
यौवन मिद मतिचपल मचल न-
दीजलगति न पश्यसि । अनुभव
हरिपरिरम्भसुखमिति वक्ता वद
कोपि । मुग्धे माधव मधिसपदि कु-
रु कारुण्यमितोपीति ॥ नवपदानि
यस्मिन् तत् ॥
नवपाठकः । पुं । नवीनाध्यापके ॥ नवो-
नूतनः पाठकः । पूर्वकालैकेति स-
मासः ॥

नलफालिका । स्त्री । नवे । नये ॥ नव

नवयौ

जातरजोङ्गनायाम् । नवरजः स्त्रियाम् ॥

नववधूः । स्त्री । नूतनपरिणीतायाम् ।

नवोढायाम् । नयी बहू इतिभाषा ॥

नववध्वागमनम् । न । नूतनपरिणीतायाः प्रथमतः क्रियमाणे भर्तृगृहागमने । गौना इतिभाषा ॥

नवमः । चि । नवानाम् पूरणे ॥ तस्य पूरणेडट् ॥ डीपि नवमी ॥

नवमल्लिका । स्त्री । नवमालिकायाम् ।

नेयालि इति नेत्रोयार इतिच गौडभाषा प्रसिद्धे पुष्पे ॥

नवमल्ली । स्त्री । नवमालिकायाम् ॥

नवा स्तुत्या मल्ली ॥

नवमल्लिका । स्त्री । नवमल्लिकायाम् ।

ग्रीष्मोद्गवायाम् । ससखायाम् ।

नेवारा इति नेवारी इतिच भाषा ॥

नवा स्तुत्या मालिका ॥

नवमी । स्त्री । शुक्लकृष्णपचयोस्तिथिविशेषे । इयं चन्द्रस्य नवमकला

क्रियाह्रपा दुर्गाया स्तिथिः ॥ अस्यांजातस्यफलम् । विरोधकर्त्तुः सुजनै रगम्यः परापकारार्थमतिः कुशीलः । आचारहीनः कृपणः कठोरः प्रसूतिकाले नवमी यदि स्यादिति ॥

नवयौवना । स्त्री । युवतौ । तरुण्याम् ।

दिक्कर्माम् । अतिक्रान्तमुग्धभावाया

नवशा

म् ॥ नवयौवनं तरुण्यं स्यात् ॥

नवरत्नम् । न । नवप्रकारमणिषु ॥ यथा । मुक्तामणिकवैदूर्यगोमेदा

नवज्जविद्भूमौ । पद्मरागं मरकतं नीलञ्चेति यथा क्रमादिति तन्त्रसारः ॥ नवानां रत्नानां समाहारः ॥ * ॥

नवग्रहदोषशान्त्यै धार्याणि नवरत्नानि यथा । वैदूर्यं धारयेत्सूर्ये नीलञ्च मृगलाञ्छने । आवनेयेपिमा

णिक्यं पद्मरागं शशाङ्गजे ॥ गुरौ मुक्तां भृगौ वज्रं शनौ नीलं विदुर्बुधाः । राहौ गोमेदकं धार्यं केतौ मरकतं तथेति दीपिका ॥

नवराचम् । न । आश्विनाद्युक्तमासेषु शुक्लप्रतिपदादिनवमीपर्यन्तनवदिनकर्त्तव्ये दुर्गाव्रतविशेषे ॥ नवराचचतुष्टयमुक्तं देवीभागवते । चैत्रेऽश्विने तथा षाढे माघे कार्यो महेत्सवः । नवराचे महाराजपूजाकार्या विशेषत इति ॥ नवानां राचीणां समाहारः ॥

नवराचिकम् । न । नवराचे ॥

नववरिका । स्त्री । नवोढायाम् ॥

नववस्त्रभम् । न । दाहागुरुणि ॥ चि । नवीनप्रिये ॥

नववस्त्रम् । न । नवान्वरे । अनाहते ॥

नवशायकः । पुं । नवशाक इति गौड

नवांशः

भाषाप्रसिद्धे नवविधे गोपादिजा
तिविशेषे ॥ यथा । गोपो मालीत
यातैली तन्वी मोदकवारजी । कु
लाखः कर्मकारश्च नापितो नवशाय
काः ॥ इतिपराशरसंहिता ॥

नवश्राद्धम् । न । एकादशाहादिश्राद्धे ॥
नवसारः । पुं । न । नवसादरे ॥ तच्छु
द्रियथा । नवसारो भवेच्छुद्धश्चूर्णतो
येविपाचितः । दोषायं चैव यत्नेन भि
षग्भिर्योगसिद्धये इति सारचन्द्रिका ॥

नवसादरम् । न । नौसादर इति भा
षाप्रसिद्धे द्वये ॥ प्रतिश्यायेषु शिर
सः पीडासु नवसादरम् ॥

नवसूतिका । स्त्री । अक्षिरप्रसूतायां
धेनौ ॥ नवसूतं प्रसवो ऽस्याः । शेषा
दितिकप् । प्रक्षयस्यादितीक्ष्णम् ॥

नवा । स्त्री । नवीनायाम् ॥

नवांशः । पुं । नवमांशे । मेषादिद्वादश
लघ्नानां नवमे भागे ॥ यथा । मेषा
द्या मकराद्याश्च तुलाद्याः कर्कटाद
यः । क्रमान्नवांशा राशीनां स्वांशाव
र्गोत्तमाः स्मृताः ॥ यथा । मेषे प्रथम
नवांशे कांशो मेषस्य । द्वितीयांशो वृ
षस्य । तृतीयांशो मिथुनस्य । चतु
र्थांशः कर्कटस्य । पञ्चमांशः सिंहस्य
। षष्ठांशः कन्यायाः । सप्तमांशस्तुला
याः । अष्टमांशो वृश्चिकस्य । नवमां

नवान्न

शोधनुषः ॥ * ॥ एवं वृषे प्रथमांशो
मकरस्य । २ कुम्भस्य । ३ मीनस्य ।
४ मेषस्य । ५ वृषस्य । ६ मिथुनस्य
। ७ कर्कस्य । ८ सिंहस्य । ९ कन्या
याः ॥ * ॥ तथा मिथुने १ तुलायाः
। २ वृश्चिकस्य । ३ धनुषः । ४ मकर
स्य । ५ कुम्भस्य । ६ मीनस्य । ७ मे
षस्य । ८ वृषस्य । ९ मिथुनस्य ॥ *
॥ एवं कर्के १ कर्कस्य । २ सिंहस्य ।
३ कन्यायाः । ४ तुलायाः । ५ वृश्चि
कस्य । ६ धनुषः । ७ मकरस्य । ८
कुम्भस्य । ९ मीनस्य ॥ एवं सिंहे मे
षाद्याः ॥ कन्यायां मकराद्याः ॥ तु
लायां तुलाद्याः ॥ वृश्चिके कर्कटाद्याः
॥ एवमेव धनुषि मेषाद्याः ॥ मकरे
मकराद्याः ॥ कुम्भे तुलाद्याः ॥ मीने
कर्कटाद्याः क्रमान्नवांशाच्चेयाः ॥ उक्त
म् । मेषे नवांशा मेषाद्याः वृषे च
मकरादिकाः । मिथुने च तुलाद्याः
स्युः कर्कटे कर्कटादिका इति ॥

नवांशकः । पुं । नवांशे ॥

नवाङ्गम् । न । पाचनविशेषे ॥ यथा ।
विश्वामृताब्दभूनिम्बैः पञ्चमूली स
मन्वितैः । कृतः कषायो हन्त्या शुवा
तपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥

नवाङ्गा । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् ॥

नवान्नम् । न । नवीनाम् ॥ तन्निमि

नवोठा

सम्प्राप्ते ॥

नवापयस्था । स्त्री । नूतनायां चीरवि
दाय्याम् ॥नवाभोगः । चि । अभिनवप्रयत्ने । म-
होत्साहे ॥ नवआभोगोयत्नोयस्य ॥नवाभ्यरम् । न । अनाहते । नवीन
वस्त्रे ॥ नवभ्यतदभ्यरम् ॥नवार्चिः । पुं । अङ्गलग्रहे ॥ इति चिक्वा
यङ्ग्रेषः ॥

नवास्त्री । स्त्री । नवमासिकायाम् ॥

नवाष्टः । पुं । न । नवतिथौ । नवदिने
॥ प्रतिपत्तिथौ ॥नवीनः । चि । नव्ये । नूतने ॥ नव
एव । नवस्यकृपतनपुंस्वास्त्ययाः

बूरदेशश्च ॥

नवीयः । चि । नवतरे ॥

नवेदाः । पुं । अच्चे ॥ नवेत्ति । विदुः
अमुन् ॥

नवोठा । स्त्री । नववध्वाम् । जन्याम्

। नववरिकायाम् ॥ मुग्धानायिका
भेदे ॥ यथा । वलानीतापार्श्वं मु-खमनुमुखं नैवकुर्वते धुनानामूर्हा
नं क्षिपति वदनं चुम्बनविधौ । हृदिन्यस्तं हस्तं क्षिपति गमनारोपितम
ना नवोठा वोढारं रमयति च सन्तापयति चेति रसमञ्जरी ॥ नवानूतना
चासौ छठाविवाहिताचेति विग्रहः ॥

नष्टच

नवोद्धृतम् । न । नवनीते ॥ नवभ्यत

त् उद्धृतम् । विशेषकर्मितिस
मासः ॥नव्यः । चि । नवीने । नूतने ॥ नूयते
। एस्तुतौ । अचोयत् ॥ पुं । रक्तपु
नर्नवायाम् ॥नक् । न । नशने ॥ यश्च ॥ भावेक्षिप्
। नश्यति कर्त्तरि वाक्छिप् । घङ्गकः
यथा विधिकर्त्तयाः ॥

नशकः । पुं । काकविशेषे ॥

नशिता । चि । नाशाश्रये ॥ नशेस्तृन् ॥
नश्यत्प्रकृतिका । स्त्री । मृतवत्स्याया
म् । मृतपुत्रिकायाम् ॥नश्वरः । चि । अशाश्वते । नाशप्रतियो
गिनि ॥ नश्यति तच्छीलः । यश्च ॥
इष्टनशजिसर्त्तिभ्यः क्त्वरप् ॥ टिङ्गिति
ङीपि । नश्वरी ॥नष्टः । चि । तिरोहिते । अदर्शन
विशिष्टे ॥ नाशाश्रये ॥ नश्यति स्म ।
यश्च अदर्शने । गत्यर्थेति कर्त्तरि
क्तः ॥ भावक्तान्तादर्शनादन्वा ॥नष्टचन्द्रः । पुं । सौरभाद्रस्योभयपक्षे
चतुर्थ्यामुदिते चन्द्रे ॥ यथा । नष्ट
चन्द्रो न दृश्यश्च भाद्रमासि सिता
सिते । चतुर्थ्यामुदितो ऽशुदुःप्रति
षिहोमनीषिभिः ॥ चन्द्रस्तारापङ्क
र्यां कलङ्क मतिदुष्करम् । तस्यै द

नस्तः

दाति हेनन्दं कामतो यदि पश्यति
॥ अकामतो नरो दृष्ट्वा मन्त्रपूतं जलं
पिबेत् । तदा शुद्धो भवेत् सद्यो नि
ष्कलङ्गी महीतले ॥ सिंहः प्रसेन
मवधीत् सिंहो जाम्बवताहतः । सु
कुमारकमारोदी स्तत्र ह्येष स्यम
न्तकः ॥ इति मन्त्रेण पूतञ्च जलं सा
धुःपिवेद्भुवम् ॥ इति ब्रह्मवैवर्त्तपु
राणम् ॥

नष्टचेष्टता । स्त्री । प्रलये । शोकादि
भिर्निष्पन्दनाशे । हर्षशोकादिभिः
सकलचेष्टानाशे मूर्च्छापरपर्याये सा
त्त्विकभावे ॥ नष्टाचेष्टायस्य । तस्य
भावः । तत् ॥

नष्टाग्निः । पुं । प्रमादादिना कारणान्त
रवशेन वा त्यक्तवैतानिके । वीरह
णि ॥ नष्टोऽग्निर्यस्य ॥

नष्टाजीव्यः । त्रि । गतजीविकासाधने ॥
नष्टासिंहचर्मम् । न । लोप्ते । किञ्चित्मा
सचैरनीतद्रव्ये ॥ इति हारावली ॥

नष्टेन्दुकला । स्त्री । कुत्ताम् ॥ नष्टा
इन्दुकलायस्याम् ॥

नसा । स्त्री । नासिकायाम् ॥ इतिचि
काण्डशेषः ॥

नस्तः । पुं । नासिकायाम् ॥ इतिशब्द
माला ॥ न । नस्ये ॥ इति रत्नमाला ॥

पञ्चविधं नस्तकर्म यथा । प्रतिमर्षा

नस्या

ऽवपीडश्च नस्यं प्रथमनं तथा । शि
रोधिरेचनञ्चैव नस्तकर्मतु पञ्च-
धेति ॥

नस्ता । स्त्री । नासाकृतच्छिद्रे ॥

नस्तितः । पुं । नस्योतो । रज्जुनास्युत
नासे गवादौ । नाथावैल इति भा-
षा ॥ नसनम् । णसकौटिल्ये । तः
। नस्तं कृतमस्य । प्रातिपदिकादुत्त
र्य इतिणिच् । ततः कर्मणि क्तः ॥

नस्तोतः । पुं । नस्योते ॥ नस्यतेस्य
। णसत् कर्मणि क्तः । नस्तयाउतः ॥

नस्यम् । न । नस्ते । लावणे । नासिका
देयचूर्णादौ ॥ यथा । सिद्धार्थकवचा
दिङ्गुकरञ्जं देवदारुच । मञ्जिष्ठाचि
फला श्वेताशिरिषो रजनीद्वयम् ॥
प्रियङ्गुनिम्बचिकटुगोमूत्रेणावधर्षि
तम् । नस्यमालेपनञ्चैवस्नानमुद्
वर्त्तनं तथा ॥ अपस्मारविषोन्माद
शोषालक्ष्मीज्वरापहम् । भूतेभ्यश्च
भयं हन्तिराजदारेचशासनमितिगा
रुडे १८८ अध्यायः ॥

नस्या । स्त्री । नासिकायाम् ॥ नासार
ज्वाम् । नकेलइति नाथ इतिच भा
षा ॥ त्रि । नासिकायां भवे ॥ नासि
कायां भवा । नासिकायै हिता वा ।
शरीरावयवाद्यत् । नस्नासिकाया
यत्तस्युद्देश्येति नसादेशः ॥

ॐ ॐ ॐ

नाकः

नस्योतः । वि । नस्तिते । नासारज्जु
युक्तेष्टादौ ॥ नस्यया नासारज्जा
उतः ॥

नह । अ । प्रत्यारम्भे ॥ नच हच ॥

नहि । अ । निषेधे ॥ नह्यति । गहव
न्यने । इन् ॥

नहिकिम् । अ । निषेधे ॥

नहुषः । पुं । नागविशेषे ॥ सोमवंशभ
वेन्द्रपतिविशेषे ॥ सचपुहुरवसोज्ये
ष्ठात्मजस्यायुषस्तनय इति पुराणम् ॥

न । तगरे ॥ नह्यति । ग ह० । पुन
हिकलिभ्यउषच् ॥

नहुषाख्यम् । न । तगरपुष्पे ॥

नहुषात्मजः । पुं । ययातिनृपे ॥

ना । अ । निषेधे ॥ नह्यति । गहव
न्यने । डा ॥

नाकः । पुं । स्वर्गे ॥ अकंदुःखम् ना
ख्यत्र अकमिति नाकः । नभाण् न
पादितिनलोपाभावः ॥ को ब्रह्मा त
दभावेनाचेतिवा ॥ न । ब्रह्मलोके ॥

नाकनाथः । पुं । इन्द्रे ॥

नाकनायकः । पुं । इन्द्रे ॥

नाकनायकपुरोहितः । पुं । बृहस्पतौ ॥

नाकपृष्ठः । पुं । स्वर्गे ॥

नाकी । पुं । सुरे । देवतायाम् ॥ ना-

कः स्वर्गोत्थस्य । इनिः ॥

नाकुः । पुं । मुनिविशेषे ॥ पृथ्वीधरे ॥

ॐ ॐ ॐ

नाचवः

वल्मीके ॥ न अकति । अक० वाहु

लकादुः ॥ यदा । नम्यते भूरनेत्र ।

रुम० । फलिपाटिनमिसनिजनाडु

गुक्पटिनाकिधतश्चेत्युर्नाकिरादे-

शश्च । इकारउच्चारणार्थः ॥

नाकुलः । पुं । नकुलपुत्रे ॥ वि । नकुल

सम्बन्धिनि ॥ न । नकुलेश्वरीदेव्याः

स्थाने ॥ स्वायम्भुव्यपिनाकुले ॥

नाकुली । स्त्री । कुक्कुटीकन्दे ॥ चवि

के ॥ रास्त्रायाम् ॥ नाई इति भा-

षाप्रसिद्धे कन्दविशेषे ॥ नाकुली

तुवरा तित्ता कटुकोष्णा विनाशये

त् । भोगिष्णूतावृश्चिकाखुविषज्व

रकृमिब्रणान् ॥ यवतिक्तायाम् ॥ श्वे

तकण्टकार्याम् ॥ नकुलानामियम्

प्रियत्वात् । तस्येदमिच्छन् ॥ न आकु

लत्त्वं यया वा ॥

नाचवः । पुं । मासविशेषे ॥ सचद्विवि

धः । सप्तविंशतिनक्षत्रात्मक एकः ।

यथा । सर्वर्चपरिवर्त्तैश्चनाचवइह

चाच्यते इति ॥ सर्वनक्षत्रभुक्त्यातु

नाचत्रोभास इष्यते इतिच ॥ अस्य

प्रयोजनम् । नक्षत्रसंचालयनानि

चेद्दोर्मसेन कुर्याद्भगणात्मकेन । स

प्तविंशतिनक्षत्रात्मकेन ॥ जन्मनक्ष

त्रेशनिभौमवारयोगे मनोदुःखदा

नम् । यथोक्तं दीपिकायाम् । जन्म

ॐ ॐ ॐ

नागः

न्यर्च्य यदि स्यातां वारौ भौमशनैस्वरौ ।
 । स मासः कल्मषो नाम मनोदुःख प्र-
 दायकः ॥ इति ॥ * ॥ द्वितीयः षष्टि-
 दण्डात्मक नक्षत्र भोगकालरूपदि-
 नचिंशदात्मकः । यथोक्तं सूर्यसिद्धा-
 न्ते । नाडीषष्ट्या तु नाक्षत्र महारा-
 त्रं प्रचक्षते । तत्चिंशता भवेन् मासः ।
 सावनोर्को दयैस्तथेति ॥ अस्य प्रयो-
 जनमायुर्गणनायाम् । यथा । आयु-
 र्दायेऽमृतं प्राप्नोति नक्षत्रं षष्टिनाडि-
 कमिति ॥ त्रि । नक्षत्रसम्बन्धिनि ॥
 तस्येदमिच्छाम् ॥

नाक्षत्रिकः । पुं । नाक्षत्रमासे ॥ नक्षत्र-
 गणनेनैव नाक्षत्रिक उदाहृतः ॥ त्रि ।
 । नक्षत्रसम्बन्धिनि ॥

नाक्षत्रिकी । स्त्री । नक्षत्रदशायाम् ॥

कलौ नाक्षत्रिकी दशेति ज्योतिषम् ॥

नागः । पुं । वासुकादिपन्नगे । काश्चि-
 दे । बहुफले सर्वे । अनुयाकारे फ-
 लालङ्कृत्युक्ते सर्वे ॥ मातङ्गे । ह-
 स्तिनि ॥ क्राचरिणि ॥ तोयदे । मे-
 घे ॥ नागकेसरे ॥ पुन्नागे ॥ नागद-
 न्तके ॥ मुस्तके ॥ देहानिलप्रभेदे
 ॥ उद्गारेनाग इत्युक्तो नीलजीमूत-
 सन्निभः ॥ उत्तरस्थितः श्रेष्ठे ॥ नगे

भवः । तत्र भव इच्छाम् ॥ यद्वा । नगच्छ-
 ति इति अगः । नअगः । सुप् सुपेति ॥

नागः

स० । अनजत्वा न लोपः ॥ न ।

रङ्गे ॥ सीसके ॥ करणविशेषे ॥ अ-

त्रजातस्य फलम् । नागोद्भवो नागध-

नाभिलाषी वक्रोक्तिजालो नितरां कु-

शीलः । क्रोधाग्निस्तपितश्च्युवर्गो

भर्गो यस्यः स्यात् किल रङ्गभूमौ ॥ र-

ङ्गे सीसके च पुंलिङ्गोपीति वैद्याः ॥

अस्योत्पत्तिर्यथा । दृष्ट्वा भोगिसुतां र-

म्यां वासुकिस्तु मुमोच यत् । वी-

र्यं जातस्ततो नागः सर्वरोगापहो-

वृणाम् ॥ सीसं रङ्गगुणं ज्ञेयं विशे-

षान्मेहनाशनम् ॥ नागस्तु नागशत-

तुल्यबलं ददाति व्याधिं विनाशयति

जीवनमातनेति । वज्रं प्रदीपय-

ति कामबलं करोति मृत्पुच्छं ना-

शयति सन्नतसेवितः सः ॥ * ॥ त-

थोः पाकहीनयोर्दोषो यथा । पाके

नहीनो किल रङ्गनामौ कुष्ठानि गु-

ल्मांश्च तथा तिकष्ठान् । पाण्डुप्रमे-

हानलमान्दशेयभगन्दरादीन् कुरु-

तः प्रभुक्तौ ॥ * ॥ तयोर्मारणं यथा

। अश्वत्यचिन्वात्क्वक्षं चतुर्थ्याशेन

निःक्षिपेत् । मृत्पात्रे विद्रुतो नागो

लौहदर्याच चालितः ॥ यामैकेन भ-

वेद्गस्य तत्तुल्या स्यान्मनः शिला । का-

ञ्जिकेन स्वयंपिष्टा पचेद्दृढं पुटेन

च ॥ स्वाङ्गशीतं पुनः पिष्ट्वा शिखया

नागजी

काञ्चिकेन च । पुनः पुटेच्छरावाभ्या
मेवं षड्भिः पुटैर्मृतिः ॥ * ॥ नागः
सिन्दूरवर्णाभो म्रियते सर्वकार्यकृत्
। सति क्लमधुरो नागो मृतो भवति
भस्मसात् ॥ आयुः कीर्त्तिं वीर्यवृद्धिं
करोति सेवनात्सदा । रोगान् ह-
न्ति मृतो नागो वङ्गवङ्गकारकः ॥

नागकन्दः । पुं । हस्तिकन्दे ॥

नागकर्कः । पुं । रक्तैरण्डे ॥

नागकिञ्चल्कः । पुं । नागकेशरपुष्पे ॥

नागकुमारिका । स्त्री । गुडूच्याम् ॥

मञ्जिष्ठायाम् ॥

नागकेशरः । पुं । नागकेशरवृक्षे ॥

नागकेशरः । पुं । काञ्चनाक्षये । चाम्पे
ये । नागपुष्पे ॥ नागाख्यः केशरः ॥

नागगन्धा । स्त्री । नाकुलीकन्दे ॥

नागगर्भम् । न । सिन्दूरे ॥

नागच्छा । स्त्री । नागदन्त्याम् ॥

नागजम् । न । सिन्दूरे ॥ रङ्गे ॥ वि ।

नागजाते ॥ नागाज्जातम् । ज

नी ॥ डः ॥

नागजिह्वा । स्त्री । अनन्तमूलायाम् ॥

मनश्शिलायाम् ॥ नागानां जिह्वेव ॥

नानजिह्विका । स्त्री । नागजिह्वार्थे ॥

स्वार्थेकः ॥

नागजीवनम् । न । वङ्गे ॥ इति हेम-

चन्द्रः ॥

नागप

नागदन्तः । पुं । हस्तिदन्ते ॥ गृहान्नि
र्गतदारुणि । खूटी इति दांति या इति
च भाषा ॥

नागदन्तकः । पुं । भित्तिस्थदारुणि ।

निर्यूहे ॥ नागदन्तएव । स्वा० कः ॥

नागदन्तिका । स्त्री । वृश्चिकाल्याम् ।

विछिटी इति गौड भाषा ॥ राम

दूच्याम् ॥

नागदन्ती । स्त्री । श्रीहस्तिन्याम् । ह-

स्ति कर्णपत्रायाम् । भूरुण्डायाम् ॥

कुम्भाख्यभेषजे । नागहुलीति प्रमि

द्वैषधौ ॥

नागदमनी । स्त्री । क्षुद्रक्षुपविशेषे जम्

वाम् । दुःसहायाम् । मलघ्न्याम् ॥

नागदलोपमम् । न । पल्लवफले । पाल

सा इति भाषा ॥

नागद्रुः । पुं । सुद्याम् । समन्तदुग्धा

याम् ॥

नागद्वीपः । पुं । भारतवर्षस्थो पद्वीप

विशेषे ॥

नागनामा । पुं । सीसके ॥

नागनिर्यूहः । पुं । नागदन्तके ॥

नागपत्रा । स्त्री । नागदमन्याम् ॥

नागपत्री । स्त्री । लक्ष्मणाशोषधौ ।

नागपदः । पुं । रतिवन्धविशेषे ॥ अथ

। पादौ स्क्वन्धे तदा हस्तौ त्रिपेक्षं

भगे लघु । कामदेत् कामुको न रा

नागव

दन्धो नागपदोमतः ॥ इति रतिः ॥

नागपाशः । पुं । स्त्रीणां करणे ॥ वरुण
स्त्रायुधे ॥ ग्रन्थिविशेषे । सार्द्धदया
वर्त्तनात् नागपाश इति स्मृतः ॥
ब्रह्मग्रन्थिमथोदद्यान्नागपाश मथा
निवेत्त्यामसः ॥

नागपाशकः । पुं । रतिग्रन्थिविशेषे ।
यथा । स्वजङ्गादयमध्यस्थं हस्ता-
भ्यां धायेत् कुक्षौ । रसे निःशङ्कि-
तः कामीऽन्धोऽयं नागपाशकः ॥ इति
रतिलज्जती ॥

नागपुरम् । न । पाण्ड्यदेशेऽनेन नाम्ना
प्रतिष्ठे नगरे । उरगपुरे ॥ हस्तिना-
पुरे ॥ नङ्गपुराणोक्ते गङ्गावतरणप्र-
स्तावप्रसिद्धे देशविशेषे ॥

नागपुष्पः । पुं । पुन्नागवृक्षे ॥ नागके-
सरे ॥ नागपुष्पः कषायोष्णो रुचो
लव्णामपाचनः । स्वरकण्डूतृषाश्वा-
सच्छर्दिहृत्लासनाशनः । दौर्गन्ध्य-
कुष्ठबीर्षककफपित्तविषापहः ॥ च-
म्पके ॥

नागरुषाफला । स्त्री । कुष्माण्डाम् ॥

नागपुष्पिका । स्त्री । स्वर्णपूष्पाम् ॥

नागपुष्पी । स्त्री । मजपुष्पां खताया-
म् ॥ नागिन्याम् ॥ नागदमन्याम् ॥

नागफलः । पुं । पटोले ॥

नागवन्धुः । पुं । अश्वस्यवृक्षे ॥ नागा-

नागर

नाम्बान्धवे ॥

नागवलः । पुं । भीमसेने ॥ त्रि । हस्ति-
तुल्यपराक्रमे ॥

नागवला । स्त्री । गाङ्गेशक्याम् । गोरख-
चाकुलिवा इति गौडभाषा ॥ नागा-
नां हस्तिनां वला ॥

नागभृत् । पुं । दुण्डुसर्पे ॥ इति चिका-
ण्डशेषः ॥

नागमल्लः । पुं । ऐरावते । शक्रगजे ॥

नागमाता । स्त्री । कङ्काम् ॥ मनसादे-
व्याम् ॥ मनश्चिन्तायाम् ॥

नागमारः । पुं । केशराजे । भृङ्गराजे
॥ त्रि । हस्तिमारके ॥

नागयष्टिः । स्त्री । पुष्करिण्यादि स्थित-
काष्ठविशेषे । नागाञ्चलायाम् । रङ्ग-
काठ इति गौडभाषा । जाखन इति
भाषा ॥

नागयष्टिका । स्त्री । खातस्थकाष्ठविशे-
षे । नागाञ्चलायाम् । जाखन इति
भाषा ॥

नागरः । पुं । देवरे ॥ नागरङ्गे ॥ न ।

मुस्तके ॥ शुण्ड्याम् ॥ रतवन्धे ॥ त्रि ।

विदग्धे ॥ नगरोद्भवे ॥ नगरेभवः ।

तत्रभवद्वत्त्वम् ॥ यदा । अगं राति ।

रा० । कः । न अगरः । नकारेण सु-

सुपेति समासः ॥

नागरकः । पुं । चोरे ॥ चिचलेखका

नागरक

दिशिल्लिनि ॥ नगरे भवः । नगरा
नृक्षस्तनप्रावीण्यधोरिति बुज् ॥
रतिवन्धविशेषे । यथा । ऊरुमूले
परिस्थित्या योषिदूरुद्वयं यदि । श्री
दांधृत्वाकराभ्याश्च वन्धो नागरकोम
ल इतिरतिमञ्जरी ॥

नागरक्तम् । न । सिन्दूरे ॥ नागस्यशो
णिते ॥

नागरघनः । पुं । नागरमुस्तायान् ॥
नागरङ्गः । पुं । जम्बीरविशेषे । ऐराव
ते । नारङ्गे । नरङ्गी इति भाषाप्र-
सिद्धे फलवृक्षे ॥ नागारञ्जन्यव । र
ञ्ज० । हलश्चेति घञ् ॥ नागस्यसि
न्दूरस्येवरङ्गोऽस्येति वा ॥

नागरमुस्तकम् । न । भद्रमुस्तके ॥
नागरमुस्ता । स्त्री । मुस्ताप्रभेदे । च-
क्राङ्गायाम् । नादेय्याम् । चूडाङ्गा
याम् । नागरमेथा इति भाषा ॥
नागराजः । पुं । अनन्ते । शेषे ॥ नागा
नां राजा । राजाहः सखिभ्यष्टच् ॥
पिङ्गलनागे ॥ ऐरावते ॥

नागराक्षम् । न । शुण्ड्याम् ॥
नागरी । स्त्री । स्नुहीवृक्षे ॥ विदग्ध-
नार्याम् ॥ नागरभार्यायाम् ॥
नागरीटः । पुं । नागरीगणैः कृते मङ्गल
शब्दे ॥ घिङ्गे ॥

नागरकः । पुं । नागरङ्गे ॥

नागव

नागरेणुः । पुं । सिन्दूरे ॥
नागरेयकः । त्रि । नगर्यां भवादौ ॥ क
तव्यादित्वाट्ठकञ् ॥
नागलता । स्त्री । मेहने । शेषसि ॥
इतित्रिकाण्डशेषः ॥ ताम्बूल्याम् ॥
नागलोकः । पुं । पाताले ॥ नागानां-
लोकः ॥

नागवल्लरी । स्त्री । नागवल्याम् ॥
नागवल्लिका । स्त्री । नागवल्याम् ॥
नागवल्ली । स्त्री । ताम्बूल्याम् । पानकी
वेल इति भाषा ॥ नागलोकस्यवल्लो
। शा० ॥ इयञ्च श्रीवाटाक्षवाटादि-
नानाग्रामस्यस्थानभेदादेवभिन्ना ।
एकाग्र्ये पादेशस्य तत्त्वाविशेषान्नाना
कारं याति काये गुणे च । यथा ।
श्रीवाटीमधुरा तीक्ष्णा वातपित्त-
कफापहा । रसाद्याचरसाहत्या वि
पाके शिशिरास्पृता ॥ स्वादस्त्रवाटी
कटुकाल्लतित्ता तीक्ष्णा तथोष्णामु
खपाककर्त्री । विदाहपित्तास्रविको
पनीचविष्टम्भदा वातनिवर्हणीच ॥
सप्तमीमधुरा तीक्ष्णा कटु कृष्णाच
पाचनी । गुल्मोदराध्मानहरा रुचि
कृद्दीपनीपरा ॥ * ॥ अन्यच्च । गुहा
गरेसप्तशिराप्रसिद्धा तत्पर्यचूर्णीति
रसातिरुच्या । सुगन्धितीक्ष्णा मधु
रातिहृद्या सन्दीपनीपुंस्वकराचव-

नागवी

ल्या ॥ विरेचनीवक्रसुगन्धिकारि-
णीति ॥ * ॥ नान्नायान्सरासुती
क्षामधुरारुच्याहिमादाहनुत्पित्तो
त्रेकहरासुदीपनकरीवल्यामुखामो
दिनी । स्त्रीसौभाग्यविवर्द्धिनीमद-
करीचेयासदावल्लभागुल्माध्यानवि-
दन्धजिह्वकथितासामालवेतुस्थिता ॥
अन्ध्रपुष्कलिकानामकषायेष्णाक-
टुस्तया । मलापकर्षाकण्ठस्थपित्तह-
ृदातनाशिनी ॥ दैर्घ्यायाकटुस्त्री
क्षणाहृदादीर्घदलाचसा । कफवात
हरारुच्याकटुदीपनपाचनीतिराज-
निर्घण्टः ॥

नागवारिकः । पुं । राजकुञ्जरहस्तिपे ॥
गणस्थराजै ॥ गरुडे ॥ चित्रमेखले
। जयूरे ॥

नागवीटः । पुं । व्याकरा इतिगौडभा-
षाप्रसिद्धे । टाङ्कुरे ॥ इतिचक्राण्ड
शेषः ॥

नागवीथी । स्त्री । अश्विन्यादिनक्षत्र-
त्रयवटितग्रहस्थानत्रयान्तर्गतोत्तर-
स्थानस्थपथविशेषे ॥ यथा । सर्व
ग्रहाणां वीण्येव स्थानानि द्विजस-
त्तमाः । स्थानंजार्द्रवमध्यं तथैरा-
वतमुत्तरम् ॥ वैश्वानरंदक्षिणतोनि-
र्दिष्टमिह तत्त्वतः । तदेवमध्यमोत्त-
रदक्षिणमार्गत्रयं प्रत्येकं वीथीच-

नागान

येणविधाभिद्यते । तथाहि । त्रिभि-
स्त्रिभिरश्विन्यादिनक्षत्रैर्नागवीथी
गजवीथी ऐरावती चेत्त्युत्तरमार्गे
वीथीत्रयम् । तथा चोक्तम् । अश्वि-
नी कृत्तिकायाम्या नागवीथीतिश-
ब्दिता । इति विष्णुपुराणम् ॥ कश्य-
पापच्यविशेषे ॥

नागटच्चः । पुं । नागकेसरे ॥

नागशुण्डी । स्त्री । डङ्गरीफले ॥

नागसम्भवम् । न । सिन्दूरे ॥ नागंसी
संसम्भवाऽत्य ॥

नागसुगन्धा । स्त्री । भुजङ्गाच्याम् ॥

नागस्तोककम् । न । वत्सनाभे ॥

नागत्फोता । स्त्री । दन्त्याम् ॥ नागद-
न्त्याम् ॥

नागहनुः । पुं । नखनामगन्धद्रव्ये ॥

नागहन्ती । स्त्री । वन्ध्याकर्कोटक्याम् ॥

नागाख्यः । पुं । नागकेसरे ॥ न । हस्ति-
नापुरे ॥

नागाङ्गना । स्त्री । नागपत्न्याम् ॥ ना-

गयष्टौ ॥ इति मेदिनी ॥ द्विरदस्य

मुहुरे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

नागाञ्चला । स्त्री । नागयष्ट्याम् ॥

नागाधिपः । पुं । अनन्ते ॥ हस्तिराजे ॥

नागाननः । पुं । श्रीगणेशे ॥ नागआन-

नमस्य । समुदायशब्दा अवयवेपिव-
र्त्तन् इति नागमुखपरो नागशब्दः ॥

नाटः

नागान्तकः । पुं । गरुडे ॥ नागानाम
न्तकः ॥

नागारातिः । पुं । वन्याकर्कोटक्यान् ॥

नागालावुः । स्त्री । कुम्भतुम्ब्याम् ॥

नागाशनः । पुं । गरुडे ॥ नागान् अश्ना
ति । अश० । ल्युः ॥ नागा अशनं व
स्येति वा ॥

नागाह्वम् । न । हस्तिनापुरे ॥

नागाह्वा । स्त्री । लक्ष्मणाकन्दे ॥

नागिनी । स्त्री । नागपुष्प्याम् ॥ नाग
दन्त्याम् ॥ नागिनी रोचनी तित्ता
तीक्ष्णोष्णा कफपित्तजित् । विनिह
न्ति विषं शूलं योनिदोषवमिश्र
मीन् ॥

नागी । स्त्री । इभयोषायाम् । सूला-
यांगजयोः षति ॥ नागशब्दाज्ज्ञान
पदेति स्थोत्यर्थे ङीष् ॥

नागोदम् । न । उदरवाये ॥ इति हे
मचन्द्रः ॥

नागोदरम् । न । उदरवाये ॥ इति हा
रावली

नाचिकेतः । पुं । अनले ॥ नचिकेत
साम्राप्ते वैदिकोपाख्यानविशेषे ॥

नाचिकेतुः । पुं । अयौ ॥ इति चिकाण्ड
शेषः ॥

नाटः । पुं । नृत्ये ॥ कर्नाट इति प्र
सिद्धदेशे ॥

नाटाम्नः

नाटकः । पुं । कामाख्यायां पर्वतविशे
षे ॥ यथा । ऐशान्यानाटकेशैलेश-

ङ्करस्य महाश्रमम् । निच्यं वसति त
वेशस्तदधीनातुपार्वतीति कालिका
पुराणम् ॥

नाटकन् । न । लहारूपके । गद्यपद्यप्रा
कृतभाषामये ग्रन्थविशेषे ॥ देवता
दर्शनान्तश्च कर्त्तव्यं नाटकं वृधैः ।
राजर्षिदर्शनान्तं वातेपि देवैः समा
मताः ॥ वि । नर्तके ॥ नाटयति ।
नाटेर्बुल् ॥

नाटकशैलः । पुं । अद्रिविशेषे ॥ यथा ।
अस्ति नाटकशैले तु सरोजानसं-
क्षिप्तम् । यत्र सार्धं शैलपुत्र्याजल
क्रीडां सदाहरः ॥ कुरुते नरशाद
ल स्वर्णपङ्कजशोभिते । तस्य पश्चान्
मध्यपर्वभागे भयस्रसरित्त्रयम् ॥ अ
वतीर्णं प्रयात्येव दक्षिणं सागरं प्रति
। इति कालिका पुराणे ८२ अध्यायः ॥

नाटकसन्धिः । पुं । मुखप्रतिमुखगर्भाव
मर्शनिर्वहणाख्यपञ्चभेदभिन्ने ॥ य
था । मुखं प्रतिमुखं चैव गर्भोऽभिर्मर्श
एव च । तथा निर्वहणश्चेति नाटके
पञ्चसन्धय इति ॥

नाटकीयम् । न । नाटकवर्ण्ये ॥ नाट
के भवम् । वृद्धाच्छः ॥

नाटाम्नः । पुं । तरम्बुजे । लतापनसे ॥

नाट्यध

नाटारः । पुं । नटनये ॥ नटस्या प

त्यम् । आरादुही वामिच्छारक् ॥

नाटिका । स्त्री । नाटकविशेषे ॥

नाटेशः । पुं । नट्याग्रपत्ये ॥

नाटेशः । पुं । नटोभुवे ॥ इति हेम
चन्द्रः ॥

नाट्यम् । न । तैर्यधिके । नट्यगीत
वाद्यत्मके ॥ लास्ये । नर्त्तने ॥ वाक्या
र्थभिनये ॥ नटस्य दम् । कृदो गौ
क्विकेति श्यः ॥ यो यस्य दयितो भा
वः स तं नाट्ये निरीक्षते । अतः सर्व
मनोहारि नाट्यं कस्य नरञ्जकम् ॥
अस्योत्पत्तिर्यथा । इदानीं श्रूयते ब्र
ह्माश्रमेणाभ्यर्चितः पुरा । चकारा
कृष्य वेदेभ्यो नाट्यवेदन्तु पञ्चमम्
॥ उपवेदोऽथ वेदश्च चत्वारः कथि
ताः स्मृतौ । तत्रोपवेदो गान्धर्वः । शि
वेनोक्तः स्वयम्भुवे ॥ तेनापि भरतः
देवकसेनमर्त्ये प्रचारितः । शिवोक्त
वानिमदत्तः कृत्स्नादस्य प्रयोजका
इति सङ्गीतदामोदः ॥ नटानाङ्
कर्म । षड् ॥

नाट्यधर्मिका । स्त्री । दर्शनार्थं शब्दो
क्तनाट्ये ॥ यथा । गीतवाद्यनृत्यच
यं नाट्यं तैर्यधिकञ्चतत् । सङ्गीतं
प्रवणार्थं स्थिन् शब्दोक्तेनाट्यधर्मि
केति हेमचन्द्रः ॥

नाट्योक्तिः

नाट्यप्रियः । पुं । शिवे ॥

नाट्यशाला । स्त्री । प्रासादद्वारसमी
पगृहे । नाट्यमण्डप इति भाषा ॥ य
था । नाट्यशालाव कर्त्तव्याद्वारदे
शसमाश्रयेति गरुडपुराणम् ॥

नाट्यालङ्कारः । पुं । सङ्गीतप्रसिद्धे अ
ष्टषष्टिप्रकारे नाट्यभूषणहेतौ ॥ स
च प्रकारः सङ्गीतदामोदरादिभ्यो ज्ञा
तव्यः ॥

नाट्योक्तिः । स्त्री । नाटकविषयक-
वचसि ॥ नाट्योक्तिः ॥ सायथा ।
आर्येति त्राहणे । महाराजेति च-
त्रिये । हलेति सख्यौ । हण्डे इति नो
चे । हण्डे इति चैव्याम् । आर्यपुत्रेति
स्वामिनि ॥ राष्ट्रियेति राजश्याले ।
हं ह्ये इति समाने । देवेति राजनि ।
भट्टेति सार्वभौमे । आवुक्तेति भगिनी
पतौ । अज्जुका इति गणिकायाम् ।
भाव इति विदुषि । आवुक इति जन
के । पुराजोभर्तृदारक इति च कु
सारे । देवोभर्तृदारक इति च राजनि
। भर्तृदारिकेति राजसुतायाम् । दे
वी इति कृताभिषेकायां नृपस्त्रियाम्
। भट्टिनी इति इतरासुराशोषु । अत्र
ह्यष्टमि च वध्योक्तौ । अन्तेति मा
तरि । बाहूः इति वाचायाम् । मारि
इति आर्ये । अन्तिकेति ज्येष्ठार्यां भ

नाडी

गिन्याम् । निर्वहणमितिनिष्ठायाम्

॥ इत्यमरः ॥

नाडिः । स्त्री । नाड्याम् ॥

नाडिकम् । न । कालशके ॥ इतिभा

वप्रकाशः ॥

नाडिका । स्त्री । घटिकायाम् । घडी

इतिभाषा ॥

नाडिकेलः । पुं । नारिकेले ॥

नाडिचीरम् । न । निर्वेष्टने । नली इ

तिगौडभाषा ॥ इतिहारावली ॥

नाडिन्ध्रः । पुं । स्वर्णकारे ॥ नाडी-

वंशनली धरति । ध्वाशब्दादिसं-

योगयोः । नाडीमुष्णोश्चेतिकर्त्त

रिखश् । पाघेतिधमादेशः । खिच्य

नय्यस्येतिह्रस्वः ॥

नाडिन्ध्रः । पुं । नाडीपानकर्त्तरि ॥

नाडीधयति । घेट् । नाडीमुष्णो

श्चेतिखश् । ह्रस्वः ॥

नाडिपत्रम् । न । नाडीचशके ॥

नाडी । स्त्री । शिरायाम् ॥ तत्रकायना

डीत्रिविधा । तत्रैकात्रायुवहा । अन्या

मूत्रविडस्थिरसवाहिनी । अपरा आ

हारवाहिनीतिकश्चिद्भरतः ॥ * ॥

अथनाडीक्रमः । सार्द्धत्रिकोऽनाड्यो

हिस्थूलाः स्रज्ज्याश्चदेहिनाम् । ना

भिकन्दनिवद्धास्तास्तिर्यगूर्ध्वमधः स्थि

ताः ॥ दिसप्ततिः सप्तस्वन्तु तासांस्तु

नाडी

लाः प्रकीर्तिताः । देहे धमन्योधन्या

स्ताः पञ्चेन्द्रियगुणावहाः ॥ तासाञ्च

हृत्क्षुशिराणि शतानिसप्तस्युक्ता

नियैरसकृदन्तरसंवहद्भिः । आप्या

यते वपुरिदं हिन्दुणा समीषा म

मः स्ववद्भिर्वसिन्मुशतैः समुद्रः ॥

आपादतः प्रततगात्र मशेषमेषा म

मस्तकादपिच नाभिपुरःस्थितेन ।

एतन्मृदद्गदवचर्मचयेन नृकायं न्व

णामिह शिराशतसप्तकेन ॥ * ॥ स

प्तशतानां मध्येचतुरधिकाविंशतिः

स्फुटास्तासाम् । एकापरीक्षणीया

दक्षिणकरचरणविन्यस्ता ॥ चतुर

धिकेऽन्तदुक्तम् । तिर्यक्कूर्मोदेहि

नां नाभिदेशे वामे वक्त्रे तस्यपु-

च्छ्रयाथे । ऊर्ध्वभागेहस्तपादैः च

वामौ तस्याधस्तात् संस्थितौ दक्षि-

णौतौ ॥ वक्त्रे नाडीद्वयंतस्यपुच्छे

नाडीद्वयंतथा । पञ्चपञ्चकरे पादे-

वामदक्षिणभागयोः ॥ तासां मध्ये

एकेति । एकस्या एव पादादूर्ध्वगम

नात् दक्षिणेति प्राधान्ये पुरुषाश्रया

। दुक्तम् । वामे भागे स्त्रियायोज्यो

नाडी पुंसस्तु दक्षिणे । इतिप्रोक्तो

भयादेविसर्वदेहेषुदेहिनाम् ॥ * ॥

नपुंसकस्यतुस्त्रीपुंसयो रन्यतराका

रप्रकटता मपेक्ष्य परीक्षा । साम्य-

नाडी

नूनस्यादेव । कृत्रिमस्यतु प्रकृतिस्थ
ता । चरयेति वामस्यतु दक्षिण
न्यपश्चात् पार्श्वस्था । दक्षिणस्यतु
वामग्रन्यपश्चात् पार्श्वस्थैव सदुपदे
शात् । करस्थातु वक्ष्यते ॥ * ॥ प
रीक्षाप्रकारमाह । सव्येन रोग
धृतिर्कूर्परभागभाजा पीड्याथ दक्षि
णकराङ्गुलिकाचयेण । अङ्गुष्ठमूलम
धि पश्चिमभागमध्ये नाडीं प्रभञ्ज
नगतिं सततं परीक्षेत् ॥ सव्येन क
रेण । रोगधृतिर्गदधारण मिच्छा
पीडने हेतुः । रोगाणां वातादि पि
शुनवायूनां धारणं यथा स्यात् तथा
पीड्येति कश्चित् । भागइति समुदि
तकफोणिपरम् भाजेति परीक्षा
कालेपि तत्र हस्तस्थितये । आपी
त्येत्थान् नाडीम् एतच्चापीडनं वा
तादि पैर्वापथ्याय बोधनाय । अथे
त्या पीडनानन्तरम् नतु परीक्षा
कालेऽप्यपीडनस्थितिः । दक्षिणेति
प्रायिकम् स्वपरीक्षाया मन्यथात्वा
त् । एषेति योग्यतया तर्जनीमध्य
मानामिकाग्रहणम् । पश्चिमेत्य
ङ्गुष्ठस्याधोभागः । मूलेति तदुक्तम् ।
अङ्गुष्ठस्यतु मूलेया धमनी जीवसा
क्षिणी । तस्या गतिवशाद् विद्यात् सु
खं दुःखञ्च देहिनाम् ॥ प्रभञ्जनग

नाडी

तिर्यचेति नाड्यन्तरनिरासः । सतत
मित सुस्थतादशायामपि । तदुक्त
म् । भाविरोगाभिबोधाय सुस्थनाडी
परीक्षणमिति ॥ * ॥ परीक्षणीय
माह । वातं पित्तं कफं दण्डं सन्निपा
तं तथैवच । साध्या साध्यविवेकञ्च
सर्वं नाडी प्रकाशयेत् ॥ सन्निपात
मिति सामान्यतः । साध्यासाध्यमि
ति विशेषतश्चेत्त्यर्थः । सर्वमिच्छेत्
दन्यच्चरोगादिक मिच्छुपसंहारः ॥
इति नाडीप्रकाशे प्रथमोद्योतः ॥ * ॥
अथ नाडीज्ञानसमय माह । प्रातः
कृतसमाचारः कृताचारपरिग्रहम्
। सुखासीनः सुखासीनं परीक्षार्थं
मुपाचरेत् ॥ प्रातरिति प्रायिकम् म
थ्याङ्गे उष्णता इत्युक्तेः ॥ * ॥ नि
षिद्रुकालमाह । सद्यः स्नातस्य भुक्त
स्य क्षुत्तृष्णातपसेविनः । व्याया
माक्रान्तदेहस्य सम्यङ् नाडीन दुध्य
ते ॥ तैलाभ्यङ्गे च सुप्ते च तथा च भो
जनान्तरे । तथा ज्ञायते नाडी य
था दुर्गतरा नदी ॥ सुप्ते निद्राकाले
। भोजनान्तरे भोजनमध्ये भोजना
वसानमात्रे च । वातमूर्च्छादिक्षणि
करोगे नायं विधिः ॥ * ॥ अथ वाता
दिस्वभावक्रममाह । आदौ च वहते
वातो मध्ये पित्तं तथैवच । अन्ते च

नाडी

वहते श्लेष्मा नाडिकाचयलक्षणम्
 ॥ आदाविति । कफोणिपीडितद्विती
 यक्षणे । ननु तर्जनीनिवेशस्थलेस्था
 नभेदस्य कुचाप्यवच्यमाणत्वात् ॥ *
 ॥ सुस्थताज्ञानार्थं माह । भूलताग
 मनप्राया स्वच्छा । स्वास्थ्यमयी शिरा ।
 । प्रायेति बाहुल्येन । स्वच्छा परितो
 जाड्यरहिता । स्वास्थ्यमयी सुस्थता
 व्यञ्जिकाच । तथा । प्रातःस्निग्धमयी
 नाडी मध्याह्ने चोष्णतान्विता । सा
 याह्ने धावमानाच चिराद्दोगविर्वर्जि
 ता ॥ चिरादिति । अतीतानागतयो
 र्वयोरप्युक्तिः पथ्याशितानामेव ॥ *
 ॥ वातादोनां क्रमेण गति माह ।
 वाताद् वक्रगता नाडी चपला पित्त
 वाहिनी । स्थिरा श्लेष्मवती चेयामि
 श्रिते मिश्रिता भवेत् ॥ वक्रेति ।
 वायोस्तिर्यग्गमनात् तिरोवहन्ती
 ति । एवं तत्प्रकोपादिना वार्त्तादि
 गतिरपि ज्ञातया । चपलेति । वक्रे
 रुर्द्ध्वज्वलनादूर्द्ध्वचञ्चला । स्थिरेति
 जलस्थनीचगमनादनुल्लव्या । मिश्रि
 तेमिश्रितचिह्नाभवति । तेन द्विदो
 षजे उभयचिह्ना । सर्वजे सर्वचिह्नेति ।
 चपलतास्थिरतयोः समयभेदेनावि
 रोधः ॥ * ॥ उक्तवक्रादिसामान्यस्य
 विशेष माह । सर्पजलौकादि गतिं व

नाडी

दन्तिविविधाः प्रभञ्जनेन नाडीम् । पि
 त्ते च काकलावकभेकादि गतिं विदुः
 सुधियः ॥ राजहंसमयूराणां पारा
 वतकपोतयोः । कुक्कुटादिगतिं धत्ते
 धमनो कफसंरता ॥ आदिना वाते
 वृश्चिकगति दीलायिता । आदि श
 व्देन पित्ते कलिङ्गकलविह्नादिगतिः
 । कफे गजवराङ्गनादिगतिः ॥ * ॥ इ
 न्दजलापि क्रमेणैव भेदानाह । सु-
 हुः सर्पगतिं नाडीं भुहुर्भेकगतिं त
 था । वातमिश्रद्वयोद्भूतां प्रवदन्ति वि
 चक्षणाः ॥ भुजगादिगतिश्चैव राज
 हंसगतिं धराम् । वातश्लेष्मसमुद्भूतां
 भाषन्ते तद्विदो जनाः ॥ मण्डूकादि
 गतिं नाडीं मयूरादिगतिं तथा । पि
 त्तश्लेष्मसमुद्भूतां प्रवदन्ति महा-
 धियः ॥ * ॥ त्रिदोषजा मण्याह । उ
 रगादिलावकादिहंसादीनाञ्च विभ्र
 ती गमनम् । वातादीनाञ्च समं ध
 मनीसमन्व माधत्ते ॥ सममिति-
 न्यूनाधिकता निरासः । क्रमगत्यातु
 नासाध्यत्वम् । तथा । लावतिचिरि
 वार्त्ताक्रममनं सञ्जिघाततः । कदाचि
 न्मन्दगा नाडी कदाचिच् छीघ्रगा भ
 वेत् ॥ त्रिदोषप्रभवे रोगे विज्ञेया
 हि भिषग्वरैः । पित्तक्रमतया कृ-
 च्छसाध्यत्वमसाध्यत्वञ्च ॥ * ॥ सा

नाडी

मान्वतः सुखसाध्यत्वं माहः । यदा
यं धातुं मामोति तदा नाडी तथा
गतिः । तथाहि सुखसाध्यत्वं नाडी
ज्ञानेन बुध्यते ॥ अयमर्थः । अपरा
क्षादौ नाडी वातोत्पत्त्या प्रथमं वा
तगत्यैव वहति ततो यथायथं पि
त्तादिगत्या नतु पित्तात्पत्त्यात्वे वा
तादिगत्या तदासुखसाध्यत्वं व्यति
रेकेण व्यतिररेः । तदुक्तं मन्यैः । ना
डी यथाकाशगतिं स्वयाणां प्रकोपशा
ल्यादिभिरेव भूयः ॥ * ॥ अथासध्य
रूपमाह । मन्दं मन्दं शिथिलं शिथिलं
व्याकुलं व्याकुलं वाहित्वा हिक्त्वा वह
ति धमनीयाति नाशश्च सूक्ष्मा । नि
त्यं स्थानात् स्वलति पुनरप्यङ्गुलिं सं
स्पृशेद्वाभावैरेवं बहुविधविधैः सन्नि
पाता दसाध्या ॥ मन्दं मन्दं मुहुरनु
मुहुरमप्रवरमिति यावत् । शिथिले
गतिं स्वलद्वृत्तिरूपम् । व्याकुलेति च
स्तवदितस्तलः । वाशब्दः समुच्चये ।
स्थित्वास्थित्वा च्यावृत्त्या च तद्रूपैव ग
तिः । नाशमदर्शनम् । गच्छति कदा
चिन्ता डीस्पन्दोपिनसम्भाव्यत इत्य
र्थः । सूक्ष्मेति यदि लभ्यते तदा तद्यै
वानिच्छं प्रायः स्थानमङ्गुष्ठमूलतस्तदा
तु स्वलति कदापि तत्र न स्पन्दतद्व
त्यर्थः । तदुक्तम् । इति च स्थानवि

नाडी

द्युतेति किञ्चित्स्फुरतीति कुचा
पि । पुनरपीति कियदिलम्बेन अ
ङ्गुली मङ्गुलीमूलमेवमित्येवं रूपै
र्बहुभिर्भावैर्धर्मैः । उक्तञ्चान्यत्र ।
महातापेपिशीतत्वं शीतत्वे तापि
ताशिरा । नानाविधगतिर्यस्य सस्य
न्यूनसंशयः ॥ महेत्याशयाकृष्टपि
त्तादिकृततापनिरासः । शीतत्वद्व
त्यचापि महेति सम्बध्यते । तथा ।
विदोषे स्पन्दते नाडीस्य च्युत्कालेपि
निश्चला । निश्चला स्पन्दसामान्याभा
ववती । अतीसारादौ हस्तपादादि
स्वेदादिना स्पन्दोपपन्नः ॥ तथा
। पूर्वपित्तगतिं प्रभञ्जनगतिं श्लेष्मा
ण्माविभर्ती सन्तानभ्रमणं मुहुर्वि
दधतीं चक्राधिकृष्टाभिध । तीव्रत्वं
दधतीं कलापिगतिकां सूक्ष्मत्वमा
तन्वतीं नो साध्यां धमनीं वदन्ति
सुधियो नाडीगतिज्ञानिनः ॥ अय
मर्थः । पूर्वमितिक्रमविपर्यये पित्ता
दिगतिमतीं वारंवारमेवंक्रमेण च
क्रोपरिश्वास्यमाणामिव । तथातीव्र
त्वमतिशयवेगम् एवञ्च कदाचिन्म
यूरवद्गमनाम् । तथोत्तरोत्तरं कृ
शता मापादयन्तीति विशिष्टो हेतुः
। तथाचान्यत्र । याच्युच्चाच स्थिरा
च्यन्तायाचेयं मांसवाहिनी । याच

नाडी

सूक्ष्माच वक्राच तामसाधां वि
दुर्बुधाः ॥ अच्युवा सहजतोप्युच
तरा पृथग्विज्ञतावा । कदाचिदिति
स्थिरा प्रणिधानेनैव गम्यमानस्यन्दा
च । मांसवाहिनी मांसाहारइव ग
तिमतीक्ष्णगुडप्रायेति । तदुक्तम् ।
मांसेन खगुडाकृतिः । मांसेनसमं
वहतीति नयुक्तं तद्रूपपरिचापकप्र
कारस्थानुक्तत्वात् । इयमपिविशिष्ट
बोधनाय । याचसूक्ष्माचवक्राचेति
पृथग्विषयाक्यान्तरमिति ॥ * ॥ असा
ध्यत्वापवादमाह । भारप्रवाहमूर्च्छा
भयशोकप्रमुखकारणाद्नाडी । समू
र्च्छितापिगाढं पुनरपिसाजीवितं ध
क्ते ॥ चिरतरवह्नुलभारोदहनेनवा
विषवेगधारावाहिरुधिरदर्शनादिज
नितमूर्च्छयावा राक्षसादिसन्दर्शना
दिभयेनवा पुचादिविरहजनितशो
कातिरेकेणवा समूर्च्छितापि अति
निस्पन्दापि । गाढमिति सुतरां का
श्यादियोगेपीत्यर्थः । पुनरितिसा
ध्यतां यातीत्यर्थः । भावानां रच्या
दीनां प्रवाहइति न युक्तम् भयशो
कयोः पृथग्विधानात् । प्रमुखेत्यने
न हेत्वन्तराभिधानम् । तदुक्तम् ।
पतितः सन्धितो भेदी नष्टशुक्रस
योनरः । शम्यते विस्मयस्तस्य न कि

नाडी

ञ्चिन्मृत्त्युकारणम् ॥ पतित उच्चादि
तः सन्धितोऽस्यादिसन्धानेन सन्धि
तः । भेदी अतीसारवान् । नष्टशु
क्रो यक्ष्मादिनातिरमणेनवा पुनरुच
यवान् । विस्मयोऽसाध्यत्वानुमान
शम्यति नावतरति । कारणं प्रागुक्तं
तत्तदेव । अन्यत्रापि । तथाभूताभि
षङ्गेपि विदोषवदुपस्थिता । सन्धाद्वा
वहते नाडी तथाच न क्रमंगता ॥
अपमृत्त्युर्नरोगाद्वा नाडी तत्सन्धि
यतवत् । भूताभिषङ्गे तथा भूतसामा
न्याभिषङ्गेच देवजुष्टादौ नाडी स
न्निपातधर्माशालिनी उपस्थिता । आ
याततएव भवति नतु तत् फलप्रदम् ।
भेदमाह । समेति । वातपित्तकफ
स्वभावक्रमवती तथाक्रमं व्यतिक्रमं
नगता । तस्यादेव अपमृत्त्युः अपमृ
तो मृत्त्यु र्यस्याः सा तथा । परमा
र्थतः सन्निपातवदपि सन्निपातजन्मा
न स्यादिति । तदुक्तम् । स्वस्थानही
ने शोकेच हिमाक्रान्तेच निर्गदाः ।
भवन्ति निश्चला नाड्यो न किञ्चित्
तत्र दूषणमिति ॥ स्वस्थानहीन
उच्चादितः पतने । अङ्गुष्ठमूलत ए
रण इति नुत्यार्थः । निर्गदा इत्य
सङ्गतिः निर्गदा अपि निश्चला भव
न्ति । दूषणमसाध्यत्वमनः । अन्ये

नाडी

त्वाहुः । स्तेकं वातकफं जुष्टं पित्तं
वहति दाहणम् । पित्तस्थानं विजा
नीयात् भेषजं तस्य कारयेदिति ॥
अयमर्थः । वातकफाभ्यां नाडी कि
ञ्चिद्वहति दुष्टं क्षीणत्वाधिकत्वाभ्या
मपि विशेषा दुस्त्वणं पित्तं विष-
मवेगेन वहति तदातत् प्रतीका
रार्थं भेषजं कुर्यात् । अमाद्यता-
न स्यादिति यावत् । अत्रकश्चित्
। स्वस्थानच्यवनं यावद्धमन्या नोप
जायते । तावच्चिकित्सासत्त्वेपि नासा
ध्यत्वमिति स्थितिरिति ॥ तच्च प्रायि
कं बहुधा व्यभिचारदर्शनात् । हन्ति
अस्थानविच्युतेत्यत्र चकारस्यो-
गव्यवच्छेदकत्वं मिथ्यर्थः ॥ * ॥ प्र
सङ्गात् कालनिर्णयमाह । भूयता
भुजगाकारा नाडी देहस्य सङ्क्रमा
त् । विशीर्णा क्षीणतां याति भासा
न्ने मरणं भवेत् ॥ कदाचित् मही
कृतावत् कृशा तद्गतिरित्यदतिमहण
वक्रगमनाच्च । कदाचित् सर्पवत् प
रिपुष्टा तद्गतिरित्यदतिमहण
नाचेति वैशिष्ट्येन सुखदशातो भे
दः । इत्यत्र कदाचिद्वहति मति
कृशताच्च यदागच्छति । देहेति दे
हक्रम मपेक्ष्य तेन देहेऽपि यदा स्थू
लः शोशादिना कदाचिच्च कृशः स्या

नाडी

त् तदाद्वितीयेमासिमिश्रत इति ।
तथा । चणाद् गच्छति वेगेन शान्त
तां लभते चणात् । सप्ताहान् मर-
णं तस्य यद्यङ्गेशोऽथ वर्जितः ॥ चणा
दिति द्रुतं नतु कदाचिद्वहति । शान्त
ता मनुपलभ्यमानत्वं । शोथेति
तन्मात्रसम्बन्धे तु ना चिरं मरणाद्य
चिरमेवेत्यर्थः । तथा । हिमवद् वि
शदा नाडी ज्वरदाहेन तापिनाम् ।
त्रिदोषस्पर्शभजतां तदा मृच्छुर्दि
नययात् ॥ यदानिरन्तरं ज्वरदाह
तापौ शैत्यञ्च नाद्याः । त्रिदोषेति
सन्निपातश्च सत्त्वं एव भवति । त
दा । निरीच्यादक्षिणे पादे तदा चै
वाविशेषतः । मुखे नाडी बहेन्नित्यं
ततस्तु दिनतुर्यकम् ॥ गतिन्तु भ्रमर
स्यैव बहेदेकदिनेनतु । कन्देन स्पन्द
ते नित्यं पुनर्लङ्गति चाङ्गुलौ ॥ म
ध्ये द्वादशयामानां मृच्छुर्भवति नि
श्चितम् ॥ दक्षिण इति पुंसः । खि-
यास्तु वाम एव । तथेति करस्यैव वि
शेषतो विशेषज्ञानार्थम् । यदि चो
भयनाद्यपि मुखेपुरे भागे नित्यं स
दा वहति तदा दिनचतुष्टयं प्राप्य
भ्रमरस्य परिभ्रमणरूप गमन मि
व मुख एव यदि वहति तदैकदिनेन
। कन्दे मूले स्पन्दनस्याः कदाचिन्

नाडी

न स्पन्दते स्वल्पं स्पन्दत इति सम्भा-
 व्यते । निश्चयं प्रायः पुनश्चाङ्गुलौ तन्मू-
 ले कदापि लगति तदा तस्यादार-
 भ्य द्वादशप्रहरमध्यखण्डं मृत्त्युरि-
 ति । तथा । स्थित्वा नाडी मुखे य-
 स्य विद्युद् द्योति रिवेच्यते । दिनैकं
 जीवितं तस्य द्वितीये प्रियते भुवम्
 ॥ स्थित्वेत्या वृत्त्या स्थित्वा स्थित्वा
 विद्युत् स्फुरणमिव लक्ष्यते द्वितीय
 इत्यष्टप्रहरादुर्द्ध्वं मित्यर्थः । तथा
 । स्वस्थानविद्युता नाडी यदा वह-
 ति वा नत्रा । ज्वालाच हृदये तीव्रा
 तदा ज्वालावधिस्यतिः ॥ न वेति
 स्थित्वा स्थित्वे च्यर्थः । इत्यञ्च यद-
 साध्यलक्षणं मुक्तं भवस्थाना दपवा
 दधिरहेसति तस्यार्थप्रवेशो यथा
 यथ मार्यमतिभिरवगन्तव्य इति नेह
 प्रतन्यते ग्रन्थगौरवमथात् । मन्दं
 मन्दमिति अनेनच भूलतागमना
 कारेति विरुध्यते तस्य तावत्कालि
 कमरणविषयत्वात् । सर्वं मिदं सर्वं
 रोग एव वेदितव्यं ज्वरमात्रेण भ्रम-
 एवेति ॥ * ॥ इति नाडीप्रकाशे वि-
 तीयोद्योतः ॥ * ॥ अथ रोगेषु नि-
 रूपणीयेषु प्रधानतया प्रथमं ज्वर-
 निरूपणं माह । तत्र ज्वरपूर्वरूपे ।
 अङ्गग्रहेण नाडीनां भवन्ति सन्ध्याः

नाडी

श्रवाः । श्रवः प्रवसतां याति ज्वरदाहो
 भिभूतये ॥ सान्निपातिकरूपेण भ-
 वन्ति सर्ववेदनाः ॥ * ॥ ज्वररूपमा-
 ह । ज्वरकोपेच धमनी मोक्षणा वे-
 गवती भवेत् । उष्मा जिह्वाहते ना-
 स्ति ज्वरो नास्त्युष्मणा विना ॥ उष्णा
 वेगधरा नाडी ज्वरकोपे प्रजायते ॥
 अन्यत्र च । ज्वरेच वक्राधावन्ती त-
 याच महतः श्रवे । रमणान्ते निशि
 प्रातस्तथा दीपशिखा यथा ॥ * ॥ त-
 त्रापि विशेषमाह । सौम्यास्तु च्यास्थि-
 रामन्दा नाडी सहजवातजा । स्थू-
 लाच कठिनाशीघ्रा स्पन्दते तीव्रमा-
 रुते ॥ द्रुताच सरला शीघ्रा दीर्घा
 पित्तज्वरे भवेत् । शीघ्रं माहेननं ना-
 द्याः काठिन्याच्च चला तथा ॥ मला-
 जीर्णे नातितरां स्पन्दनञ्च प्रकीर्त्ति-
 तम् । नाडीतन्तुसमामन्दा शीतला
 श्लेष्मदोषजा ॥ * ॥ दन्दजमाह ।
 दन्धला तरला स्थूला कठिना वात-
 पित्तजा । ईषञ्च दृश्यते तृष्णामन्दा
 स्याच्छ्लेष्मतातजा ॥ निरन्तरं खरं
 रुचं मन्दश्लेष्मातितातलम् । रुचं
 वातभवे तस्य नाडी स्यात् पित्तस-
 न्निभा ॥ रुच्छा शीतः स्थिता नाडी
 पित्तश्लेष्मसमुद्भवा ॥ प्रसङ्गादाह ।
 मध्येकदेवहेनाडी यदि सैन्यपिता

नाडी

ध्रुवम् । तदानूनं मनुष्यस्य रुधिरा
 पूरिता मलाः ॥ * ॥ आगन्तुकरूप
 भेदमाह । भूतज्वरे सेकद्रवातिवेगा
 धावन्ति नाड्योहि यथाब्धिगामाः ।
 तथा । एकाहिकेन कचन प्रदूरेच
 यान्तगामा विषमज्वरेण । द्वितीय
 के वापि तृतीयतुर्ये गच्छन्ति तप्ता भ्र
 मिवत् क्रमेण ॥ * ॥ अन्यत्रापि ।
 उष्णा वेगधरा नाडी ज्वरकोषे प्रजा
 यते । उदगक्रोधकामेषु भयचिन्ता
 श्रमेषु च ॥ भवेत् क्षीणगतिर्नाडी
 ज्ञातव्या वैद्यसत्तमैः ॥ प्रसङ्गादाह
 । व्यायामे भ्रमणे चैव चिन्तायां श्रम
 शोकतः । नानाप्रभावगमना शिरा
 गच्छति विज्वरे ॥ * ॥ अजीर्णरूप
 माह । अजीर्णेतु भवेन् नाडी कठिना
 परितोजडा । प्रसङ्गाच्चतुताशुदात्वरि
 ताचप्रवर्तते ॥ * ॥ तत्रविशेषमाह
 । पक्वाजीर्णे पुष्टिहीना मन्दं मन्दं
 वहेज्जडा । अष्टकपूर्णाभवेत् को
 णागुर्वीसामा गरीयसी ॥ * ॥ प्र-
 सङ्गाद् भक्षणात्तानमाह । पुष्टिस्तैल
 गुडाहारे मांसे चलगुडाकृतिः । क्षी
 रे च स्तिमितावेगा मधुरे भेकवद्ग
 तिः ॥ रम्भागुडवटाहारे रुक्षशुष्का
 दिभोजने । वातपित्ताग्निरूपेण ना
 डी वहति निष्क्रमम् ॥ * ॥ अथरस

नाडी

ज्ञानम् । मधुरे वर्हिगमनातिक्तेष्वा
 द्भूयता गतिः । अन्ते कोष्ठा श्रवण
 तिः कटुके भृङ्गसन्निभा ॥ कषाये
 कठिनास्त्रावात्तवणे सरला द्रुता । ए
 वं द्वित्रिचतुर्योगे नाना धर्मवती ध
 रा ॥ तथा । द्रवेऽतिकठिना नाडी
 कोमला कठिनाशने । द्रवद्रव्यस्य का
 ठिन्येकोनला कठिनापिच ॥ चौद्रे
 पृथग् ग्रन्थिलेऽपिष्टे पुष्टैव जायते ॥
 * ॥ अग्निमान्द्यधातुचयलक्षण मा
 ह । मन्दाग्नेः क्षीणधातोश्च नाडी
 मन्दतरा भवेत् । तदुक्तम् । क्षीण
 धातौ च मन्दाग्नौ नाडी क्षीणतमा
 ध्रुवम् । तथा । मन्देऽग्नौ क्षीणतां
 याति नाडी हंसाकृतिस्तथेति । अ
 न्येतु । आमाश्रमे पुष्टिविवर्द्धनेन भ
 वन्ति नाड्योऽग्रभुजाभिवृत्ताः । आ
 हारमान्द्या दुपवास्तो वा तथैव ना
 ड्यो भुजगाग्रमानाः ॥ * ॥ प्रसङ्गाद्
 दीप्तादिज्ञानमाह । लब्धी भवति
 दीप्ताग्ने स्तथा वेगवती मता ॥ * ॥
 प्रसङ्गाद् ग्रहणी मप्याह । पादे च
 हंसगमना करे मण्डूकसंज्ञवा । त
 स्त्याग्ने मन्दता देहे त्वयवा ग्रहणी
 गदे ॥ तथा । भेदेन शान्ता ग्रहणी
 गदेन निर्वीर्यरूपा त्वतिसारभेदे ।
 विस्त्रम्बिकायां श्रवणा कदाचि दामा

नाडी

तिसारेष्वधुता अर्द्धाच ॥ * ॥ अथ
विस्त्रुचिकाज्ञानम् । निरोधे मूत्रश
कृतोर्विड्ग्रहे त्वितराश्रिताः । वि
स्त्रुचिकाभिभूतेषु भवन्ति भेकवत्
क्रमाः ॥ * ॥ प्रसङ्गा दानाहमूत्रकृ
च्छ्रज्ञान माह । आनाहे मूत्रकृच्छ्रे
च भवेन्नाडी गरिष्ठता ॥ * ॥ शूल
ज्ञान माह । वातेन शूलेन मरुत्
श्रवेण सदैववक्त्रा हि शिरावहन्ती ।
ज्वालामयी पित्तविचेष्टितेन साध्या
न शूलेन च पुष्टरूपा ॥ * ॥ अथ प्र-
मेहज्ञानम् ॥ प्रमेहे ग्रन्थिरूपा सा
सुतसा त्वामदूषणे ॥ * ॥ विषवि
ष्टम्भगुल्मज्ञानमाह । उत्पित्तु
रूपा विषरिष्टिकायां विष्टम्भगुल्मेन
च वक्त्ररूपा । अत्यर्थवातेन अधः-
स्फुरन्ती उत्तानभेदिन्यसमाप्तका
ले ॥ * ॥ गुल्मे विशेष माह कश्चि
त् । गुल्मेन कम्पाऽथ पराक्रमेण
पारावतस्येव गतिङ् करोति ॥ * ॥
अथ भगन्दरज्ञानम् । ब्रणार्थं कठि
ने देहे प्रयाति पैत्तिकं क्रमम् । भ
गन्दरानुरूपेण नाडीब्रणनिवेदने ॥
प्रयाति वातिकं रूपं नाडी पावक-
रूपिणी ॥ * ॥ अथ वान्तादिज्ञान
म् । वान्तस्य शल्याभिहतस्य जन्तो
र्वेगावरोधाकुलितस्य भूयः । गतिं

नाडी

विधत्ते धमनी गजेन्द्रमरालमाने
व कफोत्थनेन ॥ * ॥ स्त्रीरोगादि
क मपि रक्तादिज्ञानक्रमेण ज्ञात-
व्यम् ॥ कश्चित् प्रकरणोल्लेखात् क
चिदैविच्यमात्रतः । कश्चिद् देशा
त् कश्चित् कालात् सङ्कीर्णगदनि
र्णयः ॥ नाडीपरिचयज्ञानं प्रायशो
नैव दृश्यते । तेन धाष्टर्यान् मयो
क्तं यत् तत् समाधेय मुत्तमैः ॥ *
॥ इति शङ्करसेनकविराजकृतौ नाडी
प्रकाशे तृतीयोद्योतः ॥ * ॥ * ॥ * ॥
अथ भावमिश्रोक्ता नाडी परीक्षा
। पुंसो दक्षिणहस्तस्य स्त्रियो वामक
रस्तु । अङ्गुष्ठमूलां नाडीं परीचे
त भिषगवरः ॥ अङ्गुलीभिस्तुतिहृभि
र्नाडी मवहितः स्पृशेत् । तच्चेष्टया
सुखं दुःखं जानीयात् कुशलोऽखि
लम् ॥ सद्यः स्नातस्य सुप्तस्य क्षुत्तृ
ष्णातपशीलिनः । व्यायामश्रान्तदे
हस्य सम्यङ् नाडी न बुध्यते ॥ वा
तेऽधिके भवेन् नाडी प्रव्यक्ता
तर्जनी तले । पित्ते व्यक्ता मध्यमा
यां तृतीयाङ्गुलिगा कफे ॥ तर्जनी
मध्यमामध्ये वातपित्तेऽधिके स्फुटा
। अनामिकायां तर्जन्यां व्यक्ता वा
तकफे भवेत् ॥ मध्यमानामिका म
ध्ये स्फुटा पित्तकफेऽधिके । अङ्गुलि

नाडी

चितयेपि स्यात् प्रवृत्ता सन्निपाति
नः ॥ वाताद्वक्रगतिर्नाडी पित्ता
दुत्प्लुच्यगामिनी । कफान् मन्दग
तिर्ज्ञेया सन्निपाता दतिद्रुता ॥ वक्र
मुत्प्लुच्य चलति धमनी वातपित्त
तः । वहेद् वक्रम् मन्दम् वातश्लेष्मा
धिकेत्त्वतः ॥ उत्प्लुच्य मन्दं चलति
नाडी पित्तकफे ऽधिके । कामात्
क्रोधाद् वेगवहा चीणा चिन्ताभयमु
ता ॥ स्थित्वास्थित्वाचलेद् या सा ह
न्ति स्थानच्युता तथा । अतिचीणा
श्च शीताश्च प्राणान् हन्ति न संशयः ॥
ज्वरकोपेन धमनी शोण्णा वेगवती
भवेत् । मन्दाम्नेः चीणघातो श्वसै
व मन्दतरा मता ॥ अपला चुधित
स्य स्यात् दृप्तस्य भवति स्थिरा । सु
खिनो ऽपि स्थिरा ज्ञेया तथा वलवती
मता ॥ इति ॥ * ॥ * ॥ * ॥ प्रस
ङ्गाद् योगिना मुपकाराय इडादिना
डीनां निरूपणम् । दक्षिणांशः स्मृतः
सूर्यो वामभागो निशाकरः । नाडी
दंशं विदुः क्तासु मुख्या स्तिस्त्रः प्रकी
र्त्तिताः ॥ इडा वामे तनोर्मध्ये सुषु
म्णा पिङ्गला परे । मध्या तास्वपि
नाडी स्यादग्नीषोमस्वरूपिणी ॥

अचेडा वाममुष्काधः स्याधनुर्वक्रा वा
मनासापर्यन्तगता । एवं पिङ्गला द

नाडी

क्षिणाण्डाधः स्या धनुर्वक्रा दक्षिण
नासान्तगता । पृष्ठवंशान्तर्गता सुषु
म्णे च्यर्थः । इति सारदातिवृत्तम् ॥
* ॥ नाडीनां संवहो देवि कञ्जयो-
निः खगाण्डवत् । तत्र नाड्यः समु
त्पन्नाः सहस्राणां द्विसप्ततिः ॥ कञ्ज
स्य पद्मस्य योनि रत्यन्ति स्थानं शा
लूकमिति यावत् ॥ प्रधानाः प्राणवा
हिन्यो भूयस्तत्र दश स्मृताः । इडा
च पिङ्गला चैव सुषुम्णा च तृतीय
का ॥ गान्धारी हस्तिजिह्वा च पूषा
चैव यशस्विनी । अलम्बुषा कुहूश्चैव
शङ्खिनी च दश स्मृताः ॥ एवं नाडी
मयं चक्रं विज्ञेयं शक्तिचक्रके । इडा
याः पिङ्गलायाश्च मध्ये यासा सुषुम्
णिका ॥ इयञ्च त्रिगुणा ज्ञेया ब्रह्मवि
ष्णुशिवात्मिका । रजोगुणा च वज्रा
ख्या चित्रिणी सत्त्वसंयुता ॥ तमोगुणा
ब्रह्मनाडी कार्यभेदक्रमेण चेति नि
रुत्तरतन्त्रे प्रथमः पटलः ॥ * ॥ इ
डापिङ्गलयोः स्वरूपं यथा । इडा च
शङ्खचन्द्राभा तस्या वामे व्यवस्थि
ता । पिङ्गला सितरक्ताभा दक्षिणं
पार्श्वं माश्रितेति योगार्णवः ॥ इडा
यां संश्रितश्चन्द्रः पिङ्गलायां दिवाक
र इति तन्त्रान्तरम् ॥ गुच्छस्य काण्डे
। नाले ॥ ब्रह्मान्तरे ॥ गण्डदूर्वायाम्

नाडीज

॥ कुहनचर्यायाम् ॥ षट्चणकाले ।
घटिकायाम् । षष्टिपलात्मककाले
॥ तृणान्तरे ॥ वेष्टितसूत्रस्याधारभे
दे ॥ नाडयति नलन्त्यनेनवा । न-
लग्न्ये । पचाद्यच् । हलश्चेति घञ्
वा । डल्योरेकत्वम् । गौरादित्वा
त् ङीष् ॥ यद्वा । नाडयति नाड्य
ते वा । नडभंशे । चुरादिः । अचदः
। ङीष् ॥

नाडीकः । पुं । पटुशाके । पटुआ इति
भाषा ॥ नाडीकोरक्तपित्तघ्नो विष्ट
म्नी वातकोपन इतिभावप्रकाशः ॥

नाडीकलापकः । पुं । सर्पाच्याम् ॥

नाडीकेलः । पुं । नारिकेले ॥ इतिश
ब्दरत्नावली ॥

नाडीचः । पुं । शाकविशेषे । केचुके ।
विश्वरोचने ॥ नाडीचशाकं द्विविधं
तित्तं मधुरमेवच । रक्तपित्तहरंति
क्तं कृमिकुष्ठविनाशनम् ॥ मधुरं पि
च्छिलं शीतं विष्टम्भिकफवातकृत् ॥
इतिराजवल्लभः ॥

नाडीचक्रम् । न । नाभिमण्डलस्येच
कविशेषे ॥ नाभिमण्डलमासाद्यकु
कुटाण्डमिवस्थितम् । नाडीचक्रमि
तिप्राहु स्तस्मान्नाड्यः समुज्जताः ॥

नाडीचरणः । पुं । खगे । पक्षिणि ॥

नाडीजङ्घः । पुं । काके ॥ ब्रह्मणोद

नातिमा

यितेवकविशेषे ॥ मुनिविशेषे ॥

नाडीतरङ्गः । पुं । काकोले ॥ हिण्ड
के ॥ रतहिण्डके ॥ इतिमेदिनी ॥

नाडीतित्तः । पुं । नेपालनिम्बे ॥

नाडीदेहः । पुं । भृङ्गिनाम्नि शिवस्य
द्वारपाले ॥

नाडीनक्षत्रम् । न । जन्मनक्षत्रे ॥

नाडीविग्रहः । पुं । भृङ्गिणि । शिवद्वार
पालविशेषे ॥

नाडीव्रणः । पुं । सदामखद्ब्रणे । ना-
डीस्त्रवइति नखूर इतिचभाषा ॥

नाड्याव्रणः ॥ विडङ्गविफलाकृष्णाचू
र्णलीढसमाक्षिकम् । इन्तिकुष्ठकृ
मीन्मेहनाडीव्रणभगन्दरान् ॥ इ
तिगरुडपुराणम् ॥

नाडीशाकः । पुं । नाडीके ॥

नाडीस्नेहः । पुं । भृङ्गिणि । शिवद्वारस्थे ॥

नाडीहिङ्गु । न । हिङ्गुप्रभेदे । पक्षा
शाचे । रामव्याम् ॥

नाणकः । चि । प्रशस्ते ॥ अणकः कुट्य
तः ॥ तद्विरुद्धः ॥ न । मुद्राचिह्नित
निष्कादैः ॥ यथा । तुलाशासनमा
नानां कूटकृन्नाणकस्यच । एभिश्च
वहर्त्तायः सदाप्योदण्डमुत्तममिति
याचवल्क्यः ॥

नातिमानिता । स्त्री । अतिमानित्वा
भावे । पूज्येषु नम्रतायाम् ॥

नादः

नाथः । पुं । कुलगुरौ ॥ कुलपरम्प
रागतस्वामिनि ॥ नासारज्जौ ॥ ये
श्ययुक्ते । अधिपे । आर्ये । स्वामिनि
॥ चि । प्रार्थनीये ॥

नाथमानः । चि । उपतप्यमाने ॥ याच
माने ॥

नाथवान् । चि । परायत्ते । परतन्त्रे
॥ नाथोऽस्मास्ति । तदस्मास्तीति म
तुप् ॥

नाथहरिः । पुं । पशौ ॥ नाथं हरती
ति विश्वे हरतेर्हृतिनाथयोः पञ्चावि
ति नाथकर्मोपपदादुरते रिन् प्र-
त्ययः ॥

नादः । पुं । ध्वनौ । शब्दे ॥ ध्वने ॥ अ
र्हन्दी । अर्ह मात्रायाम् ॥ णद० । घ
ञ् ॥ ब्रह्मस्वरूपे घोषविशेषे ॥ यथा
। सविदानन्दविभवात् सकलात् प
रमेश्वरात् । आसीच्छक्तिस्ततो ना
दस्तस्मादिन्दुसमुद्भवः ॥ नादो वि
न्दुश्च बीजश्च सद्यः त्रिविधो मतः
। भिद्यमानत् परादिन्दोर्ब्रह्मयात्मा
रवो भवत् ॥ सरवः श्रुतिसम्पन्नः श
ब्दो ब्रह्माभवत्परमिति ॥ सकला
त् मूर्त्तात् । नादो घोषः । विन्दुः प्र
णवः सचवाजश्च सर्ववर्णप्रभवत्वात्
॥ * ॥ नाभे रुद्धं हृदि स्थानात्मादतः
प्राणसंज्ञकः । नदति ब्रह्मरंध्रान्ते

नादेय

तेन नादः प्रकीर्तितः ॥ अपिच ।
आकाशाग्निमहज्जातो नाभे रुद्धं
समुच्चरन् मुखे ऽभिव्यक्त मायाति
यः स नादइतीरितः ॥ सचप्राणिभ
वो ऽप्राणिभवश्चोभयसम्भवः । आद्यः
कायभवो व्रीणादिभवस्तु द्वितीयकः
॥ तृतीयेऽपिच वंशदिभव इत्यंविधा
मतः । यदुक्तं ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मण
न्यिश्चयोमतः ॥ तन्मध्ये संस्थितः प्रा
णः प्राणादङ्गिसमुद्भवः । वङ्गिमासुत
संयोगान्नादः समुपजायते ॥ न ना
देन विनागीतं न नादेन विना स्वरः
। न नादेन विना रागस्तस्मान्नादात्म
कं जगत् ॥ न नादेन विना चानं न ना
देन विना शिवः ॥ नादरूपं परं ज्यो
तिर्नादरूपी परं हरिः ॥ इतिसङ्गी
तदा मोदरः ॥

नादेयम् । न । सैन्धवखण्डे ॥ सौवीरा
ज्जने ॥ नदीनदसम्बन्धिजले ॥ शै
षिकेष्वर्थेषु नद्यादिभ्यो ढक् ॥ न
द्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति की
र्तितम् । नादेय मुदकं रुद्धं वातखं
लघु दीपनम् ॥ अनभिष्यन्दि विश
दं कटुक कफपित्तनुत् ॥ नद्यः शीघ्र
वहा लघ्व्यः सर्वायाश्चामलोदकाः ।
गुर्वाः शैवलसङ्क्रान्ता मन्दगाः कलुषा
श्चयाः ॥ नदीसरस्तडागस्यैकूपप्रस

नानात्व

वशादिजे । उदके देशभेदेन गुणा
नदोषांश्चलच्चयेत् ॥ पुं । काशटणे
॥ वानीरवृक्षे ॥ चि । नदीनदसम्ब
न्धजलादौ ॥ नदीभवे ॥ अग्राह्ये ॥
अवश्यदेये ॥ यथा । नादेयं नादेयं
शरदि वसन्तेच नाऽऽदेयमिति । अ
स्यार्थः । नदीभवं नादेयं जलं शर
दि न अदेयम् । अपितु देयं दातव्य
मिति । वसन्तेच पुनस्तदेव नादेयं
नग्राह्यमिति ॥

नादेयिका । स्त्री । नादेय्याम् ॥ नादे
यैव । स्वार्थेकः । ह्रस्वः ॥

नादेयी । स्त्री । नागरङ्गे ॥ जयायाम् ।
पताकाविशेषे । वैजयन्तिकायाम् ॥
अम्बुवेतसे ॥ भूमिर्जङ्गाम् ॥ जवा
याम् ॥ व्यङ्गुष्ठे ॥ अग्निमन्ये ॥ काक
जङ्गाम् ॥ नद्यांभवा । नद्यादिभ्यो
ठक् । टिड्ढेतिङीप् ॥

नाना । अ । विनार्ये ॥ नाना नारी नि
ष्कला लोकयाचेति यथा ॥ अनेका
र्थे ॥ यथा । नानाविधं देहभृतां स
माजम् ॥ उभयार्थे ॥ नेति नाना ।
विनञ्भ्यां नानाजैनसहेति नञो-
नाञ्प्रत्ययः ॥

नानाकन्दः । पुं । पिण्डालौ ॥ बहुविध
मूले ॥

नानात्वम् । न । अनेकभावे । द्वैतद

नान्तरी

र्शने ॥ यथा । जीवात्मनो रनन्यत्वम
भेदेन प्रशस्यते । नानात्वं निन्द्यते य
च्च तदेवं हि समञ्जसमिति गौड पा
दाः ॥ द्वैतं हि सर्व प्राणिसाधारणं स्वा
भाविकं शास्त्रबहिष्कृतैः कुतार्किकैर्वि
रचितं नानात्वं दर्शनं न तु तद्वितीय
मस्तीत्यादिश्रुत्या निन्द्यते यावेद
वाद्याः स्मृतय इत्यादिस्मृत्याच ॥
नानाध्वनिः । पुं । वीणावेणुकाहलादि
शब्देषु ॥ इति हारावली ॥

नानाननः । चि । अनेकविधास्ये ॥ ना
नाप्रकाराणि आननानि यस्य ॥

नानारूपः । चि । बहुविधे । विविधे
। अनेकप्रकारे ॥ नानारूपं यस्य ॥

नानार्थः । चि । अनेकार्थे ॥ भिन्नप्रयो
जने ॥

नानावर्णः । पुं । बहुविधशुक्लादिवर्णे ।
चिचे । कर्बुरे ॥ चि । तद्वति ॥

नानावादानुरोधः । त्रि । भगवति परमे
श्वरे ॥ अस्ति नास्ति सर्वज्ञः अल्पज्ञः
बहुः मुक्तः एकः अनेक इत्यादीन्
नानावादान् अनुरणद्भि माययानुव
र्त्ततेय इति व्याख्यानात् ॥

नानाविधः । चि । अनेकप्रकारे ॥ ना
नाविधा यस्यसः ॥

नानुष्ठेयः । चि । अकर्त्तव्ये । अननुष्ठेये ॥

नान्तरीयकम् । चि । अवश्यभाविनि ॥

नान्दी

यथा । प्रतिबन्धकाभावे नान्तरीयकी
कार्यात्पत्तिः । अवश्यम्भाविनी-
त्यर्थः ॥

नान्दम् । न । स्तोत्रे ॥ नमति अनेनत्र
। राम० । भस्त्रजिगमिनमीतिष्ठन्
वृद्धिश्च ॥

नान्दी । स्त्री । समृद्धौ ॥ नाटकादौ म
ङ्गलश्लोके । मङ्गलपाठे ॥ यथोक्तं भ
रतादिभिः । आशीर्वचनसंयुक्ता स्तु
तिर्यस्यात्प्रवर्त्तते । देवद्विजनृपादी
नां तस्मान्नान्दीति सास्मृता ॥ * ॥
नाटके विघ्नविघातायादौ नान्दीका-
र्या । यदाह भरतः । यद्यप्यङ्गानि भू
यांसि पूर्वैरङ्गस्य नाटके । तथाप्यव-
श्यं कर्त्तव्या नान्दीविघ्नप्रशान्तये ॥ दे
वद्विजन्तृपादीनामाशीर्वादपरायणा-
। नन्दन्ति देवतायस्मात्तस्मान्नान्दीप्र
कीर्त्तिता ॥ अन्यच्च । देवद्विजन्तृपा-
दीनामाशीर्वन्दनपूर्विका । नान्दी
कार्यावुधै र्यत्नात्तन्मकारेण संयुता ॥
गङ्गानागपतिः शोभः रुधानन्दाजया
शिषः । एभिर्नामपदैः कार्या नान्दी
धाराभिरङ्गिता ॥ प्रथमतः पदविन्यासा
चन्द्रसङ्कीर्त्तनान्विता । आशीर्वादप
रानान्दीयेज्ज्येष्ठं मङ्गलात्मिका ॥ का

चिद्विशपदानान्दी काचिदष्टपदा त
था । सूत्रधारः पठेन्नान्दीं मध्यम

नान्दीवा

स्वरमाश्रितः ॥ इति मालतीभाष्ये
वटीका ॥

नान्दीकः । पुं । तोरणस्तम्भे ॥

नान्दीकरः । चि । नान्दीवादिनि । ना
न्दीपाठकारिणि ॥ नान्दीमाशीर्नम
स्क्रियादिरूपं मङ्गलं करोति वदति
। दिवाविभेतिटः ॥ भेरी प्राया ना-
न्दीतद्वादनशीले इति केचित् ॥ अ
थवदिकृजौवादनार्था विख्यातः ॥

नान्दीपटः । पुं । वीनाहे । कूपादीनां
मुखवन्धने ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

नान्दीमुखः । पुं । कूपादिमुखवन्धने ।
नान्दीपटे ॥ वृद्धिश्चाद्भुजि पितृग-
णे ॥ यथा । नान्दीमुखं पितृगणं पूज
येत् प्रयतो गृहीति विष्णु पुराणम्
। सचगणः पित्रादिचिकम् माताम
हादिचिकश्चेति ॥ न । वृद्धिश्चाद्दे ॥

नान्दीमुखी । स्त्री । सामगेतरवृद्धिश्चा
द्भुज्यादृगणे ॥ शर्करीछन्दोभेदे ॥
स्वरभिदियदिनैतौ च नान्दीमुखी
गौ । यथा । सरसखगकुलालापना
न्दीमुखीयं लहरिभुजलताचारुफे
नस्मितश्रीः । मुरहरकलयासत्ति
मासाद्यकिन्त प्रमुदितहृदया भानु
जान्त्वच्यतीह ॥

नान्दीवादी । चि । नान्दीश्लोकपाठका
रिणि । नान्दीकरे ॥ नान्दीवदनशी

नाभिगु	नामक
लः । सुपीतिवर्णनिः ॥ नाटका-	नाभिगोलकः । पुं । स्फीतनाभौ । ना
दौ मङ्गलार्थं भेर्यादिवाङ्के ॥	भिकरुङ्के । गर्भण्डे ॥ नाभेर्गोलकः ॥
नापितः । पुं । नाई इतिख्याते वर्णसङ्ग	नाभिजः । पुं । ब्रह्मणि । कमलासने ॥
रजातिविशेषे । अन्तावसायिनि । च	नाभिजन्मा । पुं । ब्रह्मणि । स्वरि ।
रिणि । पट्टिकायां कुबेरिणो जाते ।	विधातरि ॥ नाभौजन्मास्य ॥
इति प० प० ॥ शूद्रायां क्षत्रिया ज्ञा	नाभिनाला । स्त्री । अमलायाम् । ना
तीयमिति विवादाख्यवसे तुः ॥	भिसम्बन्धिन्यां नाय्याम् ॥
नापितशालिका । स्त्री । नापितशाला	नाभिभूः । पुं । अजयोनौ । ब्रह्मणि ॥
याम् । खरकुल्याम् ॥	नाभिवर्षः । पुं । भारतवर्षे ॥
नाभकः । पुं । वनतिक्ते ॥	नाभी । स्त्री । नाभौ ॥ मृगमदे ॥ कृ
नाभागः । पुं । नभगात्मर्जे ॥ नभगस्या	दिकारादितिङीष् ॥
पच्यन् । अण् ॥	नाभीलम् । न । नार्यावङ्गणे ॥ नाभि
नाभिः । पुं । मुख्यवृषे । अयोधापच्ये	गाम्भीर्ये ॥ कृच्छ्रे ॥ गर्भण्डे । नाभि
॥ चक्रमध्ये । रथचक्रस्थपिण्ड्याम् ॥	गोलके ॥
क्षत्रिये ॥ स्त्री । मृगमदे ॥ पुं । स्त्री ।	नाभ्यम् । वि । नाभिहिते ॥ नाभये
प्राण्यङ्गविशेषे । उदरावर्त्ते । तुन्दकू	हितम् । शरीरावयवाद्यत् । नाभि
प्याम् ॥ सूंडी इति भाषा ॥ वि । प्रधा	न भवेति नाभेर्नभादेशस्तु न भवति
ने । मुखे ॥ नद्यन्ते अराअच । एह०	। तस्यगवादियतासन्नियोगशिष्टत्वेन
। नहोभश्चेति इज् ॥ नभ्यते अक्षेण	रथनाभावेवप्रवृत्तेः ॥ नाभिसम्ब
नभ्यते ऽ नया ऽ स्यां वा । एभ० ।	न्धनि ॥
इज्जादिभ्यः ॥ यद्वानाभयति । स्वा	नाम । अ । कोपे ॥ अशुपगमे ॥ वि
र्यग्यन्तादचङ् ॥	स्त्रवे ॥ स्वरणे ॥ सम्भाष्ये । सम्भाव
नाभिकरुङ्कः । पुं । गर्भण्डे ॥ आवर्त्ते	नायाम् ॥ कुत्तायाम् ॥ प्राकाश्ये ॥
॥ इतिशब्दरत्नावली ॥	विकल्पे ॥ अलीके ॥ इत्येतदर्थे ॥
नाभिका । स्त्री । कटभीरुक्षे ॥	नामयति नाम्यते वा । यमप्रद्वत्त्वे
नाभिगुडकः । पुं । गर्भण्डे । गोण्डे ।	। अन्येभ्योपीतिङः ॥
फूलीसूंडी इतिटूंडी इतिचभाषा ॥	नामकरणम् । न । संस्कारविशेषे ॥

नाम

नाम । न । आकाशादिदेहान्ते संज्ञा
विशेषे । सत्त्वप्रधाने नामधेये । वाच
कशब्दे । अख्यायाम् । आह्वयाम् ।
पर्याये ॥ नम्यते ऽभिधीयते ऽर्थानेन
। णम् । नामन्सीमन्नितिनिपाति
तः ॥ यद्वा । नायते । अभ्यस्यते ।
नाम् । नामन्निच्छादिनानिपातनाम्
लोपः ॥ न नामग्रहणं कुर्यात्कृपस्य
गुरोस्तथा । भार्याया अभिशस्तस्यजन
कस्य विशेषतः ॥ आत्मनाम गुरोर्ना
मनामात्तद्वृणस्यच । श्रेयस्कामो
नगृहणीयाज्येष्ठापत्यकलचयोः ॥
नमत्त्याख्यातार्थं प्रतिविशेषणीभव-
तीति युत्पत्त्यात्वादि विभक्त्यर्थे शब्दे
॥ यथा । उणाद्यन्तं कृदन्तश्च तद्विना
न्तं समासजम् । शब्दानुकरणश्चैवना
म पञ्चविधं स्मृतम् ॥ सर्वाण्येतानि
नामानि परस्परब्रह्मणोनघ । सर्वान्
कामानवाप्नोति समाराध्यजगद्गुहम्
॥ तन्मयत्वेन गोविन्दमिच्छेत द्वाल्-
भ्यनान्यथा । तन्मयोवांछितान्का
मान् यद्वाप्नोति मानवः ॥ इति वि-
ष्णुधर्मवचनम् ॥ चक्रायुधस्य नामानि
सदा सर्वत्र कीर्तयेत् । नाशौचं कीर्त्त-
ने तस्य स पवित्र करोयते इति पुराणम्
॥ भगवन् सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशार-
द । कथाधर्मबहुलेन राणां कागतिः

नाम

र्भवेत् । यद्यस्तितदुपायो हि दयया
तं वदस्वमे । इति जन्मे जयप्रश्लेषास
उवाच । एक एव महाराज त
त्रोपायोऽस्ति नापरः । सर्वदोषनि-
रासार्थं ध्यायेद्देवीपदाम्बुजम् ॥ न
सन्त्यघानितावन्ति यावती शक्तिर-
स्ति हि । नामिदेव्याः पापदाहेतव्या
ङ्गीतिः कुतो नृप ॥ अवसेनापि यन्ना
मलीलयोच्चारितं यदि । किं कं द
दातितज्ज्ञातुं समर्थानहरादयः ॥
प्रायश्चित्तन्तु पापानां श्रीदेवीनाम
संस्मृतिः । तस्यात्कलिभयाद्वा जन्पु-
ण्यचैवेव सन्नरः ॥ निरन्तरं पराम्ना
यानामसंस्मरणं चरेत् । छित्वाभि-
त्वाचभूतानि हत्वा सर्वमिदं जगत् ॥
देवीं नमति भक्त्या येन स पापैर्वि-
लिप्यते । रहस्यं सर्वं शास्त्राणां मयारा-
जन्मुदीरितम् ॥ विमृश्यैतदशेषेण
भजदेवीपदाम्बुजम् । अजपां नाम-
गायत्रीं जपन्ति निखिलाजनाः ॥ म-
हिमानं न जानन्ति मायाया वै भवं मह-
त् । गायत्रीं ब्राह्मणाः सर्वे जपन्ति हृद-
यान्तरे ॥ महिमानं न जानन्ति माया-
या वै भवं महत् ॥ एतत् सर्वं समाख्या-
तं यत् पृष्ठन्तु त्वयानृप । युगधर्मस्यैव
स्थायां किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ इ-
ति श्रीदेवीभागवते महापुराणे ईस्क

नायिका

न्ये ११ ध्यायः ॥

नामयज्ञः । पुं । दीक्षितः सोमयाजी-
त्यदिनाममात्रसम्पादकेऽध्वरे ॥
नाम्ने यज्ञः ॥

नामशेषः । त्रि । मृते ॥ इति हेम-
चन्द्रः ॥

नामापराधः । पुं । पाद्मोत्तरखण्डप्रसि-
द्धे साधुनिन्दादिरूपदुरदृष्टजनक-
व्यापारविशेषे ॥

नामापराधी । त्रि । नामापराधकृति ॥
नायः । पुं । नये । नीतौ ॥ नयनम् ।
शीञ् । श्रिणीभुवोऽनुपसर्गइति घ-
ञ् ॥ नयति । दुग्धोरनुपसर्गइति
शोवा ॥

नायकः । त्रि । नेतरि ॥ श्रेष्ठे । प्रधाने
॥ पुं । चारमध्यमणौ ॥ भर्त्तरि ॥
सेनापतौ ॥ शृङ्गारसाधके ॥ नयति
। शीञ् ॥ खलु ॥

नायकाधिपः । पुं । नरेन्द्रे । राजनि ॥
नायिका । स्त्री । दुर्गाया उग्रचण्डादृष्ट
शक्तिषु ॥ शृङ्गाररसालम्बनविभाव
रूपायानागाम् ॥ कस्तूरीविशेषे ॥
यथा । चूर्णाकृतिस्तुखरिका तिलका
तिलाभा कौलत्यबीजसदृशी चकुल
ललितिकाख्या । स्थूलाततः कियदियं-
किञ्चपिण्डकास्यात् तस्याशुकिञ्चिद-
धिकापिचनयिकैषा ॥ इति राजनि

नारङ्गः

ध्वण्टः ॥

नारः । पुं । तर्णके ॥ नीरे । जले ॥
न । नराणां समूहे ॥ त्रि । परमात्म
सम्बन्धिनि ॥ नरसम्बन्धिनि ॥ न-
रात्समूहेऽण् ॥ नरस्थायम् । तस्ये
दमित्यण् ॥ मलमूत्रपुरीषास्थिति
र्गतं ह्यशुचिस्मृतम् । नारंस्पृष्टातुस-
स्नेहंसचेलोजलमाविशेदिति स्मृतिः ॥
नारकः । पुं । नरके ॥ नरति नृणाति
वा । नृ० । कृषादित्वात् वुन् । ततः
प्रज्ञाद्यण् ॥ त्रि । नरकस्थे ॥ नरकेभ-
वः । तत्रभवइत्यण् ॥

नारकी । त्रि । नरकस्थे ॥ यथा । परे
शुविहितं कर्म स्वकर्मेति वदेच्चयः । स
उच्यते ब्रह्मधाती महानारकिनार-
की ॥ इति वृहद्बर्मपुराणम् ॥

नारकीटः । पुं । अश्लकीटे । कुक्कुर-
कीटे । वग्नी इति भाषा ॥ त्रि । स्वद-
त्ताशिविहन्तरि ॥ इति मेदिनी ॥

नारङ्गः । पुं । पिप्पलीरसे । कणारसे ॥
यमजप्राणिनि ॥ विटे ॥ नारङ्गीति
ख्याते । नागरङ्गे ॥ नारङ्गं मधुरा
ल्लंसाहोचनं वातनाशनम् । अपरन्व
ल्लमच्युषं दुर्जरं वातहृत्सरम् ॥ * ॥
क्षुब्धो धकवस्वन्तरे ॥ यथा । नारङ्गके
सरमपाकृतबीजपूर्वोऽस्माति खण्ड-
मरिचोद्गवचूर्णमिश्रम् । अन्नं गले

नारदः

विशतितस्यनरस्य तूष्णं सङ्गृह्यमाण
इवराहुग्रहेण चन्द्रः ॥ नारङ्गन्तु प
रंरुच्यं सुगन्ध मतिचारुणम् । वात
प्रंकफलं किञ्चित् पित्तघ्नं विशदंस्मृ
तमिति ॥ न । गज्जरे ॥

नारङ्गचीरिणी । स्त्री । चीरिकाप्रभे
दे ॥ क्षिप्तानारङ्गमज्जां वै पचेत् स
र्पिषि तापिते । तत्र खण्डं विनिक्षि
प्य पक्वं मत्त्वावतारयेत् ॥ शीतभू-
तेविनिक्षिप्य माचयार्दुश्रितं पयः ।
नारङ्गचीरिणीचैषा सुगन्धिसुरभी
कृता ॥ विष्टम्भिनो हरेद्वातं पित्तञ्च
गुरुपाचिका ॥

नारङ्गवर्णकम् । न । गज्जरे । गृञ्जने ॥
नारदः । पुं । देवर्षिप्रवरे । देवर्षीणां
मध्ये भगवतो विभूतौ ॥ नरस्यधर्म्यम्
। नराच्चेति वक्तव्यमिच्छम् । नारं
ददाति । आतो नुपेतिकः ॥ नारं पा
नीयमिच्छुक्तं तत्पितृभ्यः सदा भवा
न् । ददाति तेन ते नाम नारदेति भ
विष्यतीत्यागमः ॥ नारं नरसमूहं द
ति कखहेनेति वा । नुरिदं नारम-
ज्ञानम् । तत् द्याति ज्ञानोपदेशेने
ति वा । दोऽत्र खण्डने । कः ॥ नरा
णां परमात्मसम्बन्धिनां परमात्मवि
षयकं ज्ञानं ददाति उपदिशतीति
वा ॥ न । पञ्चविंशति सहस्रश्लोका

नाराचः

त्मके महापुराणविशेषे ॥

नारदीयम् । न । उपपुराणविशेषे ॥

त्रि । नारदसम्बन्धिनि ॥

नारसिंहम् । न । उपपुराणविशेषे ॥

त्रि । नृसिंहसम्बन्धिनि ॥

नारसिंहवपुः । पुं । विष्णौ ॥ नरस्य सिं
हस्यचावयवा यस्मिन् वपुषिलक्ष्यन्ते
तद्वयुर्यस्यतः । नरस्यसिंहस्य नरसिंहौ
तयो रवयवाः अवयवे च प्राणयोष
धिवृक्षेभ्यश्च ॥ नारसिंहा नरसिं
हयो रवयवा अस्मिन् सन्तीत्यणन्ता
द्वारसिंहशब्दान्मत्तर्था योर्ग आद्य
च् । तथाच नारसिंहः नरसिंहाव
यववत् वपुर्यस्य स तथा ॥

नारा । स्त्री । जले । नीरे ॥ इतिशब्दः ॥

नाराचः । पुं । सर्वलोहमये वाणे । प्र
खण्डने ॥ नरान् आचामति । च
मु० । अन्येऽङः । ततः प्रजाद्यण् ॥
यद्वा । नराणां समूहेनारम् । नार
माचामति । डः ॥ अम्बुहस्तिनि ॥
दुर्हिने ॥ * ॥ धृतिच्छन्दः प्रभेदे । इह
नरचतुष्कण्ठन्तु नाराचमाचक्ष
ते । यथा । दिनकातनयातटीकान
ने चारुसञ्चारिणी श्रवणनिकटक
ष्टमेयेक्षणा कृष्णराधात्वयि । ननु-
विकिरतिनेन नाराचमेवाति हृच्छे
दनंतदिह मदनविभ्रमेऽज्ञानचित्ता

नाराय

मवच्छिद्रुतम् ॥

नाराचिका । स्त्री । नाराच्याम् ॥

नाराची । स्त्री । एषणिकायाम् । स्वर्ण
कारादीनां लोहतुल्यविशेषे । कां
टा इति नारजा इति च भाषा ॥ नारा
दित्वात् ङीष् ॥ स्वल्पो नाराचो वाण
भेदे नाराचीति कश्चित् ॥

नारायणः । पुं । अच्युते । भगवति । वा
सु देवे ॥ निरुक्तिर्यथा । आपो नारा
इति प्रोक्ता आपो वै नरसूतनवः । ता
यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥
इति मनुः ॥ यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वदृश्य
ते श्रूयते ऽपि वा । अन्तर्बहिश्च तत् स
र्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥ इति म
न्त्रार्णः । नारायणाय नम इत्यमुमे
व सत्त्वं संसारघोरविषसंहरणाय
मन्त्रम् । शृणुन्तु भव्यमतयो यतयो
स्तारागा उच्चैस्तारमुपदिशाम्य ह मूर्धु
वाहुरिति नृसिंहपुराणम् ॥ शा
ब्दिनिरुक्तिस्तु नाराज्जातानित
त्त्वानि नाराणीति विदुर्मुधाः । तान्ये
व चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः
॥ नाराणां समूहो नारम् । तस्य समू
ह इत्यण् । तदयनमस्य । पूर्वपदा
दितिण्यत्वम् ॥ यदा । नाराज्जाताः
नाराः आपः । तांश्च यनं यस्य ॥ क्वचि
न्मन्त्रान्तरे नरस्यैवैष त्वत्त्वमुपगत-

नाराय

इति । नरस्यापत्यम् । नडादिभ्यः फ
किनारायणः ॥ श्रीकृष्णे ॥ नाराय
णस्त्वं न हि सर्वदेहिना मात्मास्यधी
शोखिललोकसाक्षी । नारायणोऽङ्गं
नरभूजलायनात् तच्चापि सत्त्वं न त
वैदमायया ॥ श्रीकृष्णस्य सेनाविशे
षे ॥ धर्मपुत्रर्षिविशेषे ॥ सन्यासि
नि । परिव्राजके ॥ दण्डग्रहणमात्रेण
नरो नारायणो भवेदित स्मृतेः ॥

नारायणचैवम् । न । गङ्गाप्रवाहाव
विहस्तचतुष्टयमिते नारायणस्वामि
के स्थाने ॥ यथा । प्रवाहमवधिकृत्वा
या इहस्तचतुष्टयम् । अचनारायणः
स्वामी नान्यः स्वामी कदाचनेति ॥
नारायणतैलम् । न । औषधपक्वतैल
विशेषे ॥ तत् त्रिविधम् । स्वल्पं दृढ
मृदु चैति भेदात् ॥ यथा । विल्वान्नि
मन्यश्वीनाकपाटलः पारिभद्रकाः ।
प्रसारण्य श्वगन्धाच्च बृहती कण्टकारि
रिका ॥ दक्षाचातिवलाचैव श्वदंष्ट्रास
पुनर्नवा । एषां दशपलान् भागान्
चतुर्दशे ऽभ्रसः पचेत् ॥ पादशेषं
परिस्त्राव्य तैलपात्रं प्रदापयेत् । शत
पुष्पा देवदारुमांसीशैलेयकां वचा ॥
चन्दनं तगरं कुष्ठं मेलापर्णी चतुष्टय
म् । राजातुरगगन्धाच्च सैन्धवं सपुन
र्नवम् ॥ एषां द्विपलिकान् भागान्

नाराय

पेषयित्वा विनिः क्षिपेत् । शतावरी
रसश्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥ आ
जवायदिवागव्यक्षीरंदत्त्वा चतुर्गुण
म् । * । पाने वस्ती तथाभ्यङ्गे भोज्ये
चैव प्रशस्यते ॥ अश्वोवावातसम्पन्नो
गजोवाधदिवानरः । पङ्कजः पीठस
पीचतैलेनानेन सिध्यति ॥ ऊधोभा
गे च ये वाताः शिरोमध्यगताश्च ये ।
दन्तशूले हनुस्तम्भे मन्यास्तम्भे गलग्र-
हे ॥ यस्य शुष्यति चैकाङ्गं गतिर्यस्य च
विहङ्गा । क्षीणेन्द्रियानष्टशुक्रान्जर
क्षीणाश्च ये नराः ॥ वधिरालङ्घ्यजिह्वा
श्च मन्दमेधस एव च । अल्पप्रजा च या
नारीयाश्च गर्भं न विन्दति ॥ वातात्ता
दृषण्यौ येषामन्त्रवृद्धिश्च दाहणा । एत
त् तैलवरं तेषां नान्नाना नारायणं स्मृत
मिति स्वल्पं नारायणतैलम् ॥ * ॥ श
तावरीचां शुमतीपृश्निपर्णीशटीवला
। एरण्डस्य च मूलानि दृष्ट्योः पूति
कस्य च ॥ गवैधुकस्य मूलानि तथा स
ह चरस्य च । एषां दशपलान् भागा
न् जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ पादशेषं
रसे पूते गर्भं चैनं समावपेत् । पुनर्न
वावचादारुशताङ्गा चन्दनागुरु ॥ शै
लेयंतगरं कुष्ठमेलाभांसी स्थिराव-
ला । अश्वक्कासैन्धवं राक्षापलाहूनि
च पेषयेत् ॥ गव्याजप्रयसः प्रस्थौदौ

नाराय

दावच प्रदापयेत् । शतावरीरसप्र-
स्थं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ * ॥ अस्य
तैलस्य सिद्धस्य शृणुवीर्यमतः परम्
। अश्वानां वातभयानां कुञ्जराणां त
थान्दुषाम् ॥ तैलमेतत् प्रयोक्तव्यं
सर्ववातनिवारणम् । आयुष्मांश्च न
रः पीत्वा निश्चयेन दृढो भवेत् ॥ ग
र्भमश्वतरीविन्द्यात् किम्पुनर्मानुषी
तथा । हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च तथैवा
र्द्रावभेदकम् ॥ अपर्ची गण्डमाक्ष्ण
वातरक्तं हनुग्रहम् । कामलां पाण्डु
रोगञ्च अश्वरीञ्चापि नाशयेत् ॥ तै
लमेतद् भगवता विष्णुना परिकीर्त्ति
तम् । नारायणमिति स्मृतं वातान्त
करणं शुभमिति वृहन्नारायणतैलम्
॥ * ॥ विल्वाम्बुगन्धावृद्धतीश्वदंष्ट्राशयो
नाकवाद्यालकपारिभद्रम् । क्षुद्राक
ठिल्लातिवल्गामिमन्यं मूलानि चैषां
सरलायुतानाम् ॥ मूलं विदवा दयपा
टलीनां प्रत्येकमेषां प्रवदन्ति तज्
ज्ञाः ॥ सपादप्रस्थं विधिना दृता च द्रो
णै रपामष्टभिरेव पक्ता ॥ पादावशे-
षेण रसेन तेन तैलाढकाभ्यां सममे
व दुग्धम् । छागस्य मांसद्वयमेव तुल्य
मेकचसम्यक् विपचेत् सुबुद्धिः ॥ दद्या
द्रसश्चैव शतावरीणां तैलेन तुल्यं पु
नरेव तव । राक्षाम्बुगन्धाहुमदाहका

नाराय

षं पर्णीचतुष्कागुरुकेशराशिः ॥ तिन्यू
 त्यमांसीरजनीद्वयश्चैलेयकं चन्द
 नपुष्कराणि । एकासयष्टीतगराब्द
 पत्रम् भृङ्गाष्टवर्गस्तुवचापलाशम् ॥
 स्थौण्येयवृश्चीरकचोरकाख्यमेभिः-
 समस्तैर्द्विपलप्रमाणः । कर्पूरकाश्वी
 रमृगाण्डजानां दद्यात् सुगन्धाय व
 दन्तिकेचित् ॥ प्रस्वेददौर्गन्धनिषा
 रणार्थं चूर्णीकृतानां द्विपलप्रमाणम्
 । आलोच्यसम्यग्विधिवद्विपकं नाराय
 णं नाम महच्चतैलम् ॥ * ॥ सर्वैः प्र
 कारैर्विधिवत् प्रयोज्यमश्वस्य पुंसां प
 वनार्दितानाम् । ये पङ्कवः पीठविसर्प
 षाश्च एकाङ्गहीनार्दितवेपमानाः ।
 बाधिर्यशुक्रक्षयपीडिताश्च मन्याहनु
 स्तम्भशिरोगदात्ताः । मुक्तानरास्ते
 वलवीर्ययुक्ताः संसेव्यतैलं सहस्राभ
 वन्ति ॥ वन्याचनारीजभतेच पु
 चंवीरोपमं सर्वगुणोपपन्नम् । शा
 खाश्रितेकोष्ठगतेचवाते वृद्धौविधेयं
 पवनार्दितानाम् ॥ जिह्वानिलेदन्तग
 तेचशूले औन्मादकौञ्जवृक्षकषिता
 नाम् । प्राप्नोति लक्ष्मीं प्रमदाप्रिय
 त्वंजीवेच्चिरं चापिभवेद्युवेव ॥ देवा
 सुरेयुदुवरे समीक्ष्य सायस्थिभग्ना
 नसुरैः सुरांश्च । नारायणेना पिस्वदं
 दृष्टार्थं स्वनामतैलं विहितन्तु तेषाम्

नारिके

॥ इति सुखबोधे महानारायणतैल
 लम् ॥

नारायणप्रियः । पुं । शिवे ॥
 नारायणवल्लिः । पुं । सप्तपतितादीनां
 प्रायश्चित्तात्मके कर्मविशेषे ॥
 नारायणस्थानम् । न । तीर्थविशेषे ॥
 नारायणाश्रमः । पुं । वदर्याश्रमे ॥
 नारायणास्त्रम् । न । विष्णोरस्त्रप्रभेदे ॥
 नारायणी । स्त्री । लक्ष्म्याम् । श्रियि
 ॥ उमायाम् । पार्वत्याम् । दुर्गाया
 म् ॥ नारायणाज्जाता । नारायणस्य
 विष्णोः शक्तिः ॥ यद्वा । नारस्य जीव
 राशेरयनी स्थानभूता तत्स्वरूपे-
 ष्वर्थः ॥ अलायना नराधारा समुद्रश
 यनाऽपि या । नारायणीसमाख्याता
 नरनारीप्रवर्त्तिका ॥ वसत्यदृष्टास
 र्वेषुभूतेष्वन्तर्हितायतः । देव्या व्या
 तमिदं सर्वजगत्स्थावरजङ्गममिति
 देवीपुराणम् ॥ गङ्गायाम् ॥ मुहूर्त
 मुनेः पत्न्याम् ॥ शतावर्याम् । अ
 भीरौ ॥

नारिकेरः । पुं । नालिकेरे ॥ रत्नयो-
 रभेदः ॥

नारिकेलः । पुं । नालिकेरे ॥ नक्षति
 नक्षते वा । गलगन्धे । बाहुलका-
 दिष्ण । केनवायुना इक्षति चक्षति ।
 इक्षगता । अच् । नालिश्वासौकेलश्च

नारीक

। रत्नयोरभेदः ॥

नारिकेलचीरी । स्त्री । चीरिकाप्रभे
दे ॥ यथा । नारिकेलं तनूकृत्य-
च्छिन्नं पयसि गोः क्षिपेत् । सिताग
व्याज्यसंयुक्तं तत्पचेन्मृदुनाग्निना ॥
नारिकेलोद्भवा चीरी स्निग्धा ग्रीता
ऽतिपुष्टिदा । गुर्वीं सुमधुरा वृष्यार
क्तपित्तानिलापहेतिभावप्रकाशः ॥

नारिकेलिः । पुं । स्त्री । } शिरःफले ।
नारिकेली । स्त्री । } सदापुष्पे ।
सदाफले ॥

नारी । स्त्री । स्त्रियाम् । योषिति । प्रती
पदर्शिन्याम् ॥ नूनरयोर्दृष्टिश्चेति
शार्ङ्गरवादिगणेषां ठात् ङीन् जाति
खच्चणखङ्गीषो ऽपत्रादो ङीन् तत्
सन्नि योगेन दृष्टिश्च ॥ यद्वा । नूनरस्य वा
धर्या । ऋतो ऽजिति नराच्चेति वार्त्ति
काच्चाज् । ङीन् ॥ अस्याश्च तस्त्रोजा
तयो भवन्ति । तथाहि । पद्मिनीचि
त्रिणीचैव शङ्खिनीहस्तिनी तथा ।
चतस्त्रोजातयो नार्या रतौ चेत्याविशे-
षत इति रतिमञ्जरी ॥ मध्याख्य च्छ
न्दोभेदे । मोनरी ॥ यथा । गोपानां
नारीभिः । स्निष्टोव्यात् कृष्णोवः ॥
त्रिलघुनि [॥] ॥

नारीकवचः । पुं । स्वर्यवंशीयमूलकरा
जे । अश्लकपुत्रे ॥ योऽसौ निःचचे

नारीष्टा

क्ष्मातले ऽस्मिन् क्रियमाणे विषखा
भिः स्त्रीभिः परिवार्य रक्षितः । ततस्तं
नारीकवचमुदाहरन्तीति विष्णुपुरा
णे ४ अंशे ४ अध्यायः ॥

नारीकेलः । पुं । नालिकेरे ॥ इति श
ब्दचन्द्रिका ॥

नारीकेली । स्त्री । नारिकेले ॥ नारि
केलजमये ॥

नारीचम् । न । नाखिता इति गौड
भाषाप्रसिद्धेशकविशेषे ॥ तस्ते शु
भाज्ये बहुजीरकान्विते सुस्वेदितं
नारिचसंज्ञकम् । ससैन्धवं तत्र
विलोच्य पाचितं सम्पापितं प्राकृत
भाग्यकेन ॥ इत्थं वातहरं वल्लं क
फकृद्दोगनाशनम् । इत्थं पित्तहरं
किञ्चिच्छाकं नारीचसंज्ञकम् ॥

नारीतरङ्गः । पुं । } पिङ्गे । कामुके ॥
नारीतरङ्गकः । पुं । }

नारीदुग्धम् । न । स्त्रियाः चीरे ॥ ना
र्या लघु पयः ग्रीतं दीपनं वातपि
तजित् । चक्षुःशूलभिघातघ्नं नखा
स्थोतनयोर्वरम् ॥

नारीदूषणम् । न । स्त्रीणां दोषोत्पाद
के ॥ यथा । पानंदुर्जनसंसर्गः पच्य
चविरहो ऽटनम् । स्वप्नोन्मये हवास
श्च नारीणां दूषणानि षट् ॥

नारीष्टा । स्त्री । मल्लिकायाम् ॥

नालिके

नार्यङ्गः । पुं । नागरङ्गे ॥ न । नार्या
अङ्गे ॥

नालम् । न । काण्डे । नालायाम् । उ
त्पलादिदण्डे ॥ मृणाले ॥ नलति ।
शूलवन्धे । ज्वलितोतिष्ठः ॥

नालः । पुं । नले । जलनिर्गमे ॥ यतः
। प्रखालः ॥ कण्ठे ॥ पद्मादिवृन्दे ॥
नलत्त्यनेन नालयति वा । नलप्रन्धे
। हलश्चेति घञ्ज्वा ॥

नालवर्गः । पुं । मले ॥

नाला । स्त्री । नाले । अजादिदण्डे ॥
नलति । शूल० । ज्वलितिकसन्ते
भ्योणः ॥

नालिः । स्त्री । नाड्याम् । शिरायाम् ॥
पद्मादिदण्डे । शाकविशेषे ॥

नालिकः । पुं । महिषे ॥ न । पद्मे ॥

नालिका । स्त्री । नालिताभेदे । श्वेत
कलंब्याम् ॥ पद्मादिनाले ॥ चर्म
कषायाम् ॥ हस्तिनः कर्णवेधन्याम् ॥
नाले ॥ काले ॥ चुस्तिरंघ्रे ॥ विवरे
॥ वेणुभाजने ॥ नाड्याम् ॥

नालिकेरः । पुं । नारिकेले । नालियर
इतिभाषा प्रसिद्धे ॥ नालिकेरफलं
शीतं दूर्जरं वस्तिशोधनम् । विष्ट
म्भि हृङ्गं वल्यं वातपित्तास्रदाह
नुत् ॥ विशेषतः कोमलनालिके
रं निहन्ति पित्तज्वरपित्तदोषान् । त

नालिके

देवजीर्णगुरुपित्तकारिविदाहिविष्ट
म्भिमतं भिषग्भिः ॥ तस्याम्भः शी
तलंहृद्यं दीपनं शुक्रलंघु । पिपा
सापित्तजित् स्वादुवस्तिशुद्धिकरं पर
म् ॥ * ॥ नालिकेरस्य तालस्य खर्जू
स्यशिरांसितु । कषायस्निग्धमधुरवृं
हणानिगुह्णिच ॥ * ॥ प्रथमवयसि
दत्तं तोयमल्यं पिबन्तः शिरसि निहि
तभारा नालिकेरा नराणाम् । सलि
ह ममृतकलंदद्यु राजीवनान्तं नहि
कृतमुपकारं साधवो विस्मरन्ति ॥
अस्यपाको यथा । कुडवं नालिकेर
स्यसूक्ष्मं दृषदिपेषितम् । शुद्धखण्ड
स्य कुडवं गव्यक्षीरे चतुर्गुणे ॥ आ
लोच्यनालिकेरस्यजले मृद्वग्निनापचे
त् । धान्यकं पिप्पलींशुगुठींचातुर्जा
तंसुचूणितम् ॥ शाणप्रमाणंप्रत्येकं
शीतीभूतेक्षिपेद्वधः । नालिकेर
स्यखण्डोयंपुंस्वनिद्रावसप्रदः ॥ अश्ल
पित्तं लयंकासंशूलंचपरिणामजम् ।
नाशयेद्दूरत्तपित्तञ्चशुष्कंदावानलो
यथा ॥ अवष्टतपलेनकुष्माण्डवन्ना
लिकेरस्य भर्जनंविधेयमिति ॥ बाल
स्य नालिकेरस्यजलं प्रायोविरेचन-
मितिब्रह्मभः ॥ नलति नल्यते वा ।
शूल० । बाहुलकात् इण् । केन वायुना
ईर्यते । ईर० । घञ् । नालिश्चासौ

नालीत्र

केरश्च ॥

नालिकेरकः । पुं । नालिकेरे ॥

नालिकेरलीरिका । स्त्री । नारिकेल
लीर्याम् ॥

नालिता । स्त्री । पट्टशाके । नारीचे ॥

नाली । स्त्री । शाककडम्बे । डण्डक इ

तिभाषा ॥ स्वतःप्रसिद्धेशाकविशेषे ॥

नालेन रङ्गिता नाली सुस्विन्ना मु

ष्टिपीडिता । दृते तप्ते परिचिप्ता

चिचिणीपचसंयुता ॥ नाली सरा-

ख्युः शीता पित्तनुत् कफशतला

। ब्रह्मलोककरी ज्ञेया लिप्ता शोथ-

मिका मता ॥ इस्तिकर्णवेधन्याम् ॥

घञ्याम् ॥ पद्मे ॥ पद्मदण्डे ॥ प्रणा

ल्याम् ॥ वायुविशेषे ॥ नलति अन

या वा । शल० । हलश्चेतिघञ् ॥

नालयति वा । पचाद्यच् । गौरादि

त्वान् डीष् ॥

नालीकः । पुं । अङ्गे ॥ शरे ॥ शल्ये ॥

मुखमात्रायःसंयुक्तेशरे ॥ न । अज

षण्डे ॥

नालीकिनी । स्त्री । पद्मसमूहे । पद्मि

न्याम् ॥ नालीकानि सन्त्यास्याम् ।

पुष्करादित्वादिनिः ॥

नालीघटी । स्त्री । दण्डवेधिवाद्यप्र

भेदे ॥

नालीव्रणः । पुं । नाडीव्रणे ॥

नाशनः

नावनम् । न । नश्ये । नासाग्रह्यौषधे ॥

नावयञ्जिकः । पुं । कालविशेषे ॥ नत्र

यज्ञोऽस्मिन् वर्त्तते । तदस्मिन्व

र्त्ततद्वत्पुसङ्ख्यानादृञ् ॥

नाविकः । पुं । कर्णधारे । नौपृष्ठदण्ड

धारके ॥ नाश तरति । नौद्यचष्ट-

न्नितिठन् ॥ नौरस्यस्यवा । व्रीह्या

दित्वाट्ठन् ॥

नावी । वि । नौमति ॥ नौरस्यस्य ।

व्रीह्यादित्वादिनिः ॥

नाथम् । वि । नौतार्यदेशे ॥ न । नौ

तरणयोग्यजले ॥ नावा तार्यम् । नौ

वयोधर्मेत्यादिनायत् । वान्तोयी-

त्यवादेशः ॥

नाशः । पुं । पलायने ॥ निधने ॥ अनु

पलम्भे । अदर्शने ॥ परिध्वस्तौ ॥

नशनम् । शश० । घञ् ॥ कुलनाश

कारणंयथा । अन्ततात् पारदार्याच्च

तथाऽभक्ष्यस्य भक्षणात् । अश्रौत

धर्माचरणात् क्षिप्रं नश्यति वैकुल

म् ॥ अश्रोत्रियेवेददानात् दण्डले-

षुतयैवच । विहिताचारहीनेषु क्षि

प्रंनश्यति वैकुलम् ॥ इतिकू मुराय

म् ॥ यावच्चवेदधर्माः स्यु र्यावत् स्या

च्छङ्करार्चनम् । यावत्स्याच्छुचिकृ

त्यञ्च तावन्नाशोभवेन्नहि ॥

नाशनः । वि । नाशकर्त्तरि ॥ नाशय

नसा

ति । गणशः ल्युः ॥

नाशी । वि । नाशविशिष्टे ॥

नासत्थौ । पुं । अश्विनीकुमारयोः ॥

नसत्थं ययो स्ता वसत्थौ । न असत्थौ । न प्राणनादितिनजः प्रकृतिभावः ॥ * ॥ संचाच सूर्यस्य स्त्री उत्तर

रकु रौ धृताश्वरूपा तपश्चन्यासीत्-सूर्योपितस्तत्र मेच्छु स्तुरङ्गरूपीस

मीपमगात् । सचतयान्यपुरुषधिया निरस्तः सन् तन्नासापुटेरेतोऽभ्यधि

षत् । तत्रतौ जाताविच्युपाऽऽख्यायते । नासांत्यक्तवन्तौ नासत्थौ । अन्येभ्योपीतिङः । आपौरितिह्रस्वत्व

मिति वा ॥

नासा । स्त्री । नासिकायाम् ॥ नास्यते ।

णाह् शब्दे । गुरोश्चेत्यः ॥ नासते

ऽनयावा । अच् । हलश्चेतिघञ्वा ॥

अस्याः शुभाशुभलक्षणं यथा । शुक्-

नासः सुखी स्याच्च शुक्लनासेतिजीव

नम् । छिन्नाशरूपनासः स्यादगम्याग

मनेरतः ॥ दीर्घनासे च सौभाग्यं चो

रमाकुञ्चिते द्वेयः । स्त्रीमृच्युश्चिपि

टनास ऋजुर्भाग्यवतां भवेत् ॥ अल्प

च्छिद्रा सुपुटाच अवक्राच नृपेश्वरे ।

क्रूरेदक्षेऽवक्रास्या इनिनांचक्षुतंस

कृत इति गरुडपुराणम् ॥ द्वारोर्द्धस्थि

तदारुणि । स्तम्भद्वारस्थकाष्ठे । उप

नासिका

रिभित्तिधारककाष्ठे ॥ वासकरुचे ॥

नासास्त्रिणी । स्त्री । पूर्णिकापक्षिणि ॥

नासादाह । न । द्वारोर्द्धस्थितकाष्ठे ।

जान्काठ इति कपालि इति च गौ

डभाषा ॥

नासायेनिः । पुं । सौगन्धिकाख्यक्लीबे ॥

नासालुः । पुं । कटफलवृक्षे ॥

नासासंवेदनः । पुं । काण्डीरलतायाम् ॥

नासास्त्रावः । पुं । पीनसे ॥

नासिकन्धमः । वि । नासिकां शब्दायमा

नांयः करोति तत्र ॥ नासिकयाश-

ब्दकर्त्तरि ॥ नासिकां धमति । ना-

सिकास्तनयोध्माधेटोरिति खश् । मु

म् । खित्यनव्ययस्येतिह्रस्वः ॥

नासिकन्धयः । वि । नासिकया पानक

र्त्तरि ॥ नासिकां धयति । घेट्पाने ।

नासिकास्तनयोरिति खश् । मुम् ।

ह्रस्वः ॥

नासिका । स्त्री । नासायाम् । गन्धवह्वा

याम् । घ्राणेन्द्रिये । नांक इति भा-

षा ॥ नासते । णाह् ० । ण्वल् ॥

नासिकामलम् । न । नासास्थितमले ।

शिङ्खाणे । सिणक इति रैठ इति-

चभाषा ॥

नासिकाशब्दः । पुं । घोत्कारे । घरा

डू इति भाषा ॥ यथा । शयानं रा-

वण्टं दृष्ट्वा तल्लोम इति वानरः । नासा

नास्तिकः

यूधैस्तु घोत्कारैर्विशद्विधायुसेवकै
रितिनारसिंहपुराणे ४५ अध्यायः ॥

नासिक्यम् । न । नासिकायाम् ॥ त्रि ।

नासायांभवे ॥ शरीरावयवाद्यत् ॥

नासिक्यौ । पुं । अश्विनीकुमारयोः ॥

नासिक्यकम् । न । नासिकायाम् ॥

नासीरम् । न । नायकायके । नायक

स्याग्रेसारिकायां सेनायाम् ॥ सेना

मुखे ॥ पुं । अग्रेसरे ॥

नास्ति । अ । अस्तित्वाभाववति । अवि

द्यमानतायाम् । नहिं इति भाषा ॥

यथा । अतिथिर्वाल्मीकश्चैव राजा भा

र्यातथैवच । अस्तिनास्तिनजानन्ति-

देहिदेहि पुनः पुनः ॥ इतिचाण-

क्यम् ॥

नास्तिकः । पुं । ईश्वरनास्तित्वादिनि

पाषण्डे । वेदाप्रामाण्यवादिनि । ना

स्तिपरलोक इतिमतिविशिष्टे । लौ

कायतिके । वार्हस्पत्ये ॥ सचषड्वि

धः । माध्यमिकः योगाचारः सौचा

न्तिकः वैभाषिकः चार्वाकः दिगम्बर

श्चेति भेदात् ॥ नास्ति परलोकः इ

तिमतिरस्य । अस्तिनास्तिदिष्टं मति

रिति नास्तीतिनिपातात् वचनसा

मर्थ्यान्नास्तीतिनिपाताख्यातसमुदा

यादाठक् ॥ यद्वा । नास्ति यन्नफलम्

नास्तिच परलोकः इत्येवंकायति ।

निःशङ्कः

कैशब्दे । उः ॥

नास्तिकता । स्त्री । मिथ्यादृष्ट्याम् । प

रलोकसृष्टावुद्धौ । कर्मफलापवादक

ज्ञाने ॥ नास्तिकस्य भावः । तत् ॥

नास्तिकवृत्तिः । चि । नास्तिपरलोक

इति प्रवर्तके ॥

नास्तिक्यम् । न । शास्त्रीय फलवत्कर्म

सु फलाभाववुद्धौ ॥ नास्तिकस्य कर्म

भावोवा । पुरोहितादित्वात् यक् ॥

नास्तिदः । पुं । आम्नदृष्टे ॥ इतिशब्द

चन्द्रिका ॥

नास्यम् । चि । वलीवर्द्धादिनासास्य

न्धिन्यां रज्जौ । नांयइति भाषा ॥ ना

सायांभवम् । शरीरावयवाद्यत् ॥

नाहः । पुं । वन्धने ॥ कूटे ॥

नाहवः । पुं । स्नेच्छजात्यन्तरे ॥ इति

हेमचन्द्रः ॥

नाहुषिः । पुं । ययातिभूपतौ ॥ नहु

षस्य अपत्यम् । अतइज् ॥

नि । अ । निवेशे ॥ भृशार्थे ॥ निश्चार्थे

॥ संशये ॥ क्षेपे ॥ कैशब्दे ॥ उपर

मे ॥ सामीप्ये ॥ आश्रये ॥ दाने ॥

॥ मोक्षे ॥ अन्तर्भावे ॥ वन्धने ॥ रा

शौ ॥ अधोभावे ॥ विन्यासे ॥ निश्च

ये ॥ निषेधेपीति दुर्गादासः ॥

निःचयः । चि । चचिय शून्यदेशादै ॥

निःशङ्कः । चि । निर्भर्त्तिके ॥

निःश्रेणि

निःशब्दः । त्रि । शब्दरहिते । चुप् इतिभाषा ॥

निःशलाकः । चि । निर्जने । रहसि ॥
निर्गता शलाका यस्मात् ॥ शलाका
या निर्गतावा ॥

निःशल्या । स्त्री । दन्तीवृक्षे ॥

निःशूकः । पुं । मुण्डशालौ ॥

निःशेषः । चि । निखिले । समस्ते ॥

निःक्रान्तं शेषात् । निरादय इतिस-
मासः ॥

निःशोकः । त्रि । शोकवर्जिते ॥

निःशोधः । चि । निर्मले । मृष्टे । शो-
धिते ॥ अनवस्करे ॥ निष्क्रान्तं शोध-
मस्मात् ॥ शोधान्निष्क्रान्तमितिवा ॥

निःश्रयणी । स्त्री । अधिरोहिण्याम्

निःश्रयिणी । स्त्री । ॥ इतिशब्दरत्ना-
वली ॥

निःश्रेणिः । स्त्री । वंशकाष्ठादिनिर्मिते
सोपाने । अधिरोहिण्याम् । नसेनी
इतिसीढी इतिचभाषा ॥ निश्चिता
श्रेणिः पङ्क्तिरपि ॥ खर्जुरीपादपे ॥

निःश्रेणिका । स्त्री । निश्रेणी इतिको-
ङ्कणप्रसिद्धे तृणवि० । निरसायाम् ।
वनवल्लीर्याम् ॥ निःश्रेण्याम् । अधि-
रोहिण्याम् ॥ यथा । मानुष्यं दुर्ल-
भं प्राप्य सेविता नमश्चेत्परी । निःश्रे-

णिकायात् पतित अधश्चेव विद्व

निःसङ्ग

हे ॥ अपिच । आसाद्यजन्म मनुजे
षुचिरादुरापं तत्रापिपाटवमवाप्यनि-
जेन्द्रियाणाम् । नाभ्यर्चयन्तिजगतां
जनयिषि ये त्वां निश्रेणिकाग्रमधिरु-
ह्यपुनः पतन्तीति देवीभागवतम् ॥

निःश्रेणी । स्त्री । अधिरोहिण्याम् ॥

निःश्रेयसम् । न । कल्याणे ॥ मोक्षे ॥

विद्यायाम् ॥ अनुभावे ॥ भक्तौ ॥ पुं

। शङ्करे । शिवे ॥ निश्चितं नितरां

वाश्रेयः निःश्रेयसम् । अचतुरविच-

तुरेत्यादिनानिपातितम् ॥

निःश्रेयसकरः । पुं । ज्ञानोत्पत्तिहेतु-

त्वेन मोक्षोपयोगिनि कर्मयोगे । स

श्यासे ॥ निःश्रेयसं करोति । डुकृञ्०

। कृञो हेतुताच्छीत्यानुलोम्येष्विति
हेत्वर्थेऽटः ॥

निःश्रेयसकरी । स्त्री । विद्यायाम् ॥ टि-
त्त्वान्डीप्

निःश्वासः । पुं । मुखादहिर्निर्गमनशा-

स्त्रिणि वायौ ॥ निर्गतः श्वासः ॥ निः-

श्वासनं वा । श्वस० । घञ् ॥

निःषन्धिः । चि । दृढे ॥ सुषा० षत्वम् ॥

निःषमम् । अ । गर्ह्ये । निन्द्यमात्रे ॥

निर्गतं सममव । तिष्ठद्गुप्रभृतीनिचे-

त्यव्ययीभावत्वम् । सुविनिर्दुर्भ्यङ्-

तिषत्वम् ॥

निःसङ्गः । पुं । देहादिसङ्गरहिते पर-

निःसह

मात्मनि ॥ निःसङ्गस्य ससङ्गेन कूट
स्थस्य विकारिणा । आत्मनोऽनात्म
नायोगो वास्तवो नोपपद्यते ॥ स्व
तोबुद्धं स्वतःशुद्धं स्वतोमुक्तं निरा-
त्मिका । अविचारितसंसिद्धि रवि
द्या लिङ्गते कथम् ॥ चि । सविक
ल्पकानन्दानासक्ते । निरपेक्षे ॥ फ
लानभिनिवेशवति ॥ मेहनरहिते
॥ यथा । मत्स्यस्य सङ्गा दम्बवच्च यो
मे सुतादिरागो मुषितोऽस्मि तेन
। निःसङ्गता मुक्तिपदं यतीनांसङ्गा
दशेषाः प्रभवन्ति दोषादिति ॥ निः
सङ्गएव मुक्तः स्याद्दोषाः सर्वेपि स
ङ्गजाः । सङ्गात्पतत्यहो ज्ञानी चाव
श्यं किमुताल्पविदितिकुलार्णवः ॥

निःसत्त्वः । चि । धैर्यशून्ये ॥

निःसन्धिः । चि । सन्धिरहिते । दृढे ॥

निःसम्पातः । पुं । अर्द्धरात्रे । निशीथे ॥

निःसरणम् । न । सृज्यौ ॥ उपाये ॥

मेक्षे ॥ निर्गमे ॥ गेहादिमुखे । नि

र्गमन प्रवेशमार्गे ॥ निस्सरन्त्यनेन ।

सृगतौ । करणे ल्युट् ॥

निःसहतरः । चि । असहतरे ॥ सहर्नि

पूर्वात् पचाद्यजन्तात् तरप् ॥

निःसहत्त्वम् । न । अक्षमत्वे ॥ सहते

। षह् । पचाद्यच् । उपसर्गेणसमा

सेत्त्वप्रत्ययः ॥

निःस्वः

निःसारः । पुं । श्योनाकप्रभेदे ॥ शा

खोटवृत्ते ॥ चि । साररहिते ॥ यथा

। मानुष्ये कदलीस्तम्भनिःसारे सा

रमार्गणम् । यः करोति स सम्भूटे ।

जलबुद्बुदसन्निभे ॥ जगत् सर्वन्तु निः

सार मनिच्यं दुःखभाजनम् । उत्प

द्यते चणादेतत् चणादेतद्विपद्यते ॥

निःसारकः । पुं । अतीसारभेदे ॥ दध्ना

ससारेण समाक्षिकेण भुञ्जीत निः

सारकपीडित स्तु । सुतप्तकुप्यकथि

तेन चापि क्षीरेण शीतेन मधुशुते

न ॥ भुञ्जीतपथ्यमिति शेषः ॥

निःसारणम् । न । गृहादीनां निर्गमा

दिपथे । निःसरणे ॥ निष्कासने ॥

निःसारा । स्त्री । कदलीवृत्ते ॥

निःसारितः । चि । निष्कासिते । वह्नि

ष्कृते ॥

निःसीमः । चि । अपर्यन्ते ॥

निःसृतः । चि । निर्गते ॥

निःसेहः । चि । सेहवर्जिते ॥ निर्गस्तः

सेहोयस्मात् ॥

निःसेहा । स्त्री । अतस्याम् ॥ निश्चये

नसेहोऽस्याम् ॥

निःस्त्रावः । पुं । आचामे । मासरे । मां

ड इति प्रसिद्धे भक्तारसे ॥

निःस्वः । चि । दरिद्रे ॥ अस्यलक्षणं य

था । सूर्याकारौ विहृचौ च वक्रौ पा

निकषा	निकासः
<p>दौ शिरालकौ । संशुष्कौ पाण्डुरन खौ निःस्वस्य विरलाङ्गुली ॥ इतिगा रुडे सामुद्रकम् ॥ निर्गतं स्वमस्य । स्वान्निष्कान्तोवा ॥</p>	<p>निकषोपखः । पुं । शाणे । निकषे ॥ निकामम् । न । यथेप्सिते । इष्टानति क्रमे ॥ निकमनम् । कम् ० । घञ् ॥ निकायः । पुं । लक्ष्ये ॥ सधर्मिप्राणि सं</p>
<p>निकटः । वि । समीपे । आसन्ने ॥ नि वहम् । निवहार्थान्नेः सम्प्रोदश्चेति चात् कटच् ॥ निकटति वा । कटे ० । पचाद्यच् ॥</p>	<p>हतौ ॥ संहतानां समुच्चये ॥ निख ये । सन्ननि ॥ परमात्मनि ॥ निची यते । चिञ् ० । सङ्घेचानौत्तरा धये इतिघञ् आदेशकः ॥ वि । का यरहिते ॥</p>
<p>निकरः । पुं । निवहे । सङ्घे ॥ सारे ॥ न्यायदातव्यवित्ते ॥ निघौ ॥ निकी र्यते । ह्रविच्चेपे ॥ नृदोरप् ॥</p>	<p>निकायः । पुं । निखये । गृहे ॥ गि- चीयते ऽस्मिन् धान्यादिकमिति वि ग्रहे चिनेते रधिकरणे ग्यत् आया देशो धाच्चादेः कुत्वच्च पायसा</p>
<p>निकर्षणम् । न । सन्निवेशे । पुरादौ गृहादिरचनापरिच्छिन्नदेशे ॥ पुरा देर्वहिर्विहरणभूमौ ॥ कर्षणान्निर्ग तम् । निरादय इति समासः ॥</p>	<p>न्यायनिकायधाया इत्यादिनानिपा च्यते ॥</p>
<p>निकषः । पुं । शाणपाद्याणे । कषे ॥ नि कषति । कष ० । अच् ॥ निकषत्य नेनवा । गोचरसञ्चरेत्यः । चकारा त् घोवा ॥</p>	<p>निकारः । पुं । परिभवे ॥ उत्कारे । धा न्यस्योत्क्षेपणे ॥ अपकारे । विप्र कारे ॥ निकृष्टीकरणम् । कृजो घञ् ॥ निकरणम् । ह्रविच्चेपे । ह्र धान्य इति घञ् ॥</p>
<p>निकषणम् । न । उल्लेखने ॥</p>	<p>निकारणम् । न । वधे । मारणे ॥</p>
<p>निकषा । अ । मध्ये ॥ समीपे । निकटे ॥</p>	<p>॥ कृञ् । स्वार्थग्यन्ताद्भावे ल्युट् ॥</p>
<p>निकषा । स्त्री । विश्रवसेभार्यायाम् । राक्षसमातरि ॥ निकषणम् । कष हिंसायाम् । आःसमिण् निकषि- भ्याम् ॥</p>	<p>निकारी । वि । अपकारिणि ॥ निकाशः । पुं । प्रकाशे ॥ निकाशनम् । निकाशते वा । काशृ ० । घञ् अज्वा ॥ समीपे ॥</p>
<p>निकषात्मजः । पुं । राक्षसे ॥ निकषा या आत्मजः ॥</p>	<p>निकासः । पुं । नीकाशे ॥</p>

निकृत्तः	निक्षण
<p>निकुञ्चः पुं । कुडवपादे । प्रसृत इति ख्याते ॥ निकुञ्चति । कुञ्च० । अच् ॥</p> <p>निकुञ्चकः । पुं । निकुञ्चे ॥ स्वार्थे कः ॥ जलवेतसे । वानीरवृचे ॥</p> <p>निकुञ्चितम् । न । सङ्गीतप्रसिद्धे अ ङ्गहारान्तर्गत शिरोविशेषे ॥</p> <p>निकुञ्जः । पुं । न । कुञ्जे । लतादिपि- हितस्थले ॥ कौजायते । कावजनि वा । जनी० । सप्तम्यांजनेर्ङः । पृ० । निरचोपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थः ॥</p> <p>निकुञ्जिकाम्ना । स्त्री । कुञ्जवल्लीर्याम् ॥ इयङ्गुणैः श्रीवल्लीसदृशी ॥</p> <p>निकुम्भः । पुं । कुम्भकर्णस्यतनये ॥ द न्तिकौषधौ ॥</p> <p>निकुम्भाखवीजम् । न । जयपाले ॥</p> <p>निकुम्भितम् । न । नृत्त्यविषयकाऽष्टो त्तरशतकरणान्तर्गतकरणविशेषे ॥</p> <p>निकुम्भिला । स्त्री । लङ्कायाः पश्चिम भागवर्त्तिन्यां शक्तिविशेषे ॥</p> <p>निकुम्भी । स्त्री । दन्तीवृचे ॥</p> <p>निकुरम्बम् । न । कदम्बके । समूहे ॥</p> <p>निकुरति । निकुर्यतेवा । कुरुच्छेद ने । कुरुशब्देवा । बाहुल्यकात् अ- म्बच् ॥</p>	<p>कृते ॥ न्यकारि । क्तः ॥</p> <p>निकृतिः । स्त्री । भर्त्सने ॥ क्षेपे ॥ श ठे ॥ शब्दे ॥ अभिभवे ॥ दैन्ये ॥</p> <p>निकृष्टाकृतिः क्रिया परप्रतारणरू- पा । यद्वा । पराभीष्टस्यनिकर्त्तनम् । कृती० । इक्कृष्यादिभ्यइतीक् ॥</p> <p>निकृष्टः । चि । अधमे ॥ निकृष्यतेस्म । कृष० । क्तः ॥ जात्याचारादिभि- र्निन्दिते ॥</p> <p>निकेतः । पुं । निकेतने । आश्रये । वे श्मनि ॥ निकेतनम् । कितनिवासे । घञ् ॥</p> <p>निकेतनम् । न । गृहे । गेहे ॥ निके त्यतेऽस्मिन् । कित० । अधिकर णेल्युट् ॥</p> <p>निकोचकः । पुं । अङ्गोठवृचे । टेरा इ तिभाषा ॥ निकुच्यते । कुचशब्देता रे । कृञादित्वात्बुन् ॥</p> <p>निकृणः । पुं । वीणाया अन्यस्यच किञ्च रादेःशब्दे । प्रकाशे । क्षणे । क्षणने ॥ क्षणशब्दे । नाविति अनुपसर्गद- तिचानुवर्त्तमाने क्षणोवीणायाच्चे- त्यप् ॥</p> <p>निक्राणः । पुं । निक्राणे । क्षणे ॥ क्षण० । क्षणोवीणायाच्चेति पक्षेघञ् ॥</p>
<p>निकृतः । चि । विप्रलम्भे ॥ नीचे ॥ वि प्रकृते ॥ अन्वजौ ॥ वञ्चिते ॥ दुःखी</p>	<p>निक्षणम् । न । चुम्बने ॥ शिञ्चचुम्बने । ल्युट् ॥</p>

ॐॐॐॐ

निखिलः

ॐ निक्षिप्तः । वि । परिक्षिते । न्यस्ते ॥

स्थापितधनादौ ॥ निक्षिप्यतेऽस्य ।

क्षिपप्रेरणे । क्तः ॥

निक्षेपः । पुं । उपनिधौ । न्यासे । स्व

धनस्यान्यस्मिन्नर्पणरूपे व्यवहारवि-
शेषे । धरोहर इतिभाषा ॥ यथा ।

स्वद्वयं यच्च विश्रम्भा निक्षिप च्य-

विशङ्कितः । निक्षेपो नाम तत् प्रो-

क्तं व्यवहारपदं बुधैः ॥ असङ्ख्यात

मविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते । तज्जा-

नीया दुपनिधिं निक्षेपं गणितं वि-

दुः ॥ निक्षेपं वृद्धिशेषश्च क्रयं विक्र-

य मेव च । याच्यमानो न च दद्याद्

हृतेपञ्चकंशतमिति नारदः ॥ नि-

क्षिप्यते । क्षिप० । घञ् ॥ शिल्पि

हस्ते संस्कार्तुर्मर्पते भाण्डे ॥

निक्षेपितः । वि । प्रयोज्येनान्येन

निवेशिते ॥ क्षिपेत्यन्तात् कर्मणि क्तः ॥

निक्षेप्ता । वि । निक्षेपस्य कर्त्तरि ॥ नि-

क्षिपति । क्षिप० । टच् ॥

निखर्वः । पुं । न । दशखर्वस्तङ्ख्याया

म् । १००००००००००० ॥ निखर्वति

। खर्वगतौ । पचाद्यच् ॥ वि । वाम

ने । बौना इतिभाषा ॥

निखातः । वि । खनित्वारोपिते ॥

ॐ निखिलः । वि । अखिले । निःशेषे । स

मस्ते ॥ निवृत्तं खिल मस्मात् ॥

ॐॐॐॐ

निगम

निगडः । पुं । न । बन्धने । शृङ्खलाया

म् । वेडी इतिभाषा ॥ निगतो गडः

सेचनमस्मात् कठिनत्वात् ॥ निग

लति वा । गलप्रदने । अच् । डल

योरेकत्वम् ॥ हस्तिनो लोहमये पा

दवन्धोपकरणे । अन्दुके ॥

निगडितः । वि । वडे ॥ निगडः सञ्जा

तोऽस्य । तारकादित्वादितच् ॥

निगणः । पुं । होमधूमे ॥ इतित्रिका

ण्डशेषः ॥

निगदः । पुं । भाषणे । कथने । निगा

दे ॥ निगदनम् । गद० । नौगदेत्य

प् वा ॥ निगदस्तु जनैर्वैद्यैश्च त्यागमा

तु उच्चैर्जपे ॥

निगदितः । वि । उक्ते ॥

निगमः । पुं । वाणिजे । वाणिजि ॥ नि

गमे पुर्याम् भवः । तच्च भव इत्यण् ।

संज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्धाभावः ॥ पुर्याम्

॥ कटे ॥ वेदे ॥ वाणिक्पथे ॥ निश्च

ये ॥ अध्वनि ॥ प्रतिज्ञायाम् ॥ प-

र्याय कथनेन वेदार्थबोधकेऽन्यविशे-

षे ॥ निगम्यतेऽचानेन वा । गन्तु० ।

गोचरसञ्चरेतिसाधुः ॥

निगमनम् । न । प्रतिकूलप्रमाणाभा

वस्तुचक्रप्रतिज्ञोपसंहारवचने । त

स्मात्तथेतिवचने ॥ यथा । असकृ

दनुचिन्तिताना मया हततरनिजोप

ॐॐॐॐ

निगादः

देशानाम् । प्रामाण्यपरमसीमांनि
गमनमिदमेव निखिलनिगमाना
म् ॥ १०३ ॥ इदमेव आत्मैकत्वमेव
॥ हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वच
ननिगमनम् । इतिगोतमः ॥ ३८ ॥
हेतोर्वाप्तिविशिष्टपक्षधर्मस्य अपदे
शः कथनं प्रतिज्ञायाः प्रतिज्ञार्थस्य सा
ध्यविशिष्टपक्षस्य वचननिगमनम् ।
तथाच व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्महेतुक
यनपूर्वकसाध्यविशिष्टपक्षप्रदर्शकः -
व्याप्तपक्षधर्महेतुज्ञाप्यसाध्यविशि-
ष्टबोधकस्तादृशसाध्यबोधकोवाच्या-
यावयवोनिगमनमिति । अस्य-
त्वन्वयित्यतिरेकिभेदान्नभेद इत्या
शयः । व्यतिरेकिणितु तस्मान्नतये
त्येवाकारइत्यपरे ॥

निगमाचार्यवाक्यम् । न । वेदगुरुवच
ने । उपनिषद्वाक्यातुरुपदेशे ॥ नि
गमस्य आचार्यः तस्यवाक्यम् ॥ नि
गमाचार्ययोर्वा वाक्यम् ॥

निगमान्तः । पुं । उपनिषदि ॥

निगरः । पुं । भोजने ॥

निगरणः । पुं । गले ॥ होमधूमे इति
शब्दरत्नावली ॥ न । भोजने । नि
गलना इतिभाषा ॥

निगादः । पुं । निगदे । कथने ॥ निग
दनम् । गद० । नौगदेत्यवभावे

निगृही

घञ् ॥

निगारः । पुं । भक्षणे । गरणे ॥ निग
रणम् । गनिगरणे । उच्चोर्ध्वइति-
घञ् ॥

निगालः । पुं । अश्वगलदेशे ॥ निगल
त्यनेन । गलन्नदने । हलश्चेतिघ
ञ् । संज्ञापूर्वकत्वान्नवृद्धिः ॥ निगि
रत्यनेनवा । गृ० । उच्चोर्ध्वइतिघ-
ञ् । अचिविभाषेतिवालः ॥ घण्टा
बन्धसमीपस्थो निगालः कीर्तितो
बुधैः । तस्मिन्नेवमणिर्नामरोमजः
शुभकृन्मतः । इत्यश्वशास्त्रम् ॥

निगालवान् । पुं । अश्वे ॥ अस्त्यर्थेम-
तुप् ॥

निगीर्णः । चि । गिलिते । निगला इति
भाषा ॥ निगीर्णतेस्म । गृ० । क्तः ॥

निगूढः । पुं । वनमुहे ॥ चि । संवृते ।
गुप्ते ॥ यथा । आस्ते विधुः परमनि
र्हंत एवमौलौ शम्भो रिति विजग-
तीजनचित्तवृत्तिः । अन्तर्निगूढन
यनानलपुञ्जदाहं जानाति कः स्वय
मृते वत शीतरश्मोः ॥ आलिङ्गिते ॥
नितरांगुह्यते स्म । गुहू० । क्तः ।
यस्यविभाषेतीडभावः ॥

निगूढतत्त्वः । चि । संवृतयथार्थे ॥

निगूढं तत्त्वयस्यसः ॥

निगृहीता । चि । तर्जिते ॥ पीडिते ॥

निग्रह

निग्रहीतचेताः । चि । वशीकृतचित्ते ॥

निग्रहः । पुं । भर्त्सने ॥ मर्यादायाम् । सीमायाम् ॥ बन्धने ॥ अनुग्रहाभावे ॥ निराकरणे ॥ चिकित्सायाम् ॥ पराहङ्कृतिखण्डनरूपे निरोधे ॥ निषिद्ध प्रवृत्तिरस्कारे ॥ मनसोनिरोधे ॥ सचष्टनिग्रहरूपः क्रमनिग्रहरूपश्चेतिद्विविधः ॥ मारणे ॥ प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्निरोधे ॥ निवृत्तिकतयावस्थितौ ॥ नियमेनग्रहणम् । ग्रहः । ग्रहवृद्धिच्यप् ॥ निग्रह्णातिवा । कर्त्तरि पचाद्यच्वा ॥

निग्रहस्थानम् । न । गोतमोक्तघोडशपदार्थेष्वन्तिमे पदार्थे ॥ यथा । विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् ॥ ५८ ॥ निग्रहस्य खलीकारस्य स्थानं चापकं निग्रहस्थानम् । तच्च विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च । विप्रतिपत्तिर्विरुद्धा प्रतिपत्तिः अप्रतिपत्तिः प्रकृताज्ञानम् । यद्यप्येतदन्यतरत्परनिष्ठं नोद्भावयितुमर्हम् प्रतिज्ञाहान्यादेर्निग्रहस्थानत्त्वानुपपत्तिस्तथापि विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्यन्यतरोन्नायकधर्मवत्त्वं तदर्थः । उद्देश्यानुगुणसम्यक्ज्ञानाभावलिङ्गत्वं प्रतिज्ञाहान्यादात्मकत्वं वा लक्षणमित्यपि वदन्ति ॥ प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञा

निघसः

न्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासत्यासौ हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभाविद्येपोमतानुज्ञापर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि । अत्रचस्त्वर्थे । तेनैतानि तु निग्रहस्थानानि न पुनरपस्मारादिनाऽननुभाषणादिकम् । नवाजटितिसंवरणेनतिरोहिताचवाणीत्यर्थोऽलभ्यत इति प्राञ्चः । नथास्तु चकारोऽनुक्तसमुच्चये तेनदृष्टान्तोसाधनवैकल्यादीनां परिग्रहः ॥

निग्राहः । पुं । श्रापे ॥ निग्रहणम् । आक्रोशेवन्योर्ग्रहइति घञ् । निग्राहस्तेदृषलभूयान् वधइत्यर्थः ॥ निग्रहे ॥ निघः । पुं । समविस्तारदैर्घ्ये । तुल्यारोहपरिणाहेदृचादौ ॥ नियतं निविशेषेणवाहन्यते ज्ञायते । निघो निमित्तमितिसाधुः ॥

निघण्टुका । स्त्री । गुलञ्चकन्दे ॥

निघण्टुः । पुं । नामसङ्ग्रहे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

निघर्षः । पुं । घर्षणे ॥

निघसः । पुं । भोजने ॥ न्यदनम् । अदः । नौणचेत्यप् । घञोऽप्येति

निचायः

घस्त्रादेशः ॥

निघातः । पुं । अनुदात्ते ॥

निघातिः । स्त्री । लोहघातिन्याम् ।-

लौहमयदण्डे ॥ निश्चयेन हन्ति । ह

न० । वसिष्ठपियजिराजिब्रजिसदिह

नीत्यादिना इज् । कुत्वम् ॥

निघुष्टम् । न । घोषणे ॥ निघुष्यते

स्म । घुषिरव्यक्तेशब्दे । क्तः ॥

निघृष्टः । चि । घर्षिते । घसा इति भा

षा ॥ यथा । सुरासुरशिरोरत्ननिघृ

ष्टचरणेभिके ॥

निघृष्वः । पुं । खुरे ॥ निघृष्यते ऽनेन

। घृषुसङ्घर्षे । सर्वनिघृष्वरिष्वेति

साधुः ॥

निघ्नः । चि । आयत्ते । अधीने ॥ निहन्यते

निगृह्यते । हन्नेर्घञर्थेकः ॥ गुणिते ॥

निचयः । पुं । समुच्चये । वस्तुसमूहे

॥ यथा । सर्वेक्षयान्तानिचयाः पत

नान्ताः समुच्छ्रयाः । संयोगाविप्रयो

मान्ता मरणान्तश्च जीवितमिति ॥

निचीयते । चिञ्० । कर्मण्येरच् ॥

निचयकः । चि । निचये कुशले ॥ आ

कर्षादिभ्यः कन् ॥

निचयी । चि । उपचयवति ॥

निचायः । पुं । राशीकृते धान्यादौ । ढे

र इतिभाषा ॥ निचीयते राशीक्रि

यते । चीञ्० । एरचिप्राप्ते परिमा

निचाल

शाखायां सर्वेभ्य इति घञ् ॥ यथा

। एकस्तण्डुलनिचायः । अवराश्येक

त्वेनसमुदायिनां परिच्छित्तिर्गम्यते ॥

निचिः । पुं । गोःकर्णशिरोदेशे ॥ इ

तिरभसः ॥

निचिकी । स्त्री । उत्तमायां धेनौ । नै

चिक्याम् ॥

निचितः । चि । सङ्कीर्णे ॥ आचिते ॥

पूरिते । व्याप्ते ॥ निर्मिते ॥

निचुलः । पुं । हिज्जले ॥ निचोले ॥

निचोचति । चुलसमुच्चाये । चुरा

दीनांणिज्वा । इगुपधेतिकः ॥ वेत

सटच्चे ॥

निचुलकम् । न । निचोचके ॥ पुं । कु

ञ्चिकामत्स्ये ॥

निचूलः । पुं । इज्जलद्रुमे ॥ निचोले ॥

निचोलः । पुं । प्रच्छदपटे । पिच्छौडा

इतिभाषा ॥ येनतूलशय्यादिप्रच्छा

द्यते तस्मिन्नितित्स्वामी ॥ दोलि-

काद्यावरणपटइत्येके ॥ स्त्रीपिधान

पटे बुरका इतिप्रसिद्धे इत्यपरे ॥

निचोच्यते । चुल० । घञ् ॥ य

द्वा । चोच्यते । चुडकृतौ । चु० । घ

ञ् । डल्योरेकता ॥

निचोलकः । पुं । भटादेश्चोलाकृति

सन्नाहे । कूर्पासे । वारवाणे ॥ न ।

कुञ्चिकाखेमत्स्ये ॥

नितम्बः

निचोली । स्त्री । प्रच्छदांशुके ॥

निच्छविः । स्त्री । तीरभुक्तिदेशे । ति
रहुत इतिभाषा ॥ इ० वि० ॥

निच्छिविः । पुं । वर्णसङ्करप्रभेदे । ब्रा
ह्म्यात्तच्चविद्यात् सवर्णायामुत्पन्नेजा
तिविशेषे । ऊल्ले ॥ यथा । ऊल्लोम
ल्लश्वराजन्याद्ब्राह्म्यान्निच्छिविरेवच
। नटश्चक्ररणश्चैवखसोऽद्रविडएवचे
तिमनुः ॥

निजः । वि । आत्मीये । स्वीये ॥ नि
च्ये ॥ निजायते । जनी० । उपस
र्गेचसंज्ञायामिति डः ॥

निजविभवः । पुं । स्वविभूतौ ॥

निजात्मा । पुं । परात्मनि ॥

निडीनम् । न । खगतिप्रभेदे । पक्षि
णः शनैर्याने ॥ निडीनं नीचैः पतन
मिति महाभारतम् ॥ भक्ष्य माश्रयं
वा पश्यतः पतने ॥

निण्डिका । स्त्री । सतीलायाम् । ति
ण्ड्याम् । कलायभेदे । तेउडा इति
गौडभाषा ॥

नितम्बः । पुं । स्त्रियः पश्चात्कटितटे ॥
स्कन्धे ॥ रोधसि ॥ कटेरधोभागे ॥
कटके ॥ कटिमात्रे ॥ नितम्बति नि
तंथतेवा । तम्बगतौ । अच् घञ्वा
॥ यद्वा । निभृतं तम्यते कामुकैः । त
मुकांक्षायाम् ॥ ताम्यते सुरतसम्भ

नित्यम्

हीदा । तमुग्लानौ । उत्खादयश्चे
तिसाधुः ॥

नितम्बिनी । स्त्री । स्त्रीविशेषे ॥ अ
तिशयितो नितम्बो यस्याः । अत इति
ठनावितीनिः । डीप् ॥ स्त्रीमात्रेपि ॥
नितराम् । अ । सुतरामर्थे ॥ अतिश
येनेत्यर्थे ॥ किमेत्तिडव्ययेत्यादि
ना अमुप्रत्ययः ॥

नितलम् । न । पातालविशेषे ॥

नितान्तम् । न । एकान्ते । अत्यन्ते ।
अतिशये ॥ चि । तद्वति ॥ निताम्य
तिस्म । तमुकाङ्क्षायाम् । अकर्म
कत्वात् कर्त्तरिक्तः । अनुनासिकस्थे
तिदीर्घः ॥

नितान्तनिर्मलस्वान्तः । वि । अत्यन्त
शुद्धान्तः करणे ॥ नितान्तनिर्मलं स्वा
न्तं यस्य सः ॥

नित्यम् । न । सतते । अनारते । अ
जस्त्रे ॥ नियमेन भवम् । त्यवनेर्ध्रुवे
॥ नियतम्भवइतिवा ॥ प्रत्यवायजन
कीभूताभावप्रतियोगिनि । यथा ।
एकादश्यामुपोषणं नित्यम् ॥ ध्वंस
प्रागभावाप्रतियोगिनि । यथा । गग
नं नित्यम् ॥ अहरहर्जायमाने । य
था । नित्यं कीडनिकुमाराः ॥ अह
रहः क्रियमाणत्वेन विधिवोधिते ।
यथा ॥ स्नानतर्पणादिकं नित्यम् ॥

ॐ ॐ ॐ

ॐ ॐ ॐ

निश्चयक

अनवच्छिन्नपरम्पराके । यथा । व-
र्णानिश्चयः ॥ पुं । समुद्रे ॥ चि । शा-
श्वते । अजन्ये वस्तुनि । कालखयव्या-
पिनि । ध्रुवे । अविनाशिनि । अवा-
ध्यसत्त्वे । आत्मस्वरूपे । ध्वंसाप्रति-
योगिनि । उत्पत्तिविनाशरहिते ।
सर्वदाविद्यमाने । सर्वव्यापके ॥ नि-
श्चयवेदबोधितत्वेनाऽनादिपरम्परा-
गते । पूर्वापरकोटिरहिते । सद-
कारणवति ॥ सहजे ॥ विनाशयो-
ग्यतारूपदोषाभाववत्त्वं निश्चयत्वम् ॥
निश्चयकर्म । न । अकरणे प्रत्यवायसा-
धनेषु सन्ध्यावन्दनादिषु ॥ प्रत्यवा-
यशब्देनागामिदुःखमुच्यते । येषाम-
करणे विज्ञायमाने तत्साध्यते ज्ञा-
प्यते तानि निश्चयानीत्यर्थः । अकर-
णप्रत्यवायलक्षणां निश्चयानीति
यावत् ॥ निर्निमित्तमुपात्तदुरितच-
यार्थानि निश्चयानीति निश्चयकर्मल-
क्षणम् । नत्वकरणे प्रत्यवायोत्पाद-
कानि निश्चयानीति ॥ सन्ध्यावन्दना-
दीत्यादिपदात् पञ्चमहायज्ञादि-
ग्रहः ॥ प्रत्यवायजनकाभावप्रतियो-
गिकार्यनिश्चयकर्मैति स्मृतिः ॥ तद्य-
था । चिन्मैमित्तिकञ्चैव निश्चयनै-
मित्तिकस्तथा । गृहस्थस्य विधा कर्म-
तन्निशामय पुत्रक ॥ पञ्चयज्ञाग्नि-

निश्चयनै

तं निश्चयं यदेतत्कथितं तव । नैमि-
त्तिकं तथा चान्यत्पुत्रजन्मक्रियादिक-
म् ॥ निश्चयनैमित्तिकं ज्ञेयं पर्वश्राद्धा-
दिपण्डितैरिति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
निश्चयकर्मफलम् । न । मनःशुद्धौ ॥
निश्चयचौरम् । न । वैधेतरचौरे । रा-
गप्राप्तकेशच्छेदने ॥ यथा । चूडा-
दिते तिथा वृक्षे बुधेन्द्रोर्दिवसे नरः
। निश्चयचौरं प्रकुर्वीत जन्ममासे न
तु कश्चित् ॥
निश्चयगतिः । पुं । वायौ ॥ निश्चयगति-
रस्य ॥
निश्चयतृप्तः । चि । परमानन्दस्वरूपला-
भेन सर्वत्र निराकाङ्क्षे ॥ निश्चये-
न निजानन्देन तृप्तः ॥
निश्चयत्वम् । न । कालाद्यनवच्छिन्नत्वे
। न स्यात्सतीतिलोकागमयोर्यवहा-
रायोग्यत्वे ॥
निश्चयदा । अ । शश्वदर्थे । सातत्ये ॥
निश्चयदानम् । न । प्रतिदिनं दीयमा-
नेदाने ॥ यथा । अहन्यहनि यत् कि-
ञ्चिदीयतेऽनुपकारिणे । अनुद्दिश्य
फलं तत् स्यात् ब्राह्मणाय तु निश्चय-
कमिति गरुडपुराणम् ॥
निश्चयनैमित्तिकफलम् । न । मनःशु-
द्धौ ॥ पितृलोकप्राप्तिर्हि निश्चयादी-
नामवान्तरफलम् । तद्यथा आग्नेफ-

ॐ ॐ ॐ

ॐ ॐ ॐ

नित्यवै

कार्थनिर्मिते छायागन्धवनूत्पद्येते
इति छायागन्धवत्पिठलोकादिफल
स्यावान्तरत्त्वमानुषङ्गिकम् । तदु
द्देशेननित्यादेरविधानात् । विवि
दिषासंयोगस्यच विधानाच्छुद्धेरेव
महाफलत्वम् ॥

नित्यप्रलयः । पुं । चतुर्विधप्रलयान्तर्ग
तप्रलयविशेषे ॥ यथा । नित्यः स
दैवजातानां यो विनाशो दिवानि
शमिति । सदैव दीपज्वालावत् सात
त्येन जातानां दिवानिशं यो विना
शः सनित्यप्रलयश्च्यर्थः ॥

नित्यम् । अ । सातत्ये ॥

नित्यमुक्तः । त्रि । कालत्रयेप्रिवन्धशू
न्ये परमात्मनि ॥

नित्ययज्ञः । पुं । फलसंयोगंविना जी
वनादिनिमित्तसंयोगेन चोदिते ।
सर्वाङ्गोपसंहारासम्भवे प्रतिनिध्या-
द्युपादानेनामुख्यकल्पेनानुष्ठेये ॥ नि
त्यश्वासौ यज्ञश्च ॥

नित्ययौवना । स्त्री । शौपद्याम् ॥ चि
। स्थिरयौवने ॥

नित्यवैकुण्ठः । पुं । विष्णोः स्थानवि-
शेषे ॥ यथा । ऊर्ध्वं नभसि संविष्टो
नित्यवैकुण्ठएवच । आत्माकाशस
मेनित्योविस्तृतश्चन्द्रविम्बवत् ॥ ई
श्वरेच्छासमुद्भूतो निर्लेयश्चनिरा

नित्यान

श्रयः । आकाशवत् सुविस्तारश्चामू
ल्यरत्ननिर्मितः ॥ तच्चनारायणः श्री
मान् वनमालीचतुर्भुजः । लक्ष्मी
सरस्वती गङ्गातुलसीपतिरीश्वरः ॥
सुनन्दनन्दकुमुदपार्श्वदादिभिरन्वि-
तः । सर्वेशः सर्वसिद्धेशो भक्तानुग्रह
कारक इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे
१५ अध्यायः ॥

नित्यसत्त्वस्थः । चि । सदासत्त्वगुणाऽऽ
श्रिते । रजस्तमसी अभिभूय सत्त्व
माचालम्बने ॥ नित्यमचलं यत् स
त्त्वं धैर्यापरपर्यायं तस्मिंस्तिष्ठति ।
ष्टागतिनिवृत्तौ । कः ॥

नित्यसमासः । पुं । अविग्रहेनित्यस
मासइत्युक्ते समासविशेषे ॥ सम
स्यमानयावत्पदरहितविग्रहश्चनि-
त्यसमासः ॥

नित्या । स्त्री । उमायाम् । पार्वत्याम्
। शिवायाम् ॥ प्रकृतौ ॥ शक्ति वि
शेषे ॥ मनसादेव्याम् ॥ नियमेन
भवा । त्यवनेर्ध्रुवे । टाप् ॥

नित्यानध्यायः । पुं । सर्वथावर्जनीयवे
दपाठकालादौ । मन्वादिप्रोक्ते स्वा
ध्यायाभावनिमित्ते ॥ यथा द्वावे
व वर्जये नित्य मनध्यायौ प्रयत्नतः
। स्वाध्यायभूमिश्चाशुद्धा मात्मानश्चा
शुचिर्द्विजइति ॥ विशेषस्तुइमानि

निदम्

त्य मनथाया नधीयानो विवर्जये
दिच्यादि मनुवचनेषु द्रष्टव्यः ॥

नित्यानित्यवस्तुविवेकः । पुं । ब्रह्मैव
नित्यं वस्तु ततोऽन्यदखिलमनित्य
मिति विवेचने ॥ ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्य
त्येवं रूपो विनिश्चयः । सोऽयं नित्या
नित्यवस्तुविवेकः समुदाहृतः ॥ नि
त्यञ्च अनित्यञ्च नित्याऽनित्ये
ते च ते वस्तुनोच नित्यानित्य वस्तु
नी । नित्यानित्यवस्तुनोर्विवेकः पृ
थगात्मता ॥

नित्यानित्यस्वरूपिणी । स्त्री । मा
याशबलब्रह्मरूपिण्याम् भुवनेश्वर्या
म् ॥ नित्यं ब्रह्म अनित्यं माया तदु
भयरूपिणी । तथाच भगवत्त्याउभ
यात्मकत्वात् कदाचिद्ब्रह्मरूपेणैव
वर्णनं कदाचिच्छक्तिरूपेणैव वर्णन
मिति इच्छाशक्तिरूपत्वेन श्रुत्या ग
मपुराणादौ वर्णनेऽपि दोषाभावो-
बोधः ॥

नित्याभियुक्तः । वि । अनवरतमाद
रेण ध्याने व्यापृते । देहयात्रा मात्रा
र्थमप्यप्रयतमाने ॥ नित्यम् अभि
युक्तः ॥ सततं तत्परे ॥

नित्योदकः । वि । कृतावश्योदकक
र्मणि ॥

निदम् । न । विषे ॥ इ० श० चं० ॥

निदाघः

निदहः । पुं । मनुष्ये ॥ वि । दहुरग्र
हिते ॥

निदर्शनम् । न । उदाहरणे । दृष्टान्ते
॥ चापके ॥ दृष्टिर्० । ल्युट् ॥ य
था । आत्माद्याकाशवज्जीवैर्घटा
काशैरिवोदितः । घटादिवच्चसङ्गा
तैर्जातावेतन्निदर्शनमिति ॥ यदाम
न्दबुद्धिप्रतिपिपादयिषया श्रुत्यात्म
नोजातिरुच्यते जीवादीनां तदाजा
तावपगम्यमानायामेतन्निदर्शनं दृ
ष्टान्तो यथोदित आकाशवदिच्या-
दीति भाष्यम् ॥

निदर्शना । स्त्री । काव्यालङ्कारविशेषे
॥ तल्लक्षणं यथा । अर्थान्तरप्रवृत्तेन
किञ्चित्तत् सदृशफलम् । सदसत्त्वा
न्निदर्श्यत यदि सा स्यान्निदर्शना ॥
उदाहरणम् । उदयत्रेव सविता य
ज्ञेष्वर्पयति श्रियम् । विभावयितुं मृ
द्दीनां फलं मुहदनुग्रहमिति दण्डी
॥ प्राप्तौ ॥ यथा । शुभाशुभनिदर्शने
तिपुराणम् ॥

निदाघः । पुं । ग्रीष्मकाले । ज्येष्ठाषाढ
योः । उष्णोपगमे ॥ उष्णे ॥ स्वेदा
म्बुनि । घर्मे ॥ नितरां दह्यते ऽचा
नेन वा । दह० । हलश्चेति घञ् । न्य

ङ्० कुत्तम् ॥ पुस्तक्यतनये कृभोः

शिष्ये वेदान्तविष्णुपुराणयोः प्रसिद्धौ

निदिग्धि

माहात्म्ये परमहंसावधूते ॥

निदाघकरः । पुं । स्वर्थे । भानौ ॥

निदाघा उष्णाः करा अस्य ॥

निदाघकालः । पुं । ग्रीष्मर्तौ । ज्येष्ठा

षाढमासयोः ॥ यथा । प्रचण्डसूर्याः

स्पृहणीयचन्द्रमाः सदावगाहक्षमवा

रिसञ्चयः । दिनान्तरम्यो ऽभ्युपशा

न्तमन्मयो निदाघकालः समुपागतः

प्रिये ॥

निदानम् । न । कारणे । हेतौ ॥ आ

दिकारणे ॥ शुद्धौ ॥ तपसः फलया

चने ॥ वत्सदानि ॥ अवसाने ॥ नि

तरां दीयते ऽसाधारणतया जन्यते

ऽनेन । उदाज् । करणेति स्फुट् ॥

रोगविनिर्णये । रोगहेतौ ॥ निदा

नं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशय स्तथा ।

सम्प्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां प

ञ्चधा स्मृतम् ॥ निमित्तहेत्वायतन

प्रत्ययोऽयान कारणैः निदानमाहुः

पर्यायैः प्राग्रूपेन लक्ष्यते ॥ इतिमा

धवः ॥

निदिग्धः । वि । उपचिते । लेपादिना

वर्द्धिते । पुष्टिमापिते ॥ निदिद्यते

स्य । दिङ् उपचये । क्तः ॥

निदिग्धा । स्त्री । एलायाम् ॥

निदिग्धिका । स्त्री । कण्टकारिकायाम्

। कटहली इति रोगिणी इति च भाषा

निदेशः

॥ निदिद्यते स्य । दिङ् । क्तः । टाप्

॥ स्वार्थे कन् ॥ एलायाम् ॥

निदिद्रासन् । वि । निद्रातुमिच्छति ॥

निद्रातेः सन्नन्ताल्लटः श्वादेशः ॥

निदिध्यासनम् । न । श्रुतस्य मतस्य त

थैव ध्याने ॥ निरन्तरं विचारोयः श्रु

तार्थस्य गुरोर्मुखात् । तन्निदिध्यास

नं प्रोक्तं तच्चैकाग्र्येण लभ्यते ॥ अ

नात्मन्येव हि शिवस्ते हि शिवात्मनि

चेद्भवेत् । पुण्यपुञ्जेन शुद्धं तच्चित्त

मैकाग्र्यमर्हति ॥ विजातीयदेहादि

प्रत्ययरहिताद्वितीयवस्तुनिसजाती

यप्रत्ययप्रवाहे ॥ विजातीयप्रत्यया

नन्तरितेन सजातीयप्रत्ययप्रवाहेण

अवगमननफलभूतेनात्मचित्तने ॥

निदिध्यासनं विचारविशेषात्मकम् ।

सच्चविचारविशेषो ध्यानात्मा तद्ज्ञान

रूपं निदिध्यासनम् ॥ ताभ्यां निर्वि

चिकित्सेर्थे चेतसः स्थापितस्य यत् । ए

कतानत्त्वमेतद्विनिदिध्यासनमुच्यते

॥ ताभ्यां अवगमननाभ्याम् ॥ अप

रायत्तवोधे ॥ अपरायत्तवोधो

हि निदिध्यासनमुच्यते इति वार्त्ति

कोक्तेः ॥

निदेशः । पुं । शासने । आच्चायाम् ॥

कथने । परिभाषणे ॥ उपकण्ठे । उ

पान्ते ॥ भाजने ॥ निपूर्वादिशेषञ् ॥

निद्रा

निदेशिनी । स्त्री । दिशि ॥ इतिराज
निर्घण्टः ॥

निदेष्टा । वि । निदेशकर्त्तरि ॥ निदि
शति । दिश० । टन् ॥

निद्रा । स्त्री । शयने । स्वापे । स्वप्ने ।

संवेष्टे ॥ निद्रा च कालाम्निद्रपत्नी ।

यथा । कालाम्निद्रपत्नी च निद्रा सा

सिद्धयोगिनी । सर्वलोकाः समाच्छ

न्नायथा योगेन रात्रिषु इति । रात्रि

षु योगेन सम्बन्धेन ॥ तत्त्वाप्रतिबोधे

॥ अभावप्रत्ययालम्बनायां वृत्तौ ॥

चतसृणां वृत्तीनां मभावस्य प्रत्य-

यः कारणं तमेगुणस्तदा लम्बनावृ

त्तिरेव निद्रा न तु ज्ञानाद्यभावमात्रम्

॥ सत्त्वरजउभयविरोधिन्यां तमेगु

णालम्बनायां वृत्तौ ॥ * ॥ निद्राभि

मानिनो कालीतामसीशक्तिरिष्यते

॥ * ॥ यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मा

त्मानः क्लमान्विताः । विषयेभ्यो नि

वर्त्तन्ते तदा स्वपिति मानवः ॥ क

र्मात्मानः उभयविधानीन्द्रियाणि ॥

निद्राणम् । द्राकुप्तायांगतौ । आत

श्चेत्यङ् ॥ निन्दनम् निन्द्यते ऽ न

येति वा । निन्देर्नलोपश्चेतिरगिति

वा ॥ * ॥ सुखं स्वपित्यन्वयवान् व्या

धिमुक्तश्च यो नरः । सावकाशस्तु

यो भुङ्क्ते यस्तु दारैर्न शङ्कितः ॥

निधान

कुतो निद्रादिरिद्रस्य परप्रेष्यकरण्यच

। परनारीमसक्तस्य परद्रव्यहरण्यच

॥ इति गारुडेनीतिसारः ॥

निद्राणः । वि । शयिते । निद्राङ्गते ।

सूता इति भाषा ॥ निद्रातिस्म । द्रा०

। अकर्मकत्वात्कर्त्तरि क्तः । संयोगा

देरिति नः ॥

निद्राणुः । वि । शयालौ ॥ निद्राशीलः

। द्रा० । स्पृष्टिगृहीत्याणुच् ॥ स्त्री ।

वनवर्धिकायाम् ॥ वार्त्ताक्याम् ॥

नक्षीनामगन्धवस्तुनि ॥

निद्रावृच्च । पुं । कन्धकारे ॥ इति श-

ब्दमाला ॥

निद्रासञ्जनम् । न । स्नेहसि ॥

निधनः । पुं । न । कुले ॥ नाशे । मर

णे ॥ अचाहृषिङ्गणमिश्रः । कगन्ता

सिभ्रातः कृतवसतयो यच्च धनिनः ।

किमर्थं प्राणानां स्थितिमनविधातुं

कथमपि । धनैर्याच्चाद्यभ्यैर्ननुपरि

भवो ऽस्यर्थं न फलं निकारो ऽग्रेपश्चा

द्धनमहहभेस्तद्विनिधनमिति ॥

स्वर्चात्समर्च ॥ अहमभवने ॥ नि

धानम् निधीयते ऽ इवा । कृपृवृजी-

तिव्युः ॥ साम्बोभक्त्यन्तरे ॥ पाञ्चभ

क्तिकस्य साम्बः पञ्चमभक्तौ ॥ वि ।

धनहीने ॥

निधानम् । न । शङ्खपद्मादिनिधौ ॥

निधिः

आधारे । आश्रये ॥ निधीयते निधि-
यते तत्कालभोगायोग्यतया काला-
न्तरोपभोग्यं वस्त्वस्मिन्निति निधान-
म् । निडुधाञ् । ल्युट् ॥ कार्याव-
साने प्रवेशस्थाने ॥ यथा । एतन्नाना-
वताराणां निधानं बीजमव्ययम् ॥

निधापनम् । न । स्थापने ॥

निधिः । पुं । शङ्खपद्मादिसामान्यनि-
धौ । श्रेयधौ ॥ महापद्मादिनवविशेष-
निधिषु ॥ यथा । महापद्मश्च पद्म-
श्च शङ्खो मकरकच्छपौ । मुकुन्दकु-
न्दनीलाश्वखर्वश्च निधयेन वेति शब्दा-
र्थावः ॥ मार्कण्डेयपुराणोक्तेष्वष्टनिधि-
षु ॥ यथा । क्रोष्टुं किरुवाच ॥ भगवन्क-
थितं सर्वं विस्तरेण त्वयामम ॥ स्वरो-
चिषोद्भूतं जन्म तथा स्वरोचिषस्य
तु ॥ यातुसापद्मिनीनामविद्याभोगे-
गोपपादिका ॥ तत्संश्रिता ये निधय-
स्तान्मे विस्तरते वद ॥ अष्टौ ये निधय-
स्तेषां स्वरूपं द्रव्यं संस्थितिम् ॥ भवता-
भिहितं सम्पक्ञ्चातुमिच्छाम्यहंगुरो-
॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ पद्मिनीनामया-
विद्या लक्ष्मीस्तस्याश्च देवता ॥ तदा-
धाराश्च निधयस्तान्मे निगदतः शृणु ॥ त-
च्च पद्ममहापद्मीतया मकरकच्छपौ ॥
मुकुन्दकुन्दौ नीलश्च शङ्खश्चैवाष्ट-
मो निधिः ॥ सत्यां वृद्धौ भवन्त्येते सङ्घिः

निधिः

सहभवन्त्यसौ ॥ एते ह्यष्टौ समाख्या-
ता निधयस्तव क्रोष्टुके ॥ एभिरालो-
कितं चित्तं मानुषस्य महामुने ॥ या-
दृक् स्वरूपं भवति तन्मे निगदतः शृणु
॥ पद्मो नाम निधिः पूर्वः स यस्य भवति-
द्विज ॥ स तत्त्वतस्तु तानां च तत्पुत्रा-
णां च नान्यगः ॥ दक्षिण्यसारः पुरुष-
स्तेन वाधिष्ठितो भवेत् ॥ सत्त्वाचा-
रो महाभागो यतो सौ सात्त्विको नि-
धिः ॥ सुवर्णरूपताम्रादिधातूनां
च परिग्रहम् ॥ करोत्यतितरां सो-
पितेषां च क्रयविक्रयम् ॥ करोति च
तथा यज्ञान् दक्षिणाश्च प्रयच्छति ॥
सम्पादयति कामांश्च सर्वानेव यथा-
क्रमम् । सभादेव निकेतांश्च सत्कार-
यति तन्मनाः ॥ १ ॥ * ॥ सत्त्वाधारो-
निधिश्चान्यो महापद्म इति स्मृतः ॥
सत्त्वप्रधानो भवति तेन चाधिष्ठितो-
नरः ॥ करोति पद्मरागादिरत्नानां च
परिग्रहम् ॥ समौक्तिकप्रवालानां ते-
षां च क्रयविक्रयं ॥ ददाति योगशीले-
भ्यस्तेषामावसथां स्तथा ॥ सकारय-
ति तच्छीलः स्वयमेव च जायते ॥ त-
त्प्रसूतास्तथाशीलाः पुत्रपौत्रक्रमे-
ण च ॥ पूर्वर्द्धिमात्रः सप्तासौ पुरुषां-
श्च नमुचति ॥ महापद्मस्तु विप्रणां य-
च्चार्यमुपजायते ॥ २ ॥ * ॥ तामसो

निधिः

मकरोनामनिधिस्ते नावलोकितः ॥
 पुरुषोत्तमः प्रायः सुशीलोपि हि जा-
 यते ॥ वाणघङ्गर्द्धिधनुषां चर्मणां च
 परिग्रहम् ॥ दंशनानां च कुरुते या-
 तिमैत्रीचराजभिः ॥ ददाति सौर्यवृ-
 त्तीनां भूभुजां ये च तत्प्रियाः ॥ क्रय-
 विक्रयश्चाणां नान्यत्र प्रीतिमेति च
 ॥ एकस्यैव भवत्येष नरस्य न सुतानुगः
 ॥ इत्यर्थं दस्युतेनाशं संग्रामे वापि स-
 ब्रजेत् ॥ ३ ॥ * ॥ कच्छपाख्यो निधि-
 र्योन्योनरस्ते नाभिवीक्षितः ॥ तमः
 प्रधानो भवति यतो सौतामसो निधिः
 ॥ व्यवहारान्नाश्रिष्टेषु पण्यजातं करो-
 ति च ॥ क्रियाः स्वानि खिलाश्चैव न-
 विश्वसितिकस्य चित् ॥ समस्तानियथां-
 गानि निगृह्यास्ते हि कच्छपः ॥ तथा
 बृष्टवित्तानि तिष्ठत्याकुलमानसः ॥
 न ददाति न वा भुंक्ते तद्दिनाश्रमयाकु-
 लः ॥ निधानमूर्ख्यं कुरुते निधिः सो-
 सोप्येकपूरुषः ॥ ४ ॥ * ॥ रजो गुणम-
 यश्चान्यो मुकुन्दो नाम ये निधिः ॥ न-
 रो वलोकितस्ते न तद्गुणो भवति हि ज-
 ॥ वीणावेणुसदृशा दगीतवाद्यपरि-
 ग्रहम् ॥ करोति गायतां वित्तं नृत्यतां
 च प्रयच्छति ॥ वंदिमागधस्तृप्तानां वि-
 टानां लास्यपाठिनाम् ॥ ददात्यहर्नि-
 शं भोगान् भुंक्ते तैस्तु समं हि ज ॥ कु-

निधिः

लटामुरतिश्चास्य भवत्यन्यैश्च तदि-
 धैः ॥ प्रयातिसंगमे कंच स निधिर्भज-
 ते नरम् ॥ ५ ॥ * ॥ रजः सत्त्वमयश्चा-
 न्यः कुन्दो नाम महानिधिः ॥ उपैति
 स्तंभमधिकं नरस्ते नावलोकितः ॥ स-
 मस्तथातुरत्नानां पण्यधान्यादिकस्य
 च ॥ परिग्रहं करोत्येष तथैव क्रयवि-
 क्रयम् ॥ आधारः स्वजनानां चाप्याग-
 ताभ्यगतस्य च ॥ सहते नापमानोक्तिं
 स्वल्पामपि महामुने ॥ स्तूयमान-
 इमहर्ती प्रीतिवभ्रातियच्छति ॥ यं
 यमिच्छति वै कामं मृदुत्वमुपयाति च
 ॥ बह्व्यो भार्या भवन्त्यस्य सूतिमत्यो-
 ति शोभनाः ॥ तदन्वये सप्तनरान् नि-
 धिः कुन्दो नुवर्त्तते ॥ प्रवर्द्धमानो नून-
 रमष्टभागेन सत्तम ॥ दीर्घायुश्चैव
 सर्वेषां पुरुषाणां प्रयच्छति ॥ बन्धूना-
 मेव भरणं ये च दूरादुपागताः ॥ तेषां
 करोति वै कुन्दः परलोके न चादृतः ॥
 भवत्यस्य न च स्नेहः सहवासिषु जायते
 ॥ पूर्वमिदं श्रुत्वा थिल्यं प्रीतिमन्यैः क-
 रोति च ॥ ६ ॥ * ॥ तथैव सत्त्वतमसी-
 यो विभर्त्ति महानिधिः ॥ निधिः स नी-
 लस्तत्संगीनस्तच्छीलभाभवेत् ॥
 वस्त्रकर्पासधान्यादिफलपुष्पपरिग्रह-
 म् ॥ मुक्ताविद्रुमशंखानां शुक्र्यादी-
 नां तथा मुने ॥ काष्ठादीनां करोत्येष

निधिः

यच्चान्यज्जलसंभवम् ॥ क्रयविक्रयम
प्येषानान्यवरम तेमनः ॥ तडागान्
पुष्करिण्यस्यतयारामान् करोति च ॥
बंधसरितां वृक्षास्तयारोपयते नरः
॥ अनुलेपनपुष्पादिभोगभोक्तापि जा
यते ॥ विपूषश्चापि निधिर्नीलो ना-
मेव जायते ॥ ७ ॥ * ॥ रजस्तमो मय
स्यान्यः शंखसंज्ञो हियो निधिः ॥ तेना
पिनीयते विप्रसज्जुषित्वं निधीश्वरः ।
एकस्यैव भवत्येष नरं नान्यमुपैति च
॥ यस्य शंखो निधिरस्तस्य स्वरूपं कोष्ठके
शृणु ॥ एक एवात्मना मिष्टमन्नं भुंक्ते त
थावरम् ॥ कदम्बमुक्परिजनो न च शो
भनवस्त्वधृक् ॥ न ददाति सुहृद्भार्यासु
तपुषश्शुषादिषु ॥ स्वप्रेषणपरः शं
खो नरो भवति सर्वदा ॥ ८ ॥ * ॥ इत्ये
ते निधयः ख्यातानराणामर्थदेवताः ॥
मिश्रावलो कितः मिश्रस्वभावफलदा
यिनः ॥ यथा ख्यातस्वभावस्तु भवत्येक
विलोकनात् ॥ सर्वेषामाधिपत्ये च-
श्रीरेषा द्विजपद्मिनी ॥ ४५ * ॥ इति
श्रीमार्कण्डेयपुराणे निधिलक्षणं ना
मप्रष्टितमो ध्यायः ॥ ६० ॥ नित
रांधीयते । धाजः किः ॥ नितरां
दधाति पोषयत्यनेन पुनर्ग्रहणाय-
निधातृभिः निधीयते वा । धिधारणे
सम्पदादित्वात् किप् । आगमशा

निनीषुः

खनयानित्यत्वात् नतुक् ॥ आधा
रे ॥ यथा । गुणनिधिः ॥ नक्षिकाना
मगन्धद्रव्ये ॥ समुद्रे ॥ चिरप्रयष्टस्वा
मिकभूयातधनविशेषे ॥ महाकाळा
दिनिधिश्चास्ते ॥
निधित्तन् । चि । निधातमिच्छति ॥
दधातेः सन्नन्तात्सटः शचादेशः ॥
निधिनाथः । पुं ।
निधीशः । पुं । कुबेरे । धनदे ॥
निधीश्वरः । पुं ।
विधुषनम् । न । कम्पे ॥ सुरते ॥ केलौ
। लीलायाम् ॥ नितरां भुवनं हस्त
पादादिवाहनमथ ॥
निध्यानम् । न । निर्वर्णने । दर्शने ॥
ज्ञाने ॥
निध्वानः । पुं । शब्दमात्रे ॥
निनङ्क्षुः । चि । नाशयितुमिच्छति ॥
निनदः । पुं । ध्वनौ । शब्दे ॥ निनद
नम् । णट् ॥ नौगदनदपठस्वनइ
ति पक्षे अप् ॥ रथस्येव घोषे ॥
निनयनम् । न । निष्पादने ॥ निनीय
ते । णीञ् ॥ ल्युट् ॥
निनादः । पुं । शब्दे ॥ निनदनम् । ण
ट् ॥ नौगदनदेत्यादिनापक्षे षञ् ॥
निनादितः । चि । शब्दिते ॥
निनीषुः । चि । नेतुमिच्छौ ॥ यथा ।
उत्तमैस्तयैर्निक्ष्यं समन्थानाचरे

निन्दा

दुधः । निनीषुःकुलमुत्कर्षमधमान
धमांस्त्यजेदितिमनुः ॥

निन्दकः । चि । निन्दाकारके । निन्दा
शीले ॥ निन्दति तच्छीलः । शिदि०
। निन्दहिंसेतिवुञ् ॥ नभाराः पर्व
ताभारा नभाराः सप्तसागराः । नि
न्दकाहि महाभारा भारविश्वासघा
तकाः ॥

निन्दतलः । चि । निन्दितहस्ते ॥

निन्दनम् । न । कुत्सने । निन्दायाम् ॥
शिदिकुत्सायाम् । ल्युट् ॥

निन्दा । स्त्री । अपवादे ॥ कुत्सायाम्
। गर्हणे ॥ अविद्यमानदोषाभिधानं
निंदेतिपरीवादादिशेषः । धीराः स्व
निन्दामेषसहन्ते न गुरुदेवादिनि
न्दाम् ॥ आत्मानं यदि निन्दन्ति स्वा
त्मानं स्वयमेव हि । शरीरं यदि नि
न्दन्ति सहायास्तेजनामम ॥ निन्दा
वमानावच्यन्तं भूषणं यस्ययोगिनः
। धीविचेपः कथं तस्यवाचाटैः क्रिय
तामिह ॥ मन्निन्दयायदिजनः परि
तोषमेतिनन्वप्रयत्नसुखभोयमनुग्र
हेमे । श्रेयोर्थिनो हि पुरुषाः परतु
ष्टिहेतोर्दुःखार्जिता न्यपि धनानि प-
रित्यजन्तीति शिच्छणमिश्राः ॥ नि
न्दनम् । शिदि० । गुरोश्च हस्त इति
भावेस्त्रियामः ॥ दोषकथने ॥ अ-

निपातः

निष्ठबोधनद्वाराविध्यर्थप्रवर्तकवचने

॥ नहि निन्दानिन्दानिन्दितुं प्रवर्तते

ऽपितुविधेयं स्तोतुमिति न्यायः ॥

निन्दास्तुतिः । स्त्री । व्याजस्तुतौ ॥

निन्दितः । चि । गर्हिते । धिक्ते । नि
न्दायुक्ते ॥ सर्वव्यर्थं निन्दितस्येच्छुप
देशः ॥

निन्दुः । स्त्री । मृतवत्सायाम् ॥ नि-

न्द्यते ऽप्रजात्वेनासौ । शिदेरौणा

दिकउः ॥

निन्द्याः । चि । गर्ह्ये ॥

निपः । पुं । कदम्बवृक्षे ॥ पुं । न । क

लश्रे ॥ नियतं पिबन्त्यनेन । पा० ।

घञर्थकः ॥

निपठः । पुं । पाठे ॥ निपठनम् । षठ०

। नौगदनदेत्यव्वा ॥

निपत्त्या । स्त्री । पिच्छिलायाम्भूमौ । पि

सन्न इति भाषा ॥ निपतन्त्यस्याम् ।

पत्ल् ० । संज्ञायां समजेति क्यप् ॥

युद्भूमौ ॥

निपाकः । पुं । पाके ॥

निपाठः । पुं । पठने । पाठे ॥ निपठनम्

। पठ० । नौगदनदेत्यवभावे घञ् ॥

निपातः । पुं । पतने ॥ मृतौ ॥ नि

कृष्टपातः ॥ चादिषु ॥ प्रादिषु ॥

निपातानां श्रोतकत्वमेव न तु वाच-

कत्वमित्यभ्युपगमः ॥ निपतनम् ।

निपुणः

पत् ० । घञ् ॥ उपसर्गातिरिक्तनि
पातानां द्योतकत्वश्च कत्वोभयस्वी
कारो ऽ व्ययविभक्तीति सूत्रे भाष्ये
स्पष्टस्तेन तेषां वाचकत्वमपि ॥ उपस
र्गाणां तु द्योतकत्वमेवेति गतिर्गतावि
त्यवभाष्ये स्पष्टम् ॥

निपातनम् । न । अधोनयने । अवना
ये ॥ पतेः स्वार्थण्यन्ताल्लुट् ॥ खच्च
णानुत्पन्नपदसाधने ॥ यत्तच्चयेना ऽ
नुत्पन्नतत् सर्वनिपातनात् सिद्धम्
। निपातनादिष्टसिद्धिरित्युक्तेषु ॥

निपातितः । चि । निचिसे ॥

निपानम् । न । आहावे । उपकूपज-
लाशये । कूपोद्धृतजलस्थले । कूपा
दिसमीपे पशूनां जलपानार्थमुद-
काधारे । खेख इति भाषा ॥ नियतं
पिबन्त्यस्मिन् । करणेति पातेर्ल्युट् ॥
गोदोहनपात्रे । दोहन्याम् ॥

निपीडितः । चि । कृतपीडने । निचो
डा इति निपीडा इति च भाषा ॥ नि
तरापीडितः ॥

निपुणः । चि । प्रवीणे । विज्ञे । निष्णा
ते । कार्यक्षमे । तर्कादिकुशले । शि
क्षिते ॥ यथा । निपुणोऽपि न कर्त्तव्यो
वाग्वाद्दृष्टक्रमधत्त इत्यागमः ॥ नि
पुणति । पुणकर्मणि शुभे । इगुपधे
तिकः ॥ कार्येषु सूक्ष्मदृष्टौ ॥

निभाञ्

निफला । स्त्री । ज्योतिष्मत्याम् ॥

निफेनम् । न । अफेने ॥ इति राजनि-
घण्टः ॥

निवदुः । चि । वशीकृते ॥ निवध्यते स्म
। वधवन्धने । क्तः ॥ अनुरुद्धे ॥ र-
चिते ॥

निवन्धः । पुं । आनाहरोगे । मूषादि
रोधे ॥ ग्रन्थस्य वृत्तौ । सङ्ग्रहविशे
षे ॥ प्रतिवर्षम् प्रतिमासादिवादात्
व्यक्तेन प्रतिश्रुतवस्तुरूपे ॥ निम्बवृ
क्षे ॥ वन्धे ॥ यथा दैवीसम्पद् वि-
मोक्षाय निवन्धायासुरी मतेति ॥
निवन्धनम् । वन्धवन्धने । घञ् ॥ न
। गीते ॥ इति शब् ० ॥

निवन्धनम् । न । वन्धने ॥ हेतौ ॥ वी
णातन्त्रीनिवन्धनोर्द्धभागे । उपना
हे ॥ निवध्यते ऽनेनास्मिन्वा । वन्ध ०
। करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् ॥

निवन्धितः । चि । वद्धे ॥ निवन्धः सञ्ज्ञा
तोऽस्य । तारकादित्वादितच् ॥

निवोधितः । चि । उपदिष्टे ॥

निभः । पुं । व्याजे ॥ चि । उत्तरपद-
स्थः सदृशे ॥ यथा । पितृनिभः पुत्रो
मातृनिभा कन्येष्टनिभमपत्यमिति-
॥ नियतं भाति । भा ० । आतश्चो
पसर्गइतिकः ॥ प्रकाशे ॥

निभाञ्जनम् । न । दर्शने ॥

ॐ

निमयः

निभूतम् । चि । भूतकाले । अतीते ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥

निभूतः । चि । विनीते ॥ धृते ॥ नित
रामभारि । भृञ् । क्तः ॥ निश्चले
॥ एकाग्रे ॥ नितराम् पोषिते ॥ नि
तराङ्गुप्ते ॥ निर्जने ॥ यथा । नि
भृतनिकुञ्जगृहङ्गतया निशि रश्मि
सि निखीयवसन्तमिति जयदेवः ॥
खाताद्यवच्छिन्ने ॥ अस्तायोपस्थिते
॥ यथा । नभसानिभृतेन्दुना तुला-
मिति रघुः ॥

निमयः । चि । जलादौ नितराम् प्र
विष्टे ॥

निमज्जयुः । पुं । शयने ॥ यथा । तल्लो
कान्तान्तरैः सार्द्धमन्यहं धिङ्निमज्ज
युमिति भट्टिः ॥

निमज्जनम् । न । अवगाहने । स्नाने ॥

निमन्त्रणम् । न । नियोजनविशेषे ॥

यस्याकरणे प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणम्
। यथा । इह भुञ्जीत भवान् ॥ यस्या
करणे प्रत्यवायेन स्यात् तदामन्त्र
णम् । यथा । इह शयीत भवान् । इ
ति मुग्धबोधटीका ॥

निमन्त्रितः । चि । भोजनार्थं नियो
जिते ॥

निमयः । पुं । परिवर्त्तने । परिदाने ।

विनिमये ॥ निमीयते । मीज् हिंसा

निमित्त

याम् । एरच् ॥

निमातव्यः । चि । परिवर्त्तनीये ॥ मे
डोरूपम् ॥

निमानम् । न । मूल्ये ॥ निमीयते की
यते ऽनेन । माङ् । ल्युट् ॥

निमिः । पुं । इत्थाकुराक्षः पुत्रे ॥

निमितः । चि । समन्तान्मिते ॥

निमित्तम् । न । उत्पत्तिमात्रकारणे ।

हेतौ ॥ निमित्तं मनश्चक्षुरादिप्रवृ

त्तौ निरस्ताखिलोपाधि राकाशक

ल्पः । रवि र्लोकचेष्टानिमित्तं यथा

यः सन्नित्योपलब्धिस्वरूपो हमात्मा

॥ लक्ष्मणि ॥ शरथे ॥ शकुने ॥ नि

मित्तानि च पश्यानि विपरीतानि के

शव ॥ निमित्तान्येव शंसन्ति शुभा

शुभफलोदयम् । तस्मा देतानि शा

स्वप्नो राजा सनुपलक्षयेत् ॥ फले

॥ निमेद्यति । जिमिदा० । जीतः-

क्तः । संचापूर्वकत्वान्ननक्षम् । अ

नात्मने पदनिमित्तइति निर्देशाद्वा ॥

निमित्तकम् । न । चुम्बने ॥ निमित्ते ॥

निमित्तकारणम् । न । समवाय्यसमवा

य्युभवभिन्ने कारणे ॥ यथा । तुरीये

मादिकम् पटस्य । यथा वा द्वाणुक

स्थेश्वरः । घटम् प्रति च कुलाक्षदण्ड

चक्रसिखिलसूत्रादिकमिति ॥

निमित्तकृत् । पुं । काके ॥ इतिरानि० ॥

ॐ

ॐ

निमेषः

निमित्तवित् । पुं । दैवज्ञे ॥ इति हेम
चन्द्रः ॥ शकुनज्ञे ॥

निमिषः । पुं । कालप्रभेदे ॥ अक्षिनि
मीलने । अक्षिपक्ष्मणोः स्वाभाविक
स्योन्मेषस्य सहकारिणि ॥ निमिषति
। मिष० । पचाद्यच् । कुटादित्वाच्च

गुणः ॥ इगुपधत्वात् कोषा ॥

निमिषितम् । न । अक्षिब्यापारे ॥

निमीलम् । न । दीर्घनिद्रायाम् ॥

निमीलनम् । न । मरणे ॥ सङ्कोचने
॥ निमेषे ॥ मीलनिमेषयोः ल्युट् ॥

निमीलिका । स्त्री । व्याजे ॥ निमी
लने ॥

निमीलितः । त्रि । मोहिते ॥ कृतनि
मीलने ॥

निमेषः । पुं । परिवर्त्ते । नैमेषे ॥ नि
मीयते । माङ्माने । अचोयत् । ई
द्यति ॥

निमेषः । पुं । अक्षिनिमीलने । नेत्रप
क्ष्मणोः स्वाभाविकस्योन्मेषस्य सहका
रिणि । पक्ष्मकमीचना इति भाषा ॥

यथा । निमेषोन्मेषाभ्याम् प्रलयमु
दयं याति जगतीति ॥ दृष्टिनिमील

नात्मके । कालप्रभेदे । पक्ष्मस्पन्दन
काले ॥ पुं सोयावत्कालमकृत्रिमनेत्र

विकाशानन्तरं पक्ष्माकुञ्चनं जायते
स निमेषः । इत्यमरटीकायाम्बर

निम्बः

तः ॥ अक्षिपक्ष्मपरिच्छेपो निमेषः

परिकीर्तितः । द्वौ निमेषौ चुटिर्ना

मदेचुटी तुल्यः स्मृतः । इत्यमिपुरा

णम् ॥ लघ्वच्चरोच्चारणमात्रे काले ॥

लघ्वदये ॥ निमिषति । मिषस्तेष्वथे ।

इगुपधेतिकः ॥

निमेषकः । पुं । निमेषे ॥

निमेषकृत् । स्त्री । तडिति ॥ निमेषं

करोति । डुकृञ्० । क्तिप् ॥

निमेषरक् । पुं । खद्योते ॥ इति चिका
ण्डशेषः ॥

निम्बम् । त्रि । गभीरे । नीचा इति ग

हरा इति च भाषा ॥ निम्ननति । न्ना

अभ्यासे । आतश्चेतिकः ॥ वृत्तादि

षु वृत्त्यादिवेष्टनाज्जाते वाढा इति प्र

सिद्धे चिह्ने ॥

निम्नगा । स्त्री । नदीमात्रे ॥ चि । नी

चगामिनि ॥ निम्नङ्गच्छति । गन्तृ०

। अन्येभ्योपीतिङः ॥

निम्नोज्जतम् । चि । उन्नतानते । व

भ्युरे ॥

निम्बः । पुं । अरिष्टे । सर्वतोभद्रे । पि

चुमर्दे । नीम् इति भाषा ॥ निम्बः

शीतो लघु ग्राही कटुपाको मिवा

तद्वत् । अह्वयः अमृतट्कासज्वराक

चिकुमिप्रणुत् ॥ व्रणपित्तकफच्छर्दि

कुष्ठहृत्तासमेहनुत् ॥ * ॥ निम्बप

निम्बूक

चंसृतं नेव्यं कृमिपित्तविषप्रणुत् ।
 वातलं कटुपाकञ्च सर्वारोचककुष्ठ
 नुत् ॥ * ॥ नैम्बफलं रसेतिक्तं पा
 केतुकटुभेदनम् । क्षिगंधलघूणांकुष्ठ
 मंगुल्मार्शः कृमिमेहनुत् ॥ * ॥ नि
 म्बशकस्तु । निम्बस्य कोमलदलानि
 सुयत्नमृष्टान्याज्ये चिपेत्तदनुसैन्धवत
 क्रयुक्तान् । शालीयतण्डुलकणान्
 सह रामठेन चाधारिताददतिरोचन
 मेवलेद्याः ॥ * ॥ निम्बति स्वास्थ्य
 म् । शिविसेचने । पचाद्यच्च । वव-
 योरैक्यम् ॥ करञ्जनिम्बजफलंकृमि
 कुष्ठप्रमेहजित् ॥ * ॥ निम्बतैलन्तु
 कुष्ठमंतिक्तंकृमिहरम् परमिति रा
 जवल्गुभः ॥ कायेत्वग्ग्राह्या ॥

निम्बकः । पुं । अरिष्टदुमे ॥ स्वार्थेकः ॥
 निम्बतरुः । पुं । मन्दारवृक्षे । वक्राय
 न इति भाषाप्रसिद्धे पारिभट्टे ॥ नि
 यमयति । यमउपरमे । पृ० । नि
 वतिवा । शिविसेचने । पचाद्यच्च ।
 ववयोरैक्यम् । कर्मणि घञ्वा । नि
 म्बसंज्ञकस्तदः । शाकपार्थिवादिः ॥

निम्बबीजः । पुं । राजादनीवृक्षे ॥

निम्बुकम् । न । निम्बूके । काण्दी
 निम्बूः । स्त्री । नीवू इति भाषा ॥

निम्बुकम् । न । अम्लजम्बीरे । शोधने
 । निंद्याम् । दीप्ते ॥ निम्बुकमम्लं वा

नियतिः

तम्रदीपनं पाचनं लघु ॥ * ॥ निम्बू
 कं कृमिसमूहनाशनं तीक्ष्ण मल-
 मुदरग्रहापहम् । वातपित्तकफशू
 खिने हितं कष्टनष्टरुचिरोचनम् प
 रम् ॥ विदोषवह्निक्षयवातरोगनि
 पीडितानां विषविह्वलानाम् । मल
 ग्रहेष्वदुग्दुप्रदेयं विस्फुचिकायां मुन
 योवदन्ति ॥ * ॥ भागैकं निम्बुजं
 तोयं षड्भागं शर्करोदकम् । लव
 ङ्गमरिचोन्मिश्रं पानकं पानकोत्तम
 म् ॥ निम्बूफलभवं पान मत्स्यम्लं वा
 तनाशनम् । बह्निदीप्तिकरं रुच्यं स
 मस्ताहारपाचकम् ॥ इतिरानि० ॥
 निम्बोचनं । चि । अस्तङ्गच्छति ॥
 निम्बोचनम् । न । अस्तङ्गमने ॥
 नियतः । चि । निश्चिते ॥ निश्च्ये ॥ आ-
 चारनिष्ठे ॥ वशीकृतेन्द्रिये ॥ न ।
 निश्च्यकर्मणि ॥ नियच्छति । यम० ।
 अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः । मलोपः ॥
 नियततेवा । यती० । पचाद्यच्च ॥
 नियतात्मा । चि । समाहितचित्ते ॥ सु
 शिचित्तमनसि ॥ नियतः । आत्मा
 यस्य ॥
 नियतिः । स्त्री । नियमे ॥ दैवे । दि
 ष्टे । भागधेये । प्राप्तनशुभाशुभक
 र्माणि ॥ नियम्यते ऽनया । यमउ
 परमे । क्तिन् ॥

नियमः

नियती । स्त्री । दुर्गायाम् ॥

नियतेन्द्रियः । चि । इन्द्रियदननशीले
। संयतेन्द्रिये ॥

नियन्ता । पुं । सारथौ ॥ चि । शासित
रि ॥ पशुप्रेरके ॥ नियच्छतिविशि
ष्टविषये स्थापयति । अन्तर्भावित
ग्यर्थोवा । यमः । तृच् ॥

नियन्त्रितः । चि । अनर्गले । अवाधे ॥
इति हेमचन्द्रः ॥ नितरांयन्त्रितः ॥
नियमिते ॥

नियमः । पुं । यन्त्रणे ॥ प्रतिज्ञायाम् ।

अङ्गीकारे ॥ निश्चये ॥ यथा भक्ष्य
नियमेनाभक्ष्यप्रतिषेधोगम्यते पञ्च
पञ्चनखाभक्ष्याश्च्युक्ते गम्यते एतद्
तोऽन्येऽभक्ष्या इति । अभक्ष्यप्रतिषेधे
न वा भक्ष्यनियमः । तद्यथा । अभ
क्ष्येऽग्राम्यकुक्कुटः अभक्ष्येऽग्राम्यसूक
रश्च्युक्ते गम्यते एतद् आरग्योभक्ष्य
इति महाभाष्यम् ॥ भक्ष्यनियम इति
भक्ष्यानुमतिरूप उपदेश इत्यर्थ इति
विवरणम् ॥ * ॥ प्रतिज्ञानिश्चये ॥

इति मेदिनी ॥ व्रते ॥ आगन्तुसाध-

ने ॥ यथा । नियमस्तु सयत्कर्माऽ

नित्यमागन्तुसानम् । यत् कर्म अ

नित्यम् नतु यावज्जीवं कर्त्तव्यम्

आगन्तुभिः कादाचित्कैः कामनया-

समयविशेषादिभिः साधनैः साध्यम्

नियम

पवासकानजपादि तन्नियम इत्यर्थः

॥ * ॥ नित्यकर्मणि । तत्तदाश्रम

विहिताचरणे ॥ * ॥ शौचसन्तोष

तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानेषु पञ्चसु ॥

जपोपवासप्रदक्षिणनमस्कारादिरू

पाः पुराणेषुऽधिका उक्तास्तेष्वेव प

ञ्चस्वन्तर्भाष्याः ॥ स्नानमौनोपवासे

ज्यास्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः । नियमो

गुरुशुश्रूषाशौचाक्रोधाप्रमादताः ॥

* ॥ अक्रोधादिषु ॥ अक्रोधोगुरुशु

श्रूषाशौ माहारखाद्यवम् । अप्रमा

दश्चतततपञ्चैते नियमाः स्मृताः ॥ *

॥ तपश्चादिदशसु । यथा । तपःस-

न्तोषआस्तिक्यादानं देवस्य पूजनम् ।

सिद्धान्तश्रवणश्चैव ह्रीर्मतिश्च जपो हु

तम् ॥ दशैते नियमाः प्रोक्ता मया पर्व

तनायकेति देवीगीता ॥ नियच्छति

अनेन वा नियमनं वा । यम उपरमे-

। पञ्चाद्यच् । यमः समुपनिविष्टुचेत्य

वशा ॥ सजातीयप्रवाहश्च विजाती

यतिरस्कृतिः । नियमो हि परानन्दो

नियमात्क्रियते बुधैः ॥ वेदशब्दानि

यमपूर्वमधीताः फलवन्तो भवन्तीति

महाभाष्यम् ॥

नियमनम् । पुं । नियमे ॥ नियमे

वन्द्ये ॥ वलेर्नियमनमितियथा ॥

नियमविधिः । पुं । नानासाधनसाध्य-

नियामि

क्रियाया मेकसाधनप्राप्ता वप्राप्तस्या
परसाधनस्य प्रापके विधौ ॥ नियमः
पाक्षिकेसतीत्युक्तेः । पक्षेऽप्राप्तस्य
प्रापकोविधिर्नियमविधिर्भवति । य
था व्रीहीनवहन्तीत्यादिः । कथम
स्यपक्षेऽप्राप्तप्रापकत्वमिति चेत् इ-
त्यम् । अनेनाऽवघातस्य वैतुष्यार्थं
त्वं न प्रतिपाद्यते अन्वयव्यतिरेक-
सिद्धत्वात् किन्तु नियमः । सचाप्राप्तां
शपूरणम् । वैतुष्यं हि नानोपायसा-
ध्यत्वात् यदावघातं परिस्थज्योपा-
यान्तरंगृहीतुमारभ्यते तदाऽवघात
स्या प्राप्तत्वेन तद्विधाननामकमप्रा-
प्तांशपूरणमेवानेनविधिनाक्रियते ।
अतश्च नियमविधावप्राप्तांशपूरणात्म-
को नियमएववाक्यार्थः । पक्षेऽप्राप्ता
वघातविधानमिति यावत् ॥

नियमितः । वि । कृतनियमे ॥ वट्टे ॥

नियमः सञ्जातोस्य । ता० इतच् ॥

नियामः । पुं । नियमे ॥ नियमनम् ।

यन० । यमः समुपनिविषुचेति-
घञ् ॥

नियामकः । पुं । नजिरा इतिप्रसिद्धे

गुणवृक्षोपरिस्थिते पोतवाहे ॥ कर्ण

धारे ॥ नियच्छतिपोतम् । यमनि

यमने । खल्व् ॥ वि । नियन्तरि ॥

नियामिका । स्त्री । नियमनकव्याम् ॥

नियोभ्यः

नियुक्तः । वि । अधिकृते ॥ नियोजिते
॥ आचक्षते । प्रेरिते ॥ यथानियुक्तो
ऽस्मितया करोमि ॥ नियुज्यतेस्म ।
युजिर० । क्तः ॥ अवधारिते इतिरा
धाकान्तः ॥

नियुतम् । न । खच्चे । १०००००० ॥ इति
लीलावती ॥ शतं सहस्रमयुतं नि
युतं प्रयुतं मतम् । स्त्रीकोटिरर्बुद
मितिक्रमादशगुणोत्तरमिति रत्न-
कोशः ॥ धेनूनां नियुत प्रादादिप्रेभ्यः
समखड्कृते । इत्यचनियुते द्वेखच्चे
इति श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ दशखच्चे
१०००००० । प्रयुते ॥ यथा । एकं दश
शतञ्चैव सहस्र मयुतं तथा । खच्चे
च नियुतञ्चैवकोटि र्वुद एवच ॥
वृन्दः खर्वो निखर्वश्य शङ्खपद्मौच
सागरः । अन्त्यं मध्यं परार्द्धञ्च दश
वृद्धा यथोत्तरम् ॥ इतिपुराणम् ॥
नियुदम् । न । बाहुयुडे ॥ निगृह्य नि
तरांवा युदम् ॥

नियोगः । पुं । अवधारणे ॥ आद्यायाम्
॥ कार्ये ॥ नियुज्यते ऽस्मिन् । युजि
र० । वञ् ॥

नियोगी । वि । नियुक्ते । कर्मसचिवे ।
नियोगविशिष्ट ॥ नियोगोऽस्यास्ति
। इनिः ॥

नियोग्यः । वि । नियोगार्हे । प्रभौ ॥

निरक्ष

नियोजनम् । न । स्थापने ॥ युजिर्०
। ल्युट् ॥ नियोगे । प्रेरणे ॥ त्वयै त
त् क्रियतामिति क्रियासुनियोजन
म्प्रेरणमित्यर्थात् ॥

नियोजितः । वि । नियुक्ते ॥

नियोज्यः । वि । प्रेष्ये । भृत्ये ॥ नियु
ज्यते । युजिर्० । नियोक्तुं शक्यश्च
र्थं प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थइतिपय
ति कवर्गाभावो निपातनात् ॥

नियोढा । पुं । कुक्कुटे ॥ इतिराजनि
र्घण्टः ॥ बाहुयुदुकारिणि ॥

नि० । अ । निर्णये ॥ निषेधे ॥ वहिर्भा
वे ॥ क्रान्ताद्यर्थे ॥ नृणाति । नृनये
। क्तिप् । कृत इत् ॥ निःशेषे ॥

निरंशः । पुं । राशेः प्रथमभागे ॥ वि
। अंशरहिते ॥ निर्गतेऽंशात् ॥

निरंशकः । वि । निरंश ॥ स्वार्थे तडि
तः ॥ यथा । पतितस्तत्सुतः क्लीवः
पङ्गु रन्मत्तको जडः । अन्यो ऽपि
कित्सरोगार्त्ता भर्त्तव्यास्ते निरंश
काः ॥ तेषांपतितवर्जेभ्योभक्तवत्त्वं
प्रदीयते ॥

निरंशसूर्यः । पुं । राशेः प्रथमभागस्थो
भानौ ॥ राशेः प्रथमभागस्थो निरं
शः सूर्य उच्यते ॥

निरक्षदेशः । पुं । व्यक्षदेशे । पलभा
शून्यस्थाने ॥ सतुपूर्वभद्राश्ववर्षेयम्

निरक्ष्य

कोटिः । दक्षिणे भारतवर्षे लङ्का ।

पश्चिमे केतुमालवर्षे रोमकः । उ

त्तरे कुरुवर्षे सिन्धुपुरी । एताः भूट

त्तपादविवराः अन्योन्यम् प्रतिष्ठिताः

। तासामुपरितो विषुवस्योदिवाक

रोयाति । तासुविषुवच्छाया भ्रुवस्यो

न्नतिश्चनदृश्यते । तत्र दिवामानं रा

चिमानञ्च चिंशन्नाडिकाः । इति सूर्य

सिद्धान्तमतमिति राजाराधाकान्तः ॥

निरग्निः । पुं । अग्निसाध्यश्रौतकर्म्म-
त्याग्निनि ॥ निरग्निब्राह्मणाः कलौ ॥

निरङ्कुशः । वि । अनिवार्ये । अवाधे
। बाधाशून्ये ॥ इति जटाधरः ॥

निरञ्जनः । वि । अञ्जनशून्ये । धैत

कज्जले । निर्मले ॥ अविदुषा मप्र

त्यक्षे मनश्चक्षुराद्यविषये परमा

त्मनि ॥ उपाधि निवर्त्तके ॥ अञ्जन

वदञ्जनमञ्जानं मलिनस्वभावत्वात्

तन्निर्गतं यस्मात् सः ॥

निरञ्जना । स्त्री । पूर्णिमायाम् ॥ अञ्ज

नहीनायाम् ॥

निरतः । वि । नियुक्ते ॥ यथा षट्कर्म

निरत इति ॥

निरतिशयः । वि । अतिशयाभावे ॥ नि

र्गतः अतिशयो ऽस्मात् ॥

निरक्षयः । वि । निर्वाधे ॥ अमायिके

॥ निर्गतो ऽप्ययोवस्य । निष्क्रान्तो ऽ

निरन्त

च्ययाद्वा । निरादय इतिसमासः ॥

निरनुयोज्यानुयोगः । पुं । निग्रहस्थाना
भियोगो निरनुयोज्यानुयोग इति-
गोतमलक्षिते अनिग्रहस्थाने ॥ अ-
वसरे यथार्थं निग्रहस्थानोद्भावन-
तिरिक्तं यन्निग्रहस्थानोद्भावनं तदि-
त्यर्थः । एतेनानवसरे निग्रहस्थानो-
द्भावने एकनिग्रहस्थाने निग्रहस्था-
नान्तरोद्भावने च नातिव्याप्तिः । सो-
यं चतुर्धा । क्लृप्तं जातिराभासोऽन-
वसरग्रहणम् । आभासो व्यभिचारा-
दावसिद्ध्याद्युद्भावनम् । अनवसरग्र-
हणम् अकाले एवोद्भावनम् । यथा
त्यक्षसिचेत् प्रतिच्छादनिः विशेषय-
सिचेत् हेत्वन्तरम् । एवमवसरम-
तीत्यक्षयनमपि । यथा । उच्यमा-
नग्राह्यस्याप्यब्दादेः परिसमाप्तौ ।
एवमनुक्तग्राह्याच्चायननुभाषणा-
वसरेऽनुद्भाष्यबोधाविष्करणानुभा-
षणप्रवृत्ते वादिनि तदुद्भावनमि-
त्यादिकमूहम् ॥ इति ५ ध्याये ६५
सूचम् ॥

निरन्तरः । वि । घने । निविडे । सा-
न्ने ॥ निरवधौ ॥ नीरंध्रे ॥ निर्गत-
मन्तरात् । निर्गतमन्तरमस्मिन्वा ॥

निरन्तराभ्यासः । पुं । स्वाध्याये ॥ सत-
तावर्तने ॥ निरन्तरश्चासावभ्या-

निरर्थ

सम् ॥

निरपचयः । वि । धृष्टे । निर्लज्जे ॥ नि-
र्गतोऽपचयाया खज्जायाः ॥

निरपेक्षः । वि । अपेक्षारहिते । अन-
पेक्षे ॥ विगतस्पृहे ॥ यथा । निरपे-
क्षोगृहादियादिति ॥ निर्गता अपेक्षा-
यस्य ॥ निःसङ्गे ॥

निरयः । पुं । नरके ॥ निर्गतोऽयात् ॥

निरयपतिः । पुं । यमपुरुषे ॥

निरर्गलः । वि । अवाधे । अर्गलार-
हिते । अनर्गले ॥ निष्क्रान्तमर्गला-
याः । निरादय इतिसमासः ॥

निरर्थः । वि । मोघे ॥

निरर्थकः । वि । निष्फले । मोघे ॥ न-
निग्रहस्थानविशेषे । निरर्थकं लक्ष-
यतिगोतमः । वर्णक्रमनिर्देशवन्नि-

रर्थकम् ॥ ५१ ॥ वर्णानां क्रमेण नि-
र्देशो जवगतेत्यादिप्रयोगस्तत्तुल्यो-

निर्देशो निरर्थकं निग्रहस्थानम् ।
अवाचकपदप्रयोग इति फलितार्थः ।

वाचकत्वं शक्त्या निरुद्धलक्षणाया श-
स्त्रपरिभाषया वा बोध्यम् । समयव-

न्व्यतिरेकेणेति विशेषणीयम् । ते-
न यत्रापभ्रंशेन विचारः कर्तव्य इति स-

मयदन्वस्तत्रापभ्रंशे न दोषः । ऊटि-
तिसंश्रये तु न दोष इत्युक्तप्रायम् ।

अस्य सम्भवप्रमादादि च्यवधेयम् ॥

निरावा

कन्दोगपरिशिष्टे । निराकर्त्तामरा-
दीनांसविज्ञेयो निराकृतिरिति ॥
स्त्री । निरसने । निराकरणे ॥ नि-
राकरणम् । डुकृञ्० । स्त्रियांक्तिन्
॥ चि । अनाकारे ॥ अस्वाध्याये ॥
आकृते रथयनचेष्टाया निर्गतः । आ-
कृते जातेर्वा निर्गतः । अनधीत्यद्वि-
जोवेदमन्यचकुरुते अमम् । सजी-
वन्नेव शूद्रत्वमाशुगच्छति सान्वयः
॥ वारणे । निषेधे ॥

निरागमः । पुं । आगममूलविकले त-
र्के ॥ तर्कमात्रोपजीविषु बौद्धका-
यादसाङ्ख्यादिषु ॥

निराचारः । चि । अनाचारे । आचा-
रशून्ये ॥ निर्नविद्यते आचारो य-
स्यसः ॥

निरातङ्गः । पुं । शिवे ॥ निर्गते आत-
ङ्गेतापशङ्के यस्मात् ॥ चि । आतङ्ग-
हीने ॥

निरातपा । स्त्री । रजन्याम् ॥ चि ।
आतपशून्ये ॥

निरादेशः । चि । वार्त्तासञ्चाररहिते ॥

निराधारः । चि । आश्रयशून्ये ॥

निराबाधः । चि । पक्षाभावविशेषे ॥ य-
था । अप्रसिद्धं निराबाधं निरनिर्ण-
यप्रयोजनम् । असाध्यं वा विरुद्धं वा

पक्षाभासं विषर्जयेदिति ॥ निरावा-

निराश्र

धम् अस्मद्गृहप्रदीपप्रकाशेनायं स्व-
गृहेष्ववहरतीतिमिताक्षरा ॥

निराभासः । पुं । वृत्तिव्याप्यत्वेपि फ-
लव्याप्यत्वशून्ये परमात्मनि ॥ नित-
रामाभिमुख्येन भासते । भास्व० ।
पचाद्यच् ॥ चि । निष्प्रतिविम्बे ॥

निरामयः । पुं । इडिके । वनच्छगले ॥
शूकरे ॥ चि । नीरुजि । वार्त्ते । रो-
गरहिते ॥ निष्कान्तआमयात् । नि-
रादयइतिसमासः ॥ निर्गतआमयो-
व्याधिर्यस्माद्वा ॥

निरामातुः । पुं । कपिल्ये ॥

निरामिषः । चि । विषयाभिलाषरहि-
ते ॥ आमिषशून्ये ॥

निरामिषाशी । चि । अमांसाग्निनि ॥

निरालम्बः । चि । आश्रयशून्ये । निरा-
श्रये । निर्विषये ॥

निरालम्बनत्वम् । न । देहानुसन्धान-
राहित्यतायाम् ॥

निरालम्बा । स्त्री । आकाशमांस्याम् ॥

निराशः । चि । आशाशून्ये ॥

निराशी । चि । वैराग्यदार्ढ्येन विगत-
तृष्ये ॥ निष्कामे ॥ निर्गताः आशि-
षः कामना यस्मात् ॥

निराश्रयः । चि । देहेन्द्रियाद्यभिमा-
नशून्ये ॥ आश्रयोदेहेन्द्रियादिः अ-
द्वैतदर्शनेन निर्गतो यस्मात् ॥ आ-

निरुक्त

अयविहीने ॥ निर्गतः आश्रयोयस्मा
त् यस्यवा ॥

निरासनम् । न । निरसने ॥ निराड्
पूर्वासधातोर्लुट् ॥ आसनाभावे ॥
त्रि । तद्वति ॥

निराहारः । वि । आहाररहिते ॥

निरिङ्गिणी । स्त्री । तिरस्करिण्याम् ।
पठ्याम् । यवनिकायाम् ॥

निरिन्द्रियः । वि । प्रजननासमर्थे । जी
र्णे । इन्द्रियशून्ये ॥

निरीक्षणम् । न । दर्शने ॥

निरीक्षितः । वि । अवलोकिते ॥

निरीशम् । न । फाले । फले । यचका
ष्ठेफालो निवध्यते तच्च । फालाधारे ॥
इत्यमरः ॥ ईशायानिर्गतः । निरा
दयइति समासः ॥ वि । ईशशून्ये ॥
नास्तिके ॥

निरीषम् । न । फले । फालाधारे । नि
रीशे ॥ इतिभरतोमरटीकाकृत् ॥
निष्क्रान्ताईषा ऽस्मात् । निरादय
इति समासः ॥

निरीहः । वि । निराकाङ्क्षे । प्राप्तस
मस्तैश्वर्ये ॥ निरीहस्य टणं नृपः ॥
ईहारहिते ॥ पुं । विष्णौ ॥

निरुक्तम् । न । वेदाङ्गविशेषे ॥ यथा
। ज्योतिषामयनं नेचं निरुक्तंश्चोच
मुच्यत इतिस्मृतिः ॥ पदभञ्जने ॥

निरुपा

देवविद्यायाम् ॥ वि । निर्वचने ॥

स्पष्टे ॥ कथिते ॥ निश्चयेनोक्तोर्थो
नेन । वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ
चापरौ वर्णविकारनाशौ । धातोस्त
दर्थातिशयेनयोगः स्तदुच्यतेपञ्चवि
धं निरुक्तम् ॥

निरुक्तिः । स्त्री । निर्वचने ॥ निश्चितो
क्तिः ॥

निरुद्धम् । न । ध्येयाकारवृत्तेर्निरोधे
॥ निरुद्धचित्तं पञ्चमी चित्तस्य अस
म्यज्ञातसमाधिभूमिः । तदुक्तम् ।
तस्यापिनिरोधे सर्ववृत्तिनिरोधान्नि
र्वीजः समाधिरिति ॥ वि । संरुद्धे ।
रोधविशिष्टे ॥ निश्चयेनरुद्धम् ॥

निरुद्धप्रकाशः । पुं । मेढ्रजातक्षुद्रो
गविशेषे ॥ इति भावप्रकाशः ॥

निरुद्योगः । वि । उद्योगाभावविशिष्टे ।
निरुद्यमे ॥

निरुपद्रवः । वि । उत्पातरहिते ॥

निरुपस्रवः । वि । निर्वाधे ॥ निर्गत उ
पस्रवोयस्मात् ॥

निरुपमः । वि । अनुपमे । उपमाशून्ये
॥ निर्गता उपमासादृश्यं यस्यसः ॥

निरुपाख्यः । वि । असति ॥ वाचोमन
सश्चागोचरे विषयतयोक्तेखायोग्ये
॥ निर्गतः उपाख्यायाः प्रत्यक्षत उ
पलब्धेः ॥ अस्फुटस्वरूपे ॥

ॐ ॐ ॐ

ॐ ॐ ॐ

निरेनाः

निर्गम

निरुपेक्षः । चि । अनुपेक्षे । उपेक्षार

निरुपेक्षः । चि । निःशब्दे ॥

हिते ॥ निर्गता उपेक्षा औदासीन्यं
यस्मात् ॥

निरोधः । पुं । नाशे ॥ रोधे ॥ निरोध

नम् । रुधिरं । घञ् ॥ प्रत्यये ॥ नि
ग्रहे ॥

निरुप्तः । चि । यच्चादौ भागशः पृथ
क्कृते ॥

निरोधनम् । न । निरोधे । प्रत्युपवे

शने ॥ कारागारप्रवेशने ॥ रुधिर आ
वरणे । ल्युट् ॥

निरुद्धः । पुं । निरुद्धलक्षणाकेशब्दे ॥
यथा । पूर्वस्वामिसम्बन्धाधीनं तत्
स्वाम्युपरमे यच्चद्रव्ये स्वत्वं तच्च निरु
द्धोदायशब्द इतिदायभागः ॥

निरोद्धव्यः । चि । रक्षणीये ॥

निर्कृतिः । पुं । दिक्पालविशेषे । नै-

र्कृतकोणाधिपतौ ॥ स्त्री । अलक्ष्म्या

म् ॥ नियताकृतिर्दृष्टायत्र । निर्गता

कृतेः शुभादिति वा ॥ चि । निरुप

द्रवे ॥

निरुद्धलक्षणा । स्त्री । शक्तितुल्यलक्ष
णायाम् ॥ यथा । निरुद्धलक्षणाः का
श्चित् काश्चिन्नैवत्वशक्तित इतिका-
व्यप्रकाशटीकायां महेश्वरः ॥

निरुद्धा । स्त्री । लक्षणाविशेषे ॥

निर्कृत्यः । पुं । सामवेदे ॥ निरन्तरम्

कृच्छति । कृगतिप्रापणयोः । अ

र्त्तनिरीतिथक् ॥ निर्कृत्योद्दिष्टेति वे

दभाष्यम् ॥

निरुद्धिः । स्त्री । प्रसिद्धौ ॥

निरुपणम् । न । आलोके ॥ विचारे ॥

निदर्शने ॥ इतिमेदिना ॥ ज्ञानानु
कूलेशब्दे ॥

निर्गमः । पुं । देशे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

निर्गतः । चि । निःसृते । वडिष्प्रप्ति

— निर्मुक्ते ॥ नितराङ्गतः ॥

निरूपितः । चि । नियुक्ते ॥ कृतनिरूप
णे ॥ उपकल्पिते ॥

निर्गम्यः । चि । गम्यशून्ये ॥

निरुद्धः । पुं । वस्तिभेदे ॥ यथा । व-

स्तिर्दिधाऽनुवासाख्यो निरुद्धश्चेति

संज्ञितः । यः सेहैर्दीयते स स्यादनु

वासननामकः । कषायक्षीरतैलैर्यो

निरुद्धः सनिगद्यते इति ॥ निग्रहे ॥

निर्गम्यनम् । न । मारणे ॥ गम्यशून्ये

। भावे ल्युट् ॥

निर्गम्यपुष्पी । स्त्री । शास्त्रलिङ्गमे ॥

निर्गमः । पुं । निःसरणे ॥ निर्गमनम्

। गम्यु० । ग्रहवृद्धित्यप् ॥

तर्के ॥ चि । ऊहशून्ये ॥ निश्चिते ॥

निरुनाः । चि । निष्पाये ॥

निर्गमनम् । न । प्रतीकारे । द्वारि ॥

ॐ ॐ ॐ

ॐ ॐ ॐ

निर्ग्रन्थ

निर्गमनद्वारम् । न । नैर्वाहिके ॥

निर्गुणः । पुं । परमात्मनि । परमानन्दे ॥ चि । परमार्थतः सत्त्वरजस्तमोगुणरहिते ॥ रूपादिगुणहीने ॥ निर्धर्मके ॥ निर्गताः गुणाः सत्त्वादयो रूपादयोवा यस्मात् ॥ विद्यादिभून्त्ये ॥

निर्गुणा । स्त्री । गुणचयोपचयापचयरहितसाम्यावस्थमायोपाधिकब्रह्मरूपिण्यां शक्तौ ॥

निर्गुण्डी । स्त्री । नीलशेफाल्याम् ॥ सिन्दुवारे । संभालू इति भाषा । नि सिन्दा इति गौडभाषा ॥ श्वेतनीलपुष्पभेदा निर्गुण्डी द्विविधामता ॥ अजकन्दे । करहाटे ॥ निर्गुडति । गुडरचायाम् । इगुपधेतिकः । पृषोदरादिः ॥ गुडाद्देष्टुना निर्गतेति स्वामी । गौरादिः ॥

निर्गूढः । पुं । वृक्षकोटरे ॥ चि । संवृते ॥

निर्ग्रन्थः । पुं । नग्रे । चपणके ॥ निःस्वे । निर्दुने ॥ वालिशे । मूर्खे ॥ द्यूतकारे ॥ ग्रन्थेभ्यो निर्गतः ॥ मुनौ ॥ चि । निर्वेदङ्गते ॥ निः सहाये । निवृत्तहृदयग्रन्थाविति श्रीधरस्वामी ॥

निर्ग्रन्थकः । पुं । चपणे ॥ निष्फले ॥ चि । अपरिच्छदे ॥

निर्घातः

निर्ग्रन्थनम् । न । मारणे ॥ ग्रथिकौटिल्ये । भावे ल्युट् ॥

निर्ग्रन्थिकः । पुं । चपणे ॥ चि । निपुणे ॥ हीने ॥

निर्ग्राह्यः । चि । निश्चेतुं शक्ये ॥

निर्घटम् । न । बहुमनुजसङ्कीर्णहृदे ॥ इतिहारावली ॥ करभून्त्यहृदे ॥ घटभून्त्ये ॥

निर्घण्टः । पुं । निघण्टौ । निर्घण्टने । गणसङ्ग्रहे । ग्रन्थानां सूचीतिख्याते ॥

निर्घातः । पुं । वाय्वभिहतवायुप्रपतनजन्यशब्दविशेषे ॥ यथाहवराहः । पवनः पवनाभिहतो गगनाद्वनौ यदा समापतति । भवति तदा निर्घातः स च पापो दीप्तविहगहतः ॥ १ ॥ अथवेलादर्शनफलम् । अर्कोदये ऽधिकरणिकन्वपधनियोधाङ्गनावशिग्बेध्याः । आप्रहरांश्चे ऽजाविकमुपहन्याच्छूद्रपौरांश्च ॥ २ ॥ आमध्याह्नाह्राजोपसेविनो ब्राह्मणांश्च पीडयति । वैश्यजखदां स्मृतीये चैरान्प्रहरेचतुर्थेतु ॥ ३ ॥ अस्तंयाते नीचान् प्रथमेयामे निहन्ति स स्थानि । रात्रेर्द्वितीययामे पिशाचसङ्घान्निपीडयति ॥ ४ ॥ नुरगकरिणस्तृतीये विनिहन्त्या दायिनश्च

निर्जलः

तुर्थे च । भैरवजर्जरशब्दे । याति य
त स्तां दिशंहन्ति ॥ ५ ॥ भूम्यन्तरी
क्षगतउत्पातध्वनिरेवायम् ॥ निरव-
भवज्जपाते ॥ यदान्तरीक्षे वलवान्
मारुतो मरुताहतः । पतत्यधः सनि-
र्घातो जायते वायुसम्भव इति ज्योति-
षम् ॥

निर्घणः । चि । निर्घये ॥

निर्घोषः । पुं । शब्दमात्रे ॥ निर्घोषण-
म् । घुषघुष्टौ । निष्पूर्वात् घञ् ॥
निर्जनः । चि । विविक्त । जनैरना-
कीर्णैः ॥

निर्जरः । पुं । देवे । सुरे ॥ जरायानि
ष्क्रान्तः । निरादयः क्रान्ताश्चार्थेष्व-
म्याहृतिसमासः ॥ अनेकान्तवादिनां
सप्तपदार्थेषु पदार्थविशेषे ॥ तप्तशि-
खाशयनकेशोल्लुञ्चनादितपःसञ्चय-
निर्जीर्णवीर्यक्लृप्तनिर्जरशब्देन तैरु-
च्यते ॥ चि । जरात्यक्ते ॥ न । सु-
धायाम् ॥

निर्जरसर्षपः । पुं । देवसर्षपवृक्षे ॥

निर्जरा । स्त्री । गुडूच्याम् ॥ तालप-
र्याम् ॥

निर्जलः । चि । जलहीनदेशादौ ॥

यथा । सम्प्राप्तादशमध्वजाद्यगतिना
सम्पूच्छितानिर्जले तुर्यद्वादशवह्नि-
तीयमतिमन्त्रेकादशाभस्तनी । सा

निर्जरी

षष्ठी नृपपञ्चमस्य नवमभूः सप्तमी
वर्जिता प्राप्नोत्यष्टमवेदनां प्रथमहे-
तस्य स्मृतीयो भवेति वल्लभासेनः ॥
निर्जला । स्त्री । ज्येष्ठशुक्लैकादश्या-
म् ॥ यथा हव्यासो भीमसेनं प्रति ।
वृषस्थेमिथुनस्थेऽर्के शुक्लाहोकादशी
हिया । ज्येष्ठे मासि प्रयत्नेन सोपास्या
जलवर्जिता ॥ स्नाने चाचमने चैव व-
र्जयित्वा दकं बुधः । उपयुञ्जीत नैवा-
न्यद्ब्रतभङ्गोऽन्यथा भवेत् ॥ उद-
यादुदयं यावद् वर्जयित्वा जलं बुधः ।
अप्रयत्नादवाप्नोति द्वादशद्वादशीफ-
लमिति ॥

निर्जितः । चि । वशीकृते ॥ विजिते ।
प्राप्तपराजये । पराभूते ॥ नितरां-
जितः ॥

निर्जितेन्द्रियग्रामः । चि । यतौ ॥ इ-
न्द्रियाणाञ्च ग्रामः । निर्जितेन्द्रिय-
ग्रामो येन ॥

निर्जीवः । चि । जीवात्मरहिते ॥ प्रा-
णिशून्ये ॥

निर्जरः । पुं । ऊरे । पर्वतान्निष्सृतज-
लप्रवाहे । ऊर्णा इति भाषा ॥ निर्ज-
रणम् । ऊष्णवयोहानौ । ऋदोरप्-
॥ सहस्रांशुतुरङ्गे ॥ तुषाग्नौ ॥

निर्जरिणी । स्त्री । नद्याम् ॥

निर्जरी । पुं । शैले । पर्वते ॥ निर्ज-

निर्णयः

राः सन्त्यस्याम् । मत्त्वर्थीय इति ॥
निर्जरी । स्त्री । नद्याम् ॥ निर्जरे ॥
निर्णतोदरी । स्त्री । लम्बोदर्याम् ॥ त
नुमथायाम् ॥ नितरां नतं नम मु
दरं यस्याः ॥

निर्णयः । पुं । विचारे । तर्के । चर्चा
याम् ॥ अवधारणे । निश्चये ॥ विरो
धपरिहारे ॥ परस्परविरोधार्थानां
स्मृत्यादिवाक्यानां विरोधपरिहारे
गार्थावधारणनिर्णयः । उक्तञ्च । त
त्वे विप्रतिपन्नानां वाक्यानां मितरे
तरम् । विरोधपरिहारो ऽच निर्णय
स्तत्त्वदर्शनमिति ॥ निर्णय एव तत्त्व
दर्शनमित्यर्थः ॥ निर्णयनम् । स्त्री
ञ्० । भावे एरच् । उपसर्गादसमा
से पीतिगत्वम् ॥ अधिकरणविशेषे
॥ न्यायमते तदभावाप्रकारकत्वे स
ति तत्प्रकारकज्ञानं निर्णयः ।
या । वह्निमान् पर्वत इत्यादिवो
धः ॥ इतिभाषा प० ॥ तदुर्माच्छि
न्नप्रकारत्वादन्यप्रकारत्वातिरूपितप
क्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषताशा
लिज्ञानमिति जगदीशः ॥ अस्य ल
क्षणमाह मोतमः ॥ यथा । विमृ
श्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थ्यावधारणं
निर्णयः ॥ ४० ॥ विमृश्य सन्दिह्य पक्ष
प्रतिपक्षाभ्यां साधनोपायभाभ्याम्

निर्णीतः

उपायम् । परपक्षदूषणम् अर्थस्या
वधारणम् तदभावाप्रकारकं तत्
प्रकारकं ज्ञानम् । यद्यप्येतावदेव
निर्णयसामान्यलक्षणं तथापि वि
मृश्येत्यादिकं जल्पवितण्डास्य स्त्री
यनिर्णयमधिकृत्य । तदुक्तम्भाष्ये ।
शास्त्रेवादेच विमर्शवर्जमिति । एवं
प्रत्यक्षतः शब्दाच्च निर्णये न विमर्श
पक्षप्रतिपक्षापेक्षेति ॥ ४० ॥ चतुष्पा
दव्यवहारान्तर्गते शेषपादे । फौसला
इति डिगरी इतिचेतरभाषा ॥

निर्णयनम् । न । निर्णये ॥

निर्णयपादः । पुं । चतुष्पादव्यवहारा
न्तर्गतव्यवहारविशेषे ॥ तस्य स्वरूपं
यथा । मिश्रितानां सभासदां पराजि
तोयमित्यवधारणमिति व्यवहारत
त्त्वम् ॥

निर्णयनम् । न । गजापाङ्गदेशे । नि
र्णये ॥

निर्णीतः । चि । शोधिते । अपनीतम
ले ॥ निर्णीज्यतेस्य । शिजिर्शौच
पोषणयोः । क्तः ॥ जलदेवगृहस्यै
व श्रमशानं गोद्विजालयम् । निर्णीत
पादः प्रविशेन्नानिर्णीतः कदाचनेति
स्मृतिः ॥

निर्णीतः । चि । कृतनिर्णये । निश्चयी
कृते ॥ यथा । निर्णीते व्यवहारे तु प्र

निर्दिग्धः

मायामफलं भवेत् । लिखितं साचि-
योवापि पूर्वमावेदितं न चेत् ॥ यथा
पक्षे घुधान्येषु निष्फलाः प्रादुषोगुणाः
। निर्णीतव्यवहाराणां प्रमायामफलं
तथेति व्यवहारतत्त्वम् ॥

निर्णोजकः । पुं । रजके ॥ निर्णोनेक्ति ।
शिजर् ० । गबुल् । उपसर्गादसमासे
ऽपीति शत्वम् ॥

निर्णोजनम् । न । चालने ॥ निर्णोजे
ल्युट् ॥

निर्णोता । चि । प्रतिभुवि ॥

निर्दृष्टः । चि । दयाहीने । निर्दये ॥

निष्प्रयोजने ॥ परापवादरक्ते । अ-
न्यदोषरते ॥ मत्तेतीव्रेपीति शब् ० ॥

निर्दयः । चि । दयाहीने ॥ निर्गता द-
या यस्यात् ॥

निर्दरम् । न । निर्भये ॥ सारे ॥ चि ।
कठिने ॥ अचये ॥ इति मेदिनिकरः ॥

निर्गतः दरो यस्यात् ॥

निर्दहनः । पुं । भक्तातके ॥ अग्नि
शून्ये ॥

निर्दहनी । स्त्री । मूर्खतायाम् ॥

निर्दाता । चि । लवनकर्त्तरि ॥ यथो-
दुरति निर्दाता कच्च धान्यञ्च दत्तती-
ति मनुः ॥

निर्दिग्धः । चि । बलिनि । मांसले ॥

इति हेमचन्द्रः ॥

निर्द्वार

निर्दिश्यमानः । चि । उच्चार्यमाणे ॥

निर्दिष्टः । चि । प्रदिष्टे । प्रदर्शिते ॥ क-
थिते ॥ निश्चिते ॥

निर्देशः । पुं । निदेशे । शासने । आ-
ज्ञायाम् ॥ निर्देशनम् । दिश ० । घ-

ञ् ॥ निर्दिश्यते ऽभिधीयते ऽनेने-
ति व्युत्पत्त्या प्रतिपादकशब्दे । ना-

मि ॥ भृतौ ॥ नाभिनन्देत मरणं ना-
भिनन्देत जीवितम् । कालमेव प्रती-

चेत निर्देशं भृतको यथा ॥ व्यवहा-
रे ॥ कथने ॥ उपान्ते ॥ देशान् नि-

ष्कान्ते ॥ निरच वहिर्भावे ॥

निर्देश्यः । चि । निर्देष्टुं शक्ये ॥

निर्देष्टा । चि । निर्देशकर्त्तरि ॥

निर्दोषः । चि । दोषरहिते ॥ यथा ।

निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रय-
च्छति । समूल्याद् द्विगुणं दाप्यो वि-

नयंतावदेव च्यतिमिताचरा ॥

निर्दनः । पुं । जरङ्गवे ॥ चि । धनहीने ॥

निर्दुर्मन्त्रः । चि । धर्मरहिते ॥

निर्द्वारः । पुं । निश्चये ॥

निर्द्वारणम् । न । जातिगुणक्रियासंज्ञा-

भिः समुदायादेकदेशस्य पृथक् क-
रणे ॥ तत्र यतश्च निर्द्वारण इति षष्ठी

सप्तमी च विभक्तिर्भवति । यथा । म-
नुष्याणां मनुष्येषु वा चक्षियः शूरत-

मः । गवां गोषु वा कृष्णा सम्पन्नक्षीरा-

निर्वन्धः

। अध्वगानामध्वगेषु वा धावन्तः शी
 घ्रतमा इति ॥ निश्चये ॥
 निर्द्धारणीयः । चि । निर्द्धार्ये । निर्द्धारि
 तये ॥
 निर्द्धारितः । चि । कृतनिश्चये ॥
 निर्द्धार्यः । चि । निर्द्धारणीये ॥ निःश
 क्तं कर्मकर्त्तरि ॥ निर्द्धार्यः कार्यकर्त्ता
 यः संयतन् सत्त्वसम्पदा । व्यसने ऽभ्यु
 दयेवापि ह्यविकारं सदा मनः । त
 त्सत्त्वमिति प्रोक्तम् ॥ तत् सम्पदा
 संयतन् उद्यमं कुर्वन्निश्चयः । संयु
 त इति वा पाठः ॥ निश्चयेन ध्रियते
 । धृञ् ० । ऋहलोर्ण्यत् ॥
 निर्द्दुतः । चि । खण्डिते । परिच्छित्ते ॥
 नितराङ्कम्पिते ॥ समुन्मूलिते ॥
 निर्द्दुतः । चि । प्रचालिते ॥ धावेः क
 र्मणि क्तः । च्छोरितिवकारस्योठादे
 शः । एत्येधत्तूट् स्वितिवृद्धिः ॥
 निर्द्द्यानम् । न । निध्याने ॥ दर्शने ॥
 धौचिन्तायाम् । ल्युट् ॥
 निर्द्दन्धः । चि । शीतोष्णादिद्वन्द्वसहि
 ष्णौ ॥ रागद्वेषादिद्वन्द्वरहिते ॥ नि
 र्गतोदन्दात् दन्धेभ्यो वा ॥
 निर्द्दन्धः । पुं । आग्रहे । अभिनिवेशे ॥
 वपुर्वाग्धीषु निर्वन्धः कर्मिणो न तु
 साक्षिणि । ज्ञानिनः साक्ष्यलेपत्वेन
 र्वन्धो नेतरचहि ॥ निश्चयेन वन्धः ॥

निर्मदः

निर्द्वाधः । चि । निरुपपन्ने ॥ विविक्ते ॥
 निर्भटः । चि । दृढे ॥
 निर्भयः । पुं । अजानेये ॥ हयोत्तमे
 ॥ चि । भीतिरहिते ॥ निर्गतं भयं
 यस्मात् यस्य वा ॥
 निर्भरम् । न । अतिमात्रे ॥ निःशेषेण
 भरोभारो ऽत्र । उपसर्गान्तरनिवृत्त्य
 र्थं निर्भरमित्युक्तम् ॥ चि । तद्वति ॥
 निर्भर्त्सनम् । न । खलीकारे ॥ अक्ष
 त्तके ॥ इति मेदिनी ॥
 निर्भर्त्सितः । चि । धिक्कृते । त्रिन्दिते
 । कृतनिर्भर्त्सने ॥
 निर्भाग्यः । चि । भाग्यहीने । मन्दे
 । मूढे ॥
 निर्माज्यः । चि । पृथक्कार्ये ॥
 निर्भिन्नः । चि । नितरांदारिते ॥
 निर्भिन्नचिर्भटः । पुं । निर्भिन्नकर्कटी
 सखे । फूट इति भाषा ॥
 निर्भीकः । चि । निर्भये ॥
 निर्मोक्षिकम् । अ । मक्षिकाशाम-
 भावे ॥
 निर्मलः । पुं । हृष्टे ॥
 निर्मथनम् । न । नितरां विलोडने ॥
 अतिनिर्मथना दग्निश्चन्दनादपि जा
 यते । विषायते ऽमृतमपि यथापथ्यं
 समूर्धतः ॥
 निर्मदः । पुं । मदहीनगजे । उद्दाने

निर्माणः

॥ मदान्निर्गतः । निर्गतामदोऽ
स्माद्वा ॥
निर्माधा । स्त्री । नलिकायाम् ॥
निर्मान्ध्यदार । न । अरण्यौ । वक्रि
मन्ये ॥
निर्म्ममः । चि । भिचौ ॥ देहेपिममेति
प्रत्ययरहिते ॥ शरीरयात्रामात्रार्थे
पिप्रारब्धकर्माक्षिप्तकौपीनाच्छाद-
नादौममेदमिच्छ्यभिमानहीने ॥
देहपुत्रभ्रात्रादिषु स्वीयेषुममता
शून्ये ॥
निर्म्मर्यादः । चि । अविनीते ॥ निर्मतो
मार्यादायाः ॥
निर्म्मलम् । न । निर्माल्ये ॥ अध्वके ॥
त्रि । मलहीने । शुद्धे ॥ रजस्तमो
मलामिश्रिते ॥ रागादिमलरहिते
॥ अविद्यातत्कार्यलक्षणमलरहिते-
॥ मलान्निर्गतम् । निर्गतं मलम-
स्माद्वा ॥
निर्म्मलोपलः । पुं । स्फटिके ॥
निर्म्माणम् । न । निर्मितौ ॥ सारे ॥
समञ्जसे ॥ कामभेदे ॥ इतिहेम
चन्द्रः ॥
निर्म्माता । चि । निर्माणकर्त्तरि ॥ नि
र्माति । माङ्माने । तृच् ॥
निर्म्मानः । चि । मानरहिते ॥ निर्गतो
मानात् ॥

निर्माणः

निर्म्मानमोहः । चि । मानमोहाभ्यां
निष्क्रान्ते । अहङ्काराविवेकाभ्यां र
हिते ॥
निर्म्मालम् । न । देवार्पितोऽज्जिते ।
देवोच्छिष्टद्रव्ये ॥ यथा । अर्वाविस
र्जनाद्द्रव्यं नैवेद्यं सर्वमुच्यते । विस
र्जिते जगन्नाथे निर्माल्यं भवति च
यादिति ॥ चि । माल्यशून्ये ॥
निर्म्माल्या । स्त्री । पृक्कायाम् ॥
निर्म्मितः । चि । कृतनिर्माणे । निष्पा
दिते । रविते ॥
निर्म्मितकः । चि । मन्त्रौषधादिभिर्नि
ष्पादिते ॥
निर्म्मितिः । स्त्री । निर्माणे । रचनाया
म् ॥ असाधारणचमत्कारकारिणी र
चनाहिनिर्मितिरिति व्याख्यातारः ॥
निर्म्मृक्तः । पुं । मुक्तकण्ठके भोगिनि ॥
त्रि । त्यक्तसङ्गे । निष्परिश्रमे ॥
निर्म्मृक्तिः । स्त्री । निवृत्तौ ॥
निर्म्मृष्टः । पुं । वनस्पतौ । अपुष्पवृक्षे
॥ खर्परे ॥ सूर्ये ॥ न । करशून्ये ह
ट्टे । पण्ड्याजिरे ॥
निर्म्मोक्तः । पुं । मोचने ॥ व्योम्नि ॥ स
न्नाहे ॥ सर्पकण्ठके । अहिकोषे ॥
निश्चयेनमुच्यते । मुच्ल० । कर्म
णिघञ् ॥
निर्म्मोक्षः । पुं । त्यागे ॥ मोक्षाभावे ॥

निर्युहः

निर्युहः । चि । निर्गच्छति ॥

निर्युहः । चि । विशृङ्खले । अवा-
धे । निरर्गले । स्वच्छन्दे ॥निर्याणम् । न । वारणापाङ्गदेशे ॥ मो-
क्षे ॥ अध्वनिर्गमे ॥ पशूनां पादवन्ध-
नदामनि ॥ निर्याच्यनेन । याप्राप-
णे । ल्युट् ॥निर्यातनम् । न । वैरशुद्धौ । दाने । त्या-
गे ॥ न्याससमर्पणे ॥ यतनिकारा-
दौ । स्वार्थयुक्तः । भावकर्मकरणा-
दौ । ल्युट् ॥ मारणे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

निर्यामः । पुं । पोतवाहे ॥ इ० हे० ॥

निर्यासः । पुं । कषाये । काये । कथि-
तद्रथारसे ॥ दृढद्रवे । दृढान्निर्ग-
म्य कठिनतां यातेरसविशेषे । वेष्टके
। गूढ इति भाषा ॥निर्युक्तिकः । चि । युक्तिरहिते ॥ यथा
। नहि क्रियारहितं वाक्यमस्तीति प्रा-
चां प्रवादो निर्युक्तिकत्वा दश्रुदेय इति
शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥ निर्युक्तिकं
ब्रवाणास्तु नास्याभिर्विनिवार्यन्ते इ-
ति न्यायः ॥

निर्युषः । पुं । निर्यासे ॥ इति श० मा० ॥

निर्युहः । पुं । आपीडे । शेखरे ॥ द्वा-
रे ॥ निर्यासे ॥ नागदन्तके ॥ निर्यु-
हति । युद्धलौकिकोधातुः । इगुपधे-
तिकः । निरुहति वा । पृषोदरादि

निर्वह

त्वात् धातोर्दङागमः ॥ मत्तवारणे ॥

निर्योगः । पुं । गोः पादवन्धनरज्जौ ॥

निर्युज्यते गौरनेन । युजिर्० घञ् ॥

निर्लक्षणः । चि । लक्षणहीने । पाण्डु-
रपृष्ठे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥निर्लक्षितः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ चि । लेप-
रहिते ॥

निर्लक्षणम् । न । कर्षणे ॥

निर्लक्ष्यः । चि । लेपवर्जिते ॥ शुद्धे ॥ आ-
सङ्गरहिते ॥ पापशून्ये ॥

निर्लोडितः । चि । आलोकिते ॥

निर्ल्वयनी । स्त्री । सर्पत्वचि । कच्छुके
॥ यस्यां त्वचि सर्पानि तरां लीयते सा
निर्ल्वयनी सर्पत्वगिति व्याख्यातारः ॥निर्वचनम् । न । निरुक्तौ । शब्देनाभि-
धाने ॥ निश्चितं वचनम् ॥निर्वपणम् । न । दाने । अन्नादीनां
संविभागे ॥ टुवप्० । भावे ल्युट् ॥निर्वरः । चि । निर्हरार्थेषु । इति हेमो-
नेकार्थः ॥निर्वर्त्तनम् । न । दर्शने ॥ वर्णशब्दात्
सत्त्वापेति णिच् । ल्युट् ॥

निर्वर्त्तयन् । चि । कुर्वति ॥

निर्वर्त्तितः । चि । निष्पादिते ॥

निर्वहणम् । न । नाद्योक्त्या प्रस्तुतकथा-
समाप्तौ । प्रकृताभिनयस्य निर्वाहे

। निडायाम् ॥ निर्वाहो निर्वहणम् ॥

निर्वाण

वहेल्युट् ॥ नाटकसन्ध्यान्तरे ॥ यथा
। मुखं प्रतिमुखञ्चैव गर्भो विमर्ष
एवच । तथानिर्वहणञ्चेतिनाटके
पञ्चसन्ध्याइतिभरतः ॥

निर्वहणा । स्त्री । निष्ठायाम् । प्रकृता
भिनयनिर्वाहे । निर्वहणे ॥ टाप् ॥

निर्वहिता । चि । निर्वाढरि ॥

निर्वाणम् । न । अस्तङ्गमने । विनाशे

॥ निर्वृते ॥ गजमज्जने ॥ सङ्गमे ॥

मोक्षे । अपवर्गे ॥ यथा । यतितत्त्वं

समत्त्वेन निर्वाणमपिचेच्छतेति ॥

समत्त्वबुद्धेर्निर्वाणं फलमुक्तंश्रुतौस्मृ

तौ ॥ सर्वदुःखोपशमलक्ष्यं परमा

नन्दरूपं निर्वाणमितिभाष्यकाराः ।

सर्वदुःखोपशमत्मात्मकत्वाच्चिरतिशया

नन्दरूपत्वाच्च परमपुरुषार्थकैवल्य

रूपं ब्रह्मनिर्वाणमिच्छुच्यतइतिव्या-

ख्याकारः ॥ अपुण्यपुण्योपरमेयंपुन

र्भवनिर्भयाः । शान्ताःसन्त्यासिनोया

न्तितस्मैमोक्षात्मनेनमइतिविष्णो-

निर्वाणरूपत्वेभारतवचनम् ॥ नि

श्वले ॥ शून्ये ॥ विश्रान्ते ॥ अपवर्ग-

साधनग्रन्थविशेषे ॥ विद्योपदेशने ॥

आदिगुरुत्रिकले (९) ॥ त्रि । मु

क्ते ॥ शान्ते मुनिवङ्मनादैः । चरमा

वस्थमुनौ ॥ चरमावस्थवङ्मनौ ॥ दन्धा

निर्गमनं निर्वाणम् । गत्यर्थक

निर्वाण्यः

वाधातोर्भावेल्युट् ॥ निर्वाण्यस्म । वा

गतिगन्धनयोः । गत्यर्थेतिक्तः । नि

र्वाणोऽवातइतिसाधु ॥ आदिनानि

र्वाणोहस्तीनिमग्रइत्यर्थः । आदि

ना निर्वाणंमुक्तिर्निवृत्तिश्चेत्यपिब्र

हन्ति ॥ यथा । प्रियदर्शनमेवास्तु-

किमन्यैर्दर्शनान्तरैः । निर्वाणमाप्य

ते येन सरागेणापिचेतसेति ॥

निर्वाणमस्तकः । पुं । मुक्तौ ॥ इतित्रि

काण्डशेषः ॥

निर्वातः । त्रि । वायुरहिते ॥ निर्वाति

स्म । वा० । गत्यर्थेतिक्तः ॥ नित

रांवातोगतो वा ॥

निर्वाद्ः । पुं । लोकवादे ॥ परिनिष्ठि

तवादे ॥ अपवादे ॥ निर्वदनम् ।

वदथ्यक्तायांवाचि वदअभिवादनस्तु

त्योर्वा । निष्पूर्वाद्देर्भावेघञ् ॥

निर्वापः । पुं । निवापे ॥

निर्वापणम् । न । वधे ॥ दाने ॥ टुव-

प० । स्वार्थगण्यन्तः । आवेशोदये वा

। ल्युट् ॥

निर्वाप्यः । चि । कर्त्तव्ये ॥

निर्वाण्यः । त्रि । निःशङ्कङ्कर्मकृति ।

सत्त्वसम्पदासम्पत्तम्कार्यकर्त्तरि ॥ भ

यविक्रमश्चसनाभ्युदयादौनिर्विकारं

मनःसत्त्वम् तत्सम्पदासम्पत्तम् उ

दमकुर्वन् यो निश्शङ्कोभूत्वाकर्मक

निर्विक

कृते सनिर्वार्य उच्यते ॥ निश्चयेन वि-
यते । वृष्णः । ऋहलो गृह्यते ॥
निर्वासनम् । न । मारणे । हिंसने ॥
नगरादेर्वहिष्कृतौ ॥ वासच्छेदे ।
चुरादिः । भावे ल्युट् ॥
निर्वासितः । चि । निष्कासिते ॥
निर्वास्यः । चि । निर्वासनीये ॥
निर्वाहः । पुं । कार्यसाधने ॥ निर्वाह-
णम् । वह् । घञ् ॥ निष्पत्तौ । स-
माप्तौ ॥ यावता स्यात् स्वनिर्वाहः
स्वीकुर्यात् ताव दर्थवित् । आधि-
क्ये न्यूनतायाञ्च च्यवते परमार्थत-
इत्युपदेशः ॥

निर्वाहकः । पुं । कार्यसाधके । सम्पाद-
के ॥ नहि स्वपरनिर्वाहकस्य परापे-
क्षा भवति ॥

निर्वाहकैक्यम् । न । सङ्गच्छन्तरे ॥
साक्षात्परम्परया वा एककार्यानुकू-
लत्वे ॥

निर्वाहणम् । न । निर्वाहणे ॥

निर्वाहिका । स्त्री । प्रवाहिकायाम् ॥

निर्विकल्पः । पुं । सर्वविकल्पशून्ये पर-
मात्मनि ॥ चि । कल्पनाहीने ॥ नि-
रस्तभेदे ॥ निर्गतो विकल्पो विविधा-
कल्पनाय स्यात् ॥ भोगैकवासनां त्य-
क्त्वा त्यजत्वं भेदवासनाम् । भावाभा-
वौ ततः स्य क्तानिर्विकल्पो स्थितो भव ॥

निर्विक

निर्विकल्पकः । पुं । असम्प्रज्ञातसमा-
धौ । ज्ञातृज्ञानादिविकल्पभेदशून्या-
मेव च याऽद्वितीयवस्तुनि तदाकारा-
कारितायाश्चित्तवृत्ते रतितरामेकी-
भावेनावस्थाने ॥ तत्र दृष्टान्तः । ज-
ज्ञाकाराकारितस्त्वगानवभासेन ज-
ज्ञमात्रावभासवत् अद्वितीयवस्त्वा-
काराकारितचित्तवृत्त्यनवभासेना-
द्वितीयवस्तुमात्रमेव भासत इति ।
ततश्चास्य निर्विकल्पकसमाधेः सु-
षुप्तेश्चामेदं शङ्कान भवति । उभयत्र
दृश्यमाने समानेऽपि तत्सद्भावा-
सद्भावमात्रेण तयोर्भेदोपपत्तेरि-
ति । सुषुप्तौ बुद्धिर्हि नास्ति बुद्धेः-
कारणात्मनावस्थानस्य तत्त्वचक्षणत्वा-
त् । इह तु बुद्धिवृत्तेरद्वितीयवस्त्वा-
काराकारिताया अवस्थानाङ्गीकारा-
त् सुषुप्तेर्भेदोपपत्तेरिति भावः । ना-
पि मुक्तावतिव्याप्तिः । तत्रापि अवि-
द्यातत्कार्यसंस्काराणां मत्त्यन्तमु-
च्छेदात् । इह पुनर्बुद्ध्यानादिव्यव-
हारदर्शनेन तेषामनुवृत्तेरिष्टत्वात्
। नापि जीवन्मुक्तौ प्रसङ्गः । तस्यैव
त्यानदशायामपि बाधितानुवृत्तिमा-
त्रप्रपञ्चावभासेपि स्वस्वरूप एवाव-
स्थानात् । साधकस्य बाधितानुवृत्ति-
मात्रप्रपञ्चावभासाभावादिति ॥

निर्विषयः

वि । निरस्तभेदे ॥ स्वा० कः ॥ * ॥
न । प्रकारता विशेष्यतानापन्नसम्बन्धानवगाद्यतीन्द्रियज्ञाने ॥ यथा । तत्प्रमानाप्रमानापिज्ञानं यन्निर्विकल्पकम् । प्रकारतादिभूतं हि सन्धानवगाह्यदिति ॥ ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते । इति च भाषापरिच्छेदः ॥

निर्विकल्पकसमाधिः । पुं । निर्विकल्पके ॥ अयविशेषकपायरसास्वादलक्षणाविम्वचतुष्टयेन विरहितं चित्तं निवातदीपवदचलंसदखण्डचैतन्यमाचमवतिष्ठते यदा तदानिर्विकल्पकसमाधिरुच्यते ॥

निर्विकारः । पुं । जन्मादिषड्भावविकारहीने आत्मनि ॥ वि । विकारशून्ये ॥ प्रकृतेरन्यथाभावाविकारः । निर्मतेविकारोऽस्मात् । निरादय इति समासः ॥

निर्विकारता । स्त्री । विषयानुसन्धानराहित्ये ॥ प्रकृतेरन्यथाभावाभावत्वे ॥

निर्विषयः । वि । प्राप्तवैराग्ये । विरक्ते ॥ यथा । निर्विषो ह मनो न वासेन । यथापानिर्विषो हं दक्षिणेन मार्गेण गतागतलक्षणेनेतीशभाष्यम् ॥

निरूपपदादिदेः कर्मयुक्तः । निर्वि

निर्विषी

अस्योपसङ्ख्यानात् परस्यणत्वम् पूर्यस्युत्त्वम् ॥ विषये । दुःखिते ॥ निर्विद् । वि । खिन्ने ॥ निर्विद्यते खिद्यते । विदेक्षानार्थान्निष्पूर्वात् सत्सूविषेत्यादिना क्तिप् ॥

निर्विन्या । स्त्री । ऋचाख्यकुलादिन्याम् ॥ विन्यादिनिर्गतनदीविशेषे ॥ निर्विशेषः । वि । समे । स्वगतभेदरहिते परमात्मनि । नानाविधभेदरहिते ॥ यथा । निर्विशेषं परम् ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वरः । येमन्दास्तेतुकमप्यन्ते सविशेषनिरूपणैरिति ॥ निर्गता विशेषा यस्मात् ॥

निर्विषयः । वि । निरास्ये ॥

निर्विषा । स्त्री । तृणविशेषे । अविषायाम् । विषहायाम् । निर्विषी इति गौड भाषा ॥ यथा । निर्विषा कटुका ग्रीताकफवातास्रदोषनुत् । अनेकविषहन्ती च ब्रह्मनिर्मूलकारिणी त्वस्या गुणाः ॥

निर्विषी । स्त्री । श्यामकन्दायाम् । उपविषायाम् ॥ इयं चतुर्विधाभवति । रक्ता श्वेता भृशंकृष्णा पीतवर्णाश्चैव च । यथापूर्वविज्ञेया वस्या श्रेष्ठा गुणोत्तमा ॥ सर्वदोषहरी लेपाद्भुक्ताश्चयथुनाशिनी । श्लेष्मजान् विंशतीरोगान् सद्यो हन्यान्निषेवणा-

निर्वेदः

दितिभावप्रकाशः ॥

निर्विष्टः । वि । भुक्त ॥ कृतनिर्वेशे ॥
प्राप्ते ॥ स्थिते ॥ विवाहिते ॥ कृता
मिहोवे ॥

निर्वीजा । स्त्री । काकलीशायाम् ।
कस्मिन् इतिभाषा इतिराजनि
र्घणः ॥

निर्वीरः । वि । वीरशून्ये ॥

निर्वीरा । स्त्री । अवीरायाम् । पतिपु
त्रविहीनायाम् ॥

निर्वीर्यः । वि । निष्प्रभावे ॥

निर्वृतः । वि । उपरतस्वभावे ॥

निर्वृतिः । स्त्री । सुस्थितौ ॥ अस्तङ्गम
ने । मृत्तौ ॥ सुखे ॥ मोक्षे ॥ सि
द्धौ ॥

निर्वृत्तः । वि । निष्पन्ने ॥ निर्वृत्ततेस्य
। वृत्तवर्त्तने । क्तः ॥ आप्ते ॥

निर्वृत्तिः । स्त्री । निष्पादे ॥ समाप्तौ
॥ यथा ऽध्ययननिर्वृत्तिरिति ॥ वि ।
वृत्तिरहिते ॥

निर्वेदः । पुं । स्वावमानने ॥ एतावता
कालेनाप्ययं न सिद्धः किमतः परं
कष्टमिच्छनुतापे । खेदे ॥ वैराग्ये
॥ यथा । यदाते मोहकलिलं बुद्धिर्बु
धितरिष्यति । तदागन्तासिनिर्वेदं
श्रोतव्यमश्रुतस्यचेति ॥ शान्तरस
स्य स्याधिभावे । निर्वेदः स्याधिभावे

निर्हर

स्ति शान्तोपिनवमोरसः ॥ परवैरा
ग्ये ॥ यथा । ततः कदाचिन्निर्वेदा
न्निराकाराश्रितेन च । लोकतन्त्रं प
रित्यक्तं दुःखार्त्तं न भृशं मयेतिमो
क्षधर्मः ॥

निर्वेशः । पुं । भोगे ॥ वेतने ॥ भूच्छं
ने ॥ निर्वेशनम् निर्विश्यते ऽनेनवा
। विशः । अकर्त्तरिचेति हलश्चेति
वा घञ् ॥

निर्वेशनम् । न । उपभुक्तौ ॥

निर्वेशनम् । न । नाडिचीरे । सूक्ष्मे
ष्टननत्वात् ॥ वि । वेष्टनरहिते ॥

निर्वैरः । वि । सर्वभूतेष्वपकारिष्व
पिदेषरहिते ॥ निष्क्रान्तो वैरासः ॥

निर्वोढा । वि । निर्वहितरि ॥

निर्व्यग्रः । वि । स्वस्थे ॥

निर्व्यथनम् । न । छिदे । रन्ध्रे ॥ व्यथः
। भावेल्युट् । निश्चयेनव्यथनं भयं
चलनं वा यत्र ॥

निर्व्यपेक्षः । वि । निस्पृहे ॥

निर्व्यूढः । वि । त्यक्ते ॥ समाप्ते ॥

निर्व्यूहः । पुं । शेखरे ॥ द्वारि ॥ निर्या
से ॥ नागदन्तके ॥ निर्व्यूहति । इ-
गुपधेतिकः ॥

निर्व्यूह्यमानः । वि । इतस्ततश्चाव्य
माने ॥

निर्हरणम् । न । दाहार्थं शवादिनय

निखीनः

ने॥ निष्काशने॥ निःशेषेण हरणे॥
 निर्हारः । पुं । शल्याद्युत्पाटने । अभ्य-
 वकर्षणे॥ मलमूत्रादित्यागे॥ नि-
 र्हरणम् । हृञ्० । घञ् ॥ यथेष्टवि-
 नियोगे॥ न निर्हारं स्त्रियः कुर्युःकु-
 टुम्बाद्वहुमध्यगात् । स्वकादपिच वृ-
 त्तादि स्वस्य भर्तुः (नाञ्जया ॥
 निर्हारगृहम् । न । } विगमूत्रादि-
 निर्हारस्थानम् । न । }
 त्यागार्थमेहे । पोखरा इतिभाषा ॥
 निर्हारी । पुं । दूरगामिगन्धे । समाक-
 र्षिणि ॥ चि । तद्वति ॥
 निर्हतः । चि । दग्धे ॥
 निर्हादः । पुं । स्वाने । शब्दे ॥
 निक्षयः । पुं । गृहे । वेश्मनि॥ निखी-
 यते ऽच । लीश्लेषणे । पुंसीतिघः॥
 निक्षयनम् । न । आधारे ॥ स्थाने ॥
 निखीयतेस्मिन् । ली० । ल्युट् ॥
 निबायी । चि । निवासिनि ॥
 निखिम्पः । पुं । देवे । सुरे ॥ निखिम्प-
 ति । क्षिपउपदेहे । नौखिम्पेरिति
 शः । मुचादित्वान्नुम् ॥
 निखिम्पा । स्त्री । खीगवि ॥
 निखिम्पिका । स्त्री । निखिम्पायाम् ।
 खैरभेय्याम् ॥ स्वार्थेकन् ॥
 निखीनः । चि । निःशेषेणलीने । सं-
 ख्ये ॥

निवहः

निवचनेकृत्त्य । अ । } वाचनियम्येत्य
 निवचनेकृत्वा । अ । } र्थे ॥ वचनाभा-
 वेनिवचने । अर्थाभावेऽव्ययीभावः
 । तृतीयासप्तम्योर्वहुलम् । मध्येप-
 देनिवचनेचेतिगतिसंज्ञा । कुगती
 तिसमासः ॥
 निवपनम् । न । पिबुद्देश्यकदाने ॥
 निवरा । स्त्री । कन्यायाम् । कुमारी
 म् ॥ वृङ्० । घृञ्० । आभ्यां ग्रहवृद्धि-
 त्यादिनाकर्मण्यप् ॥
 निवर्त्तनम् । न । व्यावर्त्तने । निवृत्तौ
 ॥ यतोयतो निवर्त्तते ततस्ततो वि-
 मुच्यते । निवर्त्तनादि सर्वतो नवेद
 दुःखमखपि ॥ त्रिंशतिवंशपरिमाणे ॥
 निवर्त्तितः । चि । आकृष्टे ॥
 निवर्हणम् । न । मारणे ॥ वर्हहिंसाया
 म् । भावेल्युट् ॥
 निवर्हणीयः । चि । वध्ये ॥
 निवर्हितः । चि । अपहृते ॥
 निवसतिः । स्त्री । गृहे ॥
 निवसथः । पुं । ग्रामे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥
 निवसनम् । न । वस्त्रे ॥ गृहे ॥ निव-
 सेल्युट् ॥
 निवहः । पुं । समूहे ॥ नितरामूह्यते
 । ऊह० । पुंसीतिघः ॥ सप्तवाय्व-
 क्तर्गतवायुविशेषे ॥ नितरां वदति ।
 वह० । पचाद्यच् ॥

निविरी

निवातः । पुं । दृढसन्नाहे । शस्त्राभे
द्यवर्मणि ॥ आश्रये ॥ चि । वातशू
न्ये ॥ निरुद्धो निवृत्तो वा वातोऽ
स्मात् ॥

निवातकवचः । पुं । अच्छिद्रकञ्चुके ॥
हिरण्यकशियोः पौषेदैत्ये । संज्ञा
दपुत्रे ॥

निवापः । पुं । पितृदाने । सपिण्डना
दूर्ध्वपितृद्वेषेनदाने ॥ न्युप्यते निव
पनंवा । टुवप० । कर्मणि भावे वा
घञ् ॥ दानमात्रे ॥

निवारः । पुं । निवारणे ॥

निवारणम् । न । निश्चयेनवारणे ॥

निवारितः । चि । निराकृते । कृतनि
वारणे ॥

निवासः । पुं । गृहे ॥ निवसन्त्यस्मिन्
। वस० । घञ् ॥ निवासदेशे ॥
निवासो नाम यत्र सम्प्राप्युप्यत इति
भाष्यम् ॥

निवासी । चि । निवसनशीले ॥ निव
सति तच्छीलः । वस० । गिनिः ॥

निविडः । चि । सान्द्रे । घने । नीरंध्रे
। दृढे ॥ निविडाः केशाः ॥ अवटीटे
॥ नासिकायाः नतम् । नेर्विडञ्ज्वि
रीसचौ । तद्योगान्नासिकानिविडा ॥

निविरीसः । चि । अवनाटे । निविडे ॥

नासिकायानतम् । नेर्विडञ्ज्विरीस

निवृत्त

चौ । तद्योगान्नासिका निविरीसा पु
रुषो निविरीसः ॥ सान्द्रे ॥

निविष्टः । चि । स्थिते ॥ निविश० ।

क्तः ॥ प्रविष्टे ॥ यथा । उडुगणपरिवा
रो नायकौषोषधीना ममृतमयश
रीरः कान्तियुक्तोपिचन्द्रः । भवति वि
कलमूर्तिर्मण्डलं प्राप्यभानोः पर
सदननिविष्टः कोलघुत्वंनयातीति ॥

निवीतम् । न । कण्ठलम्बिते यज्ञसूत्रे
॥ चि । प्रावृते । परिहित वस्त्रे ॥ नि
वीयतेस्म । व्येज्संवरणे । क्तः । स
म्प्रसारणादिः ॥ यद्वा । निवीयतेस्म
। अज० । अजेर्विः । वीगत्यादिषु
वा । क्तः ॥ न्यजतिस्म निवेतिस्म वा ।
गच्छर्थेति क्तः ॥ निअधोभागे वीतं
गमन मस्य वा ॥

निवीती । पुं । कण्ठलम्बियज्ञसूत्रव-
त्ति द्विजे ॥ शिरोवधाय दक्षिणपाश्या
दावप्यनुदुतेकगुहादेवसज्जने च्छत्र
प्रालम्बे यज्ञसूत्रे वस्त्रे वा निवीती द्वि
जो भवति ॥ निवीतमस्यास्ति । अ
तदनिठनावितीनिः ॥ कृतोपवीती
देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः । म-
नुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्रा नृषीं
स्तथा ॥

निवृत्तम् । चि । निवीते ॥ परिचिप्ते

। परिखादिना वेष्टिते ॥ निविद्यते-

ॐॐॐॐ

निवेश

स्म । वृज् । क्तः ॥

निवृत्तः । चि । व्यावृत्ते ॥ गते ॥ परि
समाप्ते ॥ निवृत्तिविशिष्टे । विरते ॥
निवृत्तचक्षुः । चि । आवृत्तनेत्रे ॥ नि
वृत्तानि विमुखीकृतानि विषयेभ्य
श्चक्षुषि बाह्यानि करणानि येन ॥
निवृत्तात्मा । पुं । निषेधे ॥ निषेध-
स्तु निवृत्तात्मा कालमात्रमपेक्षते ॥
निवृत्तिः । स्त्री । उपरतौ । उपरमे ।
विरतौ ॥ यद्विषयं यदाश्रय मज्ञानं
तद्विषयतदाश्रयप्रमाणज्ञानात् त
न्निवृत्तिर्भवति ॥ प्रवृत्तिप्रागभावे
॥ निवर्तते निवर्त्तनं वा । वृत्तुं ।
क्तिन् ॥

निवेदकः । चि । विज्ञापनस्य कर्त्तरि ॥
निवेदनम् । न । आवेदने । सम्मानपू-
र्वकविज्ञापने ॥ नि विद । ल्युट् ॥
समर्पणे ॥

निवेदितः । चि । कृतनिवेदने ॥

निवेशः । पुं । विन्यासे ॥ सैन्यविन्यासे
॥ शिविरे । आगन्तुकसैन्यवासे ॥
उदाहे ॥ स्थाने ॥ निवेशनम् । नि
विश । घञ् ॥ निविशन्तेस्मिन् । ह
लश्चेति घञ् ॥ कटके ॥ इतिशब्दा
न्वधौ प्राणकृष्णः ॥

निवेशनम् । न । गेहे ॥ स्थितौ ॥ प्र
वेशे ॥ निविश । ल्युट् ॥

निशाच

निवेशनीयः । चि । निवेष्टुं योग्ये । नि
वेशनार्हे ॥

निवेशितः । चि । विहिते ॥ विशतेर्ग्ये
न्तात् कर्मणि क्तः ॥

निवेश्यः । चि । निवेशनीये ॥

निट् । स्त्री । निशायाम् । रात्रौ ॥ नि
तरां श्यति तनूकरोति व्यापारान् ।
शोतनूकरणे । आतश्चोपसर्गइति-
कः । घृषोदरादिः ॥

निशठः । पुं । वक्तृदेवात्मजे ॥

निशमनम् । न । दृष्टौ ॥ श्रुतौ ॥

निशा । स्त्री । रक्षोजनन्याम् । रात्रौ
॥ नितरां श्यति तनूकरोति व्यापारा-
न् । शो । आतश्चोपसर्गइतिकः ॥
टाप् ॥ दारुहरिद्रायाम् ॥ हरिद्रा-
याम् ॥ लग्नविशेषे ॥ यथा । अज
गोपतियुग्मश्च कर्कधन्विमृगास्तया
। निशासंज्ञाः स्मृताश्चैते शेषाश्चान्ये
दिनात्मका इति ॥

निशाकरः । पुं । चन्द्रे ॥ निशां करो-
ति । डुकृञ् । दिवाविभानिशेति
टः ॥ कुक्कुटे ॥

निशाखा । स्त्री । हरिद्रायाम् ॥

निशागणः । पुं । गणराज । रात्रि-
मूहे ॥

निशाचरः । पुं । राक्षसे ॥ फेरौ । ह
गाले ॥ पेचके । घूके ॥ सर्पे ॥ भूते ॥

ॐॐॐॐ

ॐॐॐॐ

निशान्त

॥ चक्रवाके ॥ चोरकभेषजे ॥ नि-
शायां चरति । चर० । चरेष्टः ॥ वि
। रात्रिचरमात्रे ॥

निशाचरी । स्त्री । पांशुलायाम् । कु-
लशायाम् ॥ राक्षस्याम् ॥ अनिर्वृति
निशाचरी ममगृहान्तराले स्थिता
निहन्ति निमागमस्मृतिपुराणशा-
स्त्रीदिताम् । क्रियां तदनुगा सखी
हृदय एव चिन्ताविश्रुत तयोर्दमन-
कारणं त्वमसिकेवलं भूपते ॥ केशि-
नीनामगन्धद्रव्ये ॥ टिच्चान्डीप् ॥

निशाचर्म । न । तमसि । अन्यकारे ॥
निशाजलम् । न । हिमे । तुहिने ॥

निशाटः । पुं । पेचके ॥ निशाया मट-
ति । अट० । अच् ॥ निशाचरे ॥

निशाटकः । पुं । गुग्गुलौ ॥ इतिराज
निर्घण्टः ॥

निशाटनः । पुं । उलूके । पेचके ॥ नि-
शाचरे ॥

निशातः । चि । तेजिते । निशिते । शा-
शिते ॥ निशायते स्म । शो० । क्तः
। शाशो इति पक्षे इत्वाभावः ॥

निशादः । चि । निशाभुजि ॥

निशादिः । स्त्री । सन्ध्यायाम् ॥ इति
राजनिर्घण्टः ॥

निशानम् । न । तीक्ष्णीकरणे ॥

निशाक्तम् । न । वस्त्ये । गृहे । भवने

निशाक

॥ उपसि । प्रभाते ॥ यथा । निशा-
क्ते निशान्ताङ्गनागानयुक्ते स्फुरत्तार-
काभानुमद्भानुपूते । प्रसन्नान्तरान्ते
रटद्ब्रह्मगीते जगद्रचितुंमुच्च नि-
द्रां दृगन्ते ॥ इत्युत्कलदयारामभ-
ट्टाचार्यः ॥ वि । शान्ते ॥

निशान्यः । चि । रात्र्यन्धे ॥

निशान्या । स्त्री । जतुकावतायाम् ॥

निशापतिः । पुं । चन्द्रे ॥ निशायाः प-
तिः ॥ कर्पूरे ॥

निशापुष्पम् । न । उत्पले ॥

निशावलः । पुं । मेषवृषमिथुनकर्कट-
धनुर्मकरराशिषु ॥

निशाभङ्गा । स्त्री । दुग्धपुष्प्याम् । दु-
ग्धपेया इति गौडभाषा ॥

निशामणिः । पुं । चन्द्रे ॥ निशाया म-
णिरिव ॥

निशामनम् । न । दर्शने । चाक्षुष-
ज्ञाने ॥ आलोचने ॥ अवश्ये ॥ क्षाप-
नमात्रे ॥

निशामृगः । पुं । स्तृगाले ॥

निशारणम् । न । मारणे ॥ शृङ्गिंसाया-
म् । स्वार्थण्यन्तः । भावे ल्युट् ॥ पुं ।
रात्रियुद्धे ॥

निशारत्नः । पुं । चन्द्रे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

निशाकः । पुं । सप्त रूपकान्तर्गत रूप-
कभेदे ॥ तल्लक्षणं यथा । लघुद्वन्द्वं

निशिपा

गुरुद्वन्द्वतन्त्र्यासतालकः स्मृतः । चतुर्विंशति वर्णैस्तुरसेहास्ये निशाकः ॥ तालविशेषे ॥ यथा । प्रविश्यनर्तकोरङ्गं विकीर्य कुसुमादिकम् । निशाककेण तालेन कोमलं नृत्यमाचरेत् ॥ इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 निशावनः । पुं । शब्दे ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
 निशावेदी । पुं । कुक्कुटे इति हेमचन्द्रः ॥
 निशावसः । पुं । कुमुदे । कैरवे ॥ इति चिकाण्डशेषः ॥ निशायां वसः वसनं विकाशो ऽस्य ॥
 निशाह्वा । स्त्री । हरिद्रायाम् ॥ निशाह्वायस्याः । निशापदेन सर्वे रात्रिपर्याया हरिद्रानामानि भवन्ति ॥
 निशितः । पि । शण्डिते । तीक्ष्णीकृते ॥
 निशायते स्म । शो० । क्तः । शाखोरिति वेत्तम् ॥ न । लोहे ॥
 निशिपालः । पुं । वृत्तविशेषे ॥ यथा । तालशररज्जुधररत्नवरमुन्दरम् भावयुततालगणमन्यकृतचामरम् । शुद्धमतिनागपतिचित्तकृतसङ्गमम् वृत्तनिशिपालमसिताचिह्नदयङ्गमम् ॥ यथा । चन्द्रमुखि जीवमुषि वाति मलयानिले याति ममचित्तमिव गाढमदनानले । तापकरकामशरशल्यभरशीलितं मा मिहहिप

निशैतः

श्य जहि रोष मतिसञ्चितमिति ॥
 निशिपुष्पा । स्त्री । } शेफालिका-
 निशिपुष्पिका । स्त्री । }
 याम् । पारजात इति हारसिङ्गार इति च भाषा ॥
 निशिपुष्पी । स्त्री । निशिपुष्पिकायाम् ॥ निशिरात्रौ विकसितानि पुष्पाण्य ऽस्याः । मध्यमपदलोपः । सप्तम्या अलुक् । पाककर्णेति ङीष् ॥
 निशीथः । पुं । अर्दुराचे ॥ निशेरते ऽस्मिन् । शीङ्० । निशीथगोपीया वगथाः इतिथक् ॥ रात्रिमाचे ॥
 निशीथिनी । स्त्री । चियामायाम् । रात्रौ ॥ निशीथो ऽस्यस्याम् । इनिः ङीप् ॥
 निशीथिनीनाथः । पुं । चन्द्रमसि ॥
 निशीथ्या । स्त्री । रात्रौ इति भूरि० ॥
 निशुम्भः । पुं । शुम्भावरजे दानवविशेषे ॥ वघे ॥
 निशुम्भनम् । न । मारणे ॥ इति हलायुधः ॥
 निशुम्भमथनी । स्त्री । } दुर्गाया
 निशुम्भमर्दिनी । स्त्री । } म् ॥
 निशुम्भशुम्भमथनी । स्त्री । }
 निशुम्भी । पुं । वृद्धविशेषे । वज्रकपालिनि । वज्रटीके ॥
 निशैतः । पुं । वक्त्रचिह्नि ॥ इति त्रि

निश्चितः

काण्डशेषः ॥

निशेया । स्त्री । चिबृतायाम् । रेच-
न्याम् ॥निश्चयः । पुं । संशयान्यज्ञाने । निर्ण-
ये । सिद्धान्ते । अथवसाये ।
इदमित्य मेवेति संशयविपर्ययर-
हिते विषयपरिच्छेदे ॥ निश्चय-
नम् ॥ चिञ् । ग्रहवृद्धनिश्चिगम-
श्चेत्यप् ॥ चिन्माच ममल मचय-
मदय मानन्द मनुभवारूढम् । ब्र-
ह्मैवास्ति तदन्य न किञ्चिदपि नि-
श्चयो विदुषामिति पूज्यपादाः ॥ प्र-
माणनिवन्धने । शास्त्राचार्यवचना-
त्ययविषये ऽर्थे ॥निश्चलः । वि । अचले । स्थिरे ॥ अ-
सम्भावनाविपरीतभावनारहिते ॥
जाग्रत्स्वप्नदर्शनलक्षणविच्छेपरहिते-
॥ अवहितकरणकलापे ॥निश्चला । स्त्री । भूमौ । अचलायाम्
॥ शालपर्यायम् ॥निश्चलाङ्गः । पुं । वके ॥ चि । पर्वतादौ
॥ स्पन्दरहिते ॥निश्चायकः । चि । निर्णायके । निश्चय-
कर्त्तरि ॥निश्चारकः । पुं । पुरीषस्य चये ॥ स्वैरे-
॥ समीरणे ॥ इति मेदिनी ॥

निश्चितः । वि । विशेषतया ज्ञाते । प्र-

निश्वास

माणते निर्णीते ॥ यथा । जगतश्चय

न्मूलं तत्परिज्ञानात् परं श्रेय इति
सर्वोपनिषदां निश्चितोर्थ इति भाष्य-
म् ॥ निश्चितवति ॥ ब्रह्मविदि ॥ नि-
श्चिञ् । कर्त्तरि क्तः ॥निश्चिन्तः । चि । चिन्ताशून्ये । चिन्ता-
मक्ते ॥ निर्गताचिन्तायस्मात् ॥ द्वा-
वेव चिन्तयामुक्तौ परमानन्दप्राप्ति-
तौ । यो विमुक्तो जडो वालो योगुणे-
भ्यः परङ्गतः ॥निश्चीयमानः । चि । निश्चयविषये ॥
निश्चीरानदी । स्त्री । तीर्थविशेषे ॥
निश्चुक्कणम् । न । दन्तशाणे । मिसि-
इति भाषा ॥ इति चिकाण्डशेषः ॥निश्चेष्टः । वि । ईद्वारहिते । निरुद्यो-
गे ॥ निर्गता चेष्टा यस्मात् ॥निश्चेष्टता । स्त्री । कायिकव्यापाराक-
रणे ॥निश्चेष्टाकरणः । पुं । कामवाणविशेषे
॥ मनःशिखाघटितौषधविशेषे ॥निश्चेणी । स्त्री । अधिरोहिण्याम् । का-
ष्ठादिकृतारोहणमार्गे । निःसैनी इति
भाषा ॥ नियता श्रेणिः पङ्क्तिरपि ॥निश्वासः । पुं । एतने । वह्निर्मुखश्वासे
॥ निश्वासनम् । श्वसप्राणने । घञ् ॥निश्वाससंहिता । स्त्री । वराहपुराण-
प्रसिद्धे शिवप्रणीतशास्त्रविशेषे ॥

निषद

निषङ्गः । पुं । तूणीरे ॥ नितरां सज्य-
न्ते शराञ्च । षञ्ज० । हलश्चेतिघ-
ञ् ॥ सङ्गमे ॥

निषङ्गथिः । पुं । समालिङ्गे ॥ निषज-
ति । षञ्जसङ्गे । नौषञ्जेर्गथिन् । च-
जोरितिकुत्तम् ॥

निषङ्गा । त्रि । धनुर्द्धरे ॥ तूणीरे ॥
निषङ्गोस्यास्मिन्वास्ति । इनिः ॥

निषसुः । त्रि । आसीने ॥ यथास्थान-
स्थिते ॥ यथा । ज्वरे प्रमोहे भव-
ति स्वल्पैरपि विचेष्टितैः । निषसुं
भोजयेत् तस्मान्मूत्रोच्चारौ चकार
येदिति ॥ निषीदतिस्म । षट् ० ।
। गत्यर्थेतिक्तः । रदाभ्यामितिनः ॥
निषसुकम् । न । सुनिषसु ॥ त्रि ।
आसीने ॥

निषदनम् । न । स्थाने ॥ निश्चयेन-
सीदन्यत्र । षट् ० । अधिकरणे-
ल्युट् ॥

निषथा । स्त्री । आपणे । हट्टे ॥ नि-
षीदन्यस्यां जनाः । षट् ० । संज्ञा-
यांसमजेतिक्त्वाप् । सदिरप्रतेरिति-
षः ॥ चुट्खट्टायाम् ॥

निषदरः । पुं । जम्बाले । कर्दमे ॥ नि-
सीदन्यत्र । षट् ० । नौसदेरिति-
ष्वरच् । सदिरप्रतेरितिषत्त्वम् ॥ य-
द्वा । निषदनम् । सं० । क्तिप् । नि-

निषादः

षट् आसनस्य वरः आवरकः । वृज्
आवरणे आधृषीयः । पचादच् ॥
स्मरे ॥

निषदरी । स्त्री । निशायाम् ॥ पित्वा-
न्ङीष् ॥

निषधः । त्रि । कठिने ॥ पुं । देशविशे-
षे बहुवचनान्तः ॥ तद्देशराजे ॥
निषादस्वरे ॥ पर्वतविशेषे । इला-
वृतस्य दक्षिणे दिसहस्रयोजनवि-
स्तीर्णे पूर्वतोदीर्घे हरिवर्षस्यमर्या-
दाशैले ॥ निषीदति । षट् ० । अ-
च् । पृषोदरादिः ॥

निषादः पुं । तन्त्रीसमुत्थिते कण्ठोत्थि-
ते च स्वरविशेषे ॥ निषादं रौति कु-
ञ्जरः ॥ पारशवे । ब्राह्मणाच्छूद्रक-
न्यायामूढायामुत्पन्ने धीवरविशेषे ॥
चण्डाले ॥ निषीदति मनोयस्मिन्
पाप मस्मिन्वा । षट् ० । हलश्चे-
तिघञ् । सदिरप्रतेरितिषत्त्वम् ॥ वे-
णोरुमन्यनादुत्पन्ने ॥ दग्धस्थूणाप्र-
तीकाशो विकटाक्षो तिह्रस्वकः ।
किङ्करोमीति तान् सर्वान् विप्राना-
ह सचातुरः ॥ निषीदेति तमूचु-
स्ते निषादस्तेन सोभवत् ततस्त-
त्सम्भवाज्जाता विन्ध्यशैलनिवासि-
नः ॥ निषादा मुनिश्च । पूष पापक-
र्माप्रलक्षणाः । तेन द्वारेण निष्क्रान्तं

निषेदु

तत् पापं तच्छभूपतेः ॥ निषादास्ते

ततो जाता वेनकल्मषनाशनाः ॥

इतिविष्णुपुराणम् ॥

निषादकर्षूः । पुं । देशविशेषे ॥

निषादाधिपः । पुं । रामायणप्रसिद्धे गु

हाख्ये ॥ निषादानामधिपे ॥

निषादी । पुं । हस्तिपके । हस्त्यारोहे

॥ निषादक्ष्यवश्यम् । षट् । आ

वश्यकेणिनिः ॥ यद्वा । निषादयक्ष्य

पवेशयति हस्तिनम् । ग्रह्यादित्वा-

त् आवश्यकं वा णिनिः ॥ उपविष्टे ॥

निषिद्धः । वि । भ्रमावगतेष्टसाधनता

निषेधकनञ्पदयोगिवाक्यगम्ये ।

खिडाद्यनुषक्तनञ्योगिवाक्यगम्ये ॥

बाधिते ॥ निषेधविषये ॥ निषिद्धा

ति निषिद्धातेष्ववा । सिधु० । कर्त्त

रिकर्मणिवा क्तः ॥

निषिद्धकर्म्म । न । नरकाद्यनिष्टसाध

ने ब्राह्मणहननादौ ॥ नरकादी-

त्यादिपदादैहिकदुःखग्रहः । ब्राह्म

णहननादीत्यादिपदात्सुरापाना

दिग्रहः ॥

निषेकः । पुं । गर्भाधाने ॥ न । रेतसि

॥ निषिच्यते । षिच० । घञ् ॥

निषेदिवान् । वि । निषस्ते ॥ भाषा-

यांसदवसश्रुवइतिकमुप्रत्ययः ॥

निषेदुषी । खी । निषस्यायाम् ॥

निष्कः

डीप् ॥

निषेधः । पुं । प्रतिषेधे । निदर्त्तने ॥ य

न्निन्द्यतेतन्निषिध्यते इतिविधिस्पृष्टे

निषेधानवकाशश्चेतिन्यायः ॥ नि

षेधनम् । निपूर्वात् सेधतेर्घञ् । सु

षामा दित्वात् षत्वम् ॥

निषेवणम् । न । सेवने ॥

निषेवितः । षि । नितरामनुष्ठिते ॥

निषेव्यः । षि । सेवनीये ॥ सेव्यमाने

॥ सेविते ॥ निसेवितुमर्हः । षेठ० ।

अर्हण्यत् । सतानिषेव्येहिमवान्

भोगिनांमलयाचलः ॥

निष्कः । पुं । न । साष्टहेमशते । सा

ष्टसुवर्णशते । शास्त्रीयषोडशमाष

कपरिमितं स्वर्णसुवर्णः तेषामष्टा

धिकशते ॥ दीनारे । व्यावहारिक

रूपके ॥ कर्षे । स्वर्णकर्षे ॥ वचोख

डुरखे ॥ हेममात्रे ॥ हेमपले ॥ नि

श्चयेन कायति । कै० । आतश्चेति

कः । इदुदुपधस्यतिषः ॥ यद्वा । नि

षीदति । षलृ० । नौसर्देर्दिच्चेति क

न् । सदिर प्रतेरितिषः ॥ चतुर्भिः

सुवर्णैः परिमितेमानविशेषे ॥ चतुः

सौवर्णिकोनिष्कोविज्ञेयस्तु प्रमाण-

तः ॥ षोडशद्रुम्भे । सोलहकाहन इ

तिगौडभाषा ॥ माषकचतुष्टये ॥ इ

तिवैद्यकपरिभाषा ॥

निष्कार

निष्कारकः । वि । उपसर्गरहिते ॥

निष्कारः । पुं । वरुणद्रुमे ॥ इतिशब्द-
चन्द्रिका ॥

निष्कम्पः । वि । निस्तरङ्गे ॥ निर्वपयौ ॥

निष्कर्षः । पुं । निश्चये ॥ निष्कर्षणम्
। कृष० । घञ् ॥ इयत्तापरिच्छेदे ॥

निष्कलम् । न । ब्रह्मणि । निरवयवे ॥

निर्गताः कला यस्मात् ॥ वि । कला

शून्ये ॥ नष्टवीर्ये ॥ निरुपाधौ ॥ नि

र्गतः कलाभिः ॥ आधारेपुल्लिङ्ग इति

शब्दचन्द्रिका ॥

निष्कला । स्त्री । विगतार्त्तवायाम् । र

जोहीनायाम् ॥ वृद्धायाम् ॥ कलाया

निष्क्रान्ता । निरादय इति समासः ॥

निर्गतकलं शुक्रमस्या वा ॥

निष्कली । स्त्री । विगतार्त्तवनार्याम् ॥

गौरादिक्त्वान् ङीष् ॥

निष्कामः । वि । मानसकामनाशून्ये ।

निस्त्रैगुण्ये विवेकिनि ॥ विभ्रमापा-

दिताः कामाः प्रत्यक्तत्वाविवेकि

नः । यस्मा द्विनिर्गताः सोऽयं निष्का

म इति भण्यते ॥ निर्गतः कामेभ्यः ॥

निष्कारणः । वि । फलापेचारहिते ॥

कारणशब्दः फलपरः । यथा ब्राह्म-

णेन निष्कारणः षडङ्गो वेदोऽथ

योऽप्येवमेष्वेच्छाशमः ॥ निष्कारण-

इतिहृष्टं कारयमनपेक्षेत्यर्थः ॥

निष्कृतिः

निष्कालकः । पुं । मुण्डितलोनि घृता
भ्यक्ते प्रायश्चित्तार्हे ॥

निष्काशः । पुं । प्रासादाद्युपस्थाने । छ
ज्जाइ० वारण्डाइ० वारजाइ० पगिया
इतिचभाषा ॥ इतिमहाभरतम् ॥

निष्कासितः । वि । निर्गमिते । अवकृ
ष्टे । निस्सारिते ॥ आहिते ॥ धिकृ
ते ॥ निष्कास्यते स्म । कसगतौ । गृह्य
न्तः । क्तः ॥

निष्कुटः । पुं । गृहासन्नोपवने । गृहा
रामे ॥ कुटात् गृहात् निष्क्रान्तः

। निरादय इति स० ॥ केदारो ॥ क

पाटे ॥ पत्न्याटे । अन्तः पुरे । वे

डा रावत्तारवासा इत्यादिभाषा ॥

निष्कुटिः । स्त्री । वृद्धदेवायाम् । बहु
लायाम् ॥ निश्चिताकुटिः कैटिल्य
मस्याः । निष्क्रान्ता कुटेर्वा ॥

निष्कुटी । स्त्री । पृथ्वीकायाम् । वृद्ध
देवायाम् ॥ कूदिकारादितिङीष् ॥

निष्कुशितः । वि । निष्कासिते ॥

निष्कुषितः । वि । खण्डिते ॥ कुष्णातेः

कर्मयित्ते इतिनष्टायामितीडागमः ॥

निष्कुहः । पुं । कोटरे । वृक्षादिरन्

ध्रे ॥ निश्चयेन कुहयते । कुहविस्मा

पने । पचाद्यच् ॥

निष्कृतः । वि । नाशिते ॥ प्रायश्चित्ते ॥

निष्कृतिः । स्त्री । निर्मुक्तौ । निष्कारे ॥

निष्क्रयः

निष्करणम् । कुञ्० । क्तिन् ॥ शुद्धौ

। उत्पन्नपापस्य नाशे ॥ ब्रह्मणे चैव मि

त्रे सुरापे गुरुतल्पगे । सर्वत्र विहि

ता सङ्गिः कृतघ्नेनास्ति निष्कृतिः ॥

निष्कृपः । वि । निर्दये ॥

निष्कृष्टः । वि । सारे । निचोड इति

भाषा ॥

निष्कृष्टार्थः । वि । सारार्थे ॥

निष्कोषणम् । न । अन्तरवयवानां वहि

र्निस्सारणे ॥

निष्क्रमः । पुं । वृद्धिसम्पत्तौ । धीशक्तौ

॥ निर्गमे ॥ दुष्कुले ॥ निष्क्रमण

संस्कारे ॥ निष्क्रमणम् । क्रमु० ।

घञ् । नोदात्तेति वृद्धिर्न ॥

निष्क्रमणम् । न । दशसंस्कारान्तर्गत

संस्कारविशेषे । चतुर्थे मासि कर्त्तव्य

शिशो निष्क्रमणं गृहादिच्याद्युक्त

विधिविहिते स्वर्य दर्शने ॥ गृहादे

र्वहिर्निर्गमने ॥

निष्क्रयः । पुं । विक्रये ॥ भृतौ । बेत

ने ॥ निष्क्रयणम् । डुकीञ्० । एर

च् ॥ बुद्धियोगे ॥ सामर्थ्ये ॥ निर्ग

तौ ॥ प्रत्युपकारे ॥ विनिमये ॥ नि

ष्क्रियते प्रच्याह्रियते ऽनेन परगृही

तम् । डुकीञ्० । एरच् ॥

निष्क्रान्तः । वि । निर्गते ॥

निष्क्रियः । वि । क्रियारहिते ॥ न ।

निष्ठीव

ब्रह्मणि ॥

निष्कायः । पुं । रसके । मांसादिका

ये । जोल इति रसा इति च भाषा ॥

निष्क्यः । वि । वर्णाश्रमादिभ्यो निर्गते

चाण्डालादौ ॥ निर्गतः । निसेगते

इत्य प्रच्ययः । ह्रस्वात्तादाविति ष-

त्वम् ॥

निष्ठा । स्त्री । निर्वहणे । नाव्यसन्धिस

मापने । नाव्योक्त्या प्रस्तुतकथासमा

प्तौ ॥ निष्पत्तौ ॥ नाशे ॥ अन्ते ॥

याज्ञायाम् ॥ उत्कर्षे ॥ व्यवस्थायाम्

॥ क्लेशे ॥ व्रते ॥ गुरुशुश्रूषादौ तत्प

रतायाम् ॥ नियतं स्थानम् । आत-

श्चोपसर्गइत्यङ् ॥ उपसर्गादिति ष-

त्वम् । टाप् ॥ निश्चयेन स्थितौ ॥ ध

र्मादौ श्रद्धायाम् ॥ यथा । निष्ठया हि

प्रतिष्ठास्यादनिष्ठस्य कुतः कुलम् ।

शक्नोति नैष्ठिकः स्वीयं धर्मं ज्ञातुं न

चेतर इति ॥

निष्ठानम् । न । तेमने । व्यञ्जने । भक्ता

द्यन्त्रोपसेचने दध्यादौ ॥ निष्ठीयते

ऽच् । ष्टा० । ल्युट् ॥

निष्ठितः । वि । निष्ठाते ॥ नितरां स्थि

ते ॥ निष्ठाविशिष्टे ॥ निष्ठासञ्जाता

ऽस्य । ता० इतच् ॥ निश्चयेन स्थिते ॥

निष्ठीवः । पुं । निष्ठीवने ॥

निष्ठीवनम् । न । मुखेन श्लेष्मनिरसने

निष्पत्तिः

। निष्ठेवने ॥ छिवुनिरसने । ल्युट् ।
छिवुसिथ्योर्ल्युटिदीर्घावेति स्वामी ।
। पृषोदरादिच्चादिति मुकुटः ॥

निष्ठुरः । चि । कर्कशवाग्युक्ते । परुषे ॥
कठीरे ॥ नितिष्ठति । ष्टा० । मङ्गु०
उरच् । उपसर्गात् सुनोतीति षत्वम्
॥ न । वचनविशेषे ॥ यथा । गुह्याङ्गा
मेध्यसंज्ञानां वचनं निष्ठुरं विदुः ।
यदन्यद्वा वचोनीचं स्त्रीपुंसोर्मिथु
नाश्रयमिति ॥

निष्ठेवः । पुं । निष्ठीवे । निष्ठीवने ॥
छिवु० । घञ् ॥

निष्ठेवनम् । न । निष्ठीवने ॥ छिवु० ।
ल्युट् ॥

निष्प्यूतः । चि । आविद्धे । नुन्ने । चि
प्ते ॥ निष्ठीयते स्म । छिवु० । क्तः ।
यस्येति नेट् । छोः शूडि च्यूट् ॥

निष्प्यूतिः । स्त्री । निष्ठीवने ॥ छिवु० ।
क्तिन् । छोरि च्यूट् ॥

निष्णातः । चि । कुशले । निपुणे । वि
च्चे ॥ न्यसासीत् । ष्णाशौचे । गच्छ
र्थेति क्तः । निनदीभ्यामिति षत्वम् ॥
पारङ्गते ॥

निष्पक्वः । चि । कथिते ॥ निश्चयेन-
पक्वः ॥

निष्पचनम् । न । निष्पाके ॥

निष्पत्तिः । स्त्री । सिद्धौ ॥ निष्पदन-

निष्पद

म् । पद० । स्त्रियाङ्गिन् ॥ समाप्तौ ॥

निष्पत्राकृतिः । स्त्री । सपत्राकृतौ । अ
च्यन्तपीडायाम् ॥

निष्पत्रिका । स्त्री । करीरवृक्षे ॥ इति
राजनिर्घण्टः ॥

निष्पदयानम् । न । नावि । तर-
णायाम् ॥ अत्र निष्पदयानोद्देशो
यथा । नौकाद्यं निष्पदं यानं तस्य-
लक्षणं मुच्यते । अत्रादिकन्तु यद्
यानं स्थले सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ जले-
नौकैव यानं स्यादतस्तां यत्नतो व
हेत् ॥ * ॥ अत्र समयो यथा । सु
वारवेलातिथिचन्द्रयोगे चरेविल-
ये मकरादिषट्के । ऋचेन्यसप्त
स्वतिरेकतो न्ये वदन्ति नौकाघटना
दिकर्म ॥ * ॥ अश्विखरांशुमुधानि
धिपूर्वामिचधनाच्युतमे शुभलमे । ता
रकयोगतिथीन्दुविशुद्धौ नौगमनं
शुभदं शुभवारे ॥ * ॥ वृचायुर्वेद
गदिता वृचजातिश्चतुर्विधा । समा
सेनैव गदितं तेषां काष्ठं चतुर्विधं
म् ॥ तद्यथा । लघु यत् कोमलं-
काष्ठं सुघटं ब्रह्मजाति तत् । दृढाङ्गं ल
घु यत् काष्ठमघटं चञ्चजाति तत् ॥
कोमलं गुरुयत्काष्ठं वैश्यजाति तदु
च्यते । दृढाङ्गं गुरु यत् काष्ठं शूद्रजा
ति तदुच्यते ॥ लक्षणद्वययोगेन दि

निष्पद

जातिः काष्ठसङ्ग्रहः ॥ चवियका
 छैर्घटिता भोजमते सुखसम्पदनैका
 । अन्येषुभिः सुदृढैर्ब्रिदधति जल
 दुष्पदे नैकाम् ॥ विभिन्नजातिद्वय
 काष्ठजाता नश्वरेणापि सुखायनौ
 का । नैषाचिरंतिष्ठति पच्यते च वि
 भिद्यते वारिणि सज्जते च ॥ न सि
 न्धुगार्हति लौहवन्धं तल्लोहका
 न्तैर्हियते हिलौहम् । विपद्यते ते
 न जलेषु नैका गुणेन बन्धं निज-
 गाद भोजः ॥ * ॥ अथ लक्षणाणि
 । सामान्यश्च विशेषश्च नैकाया ल
 क्षणद्वयम् । तत्र सामान्यम् । राज
 हस्तमितायामा तत्पादपरिणाहि-
 नी । तावदेवोन्नता नैका चोद्रेति
 गदिता वृधैः ॥ अतः सार्द्धमितायामा
 तदर्धपरिणाहिनी । चिभागेणोत्थि
 तानैका मध्यमेति प्रचक्षते ॥ चु-
 द्रायमध्यमा भीमा चपलापटलाभ
 या । दीर्घापचपुटाचैव गर्भरा मन्य
 रातथा ॥ नैका दशक मित्युक्तं रा
 जहस्तैरनुक्रमम् । एकैकवृद्धैः सा-
 र्द्धैश्च विजानीयाद्द्वयं द्वयम् ॥ उन्न
 तिश्च प्रवीणा च हस्तादुद्गोशसम्पिता
 । अथ भीमा भयाचैव गर्भराचाशु
 भप्रदा ॥ मन्यरापरतो यास्तु तासा
 मेषाम्बुधौ गतिः । तासां गुणस्तु स-

निष्पद

ङ्घ्रिपाददृढता च प्रकीर्तिता ॥ * ॥
 अथविशेषः ॥ दीर्घाचैवोन्नताचेति
 विशेषे द्विविधा भिदा । तत्र दीर्घाय
 या । राजहस्तद्वयायामा अष्टांशप-
 रिणाहिनी । नैकेयं दीर्घिकाना
 म दशाङ्गे नोन्नतापि च ॥ दीर्घिका
 तरणि लौला गत्तरागामिनीतरिः
 । जङ्घाणां शविनीचैव धारिणी वे
 गिनी तथा ॥ राजहस्तैकैकवृद्धा नौ
 का नामानि वैदश । उन्नतिः परि
 णाहश्च दशाष्टांशमितौ क्रमात् ॥
 अत्र लोलागामिनी च शविनी दुःख
 दा भवेत् । लोलायामान मारभ्य
 वावद् भवति गत्तरा ॥ लोलायाः फ
 लमाधत्ते एवं सर्वासु निर्णयः । वे-
 गिन्याः परतो यातु सा शिनायोक्त
 रायथा ॥ भोजोपि । नैकादीर्घं य
 येच्छं स्थात् तत्रैतानि विवर्जयेत् ।
 हस्तसंख्या परिच्छाज्या वसुवेदग्रहो
 क्षरे ॥ षष्ठ्युत्तरमितानैका कुलं
 हन्ति वलं धनम् । नवते हस्तरे या
 पि या चत्वारिंशतेः परा ॥ एतेन च
 त्त्वारिंशतिषष्टिनवतिसंख्या तत्पर
 तोपि । यावदपरदशकं तावदेव त
 त्फलमिति । इति दीर्घा ॥ अथोन्न
 ता । राजहस्तद्वयमिता तावत्प्रसर
 णोन्नता । इयमूर्ध्नाभिधानैका चोमा

निघट्ट

य पृथिवीभुजाम् ॥ ऊर्ध्वानूर्ध्वास्वर्ण
मुखी गर्भिणी मन्यरातथा । राज
हस्तैकैकवृद्धा नाम पञ्चदश भवेत्
॥ अचानूर्ध्वा गर्भिणी च निन्दितं ना
मयुग्मकम् । मन्यरायाः परा यास्तु
ताः शुभाययचोद्भवम् ॥ भोजोऽपि
। वाणाग्न्युत्तरतो मानं नौकानाम
शुभं वहेत् । पञ्चाशदूर्ध्वादुक्तासं धन
नाशं च योर्द्धतः ॥ इत्युन्नता ॥ * ॥
धात्वादीनामतो वक्ष्ये निर्णयं तदि
संश्रयम् । कनकं रजतं ताम्रं चितयं
वा यथाक्रमम् ॥ ब्रह्मादिभिः परि
न्यस्य नौकाचित्रणं कर्मणि । चतुःशृ
ङ्गा चिह्नं शृङ्गाभादिशृङ्गाचैकशृङ्गाणी
॥ सितरक्तपीतनीलवर्णान् स्था
त् यथाक्रमम् । केशरी महिषोना
गो हिरदो व्याघ्र एव च । पक्षीभेको
मनुष्यश्च एतेषां षट्पदनाटकम् ॥ ना
वां मुखे परिन्यस्य आदित्यादिदशा
भुजाम् । कलशो दर्पणश्चन्द्रश्चैदशा
नां महीभुजाम् ॥ हंसः केकीशुकः
सिंहे गजोऽहिर्ब्याघ्रश्च षट्पदैः ।
आदित्यादिदशाजात नौकोपरि प
रिन्यसेत् ॥ * ॥ नौकासु मणिवि
न्यासो विज्ञेयो नवदण्डवत् । मुक्ता
स्तवकैर्युक्ता नौका स्यात् सर्वतोभ
द्रा ॥ तत् संख्या चेदथरसवेदद्वय-

निघट्ट

संज्ञिताक्रमशः । कनकादीनां माणा
जयमालेति गद्यते सङ्गिः ॥ ब्रह्म च
चेदितये एकैके वैश्यशूद्रयोनी ॥
* ॥ निर्गृहं सगृहं वाथ तत् सर्वं द्वि
विधं भवेत् । निर्गृहं पूर्वं मुद्दिष्टं स
गृहाणि यथाशृणु ॥ सगृहा त्रिविधा
प्रोक्ता सर्वमध्याग्रमन्दिरा पर्वतोम
न्दिरं यच्च साक्षेया सर्वमन्दिरे ॥ रा
क्षां कोशाश्वनारीणां यान मचप्रश
स्यते । मध्यतो मन्दिरं यच्च साक्षेया
मध्यमन्दिरा ॥ राक्षां विद्यासयाचा
दिवर्षासु च प्रशस्यते । अग्रतो मन्दि
रं यच्च साक्षेया त्वग्रमन्दिरा ॥ चिर
प्रवासयात्रायां रणे काले घनाश्रये
। मन्दिरमानं नौका प्रसरत एवार्द्ध
भागतो न्यूनम् ॥ भोजस्तु । दी
र्घं दत्तवसुषट् दिवाकरानेकदिङ् नव
मिता यथाक्रमम् । राजपञ्चभुजस
ंज्ञितोन्नतिर्मन्दिरे तरिगते महीभु
जाम् ॥ भास्करादिकदशाभुवां पुन
र्धातुनिर्णयनमच पूर्ववत् । पताका
कलसादीनां निर्णयो नवदण्डवत्
॥ काष्ठजं धातुजं चेति मन्दिरं द्विवि
धं भवेत् । काष्ठजं मुखसम्पत्त्यै वि
द्यासेधातुजं मतम् ॥ अत्रशय्यासना
दीनां मन्यरोल्लोचयोरपि । अन्ये
षाञ्चैव मुनिभिर्निर्णयः पूर्ववन्मतः

निष्पन्नः

॥ दिङ्मात्रमिदं मुद्दिष्टं नौकाकच
 य मयजम् । प्रधानेष्वेव नियमो अ
 प्रधाने न निर्णयः ॥ लघुता दृढता चै
 व गामिताच्छ्रिता तथा । समतेति
 गुणोद्देशो नौकानां सम्प्रकाशितः
 ॥ एवं विचिन्त्य यो राजा नौकायानं
 करोति च । स चिरं सुखमाप्नोति वि
 ज्ञः ॥ अत्र श्रियम् ॥ यो ऽज्ञानाद
 न्ययायानं नौकानां कुरुते नृपः ।
 तस्यैतानि विनश्यन्ति यशोवीर्यं वस्त्रं
 धनम् ॥ इति निष्पदयानोद्देशे नौ
 कायानम् ॥ * ॥ जघन्यजघनयानानि
 यथा । नौकान्यतो जलेयानं जघन्य
 मिति गद्यते । तद्देहावहव स्ते तु पा
 श्चात्मानां प्रकीर्तिताः ॥ द्रोणीरू
 पन्तु यद्दयानं द्रोणीयानं तदुच्यते
 । घटीभिर्घटितं यानं घटीनौकेति
 गद्यते ॥ तुम्ब्याद्यैस्तु फलैर्यानं फल
 यानं प्रचक्ष्यते । चर्मभिस्तु लघून् य
 च्चर्मयानं तदुच्यते ॥ यानं यत्नघु
 भिवृक्षैर्दृष्टयानं तदुच्यते । जन्तुभिः
 सहिले यानं जन्तु यानं प्रचक्ष्यते ॥
 बाहुभ्यां सन्तरेद् वारि जघन्येषु न
 निर्णयः ॥ * ॥ इति युक्तिकल्पतरौ
 निष्पदयानोद्देशः ॥

निष्पन्नः । वि । निर्वृत्ते । सिद्धे । सम्प
 न्ने ॥ निष्पद्यते स्म । पद० । गत्य

निष्पावः

र्थेतिक्तः ॥

निष्पन्नत्वम् । न । विश्वमानकाशस-
 न्वन्त्यत्वे ॥

निष्परिग्रहः । वि । परमहंसे ॥ निर्ग
 तः कन्याकौपीनाद्यात्मपुस्तकादि
 व्यतिरिक्तः परिग्रहे यस्मात्सः ॥ वि
 । त्यक्तसङ्गे ॥

निष्पाकः । पुं । निष्पचने ॥

निष्पातः । पुं । प्रहारे ॥

निष्पादः । पुं । निष्पादने ॥

निष्पादनम् । न । सम्पादने । निष्पत्तौ

॥ निस् पूर्वात् पदेर्ल्यन्ता झ्युट् ॥

निष्पादना । स्त्री । निष्पत्तिप्रेरणे ॥

निष्पादितः । वि । कृतनिष्पादने ॥

निष्पाद्यः । वि । साध्ये । निष्पादनीये ॥

निष्पापः । वि । पापरहिते ॥ निर्गतः

पापेभ्यः ॥ निरादय इति समासः ॥

निष्पावः । पुं । शूर्पपवने ॥ धान्यादिनि

स्तुषीकृतौ । पवने ॥ निष्पूयते शो

ध्यते तुषाद्यपनयनेन । पूज्० । परि

माणाख्यायां सर्वेभ्य इति घञ् ॥ य

था । द्वौ शूर्पनिष्पावौ । शूर्पेणेति

करणादृतीयात् कर्त्तृकरणे कृता

बहुवचनमिति समासः । अत्र शूर्पसङ्

ख्या तदुच्चादेरपि परिच्छिन्तिर्ग

म्यते । शूर्प द्वित्वेन चार्धिकं न तु शाब्द

म् । यद्यप्यत्र निरभ्योः पूर्वोरिति

निष्प्र

घञ् लभ्यते तथापि सर्वशृङ्गावका
दनेनापि भवितु मर्हति ॥ राजमा
षे । श्वेतशिन्धिधान्ये । राजशिम्बी
बीज भटवांसु वोडा चौरा इति च
यस्य भाषा ॥ निष्पावो मधुरोरुचो
विपाकेऽस्यो गुरुः सरः । कषायः स्त
न्यपित्तास्त्रमूषवातविवन्धकृत् । वि
दाद्युष्णो विषश्लेष्मशोथहृक्कु कनाश
नः ॥ कडङ्गके ॥ पवने ॥ शिम्बिका
याम् ॥ चि । निर्विकल्पे ॥ निष्पवन
म् । पूञ् ० । घञ् ॥

निष्पावकः । पुं । श्वेतशिन्ध्याम् ॥
निष्पावी । स्त्री । शिम्बीविशेषे । चौ
रा चौरा वोडा इति भाषा प्रसिद्धे
॥ साहिधा । हरिद्वर्णा शुभ्राच ॥
निष्पृष्टः । वि । इच्छारहिते ॥ निःस
ङ्गे । वैषयिकमुखेऽनुरागरहिते ॥
निर्गता स्पृहा यस्य सः ॥
निष्पृष्टा । स्त्री । अग्निशिखायाम् ॥
निष्पेषः । पुं । सङ्घर्षे ॥
निष्प्रतिभः । चि । जडे । अन्ने ॥ नि
र्गतः प्रतिभायाः ॥
निष्प्रस्यूहः । चि । निर्विघ्ने ॥
निष्प्रभः । चि । विगते । अरेके । दी
प्तिवर्जिते ॥ निष्क्रान्ता प्रभाऽस्या
त् ॥ अमृकाशस्वरूपे ॥

निष्प्रवाणम् । न । नवीनवस्त्रे । तन्त्र

निष्पृष्टा

विमुक्तवाससि ॥

निष्प्रवाणिः । चि । अनाहते । तन्त्रके
। नवाम्वरे ॥ प्रोयन्तेऽनया अस्यां वा
। वेध् ० । करणेति ल्युट् । डीप् ।
निर्गता प्रवाणी तन्त्रवायशलाका अ
स्यास्माद्वा । निष्प्रवाणिश्चेतिकवभा
वो निपात्यते ॥ निष्प्रवाणि पटः न
वीनद्वयर्थः ॥

निष्फलः । वि । फलशून्ये ॥
निष्फला । स्त्री । निष्कलायां नार्याम्
। विगता र्त्तवायाम् ॥

निष्फली । स्त्री । निष्फलायाम् ॥
निः । अ । निषेधे ॥ निश्चये ॥ ॥ साक
ल्ये ॥ अतीते ॥

निसम्पातः । पुं । अर्द्धरात्रे । निशीथे
॥ इतिशब् ० ॥

निसर्गः । पुं । रूपे । स्वभावे ॥ सग
॥ निसर्जनम् । स्त्रज ० । घञ् ॥

निसिन्धुः । पुं । सिन्धुवारे ॥

निसुम्भः । पुं । असुरान्तरे ॥

निस्सूदनम् । न । वधे । मारणे ॥ घृह
चरणे । भावे ल्युट् ॥

निस्सृता । स्त्री । विस्मृत्यायाम् ॥

निस्सृष्टः । चि । न्यस्ते ॥ निस्सृज्यतेऽस्य ।

स्त्रज ० । त्तः ॥ मध्यस्थे इति चिका
षडशेषः ॥

निस्सृष्टार्थः । पुं । दूतविशेषे ॥ यथा ।

निस्तलः

निस्तलार्थो मितार्थश्च तथासन्देश
 शरकः । कार्यप्रेष्य विधा दूतो दू
 त्यस्यापि तथाविधा ॥ तल्लक्षणं यथा
 । उभयोर्भाव मुनीय स्वयं वदति
 चोत्तरम् । सुस्निष्टं कुरुते कर्म नि
 स्तलार्थस्तुसम्भृतः ॥ इतिसाहि च्यद
 र्पणे परिच्छेदः ॥ पुरुषविशेषे ॥
 यथा । धीरः स्थिरमतिः शूरः स्वामि
 कार्यविधायकः । स्वपौरुषप्रकाशी च
 निस्तलार्थः स उच्यते इतिसङ्गीतदा-
 मोदरः ॥ धनायव्ययपालनादौ नि
 युक्त ॥ यथा । यः स्वामिनानियुक्तो
 पिधनायव्ययपालने । कुषीदकृषि
 वाणिज्ये निस्तलार्थस्तुसम्भृत इति वृत्त
 स्यतिः ॥ निस्तलार्थार्थयस्मिन् सः ॥
 निस्तलः । वि । असति ॥ निर्गतं तत्त्वं
 वास्तवं रूपं यस्मात् ॥
 निस्तली । स्त्री । वटिकायाम् । वडी
 इति भाषा ॥ स्तनहीनायाम् ॥
 निस्तन्द्रिः । वि । अनलसे ॥ निर्मतात
 द्भिरालस्यं यस्मात् ॥
 निस्तरणम् । न । उपाये ॥ निस्तारे ॥
 तरणे ॥ निर्गमे इति विश्वः ॥
 निस्तर्हणम् । न । मारणे ॥ तृचूहिंसा
 याम् । निरपूर्वः । स्तृहूर्वा । भावे-
 ल्युट् ॥

निस्तलः । वि । वर्तुले ॥ चले ॥ निर

निषस्तु

स्तं निर्गतं वातल मस्य ॥

निस्तली । स्त्री । वटिकायाम् ॥ इति
 शब्दचन्द्रिका ॥

निस्तारः । पुं । उदारे । निस्तारणे ॥ य
 था । जीर्णातरिः सरिदतीषगमीर
 नीरा वाला वयं सकलमित्यमनर्थ
 हेतुः । निस्तारवीज मिदमेव कृ-
 शोदरीणां यन्माधवत्वमसि सम्म
 तिकर्णधारः ॥ इत्युद्भटः ॥

निस्तारवीजम् । न । संसारार्थवतरण
 हेतौ ब्रह्मोपासने ॥ यथा । कलौ-
 पापयुगे घोरे तपोहीनेति दुस्तरे ।
 निस्तारवीजमेतावद् ब्रह्ममन्त्रस्य सा
 धनम् ॥ साधनानि बहूक्तानि नामात
 न्नागमादिषु । कलौ दुर्बलजीवानां
 मसाध्यानिमहेश्वरीतिमहानिर्वाण
 तन्त्रम् ॥ अपि च । स्मरणं कीर्तनं-
 विष्णोरर्चनं पादसेवनम् । वन्दनं स्तव
 नं निश्चयं भक्त्या नैवेद्यभक्षणम् ॥ च
 रणोदकपानञ्च तन्मन्त्रजपनं तथा ।
 इदं निस्तारवीजञ्च सर्वेषामीषितं-
 भवेदिति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसुखे ३३
 अध्यायः ॥

निस्तितीर्षत् । वि । निस्तरितुमि-
 च्छति ॥

निस्तुषचीरः । पुं । मोधूमे ॥ इति रा
 जनिर्घण्टः ॥

निस्पृहा

निस्पृहरत्नम् । न । स्फटिके ॥
 निस्पृषितः । चि । त्यक्ते ॥ त्वग्विहीने
 ॥ लघूकृते ॥ इति मेदिनी ॥
 निस्तेजाः । चि । तेजोरहिते ॥
 निस्तेजः । पुं । पीडाविशेषे ॥
 निस्त्रिंशः । पुं । खड्गे ॥ निर्गतस्त्रिंशद्भ्यो
 ऽङ्गुलिभ्यः । निरादय इति स० सङ्
 ख्यायास्तत्पुरुषस्य ऽङ्गुल्यः ॥ चि ।
 निर्हये । निर्घृणे ॥
 निस्त्रिंशपचिका । स्त्री । सुहीवृत्ते ॥
 निस्त्रैगुण्यः । चि । निष्कामे ॥ निष्क्रा
 न्तस्त्रैगुण्यात् ॥ पुं । त्रिगुणातीते
 परशिवे ॥ त्रैगुण्यः संसारस्तद्रहित
 त्वात् ॥
 निस्त्रैगुण्यपुष्पिकः । पुं । राजधत्तूरके ॥
 निस्त्रेहः । चि । प्रेमशून्ये ॥
 निस्त्रेहफला । स्त्री । श्वेतकण्टकार्याम् ॥
 निस्पन्दः । पुं । स्पन्दने ॥ इति त्रिकाण्ड
 शेषः ॥ चि । स्पन्दरहिते । ईषत्क
 म्पहीने ॥
 निस्पन्दतरः । चि । एकान्तस्पन्दरहिते ॥
 निस्पृहः । चि । अतिविरक्ते ॥ निर्गता
 दोषदर्शनेन सर्वेभ्यो दृष्टादृष्ट विषये
 भ्यः स्पृहाट्ठणा यत्सः ॥ व्यासादि
 षु ॥ व्यासादीनां निस्पृहाणां परा
 र्थमिह दृश्यते ॥

निस्पृहा । स्त्री । अभिशिखावृत्ते ॥

निहारः

निस्पन्दः । पुं । स्पन्दने । चरणे ॥ नि-
 स्पन्दते ऽनेन । स्पन्द० । स्पन्दोजवे इ
 ति घञन्तो निपातितः ॥
 निस्पन्दनम् । न । स्पन्दे । स्पन्द० । ल्युट् ॥
 निस्त्रावः । पुं । मासरे । भक्तसमुद्भवे
 मण्डे । माण्ड इति भाषा ॥ निस्त्रा
 व्यते । स्तु० । गद्यन्तः । एरच् घञ्वा ॥
 निस्त्रः । चि । निरुत्साहे ॥
 निस्त्रनः । पुं । शब्दे ॥ निस्त्रननम् । स्व
 नशब्दे । नौगदनद पठस्त्रन इत्यप् ॥
 निस्त्रानः । पुं । निनादे । शब्दे ॥ नि
 स्त्रननम् । स्त्रन० । नौगदनद पठस्त्र
 न इति पाचिको घञ् ॥
 निस्त्रारितः । चि । निष्कासिते ॥ निरा
 कृते ॥
 निस्त्रीमः । चि । अपर्यन्ते ॥
 निहतः । चि । नाशिते ॥
 निहननम् । न । वर्धे । मारणे ॥ हन्ते
 भावे ल्युट् ॥
 निहन्ता । चि । हननकर्त्तरि ॥
 निहवः । पुं । आह्वाने ॥ ह्वेञ्० नि
 पूर्वः । ह्वः सम्प्रसारणञ्चन्यभ्युपवि-
 ष्वित्यप् सम्प्रसारणञ्च ॥
 निहाका । स्त्री । मोधिकायाम् ॥ निय
 तं जहातिभुवम् । नौहर्षेतिहाकः
 कन् । बाहुलकान् न ह्रस्वः ॥
 निहारः । पुं । नीहारे । हिमे ॥ नि-

नीकाशः

द्वियते । हृन्० । घञ् ॥

निहिंसनम् । न । मारणे ॥ हिसिहिं

सायाम् । भावे ल्युट् ॥

निहितः । चि । आहिते । स्थापिते ॥

निक्षिप्ते ॥ स्थिते ॥ निधीयते स्म ।

डुधाञ्० । क्तः । दधातेर्हिः ॥ आत्म

भूते ॥ निश्चयेनहितः ॥

निहीनः । चि । नीचे । पामरे ॥ नि-

श्चयेन हीनः । कुगतीति तमासः ॥

निऋवः । पुं । निऋतौ । शब्दे ॥ अवि

श्राप्ते ॥ अपलापे । गोपने । धारय

न्नेव न धारयामीत्याद्युक्तौ ॥ निऋव

नम् । ऋङ् अपनयने । ऋदोरप् ॥

निऋतः । चि । अपऋते ॥

निऋतिः । स्त्री । निऋवे ॥

निऋदः । पुं । निर्घोषे । शब्दे ॥ ऋद

अव्यक्तेशब्दे । घञ् । निऋद एक-

रेफः ॥

नीः । चि । प्रापणकर्त्तरि ॥ नयति ।

शीञ्प्रापणे । क्तिप् ॥

नीकः । पुं । वृक्षविशेषे ॥ नयति । शी

ञ्० । अजियुधूनीभ्योदीर्घश्चेति

कन् ॥

नीकारः । पुं । अवहेलायाम् । न्यक्का

रे ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

नीकाशः । पुं । निश्चये ॥ चि । परप

दस्थित्यातुल्ये ॥ नितरांकाशते ।

नीचः

काशृ० । पचाद्यच् । इकः काशश्च्यु

पसर्गदीर्घः ॥

नीचः । चि । पामरे । पृथग्जने । अप

सदे ॥ नीचसङ्गदोषोयथा । नमा

मोतिमुखं किञ्चिन्नीचसङ्गान्महान

पि । प्रेतसङ्गान्महादेवो नमोभस्म

विभूषितः ॥ प्रविश्यनिश्चयं नीचः

स्त्रीधनादिक मिष्यते स्वयंनेतुं नश-

क्नोति तदनाययतिध्रुवम् ॥ स्थिते

गुणेपिनीचस्तु यत्नादोषं प्रपद्यते ।

किञ्चित्सुसङ्गमासाद्यतदुक्तं स्यात्स-

नातनम् ॥ सतांश्चुत्वागुणं नीचः श्रो

तुमायातिवन्धुवत् । ततः समयमा-

साद्य प्रकाशयति तद्वसन् ॥ मनस्त्रेकं

वचस्त्रेकं कर्मण्येकं महात्मनाम् । म

नस्त्रयद्वचस्त्रयत् कर्मण्यन्यद्दुरा

त्मनाम् ॥ इति पादो क्रियायोसारे ५

ऽध्यायः ॥ धर्मे प्रमादो नीचानां स्वभा

वेनैव दृश्यते । अतो धर्मविचारस्तैर्न

कुचापि निरूपितः ॥ न नीचो यवना

त्परः ॥ नीचं समृद्धमपि सेवति नीच

एव ॥ पुं । चोरकनामगन्धर्व्ये ॥ खर्वे ।

वामने ॥ नीचैर्नीचैस्त्वमस्त्यच । अ

र्श आद्यच्चि अव्ययानां भमाच्च इति टि

लोपः ॥ निऋष्टामीलक्ष्मीं चिनोति

वा । चिञ्० । अन्येभ्योपि दृश्यत इति

डः ॥ निन्ने ॥ पापे ॥

नीडजः

नीचकः । चि । खर्वे ॥ स्वा० तद्वितः ॥

नीचकी । पुं । उच्चे । उपरिभागे ॥

नीचकैः । अ । नीचैरिच्छर्थे ॥ अथ
यसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेः ॥

नीचगम् । न । जले ॥ नीचं निम्निंग-
च्छति । गल्मृ० । डः ॥ चि । पामरे ॥

नीचगा । स्त्री । निम्नगायाम् । नद्याम्
॥ टाप् ॥

नीचभोज्यः । पुं । पलाण्डौ ॥ नीचैर्भो-
ज्यः ॥ चि । पामरभक्ष्ये ॥

नीचवज्रम् । न । वैक्रान्तमणौ ॥

नीचवृत्तिः । स्त्री । कर्षणवहनादिनि
कृष्टकर्मणि ॥

नीचीनः । चि । अधोमुखे ॥

नीचैः । अ । स्वैरे ॥ अल्पे ॥ नीचे ॥
निचीयते । चिन् । नौदीर्घश्चे-
ति डेसिः ॥

नीचैर्गतिः । स्त्री । मन्दगमने ॥ अस-
द्यवहारे ॥

नीडः । पुं । खगगृहे । कुलाये ॥ नि-
तरामीष्यते । ईड० । घञ् ॥ यद्वा ।
निश्चिताइलन्त्यन् । इलत्वमे । इल
श्चेति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वान्नगुणः ।
डलयोरेकत्वम् ॥ स्थाने ॥ रथावय-
वविशेषे ॥

नीडकः । पुं । पक्षिणि ॥

नीडजः । पुं । विहगे ॥ नीडेजातः ।

नीतिशा

जनी० । डः ॥

नीडजेन्द्रः । पुं । गरुडे ॥

नीडोद्भवः । पुं । खगे । गरुत्मति ॥ नी-
डे उद्भवो यस्य ॥

नीतः । चि । प्राप्ते । गृहीते ॥ यथा ।
नीतं यदि नवनीतं नीतं नीतं कि-
मेतेन । आतपतापितभूमौ माधव
माधाव माधाव ॥ गीज्० । क्तः ॥

नीतिः । स्त्री । नये । नाये ॥ जेतुमि-
च्छतां नीति र्नायेो जयोपायस्य प्र-
वर्तको भगवद्विभूतिः ॥ उचितव्यव-
हारे । सामदानाद्युपाये ॥ प्रापणे ॥
नीतिघोषः । पुं । वृहस्पतिरथे ॥ इति
चिकाण्डशेषः ॥

नीतिज्ञः । चि । नीतिविदि ॥ आन्वी-
क्षिकीं चयीं वार्त्तां दण्डनीतिश्च पा-
थिवः । तद्विधै स्तत्क्रियोपेतै श्चि-
न्तये दिनयान्वितः ॥ आन्वीक्षिक्या
त्मविज्ञानं धर्माधर्माचयीस्थितौ ।
अर्थानर्थौतुवार्त्तायां दण्डनीत्यां न-
याऽनयौ ॥ विद्याश्रुतस्त्रयवैता यो
गच्छेमाय देहिनाम् । विद्याविनीतो
नृपतिर्न कृच्छ्रेष्ववसीदति ॥

नीतिमान् । प्रशस्तनीतिमति ॥

नीतिशास्त्रम् । न । औशनससूत्रका-
मन्दकपञ्चतन्त्रनीतिमयूखद्वितोप-
देशचानक्यभारतीयराजधर्मादौ ॥

नीरम्

नीतिसारः । पुं । इन्द्रमतिवृहस्पत्यु
क्तेनीतिशास्त्रविशेषे ॥ सचरुडपु
राणेऽष्टास्वध्यायेष्वस्ति ॥

नीथः । पुं । नेतरि । प्रापयितरि ॥ स्तोत्रे
इति वेदभाष्यम् ॥ नयति । गीञ्०
। हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्यन् ॥
न । जले ॥

नीधम् । न । नीत्रे । वलीके । पटलप्रा
क्ते । चालान्ते । औलातीइतिभाषा
॥ नितरां ध्रियते । छङ् अवस्थाने । नि
स्येन धरति जलमितिवा । धृञ् धार
णे । मू० कः । अन्येषां० दीर्घः ॥ वने ॥
नेमौ ॥ चन्द्रे ॥ रेवतीनक्षत्रे ॥

नीपः । पुं । कदम्बे । हलिप्रिये ॥ वन्यु
के ॥ नीलाशोकद्रुमे ॥ धाराकदम्बे
॥ नीपे । महाकदम्बः । स्वाद्वाराकम्बइ-
त्यपीतिसाञ्जः ॥ नयति नीयते वा
। गीञ्० । पानीविषिभ्यः पः । बाहु
लकात् गुणाभावः ॥ धनेनीतिप्रा
णकृष्णः ॥

नीयमानः । चि । प्राप्यमाणे ॥

नीरम् । न । नीरे । अम्बुनि । जले
॥ अरदा नीरजोत्पत्त्या नीराणि प्र
कृतिं ययुः । भ्रष्टानामिवचेतांसि पु
नर्योगनिषेवय ॥ रसे ॥ नीयते ।

गीञ्० । स्फापितच्चीतिरक् ॥ नि-
गंतं रादमेवा । निरादय इतिसमा

नीरधिः

सः । अमेराप इतिश्रुतेः ॥ निर्गतो
रोऽग्निरस्मात् । प्रादिभ्योधातुज-
स्येतिबहुव्रीहिः । अज्ञोमिर्ब्रह्मणः
क्षवमितिस्मृतेः ॥ निश्चयेनराति-
मुखम् । रा० । आतश्चेतिके ढ्रलो
पइतिदीर्घः ॥ निष्ठीवाष्टकं शकृन्मू
चविषाण्यसु न सङ्गिमेत् ॥

नीरजम् । न । कुष्ठौषधौ ॥ पद्मे ॥ मु
क्तायाम् ॥ चि । जलजाते ॥ नीरे
जातम् । जनी० । डः ॥ पुं । उशी
रिणि ॥ उद्रे ॥

नीरजाः । चि । निर्धूलिदेशपुष्पादौ ॥
स्त्री । अरजस्कायाम् ॥

नीरजस्कः । चि । निर्गिक्ते ॥

नीरतरङ्गः । चि । विरते सुरतरागे ।
रमणाभाववति ॥ यथा । आयाताः
सखि वर्धा वर्धादपि यासु वासरो-
दीर्घः । दिशिदिशि नीरतरङ्गो नी
रतरङ्गो ममापि हृदयेशः इति ॥

नीरदः । पुं । मेघे ॥ मुस्तके ॥ चि ।
दन्तशून्ये ॥ यथा । आस्वाद्य निरव
शेषं विरहिवधूनां मृदूनि मांसानि
। करकामिषेण मन्ये निष्ठीवति नी
रदोऽस्थीनीति ॥

नीरदिनी । स्त्री । मेघवत्त्वाम् ॥

नीरधिः । पुं । अय्यौ । समुद्रे ॥ नीरा
णिधीयन्तेऽस्मिन् । दुधाञ् । कर्म

नीराज

एयधिकरणेचेतिकिः ॥

नीरनिधिः । पुं । अकूपारे । समुद्रे ॥

नीराणिनितरां धीयन्तेऽत्र । उधा

ज्० । किः ॥

नीरन्ध्रः । चि । सान्ध्रे । घने ॥ छिद्र

रहिते ॥ यथा । श्रीमन्नाथतर्जि

ते । जिं तयशःसंशुद्धमुक्तावली मादा

यैवविधिर्विधित्सुरमखंहारं त्वदी

यैर्गुणैः । नीरन्ध्रामवलोक्यतामपि

ततो नान्तं गुणानामहोउत्पित्सु

र्गगनान्तरे समकिरत्तास्तास्तस्त

रकाः ॥ इतिकालिदासः ॥

नीरसः । पुं । दाडिमे ॥ चि । रसही

ने ॥ यथा । शृङ्गारी चेत् कविः का

व्ये जातं रसमयं जगत् । स एव चेद्

शृङ्गारी नीरसं सर्वमेव तत् ॥

नीराखुः । पुं । उद्रे । जलविडाले ॥

नीराजनम् । न । आरात्रिके । दीपा

दिना सत्कृतौ ॥ पञ्चनीराजनं कु

र्वात् प्रथमं दीपमालया । द्वितीयं

सोदकाज्जेन तृतीयं धैतवाससा ॥

चूतान्ध्यादिपवैश्च चतुर्थम्परिकी

र्तितम् । पञ्चमंप्रणिपातेन साष्टाङ्गे

नयथाविधि ॥ आश्विनशुक्लदशम्या-

मश्रादेः पूजने ॥ यथा शरत्काले म

हाष्टम्यां दुर्गायाः परिपूजनम् । नीरा

जनन्दशम्यान्तुर्कुर्याद्देवस्तुष्टुये ॥ निः

नीलः

शेषेणराजनमत्र । नीरस्यशान्तदु-

कस्यअजनं चोपोयववा । नीरेजले

अजनंस्पर्शनं वा ॥

नीराजना । स्त्री । आरात्रिके । दीपा

दिनासत्कृतौ ॥ निःशेषेण नितरां-

वा राजनम् । राजद्वीपौ ययन्तः ।

ययासअन्येतिभावेयुच् ॥

नीरिन्दुः । पुं । शाखाटके । आश्वे ओ

डा इतिगौडेपुख्याते वृत्ते ॥

नीरुक् । पुं । स्त्री । रोगाभावे । स्वा-

स्थे । अनामये ॥ चि । रोगरहिते

। उल्लाघे । पट्टौ ॥ निरोचते । रुच्०

। कृप् । नहि वृत्तिवृषीतिदीर्घः ॥

नीरुजम् । न । कुष्ठौषधी ॥ चि । रो

गाऽभाववति ॥ रुजायानिर्गतम् ॥

नीरूपः । चि । रूपभाविशिष्टे ॥ नी

रूपस्यापिकाख्येन्द्रियवेषत्वाभ्युपग

मेनेतिवेदान्तपरिभाषा ॥

नीलः । पुं । निधिप्रभेदे ॥ अद्रिर्विशेषे

। इलाहृतस्योत्तरस्मिन् द्विसहस्रयो

जनविस्तीर्णे प्राणायते रम्यकवर्ष-

स्य मर्यादापर्वते ॥ भातवर्षस्ये

शैलविशेषे ॥ वानरविशेषे ॥ व

र्याविशेषे ॥ नीलौषधी ॥ लाञ्छने

॥ मञ्जुघोषे ॥ वटवृक्षे ॥ कृष्णव

र्ये ॥ वृषोत्सर्गवृक्षे ॥ चरणानि मु

खं पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपतेः । ला

नीलः

चारससवर्णश्च तं नीलमिति निर्दि-
 शेत् ॥ अपिच । लोहितो यस्तुवर्ण-
 न पुच्छाग्रेण तु पाण्डुरः । श्वेतः खुर-
 विषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते ॥
 नीलति । नीलवर्णः । इगुपधेतिकः
 ॥ न । नीलीरक्ते ॥ नील्यारक्तम् ।
 नील्याग्रन् ॥ इन्द्रनीलमणौ । नी-
 लम् इति भाषा प्रसिद्धे सौरिरक्ते ॥
 काचलवणे ॥ तालीशपत्रे ॥ विषे ॥
 सौवीराक्षने ॥ तुल्ये ॥ नृच्याङ्गाष्टो-
 त्तरशतकरणान्तर्गतकरणविशेषे ॥
 वर्णवृत्तप्रभेदे ॥ तालपयोधरनाय-
 कतोमरवज्रधरम् पाण्डित्यं वि-
 भाषय भामिनि वृत्तवरम् । नील-
 मिदम् फणिनायकपिङ्गलसंलपित-
 म् पण्डितमण्डलिकामुखदं सखि-
 कर्णगतम् ॥ यथा । सुन्दरि सुन्दरि
 पौनतिशालिनि किङ्कुरुषे मानि-
 नि मानिनिकाममिदं हृदयं परुषे
 । हारिणि हारिणि ते हृदये निहि-
 तोदयितो भामिनि भाविनि वासिम-
 नोऽथ चिराय यतः इति ॥ नीलं लक्ष्म-
 छिद्ररूप उत्पातः । तथा हिवराहः ।
 अपर्वणि यदाराहुग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः
 । चन्द्रार्कमण्डलं छिद्रं दृष्ट्वा जनपद-
 लयः इति ॥ यदानीलं लक्ष्म च
 न्द्रवक्त्रं दृश्यते एतदेवैत्याति

नीलक्रा

कं नैत्यमधिकृत्योक्तम् । यदादि-
 त्ये नैत्यंतदानशेदिति ॥ चि । नी-
 लवर्णयुक्ते ॥
 नीलकम् । न । कालालूण इति भाषा
 प्रसिद्धे काचलवणे ॥ वर्तलोहे ॥ पुं
 । असनवृत्ते ॥
 नीलकण्ठः । पुं । शिवे । हरे ॥ क्षीरा-
 व्येर्मथ्यमानाच्च विषं हाहाहलोद्य-
 भूत् । हरेण धारितं कण्ठे नीलकण्ठ-
 स्ततो हरः ॥ दास्युहे ॥ ग्रामचटके
 ॥ मयूरे ॥ खञ्जने ॥ नीलः कण्ठो य-
 स्यसः ॥ पीतसारे ॥ न । मूलके ॥
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 नीलकण्ठशिखा । स्त्री । मयूरशिखा-
 याम् ॥ नीलकण्ठशिखा लक्ष्मी पित्त-
 श्लेष्मातिसारजित् ॥
 नीलकण्ठाक्षम् । न । रुद्राक्षे ॥ चि ।
 खञ्जनाक्षे ॥
 नीलकन्दः । पुं । महिषकन्दप्रभेदे ।
 विषकन्दे । महिषीकन्दे ॥ इति रा-
 जनिर्घण्टः ॥
 नीलकमलम् । न । नीलवर्णपद्मे । उ-
 त्पले । हिमाज्जे ॥
 नीलकुन्तला । स्त्री । गौर्याः सखीविशे-
 षे ॥ चि । नीलकुन्तलविशिष्टे ॥
 नीलकुरण्टकः । पुं । नीलजिह्वाम् ॥
 नीलक्रान्ता । स्त्री । विष्णुक्रान्तायाम् ॥

ॐ

नीलप

नीलकौशः । पुं । नीलवके । दीर्घ-
 ग्रीवे ॥
 नीलग्रीवः । पुं । शिवे ॥ नीलाग्रीवा
 यस्यसः ॥
 नीलङ्गुः । पुं । प्रसूने ॥ सृगाले ॥ स
 गे ॥ क्रिमिविशेषे ॥ नितरां लङ्गति
 । लङ्गि० । नीलति वा । नीलवर्णे ।
 खरुशङ्कितनिपातनात् साधुः ॥
 स्त्री । भम्भरात्याम् ॥
 नीलचर्म । न । परुषके ॥ नीलवर्णा
 जिने ॥
 नीलजम् । न । वर्तलोहे ॥ चि । नी
 लाज्जाते ॥
 नीलजिह्वी । स्त्री । नीलकुरण्डके ॥
 नीलतरुः । पुं । नारिकेले ॥
 नीलतालः । पुं । तमाले ॥ हिमाले ॥
 नीलदूर्वा । स्त्री । श्यामायाम् । भार्ग
 व्याम् । रुद्रायाम् ॥ नीलदूर्वाहिमा
 तित्तामधुरा तुवरा हरेत् । कफपि
 तास्त्रवीसर्पटृणादाहत्वगामयान् ॥
 नीलाचासौदूर्वाच ॥
 नीलध्वजः । पुं । तमालवृक्षे ॥ माहि
 मत्याः पुर्याराजविशेषे ॥ त्रि । नी
 लध्वजाविशिष्टे ॥
 नीलनिर्गुण्डी । स्त्री । नीलसिन्धुवारे ॥
 नीलनिर्थासकः । पुं । नीलासनवृक्षे ॥
 नीलपङ्कम् । न । अन्यकारे ॥

ॐ

नीलम

नीलपत्रम् । न । इन्दीवरे ॥ नीलानि
 पत्राण्यस्य ॥ पुं । गुण्डटश्वे ॥ अश्व
 न्तकवृक्षे ॥ नीलासनवृक्षे ॥ दा
 डिमे ॥
 नीलपद्मम् । न । इन्दीवरे ॥ नीलच त
 त् पद्मम् ॥
 नीलपिच्छः । पुं । श्येनखगे ॥
 नीलपुनर्नवा । स्त्री । कृष्णवर्णपुनर्नवा
 शाके । नीलायाम् । नीलगदहपडो
 आ इति भाषा ॥
 नीलपुष्पः । पुं । नीलभृङ्गराजे ॥ नीला
 खाने ॥ शीतसहे । निर्गुण्डीद्रुमे ॥ न
 । ग्रन्थिपर्णे ॥ नीलवर्णपुष्पे ॥
 नीलपुष्पा । स्त्री । विष्णुकान्तायाम् ॥
 नीलपुष्पिका । स्त्री । नील्याम् ॥ अत
 स्थाम् ॥
 नीलपुष्पी । स्त्री । नील्याम् ॥ निर्गु-
 ण्याम् । सिन्दुके ॥ अतस्थाम् ॥ नी
 लवृक्षायाम् ॥
 नीलफला । स्त्री । जम्बाम् ॥
 नीलभृङ्गराजः । पुं । नीलवर्णभृङ्गराजे
 । महाभृङ्गे । श्यामले । नीलाभंग
 रा इति भाषा ॥
 नीलमणिः । पुं । इन्द्रनीलमणौ । म
 सारे । नीले ॥ चीरमध्ये चिपेन्दी
 लं चीरश्चेन्नीलतां व्रजेत् । इन्द्रनी
 लमितिख्यात मागस्थे रत्ननिर्णये

ॐ

नीलाञ्ज

नीलव्रतम् । न । व्रतविशेषे ॥ नीललो

हितव्रते ॥

नीलशिखण्डः । पुं । नीलजटाभारे ।

रुद्रे ॥ नीलशिखण्डोऽस्य ॥

नीलशिग्रुः । पुं । शोभाञ्जने ॥

नीलसरस्वती । स्त्री । तारायाम् । स्त्री

नाधिवासिन्यां वृद्धशक्तिविशेषे ॥

नीलसारः । पुं । तिन्दुकवृक्षे ॥

नीलसिन्दुकः । पुं । } निर्गुण्यम् ।

नीलसिन्दुवारः । पुं । } शीतसहाया-

म् ॥

नीला । स्त्री । मक्षिकाप्रभेदे । वर्वणा

याम् ॥ नीलति । नीलवर्णे । अच्

॥ देवीविशेषे ॥ नीलपुनर्नवायाम्

॥ नील्याम् ॥ मल्लाररागस्यनार्यामि

तिवृद्धर्मपुराणम् ॥

नीलाङ्गः । पुं । सारसखगे ॥ चासे ॥

नीलाङ्गः । पुं । कुमौ ॥ नितरांङ्गति

। लङ्गितैः । खरशङ्कुपीथुनीलङ्ग

लिङ्ग इति निपूर्वाङ्गमेकः प्रत्ययाने

दीर्घेनीलङ्गः । नीलाङ्ग इतिपाठा

न्तरेतुधातोःरपिदीर्घानिपाच्यते ॥

स्त्री । भम्भराख्याम् ॥ शुषिरे ॥ प्र

सूने ॥

नीलाञ्जनम् । न । सौवीराञ्जने ॥

तुल्ये ॥

नीलाञ्जना । स्त्री । विप्रति ॥ इतिज-

नीलास

टाधरः ॥

नीलाञ्जनी । स्त्री । कालाञ्जनीरूपे ॥

नीलाञ्जसा । स्त्री । असुरोभेदे ॥ न

दीभेदे ॥ विद्युति ॥

नीलाण्डकः । पुं । ऋष्ये । गवये ॥

नीलापराजिता । स्त्री । नीलवर्णापरा

जितालतायाम् । महानील्याम् ॥

नीलाजम् । न । नीलोत्पले ॥

नीलाम्बरः । पुं । वल्कदेवे । अच्युताग्र

जे ॥ कौण्डये । राक्षसे ॥ शनैश्चरे

॥ नीलमन्वरंयस्य ॥ न । तालीश

पचे । शुकोदरे ॥ नीलवस्त्रे ॥ त्रि ।

नीलवस्त्रविशिष्टे ॥

नीलान्ना । स्त्री । देवीविशेषे ॥ नी-

लाद्रिपर्वतोपरिस्थेतत्स्थाने ॥

नीलाम्बुजम् । न । नीलोत्पले ॥ नी

लम्बतदम्बुजम् ॥

नीलान्नानः । पुं । पुष्पवृक्षविशेषे ।

दास्याम् । आर्त्तगलायाम् ॥

नीलान्नी । स्त्री । लुपविशेषे । श्यामा

ल्लयाम् ॥

नीलालुः । पुं । कन्दविशेषे । श्याम-

लालुके ॥

नीलाश्या । पुं । नीलमणौ ॥

नीलासनः । पुं । नीलपचे । नीलद्रुमे

॥ रतिवन्धविशेषे ॥ यथा । लिङ्गोप

रिस्थिता नारी शय्यां कृत्वा पदवध

नीलोत्प

म। हृदये दत्तहस्ताच्च वन्धो नीला
सनेमतः ॥ इतिस्म० ॥

नीलिका । स्त्री । नीलिन्याम् ॥ शुद्र
रोगभेदे ॥ नेषरोगविशेषे ॥ श्रेफा
लिकायाम् ॥ जलस्यज्वरे ॥ यथा ।
भूमेरुषरो वृक्षस्यकोटरो जलस्य
नीलिकेत्यादिज्वरप्रकरणे विजयर
क्षितः ॥ नीलवर्णा नीलादोषधौ
प्राणिनिचेतिङीष् । स्वार्थेकन् ॥

नीलिनी । स्त्री । नीलीवृक्षे ॥ कृष्ण
चिवृति ॥ अजमीठस्यपत्न्याम् ॥
नीलोवर्णोऽस्यस्याः । इनिः । ङीप् ॥
नीली । स्त्री । नीलिकारोगे ॥ नी
लिन्याम् । कालायाम् । रञ्जन्याम् ।
नीलकावृक्ष इतिभाषा ॥ नीलाज्जा
नपदेत्यनाकादनेर्थेङीष् । नी
लादोषधौ प्राणिनिचनिच्यङीष्
। संज्ञायान्तु वा ॥ नीलिनी रेचनी
तिक्ता केश्या मे।हभ्रमापहा । उ-
ष्णा हन्त्युदरशीहवातरक्तकफानि
लान् ॥ आमवातमुदावर्त्तमदन्धवि
षमुद्धृतम् ॥

नीलीरागः । पुं । स्थिरसौहृदेपुरुषे ॥
नीलीवृक्षाकृतिः । पुं । शरपुङ्खे ॥
नीलोत्पलम् । न । इन्दीवरे । नील

श्रौपलाइनि गौडभाषा ॥

नीलोत्पली । पुं । मञ्जुघोषे ॥ इति-

नीविः

विकाण्डशेषः ॥

नीलोत्पलः । पुं । इन्द्रनीलमणौ ॥

नीवरः । पुं । वास्तव्ये ॥ वणिजके ॥ प
रिब्राजि । भिक्षुके ॥ नयति नीयते
वा । णीञ् । छित्तरच्छत्तरधीवर
पीवरेत्यादिनासाधुः ॥

नीवाकः । पुं । प्रयामे । मूल्योत्कर्षा-
र्थधान्यादिसञ्चये ॥ महार्घहेतोर्धा
न्यादिषुजनानामादरातिशये ॥ तु
लाधरणाधिक्ये ॥ तुलाकृतंन्यूनाधि
क्यंक्रयादरोवेतिस्वामी ॥ नियतं व
चनम् । वच० । घञ् । उपसर्गस्ये
तिदीर्घः ॥ मूल्याधिक्यहेतोर्निश्चये
नपरिच्छेदनेइतिभरतः ॥ वचना-
भावे ॥

नीवारः । पुं । श्यामाकादिदृग्धान्ये ।
मुनिधान्ये । अरग्यधान्ये ॥ निब्रीय
ते । वृज्वरणे । नौवृधान्ये इतिघञ्
। दीर्घः ॥ नीवारःभीतलोआही
पित्तघ्नः कफवातकृत् ॥

नीविः । स्त्री । परिपणे । वणिक्प्रलध
ने ॥ उच्चये । स्त्रीणांकटीवसनवन्ध
ने ॥ स्त्रीणामिच्युपलक्षणम् पुंस्त्व
टीवस्त्वन्धेपि ॥ निव्ययति निवीय
ते वा । णेञ् । नौव्योयलोपःपूर्व
स्यचदीर्घइतीण्डित् ॥ नितरामि
न्वति । इति णे आगमशास्त्रा

नु

निष्पत्त्यानुम् । इगुपधात्किदि-
तीन् ॥

नीवी । स्त्री । नीविशब्दार्थे ॥ राजपु-
षादेर्वन्धके । परिपणे ॥ कृदिकारा
दितिङीष् ॥

नीवृत् । पुं । स्त्री । जनपदे । देशे ।
अङ्गादिजननिवासस्थाने ॥ नियतो
वर्त्तते । अधिकरणस्य कर्त्तृत्वविष-
याच्च । वृत्तुं । क्तिप् । नहि वृत्तीति
दीर्घः ॥ नीवृद्धयोर्मतादेशे इति
शब्दाम्बुधिः ॥

नीशारः । पुं । हिमानिखनिवारण
प्रावरणे । सौड इति भाषा ॥ नीरि-
वाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः
॥ नितरां शीर्येते हिमानिखावचाने
नवा । शहिंसायाम् । शृवायुवर्णनि-
वृत्तेष्विति घञ् ॥ उपसर्गस्य घञी-
ति दीर्घः ॥

नीहारः । पुं । अवश्याये । तुषारे ।
हिमे । धुवारा इति भाषा ॥ निहि-
यते । ह्वञ् । घञ् । उपसर्गस्य घ-
ञीति दीर्घः ॥ कफवायुवर्द्धकोयम् ॥

नु । अ । वितर्के ॥ अपमाने ॥ विकल्पे
॥ अनुनये ॥ अतीते ॥ प्रश्ने ॥ हे-
तौ ॥ अपदेशे ॥ अनुशये ॥ नुदति
नैसिवा । णुद० । णु० वा । मि-
तद्वादिच्चात् ङः ॥

नूदः

नुतः । चि । स्तुते ॥

नुतिः । स्त्री । स्तुतौ । स्तोत्रे ॥ नूयते
ऽनेन । णु० । स्त्रियाङ् क्तिन् ॥ पू-
जायामिति शब्दरत्नावली ॥

नुत्तः । चि । प्रेरिते ॥ नुद्यतेस् ॥ णु-
द० । क्तः । नुदविदेति पाश्चिकेन
त्वाभावः ॥

नुन्नः । चि । नुत्ते । अस्ते । प्रेरिते ॥
नुद्यतेस् ॥ णुद० । क्तः । नुदविदे-
ति वानत्वम् ॥ निरस्ते ॥

नुन्ननुन्ननुत् । चि । अतिपीडितपीड-
के ॥ अतिशयेन नुन्नोनुन्ननुन्नः तं
नुदतीतिविग्रहः ॥

नुन्नसारः । चि । परिक्षिप्तधैर्ये ॥

नूतः । चि । स्तुते ॥

नूतनः । चि । प्रत्यये । अभिनवे । न-
वीने ॥ नवएव । नवस्यत्नपुनःपुन-
श्चप्रत्ययाः नूरादेशश्च ॥

नूतः । चि । नवे । नव्ये । नूतने ॥ नव-
एव । नवस्यत्नप् प्रत्ययोनूरादेशः ॥

नूदः । पुं । ब्रह्मदाकृच्छ्रे । अश्वत्याकारे
पार्श्वपिप्पल इतिख्याते ॥ तूत इति
प्रसिद्धेपि ॥ नुदति पापम् । नुद० ।
इगुपधेतिकः । पृ० ॥ यद्वा । नुवदति
। वद० । मू० कः । कर्मणः कर्त्तृत्व-
म् ॥ यद्वा । नूयते । णु० । वा० दः ।
कुटादिः ॥

नृतः

नूनः । वि । समग्रे ॥ नऊनः । श० ॥

नूनम् । अ । निश्चिते ॥ तर्के ॥ स्मरणे
॥ वाक्यपूरणे ॥ नुवा स्तुत्या नमति
। विच् ॥ यद्वा । नुऊनयति । ऊनप
रिहाणे । अम् ॥

नूपुरः । पुं । न । पादाङ्गदे । मञ्जीरे
। नेउर इति विष्णुवा इतिच भाषा ॥
॥ नुवनम् नूयतेवा । शू० । सं० कि
प् । नुविपुरति । पुर अग्रगमने । इ
गुपधेतिकः ॥

ना । पुं । मनुष्ये । पुरुषे ॥ नयति न
यतेवा । शोष्० । नयतेर्द्धिच्चेत्यन् ।
नरौ । नरः ॥

नकरोटिका । स्त्री । नरकपाले ॥ नुः
करोटिका ॥

नकेशरी । स्त्री । नरसिंहावतारे ॥

नृगः । पुं । पुराणप्रसिद्धे नृपविशेषे ॥

नृगधूमः । पुं । तीर्थविशेषे ॥

नृचक्षाः । पुं । राक्षसे ॥ नृन्चष्ट । च

चिङ्० । सर्वधातुभ्यश्च्यसुन् । अस

नयोश्चेति न ख्याजादेशः ॥ यद्वा ।

चक्षे बहुलंश्चिच्चेत्यसिः । सार्वधातु

कसंज्ञत्वात् ख्याञ् न ॥ नृणां इष्टरि ॥

नृता । स्त्री । पुंस्त्वे । नुर्भावः । तल् ॥

नृतिः । स्त्री । नर्त्तने ॥ इतिशब्० ॥

नृतुरङ्गः । पुं । इयग्रीवावतारे ॥

नृतूः । पुं । नर्त्तके ॥ नृत्यति । नृती०

नृत्यम्

। नृतिशृङ्गोःकूः ॥

नृतम् । न । नर्त्तने । ताण्डवे । शास्त्रे
॥ नृतीगावविच्छेपे । भावेक्तः ॥ भा
वाश्रयन्तु नृत्तंस्तान् नृत्यं तास्तस्या
श्रयम् । आद्यपदार्थाभिनयो मार्गा
देशीतया परः ॥ मधुरोद्भूतभेदेन
तद्वयं द्विविधं पुनः । शास्त्रदण्डकहू मे
य नाटकाद्युपचारकम् ॥ गावविच्छे
पमात्रे ॥

नृत्यम् । न । तास्तमानरसाश्रयसवि
क्षासाङ्गविच्छेपे । ताण्डवे । नटने ।
। नांच इतिभाषा ॥ देवक्या प्रती
तोयस्तास्तमानरसाश्रयः । सविला
सोङ्गविच्छेपो नृत्यमित्युच्यते बुधैः
॥ * ॥ ताण्डवश्च तथाशास्त्रं द्विवि
धं नृत्यमुच्यते । मेवल्लिर्वहु रूपश्च
ताण्डवं द्विविधंमतम् ॥ अङ्गविच्छेप
वाहुल्यं तथाभिनयशून्यता । यच्चसा
मेवल्लिस्तस्याः संगदेशीति लोक्तः
॥ छेदनं भेदनं यच्चवहुरूपामुखाव
ली । ताण्डवं बहुरूपं तदावगाग-
स्तमुद्भूतम् ॥ * ॥ इतिसङ्गी० ॥ नृ
त्येनास्मरूपेण सिद्धिर्नाश्रय रूप
तः । चार्वाधिष्ठानवन् नृत्यं नृत्य-
मन्यद्विडम्बनेति ॥ गेयादुत्तिष्ठतेवा
द्यं वाद्यादुत्तिष्ठतेत्ययः । लयतात्पर्य
मारब्धं लयं प्रवर्त्तते ॥ नृती०

नृपति

। नृदुपधाच्च कृपिचृतेरिति क्यप् ॥

नृदुर्गम् । न । चतुर्दिगवस्थायिषु
स्थाययुक्तबहुपदातिरचिते रा
जोवसतिस्थले ॥

नृदेवः । पुं । राजनि ॥

नृधर्मा । पुं । धनदे । कुबेरे ॥ नुरिव
धर्मआचारः शुश्रूक्षत्वादिर्वा ऽस्य ।
धर्मादनिच् केवलात् ॥

नृपः । पुं । भूपे । राजनि ॥ नृन् पा
ति । पारचणे । आतेनुपेतिकः ॥
चतुर्थोजनपर्यन्त मधिकारो नृपस्य
च ॥ अस्यप्रशंसा यथा । अपुत्रस्य नृ
पः पुत्रो निर्धनस्य धनं नृपः । अमा
तुर्जननी राजा अतातस्यपितानृपः
॥ अनाथस्यनृपोनाथो ह्यभर्तुः पा
रिवः पतिः । अभृत्यस्यनृपोभृत्यो
नृपएव नृणांसखा ॥ सर्वदेवमयो रा
जा तस्मात् त्वामर्थये नृपेति का
लिकापुराणम् ॥ षोडशसङ्ख्या
याम् ॥

नृपकन्दः । पुं । राजपलाण्डौ ॥

नृपतिः । पुं । धनदे । कुबेरे ॥ भूपतौ
। राजनि ॥ नृन्पाति । पा० । पाते
र्हतिः ॥ नृणांप्रतिर्वा ॥

नृपतिप्रियः । चि । राजवल्लभे ॥ नृपस्य
। प्रियः ॥

नृपतिवल्लभः । पुं । नृपवल्लभ इति ख्या

नृपति

ते औषधविशेषे ॥ यथा । जाती

फलं लङ्गाब्दत्वगेलाटङ्गरामठम् ।

जीरकञ्च यमानीच विश्वसैन्यवपच

कम् ॥ लौह मध्नं रसं गन्धं ताम्रं-

प्रत्येकशः पलम् । मरिचं त्रिपलं

दत्त्वा छागीदुग्धेन पेषयेत् ॥ धात्री

रसेन वा पिष्ट्वा वटिकां कुरुयन्नतः

। श्रीमद्भजननाथेन विचिन्त्यपरिनि

र्मितः ॥ सूर्यवस्त्रेजसाचा ऽयं रसो

नृपतिवल्लभः । अष्टादशवटीं खादे

त् पवित्रः सूर्यदर्शकः ॥ * ॥ इति

मन्दानलं सर्वं मामदोषं विस्मृचि-

काम् । शीतगुल्मोदराष्टीलायकृत्

पाण्डुहलीमकम् ॥ हृच्छूलं कण्ठ

शूलञ्च चक्षुःशूलञ्च कामलाम् ।

शिरश्शूलं कटीशूलं मानाहमेष्ट

शूलकम् ॥ कासश्यासामंघातञ्च श्ली

पदं शोथमर्बुदम् । गलगण्डं गण्डमा

ला मल्लपित्तञ्च गर्दभीम् ॥ क्रिमि

कुष्ठानि दह्मणि वातरक्तं भगन्दरम्

। उपदंशं मतीसारं ग्रहण्यर्थः प्रमे

हकम् ॥ अश्वत्थं मूत्रकृच्छ्रञ्च मूत्रा

घातं मसृग्दरम् । ज्वरं जीर्णज्वरं

कण्डुं तन्द्रालस्यं वमिं भ्रमिम् ॥ दा

हविद्रधिहिक्काश्च जडगज्जदमूकताः ।

बाधिर्यं स्वरभेदञ्च वृध्वृद्धिविसर्प-

कान् । ऊर्ध्वं म रक्तं पित्तं गुदभं

नृपमा

सारुचिं तृषाम् । कर्णनासानुशोथां
श्चदन्तरोगञ्च पीनसम् ॥ स्थौल्यञ्च-
शीतपित्तञ्च स्थावराणि विषाणिच
। वातपित्तकफोत्थांश्च दन्तजान् सा-
न्निपातिकान् ॥ सर्वरोगचयान् हन्ति
चण्डांशु रिक्तापपञ्चा । बलवर्णकरो
ह्येष आयुष्यो वीर्यवर्द्धनः ॥ परं वा-
जीकरः श्रेष्ठः पटुतामन्त्रसिद्धिदः ।
अरोगी दीर्घजीवी स्याद्दोगी रोगं
विमुञ्चति ॥ रसस्यास्यप्रसादेन सुवु-
द्धिर्जायतेजनः । इतिरत्नावली ॥

नृपद्रुमः । पुं । आरग्वधे ॥ राजादनी
वृक्षे ॥

नृपप्रियः । पुं । वेडुवांस इतिगौडभा-
षामसिद्धे नेष्टवर्णे ॥ राजपलाण्डौ ॥
राजशुके ॥ रामशरे ॥ शालिधान्ये ॥
आग्ने ॥ चि । राजवल्गुभे ॥ नृपस्य
प्रियः ॥

नृपप्रियफला । स्त्री । वार्त्ताक्याम् ॥
इतिराजनिर्घण्टः ॥

नृपप्रिया । स्त्री । केतक्याम् ॥ राजख-
र्जूयाम् ॥ राजभार्यायाम् ॥

नृपवदरः । पुं । राजवदरवृक्षे ॥ न । त-
त्फले ॥

नृपमन्दिरम् । न । सौधे । राजसदने ॥

नृपमाङ्गल्यकम् । न । आहुत्यवृक्षे ॥

नृपमानम् । न । भूभुजाभुक्तिकाला

नृपाम

वेदकवाद्यविशेषे ॥ इतिशब्दान्वुधिः ॥

नृपलक्ष्य । न । राजच्छे ॥ राजचि-
ह्ने ॥ नृपस्यलक्ष्य ॥

नृपलिङ्गधरः । पुं । राजवेशधारिणि ॥
यथा । निजग्राहौजसा वीरः कलिं
दिग्विजयेकचित् । नृपलिङ्गधरं शू-
द्रं मन्तंगोमिथुनं पदेति श्रीभागवत-
म् ॥ प्रवृद्धे कलिकाले तु तद्विधास्य भू-
भुजः । प्रजाधनादानपराङ्मुखतोदुः-
खभागिनः ॥

नृपवल्गुभः । पुं । राजाग्ने ॥ चि । राज-
प्रिये ॥

नृपवल्गुभा । स्त्री । राजमहिष्याम् ॥ के-
विकापुष्पे ॥

नृपशुः । पुं । कार्याकार्यविवेकशून्ये ॥
ना पशुरिव । उपमितसमासः ॥

नृपसभम् । न । राज्ञांसभायाम् ॥ नृपा-
णांसभा । सभा राजानुष्यपूर्वेति-
क्लीवत्वम् ॥

नृपात्मजा । स्त्री । राजपुत्र्याम् ॥ नृ-
पस्य आत्मजा ॥ कटुस्तुभ्याम् ॥

नृपाध्वरः । पुं । राजसूययज्ञे ॥

नृपान्नम् । न । राजान्ननामधान्ये ॥ रा-
ज्ञान्ने ॥

नृपाभीरम् । न । भक्ततुर्ये । राजभो-
जनकालीनवाद्यविशेषे ॥

नृपामयः । पुं । राजयक्ष्माणि । चयरो

नृसिंहः

ने ॥ राज्ञोरोगे ॥

नृपावर्त्तम् । न । राजावर्त्तरत्ने ॥

नृपासनम् । न । भद्रासने । सिंहासने
। मण्ड्यादिकृतराजासने ॥ नृपस्य-
आसनम् ॥नृपाह्वयः । पुं । राजपलाण्डौ ॥ नृपना-
मनि ॥नृपेशः । पुं । सार्वभौमे ॥ नृपाणा-
मीशः ॥नृपोचितः । पुं । राजमाघे ॥ चि । रा-
जाह्ने ॥

नृमृगा । स्त्री । सचक्षीपस्य प्रधाननद्याम् ॥

नृयज्ञः । पुं । अतिथिपूजने । ब्राह्मण-
श्रेष्ठस्यार्चयाम् ॥नृवराहः । पुं । वराहरूपधूम्रगवद्व-
तारे ॥ अयं वलेद्वारीति पुराणम् ॥नृवराहस्य वसति मंहर्लोके प्रतिष्ठि-
तेति पद्मपुराणम् ॥नृशंसः । चि । घातुके । क्रूरे ॥ नृनृशं-
सति । शंसुहिंसायाम् । कर्मण्यण्
॥ पक्षे । रुद्धे ॥नृषद् । पुं । मनुष्येषु विद्यमाने ॥ वृ-
द्धौ ॥ नृषुसीदति । षद् ल० । सं-
क्षिप् ॥नृसिंहः । पुं । विष्णौ । हरेरवतारवि-
शेषे ॥ यथा । यत्पादपद्ममकरन्दर-

साऽनभिज्ञाविश्राममाविधिपदाद नृहरिः । पुं । नृसिंहे ॥

नृहरिः

पिसच्चरन्तः । नप्राप्नुवन्तिपशुकर्मर-

ताधनेहास्तस्यै नृसिंहवपुसे हरये न

मस्ते इति विष्णुभागवतम् ॥ अपिच

। पुण्यारण्येनृसिंहैकनामसिंहेवि

राजते । यन्नादतः पलायन्तेमहाकि

ल्विषकुञ्जराइति ॥ अस्यवसतिर्जन

लोके । यथा । नृवराहस्यवसतिर्मह

र्लोकेप्रतिष्ठिता । नृसिंहस्यतथाप्रो

क्ताजनलोके महात्मनइतिपाद्मेष्ट

ष्टिखण्डे २८ अध्यायः ॥ मनुजोत्तमे

॥ नासिंह इव । उपमितं तथाग्नादिभि

रितिसमासः ॥ नाचासौसिंहश्चेति

वा ॥ रतिवन्धविशेषे । यथा । पादौ

सम्पीड्योनौचदृष्टास्त्रिङ्गप्रवेशनम्

। हस्तयोर्वेष्टयेद्वाचं वन्धो नृसिंहसंज्ञ

कइति ॥

नृसिंहचतुर्दशी । स्त्री । वैशाखशुक्लच

तुर्दश्याम् ॥ यथा । वैशाखस्यचतु

र्दश्यां शुक्लायां श्रीनृकेशरी । जात

सदस्यां तत्पूजात्सवं कुर्वीतसप्तत

मिति ॥

नृसिंहपुराणम् । न । नारसिंहे ॥

नृसेनम् । न । नरसेनायाम् ॥ नृणां

सेना । विभाषासेनेतिपाक्षिकं क्ली-

बन्धम् ॥

नृसेना । स्त्री । नृसेने ॥ नृणांसेना ॥

नृसिंहे ॥

नेत्रम्

नृहरिदासः । पुं । प्रह्लादे ॥

नेत्रकः । निर्देजके । रजके ॥ नेनेक्ति
। गिजिर् । गुरु ॥

नेत् । अ । शङ्कायाम् ॥ प्रतिषेधे ॥ वि
हारे ॥ समुच्चये ॥

नेता । वि । प्रभौ । नायके ॥ प्रवर्त्तके
॥ नयति । शीञ् । तृच् ॥ निम्ब
दृष्टे ॥ प्रापयितरि ॥ निर्वाहके ॥ य
था । जगद्यन्त्रनिर्वाहकोनेतेतिविष्णु
सहस्रनामभाष्यम् ॥

नेत्रम् । न । मन्यगुणे ॥ वस्त्रभेदे ॥ द्रु
मस्यमूले ॥ रथे ॥ जटायाम् ॥ ना
द्यामिति विम्बः ॥ वस्त्रशलाकायाम्
॥ चक्षुषि ॥ अथनेत्रपरीक्षा । नेत्रं
स्यात् पवनद्रुचं धूम्रवर्णं तथाक्षणम्
। कोटरान्तःप्रविष्टञ्च तथास्तञ्चवि
लोकनम् ॥ हरिद्राखण्डः श्वरक्तं
वा हरितंतथा । दीपद्वेषि सदाश्च
नेत्रं स्यात्पित्तकोपतः ॥ चक्षुर्वला
सबाहुल्यात् सिग्धं स्यात्तल्लिख्युत
म् । तथाधवलवर्णञ्च ज्योतिर्हीनं व
लान्वितम् ॥ नेत्रं द्विदोषबाहुल्यात्
स्याद्दोषद्वयलक्षणम् । विदोषलिङ्गं
सन्धेनतन्मारयति रोगिणम् । विदो
षदूषितं नेत्रमन्तर्मयं भृशं भवेत् । वि
लिङ्गं तल्लिख्यविप्रान्तेनेन्मीलय-
त्यपीति ॥ नयति नीयतेऽनेन वा

नेत्ररो

। शीञ् । सर्वधाधुम्यः पुं । दाम्नी
च्यादिना वा पुं ॥ वि । नेतरि । न
यनसाधने । प्रापयितरि ॥ प्रवर्त्त-
केपि ॥

नेत्रच्छदः । पुं । अक्षिपुटे । नेत्रपिधा
यके चर्मपुटे । आंखकाठकून इति
भाषा ॥

नेत्रपर्यन्तः । पुं । अपाङ्गे ॥ वि । नय
नावधिके ॥

नेत्रपिण्डः । पुं । विडाले ॥ इतिहारा
वली ॥ चक्षुर्गोचके ॥

नेत्रपुष्करा । स्त्री । रुद्रजटायाम् ॥

नेत्रवन्धः । पुं । बालानां क्रीडाविशेषे ।
आंखमिचौनी इति भाषा ॥

नेत्रमलम् । न । दूषिकायाम् ॥ नेत्र
योर्मलम् ॥

नेत्रमीना । स्त्री । यवतिक्तालतायाम् ॥

नेत्रयोनिः । पुं । इन्द्रे । वासवे ॥

नेत्ररञ्जनम् । न । कज्जले ॥ नमत्पा-
त्रे योजयेत्तु साधको नेत्ररञ्जनमिति-
कालिकापुराणम् ॥

नेत्ररोगः । पुं । चक्षुर्गोगे ॥ तन्निदान
माहमाधवः । द्रवाक्षयात्तन्निशिसे
विताच्चक्षुर्गुणघातागमनिग्रहाच्च-
। उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशात् दूरे
क्षणात् स्वप्नविपर्ययाच्च । स्वेदाद्रजो
धूमनिषेवणाच्चर्द्धेर्विघातादवमना

नेदीय

तियोगात् । प्रसक्तसंरोदनशोकता-
पाच्छिरोभिघातादतिमद्यपानात् ॥
तथाक्ततूनाच्च विपर्ययेण क्लेशाभि-
घातादतिमैथुनाच्च । वातात् पिप्ता-
त् कफाद् रक्तादमिष्यन्श्चतुर्विधः
। प्रायेण जायते घोरः सर्वनेषामया-
करः इति च ॥ वास्पग्रहात् सूर्यनि-
रोक्षणाच्च नेचेविकारान् जनयन्ति
देवाः ॥

नेषरोगहा । स्त्री । वृश्चिकालीवृक्षे ॥

पि । चक्षुरोगनाशके ॥

नेषामयः । पुं । नेषरोगे ॥

नेषाम् । न । अश्रुणि ॥ नेषयोरम्बु ॥

नेषारिः । पुं । सेहुण्डवृक्षे ॥

नेषी । स्त्री । नशाम् । नाश्याम् ॥ अश्रि

यि । लब्ध्याम् ॥ नेद्रशब्दात्पित्वा

न् ङीष् ॥ प्रापणकर्त्र्याम् ॥

नेत्रोपमफलः । पुं । वातादे । वदाम

इति भाषा ॥

नेत्रौषधम् । न । पुष्पकासीसे ॥ चक्षू

रो गौषधमात्रे ॥

नेत्रौषधी । स्त्री । अजशृङ्ग्याम् ॥

नेदिष्टः । त्रि । अज्यासवे ॥ अयमेष्टा

मतिशयेनान्तिकः । १४६१ । अन्तिक

कवाक्येनेदसाधौ ॥ निपुणे ॥ अङ्गौ

ठ वृक्षे ॥

नेदीयमात् । नि । अज्यन्तसमीपे ।

नेमिः

अधमनयोरतिशयेनान्तिकः । ईय

सुन् । अन्तिकस्यनेदादेशः ॥

नेपः । पुं । पुरोहिते ॥ नयति नीयते

वा । गीञ् ० । पानीविषिभ्यः पः ॥

नेपथ्यम् । न । रङ्गज्यायाम् । रङ्गभू

मौ ॥ पुं । अलङ्कारे । प्रसाधने । वे

शे ॥ वेष्टस्थाने ॥ नयति । गीञ् ० ।

विच् । गुणः । नयोनेपस्य नेतुर्वा

पथ्यः ॥

नेपाक्षः । पुं । स्वनाम्नाप्रसिद्धे हिमाल

यैकदेशविशेषे ॥ यथा । जटेश्वरं

समारभ्य योगेन्यन्तं महेश्वरि । ने

पाक्षदेशो देवेशीत्युक्तं श्रीशक्ति

सङ्गमे ॥

नेपाक्षकम्बजः । पुं । कुतपाख्ये ॥

नेपाक्षनिम्बः । पुं । नैपाले । ठणनि

न्वे । ज्वरान्तके । नाडीतिक्ते ॥

नेपाक्षमूलकम् । न । हस्तिदन्तसदृशे

मूलकविशेषे ॥ नैपाक्षमूलकंचान्य

सङ्गवेज्जदन्तवत् ॥

नेपाक्षिका । स्त्री । मनःशिलायाम् ॥

नेमः । पुं । काले ॥ अवधौ ॥ अडे

। खण्डे ॥ प्रकारे ॥ कैतवे ॥ गर्त्ते ॥

नीयते । गीञ् ० । अर्त्तिस्तुस्विति

मन् ॥ नाश्यादौ ॥ अन्यस्मिन् । इ

तिशब्दः ॥

नेमिः । पुं । जिनविशेषे ॥ तिमिशब्द

नैकमे

चे । तिनाश इतिभाषा ॥ स्त्री । वि
कायाम् । कूपसमीपे रज्जुधारणा
र्थे चिदाख्यन्ते ॥ चक्रान्ते । प्रधौ ।
रथचक्रस्य भूमिस्पर्शभागे ॥ कूपा
न्तिके समानस्थलभागे ॥ इति शब्द
रत्नावली ॥ नयति रथम् नयन्त्यने-
नवा । गीञ् । नियोमिः ॥

नेमिचक्रः । पुं । परीचिदंशजे असीम
कृष्णस्य पुत्रे ॥

नेमिशम् । न । नैमिशारण्याख्ये चेचे
॥ ब्रह्मणा विसृष्टस्य चक्रस्य नेमिः श्री
र्यते कुण्ठी भवति यत्र तत् ॥

नेमी । स्त्री । कूपस्य चिकायाम् ॥ च-
क्रान्तभागे । प्रधौ ॥

नेष्टः । चि । निषिद्धे ॥

नेष्टुः । पुं । लोष्टे ॥ इति शब्दानुधिः ॥

नेष्टा । पुं । च्छत्विग्विशेषे ॥ नयति ।
गीञ् । नयतेः पुक्तेतिट् ॥ नसृ
नेष्टृत्तिसाधुः ॥

नैःस्वम् । न । निःस्वतायाम् । दुर्गतौ ॥

नैकटिकः । पुं । भिक्षौ ॥ भिक्षुणा ग्रा
मात् क्रोशे वस्तुस्थितिशास्त्रम् । प्र
योजनान्निकटे वसति । ठक् ॥ चि ।
निकटवर्त्तिनि ॥

नैकथम् । न । निकटत्वे ॥

नैकभेदः । चि । बहुविधे । उच्चावचे ॥

अनेकप्रकारे ॥ एकोभेदोऽस्य । न

नैत्यक

एकभेदः । सुसुपेति समासः ॥ न

एकोभेदोऽचेतिवा । उत्तरपदशब्द
स्य समास चरमावयवे ह्रस्वत्वान्मध्य
पदे न लोपाभावः ॥

नैकषेयः । पुं । राक्षसे ॥ निकषाया
अपत्यमित्यर्थे ठक् ॥

नैकृतिकः । चि । स्वस्मिन्नुपकारित्व
भ्रममुत्पाद्यपरवृत्तिच्छेदनेन स्वाऽ
र्थपरे ॥ निकृत्यापरापकारेण जी-
वति । निकृत्यानिष्ठुरतया चरतिवा
। ठक् ॥

नैगमः । पुं । न । उपनिषदि ॥ वणि
जि । वाणिजे ॥ नागरे । पौरे ॥ न
ये ॥ ऋत्त्याम् ॥ निगमे भवः । त
च भवः इत्यण् ॥ निगमएववा । प्र०
अण् ॥ चि । निगम सम्बन्धिनि ॥

नैचिकम् । न । गोः शिरोदेशे ॥ इति
हेमचन्द्रः ॥

नैचिकी । स्त्री । उत्तमायांगवि ॥ नी
चैश्चरति । चरतीति ठक् । अथ-
यानामिति टिलोपः । यद्वा । निचिः
कर्णशिरोदेशे इति रभसः । ततः
स्वार्थेकन् । प्रशस्तं निचिकमस्याः ।
ज्योत्स्नादिभ्य इत्यण् ॥

नैजः । चि । निजसम्बन्धिनि । स्वीये ॥

नैत्यम् । न । नित्यत्वे ॥ इन्द्राधाकालः ॥

नैत्यकम् । न । नित्यानुष्ठेये । जप

नैमित्तिक

यत्ने । ब्रह्मयत्नादिरूपे ॥ यथा । वे
दोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके
। नानुरोधोऽस्य न ध्याये होममंच
युचैव हीति ॥ नैत्यके नास्य न ध्या
यो ब्रह्मसंचितत् स्मृतम् । ब्रह्माहु
ति हुतं पुण्यमन ध्यायवष्टुतमि
तिमनुः ॥

नैत्यशब्दिकः । पुं । निच्य शब्दत्ववा
दिनि ॥ निच्यः शब्द इति आह ।
तदा हेतिमाशब्दादिभ्य षक् ॥

नैदानिकः । त्रि । निदानविदि ॥ निदा
नाद्येत्तरि ॥

नैद्रः । त्रि । निद्रासम्बन्धिनि ॥

नैपालः । पुं । नेपालनिम्बे ॥ त्रि । नेपा
लदेशसम्बन्धिनि ॥

नैपालिकम् । न । ताम्रे ॥ इतिरानि० ॥

नैपाली । स्त्री । नवमाल्याम् ॥ कुन
द्याम् । मनःशिलायाम् ॥ सुवहा
याम् । शेफालिकायाम् ॥ नेपाले
भवा । तच्च भव इत्यण् ॥ नील्यामि
तिशब्दरत्नावली ॥

नैपुणम् । न । नैपुण्ये ॥ निपुणस्यभा
वः ॥

नैपुण्यम् । न । निपुत्वे ॥ निपुणस्यक
र्मभावोवा । ब्रा० य्यञ् ॥

नैमित्तिकम् । न । पुत्रजन्माद्यनुबन्धि
षुजातेष्व्यादिकर्मसु । निमित्तमा

नैमिष

चमासाद्यावश्यकर्तव्यतयाविहितेषु
॥ त्रि । हेतुमति । निमित्तादागते
॥ ठक् ॥

नैमित्तिकक्रिया । स्त्री । निमित्तनिश्च
यवदधिकारिकर्तव्ये कर्मणि ॥

नैमित्तिकदानम् । न । निमित्तनिश्च
यवदधिकारिकर्तव्येदाने ॥ यथा ।
यत्तु पापोपशान्त्यै व दीयते विदुषां
करे । नैमित्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सद्भि
रनुष्ठितमिति गरुडपुराणम् ॥

नैमित्तिकधर्मः । पुं । निमित्ताश्रित
धर्मे ॥ निमित्तमेक माश्रित्य यो
धर्मः सम्प्रवर्तते । नैमित्तिकः स
विज्ञेयः प्रायश्चित्तविधिर्यथा ॥

नैमित्तिकलयः । पुं । प्रलयविशेषे ॥
चतुर्युगसहस्रान्ते ब्राह्मणे नैमित्तिको-
लयः ॥

नैमित्तिकज्ञानम् । न । निमित्तनिश्च-
यवदधिकारिकर्तव्ये ज्ञाने ॥ यथा ।
चाण्डालशवपूयादिसृष्ट्वाऽस्नातां रज
स्वलाभम् । स्नानार्हस्तु यदास्नाति स्ना
नं नैमित्तिकं हितमिति ॥

नैमिशम् । न । नैमिशारण्ये ॥ नेमि
शमेव । स्वार्थे ऽण् ॥ तीर्थविशेषे ॥

नैमिशारण्यम् । न । प्रसिद्धे ऽरण्यवि
शेषे ॥ नैमिशश्च तदरण्यञ्च ॥

नैमिषम् । न । नैमिषारण्ये ॥ तीर्थ

नैयग्रो

विशेषे ॥

नैमिषकुञ्जम् । न । तीर्थविशेषे ॥
 नैमिषारण्यम् । न । स्वनाम्नाप्रसिद्धेऽ
 रण्यविशेषे ॥ अचारण्ये निमिषेण
 दानवबलं विष्णुना निहतम् । तथा
 हि । तेन चक्रेण तत्सैन्यं मासुर-
 दौर्जयं क्षणात् । निमिषान्तरमात्रे
 ण भस्मवद्बहुधाकृतम् ॥ एवं कृत्वा त-
 तो देवो मुनिगौरमुखं तदा । उवा-
 च निमिषेणेदं निहतं दानवं वक्ष्यम्
 ॥ अरण्येऽस्मिंस्ततस्तेन नैमिषारण्यं
 संज्ञितम् । भविष्यति यथाहं वै ब्रा-
 ह्मणानां विशेषतः ॥ इति वराहपुरा-
 णे गौरमुखं प्रति भगवदाक्यम् ॥ सुक-
 थादेव्यधिष्ठिते सिद्धसिद्धस्थानम् ॥ सु-
 कथातत्र देवता । देवदेवाधिपः शम्भु-
 र्निमिषे च महेश्वरेऽप्यागमोक्तोः ॥ नै-
 मिषे तु महास्थाने देवी सावित्री धारि-
 त्रीति देवीगीता ॥

नैमेयः । पुं । परीवर्त्ते । परिहाने ।
 विनिमये ॥ निमानम् । मेढ्रप्रणि-
 दाने । अचोयत् । ईदृशति । गुणः ।
 प्रसाद्यम् ॥

नैयग्रोधम् । न । न्यग्रोधफले ॥ न्यग्रोध-
 खड्गविकारः । खडादिखादयः । तस्य
 विधानसामर्थ्यात् फलेन च ॥ न्यग्रो-
 धस्य च केवलस्यैवैवायमः ॥ न्यग्रोध-

नैर्जर

जाते च मसादौ ॥

नैयङ्गवम् । त्रि । न्यङ्कुसुमगजातवस्त्र-
 चर्मदौ ॥

नैयमिकम् । न । निश्चयनैमित्तिकवि-
 धिप्राप्ते सन्ध्याध्ययनजातेष्वप्यादौ ॥
 नैयायिकः । त्रि । सांवादिके । स्वाध-
 पादे । तर्कशास्त्राध्येतरि । तद्वेत्तरि
 च ॥ न्यायमधीते वेत्ति वा । क्रतूक-
 थादिति ठक् ॥

नैयासिकः । त्रि । न्यासाभिधौ ॥ न्यास-
 मधीते वेदवा । उक्थादित्वाठक् ॥

नैरन्तर्यम् । न । निरन्तरत्वे ॥

नैराश्रयम् । न । आश्रयाश्रभावे ॥

नैरक्तः । त्रि । निरक्तसम्बन्धिनि ॥

नैरक्तिकः । त्रि । निरक्ताध्येतृवेदिषोः
 ॥ निरक्तमधीते वेदवा । उ० ठक् ॥

नैर्कतः । पुं । राक्षसे ॥ पश्चिमदक्षिण
 कोणाधिपतौ ॥ सैदिकेये ॥ निर्क-
 तेरपत्यम् । तस्यापत्यमिच्छत्य ॥

नैर्कती । स्त्री । असुरशक्ता ॥ अवा-
 चीप्रतीचोर्मध्यायादिशि । नैर्कत
 कोणे ॥

नैर्गुण्यम् । न । निर्गुणत्वे ॥

नैर्जरम् । न । भौमसौवर्णपानीयस्य प्र-
 भेदे । निर्जरसम्बन्धिजले ॥ शैव-
 सानुस्रवधारिप्रवाहे निर्जरो जरः ।
 सतु प्रस्रवस्यापि तत्र स्थं नैर्जरं ॥

नैषधः

लम् ॥ नैर्जरं रुचिकृन्नीरं कफघ्नं
दीपनं लघु । मधुरं कटुपाकञ्च वा
तलं स्यादपित्तलम् ॥

नैर्मल्यम् । न । निर्मलत्वे ॥ विषय
वैराग्ये ॥ यथा । विषयेष्वतिसंरा
गोमानसो मल उच्यते । तेष्वेव हि
विरागस्तु नैर्मल्यं समुदाहृतमिति ॥
नैर्वाहिकम् । न । वाप्याः निर्गमन-
द्वारे ॥

नैविड्यम् । न । वंशफूलकारगुणविशेषे
॥ यथा । नैविड्यं प्रौढताचापिसुस्व
रत्नञ्च शीघ्रता । माधुर्यमिति पञ्चा
मीफुल्लकृतेषु गुणाः स्मृताः ॥ निविड
त्वे । सघनतायाम् ॥

नैवेद्यम् । न । निवेदनीयद्रव्ये ॥ अ
र्वाग्विसर्जनाद् द्रव्यं नैवेद्यं सर्वमु-
च्यते विसर्जिते जगन्नाथे निर्मल्यं
भवति क्षणात् ॥

नैशम् । चि । नैशिके ॥ निशायांभवम्
। निशाप्रदोषाभ्याञ्चेति शैषिकेर्घे पु पा
क्षिकोण् ॥

नैशिकम् । चि । नैशे ॥ निशायांभव-
म् । निशाप्रदोषाभ्याञ्चेति पक्षे
ठञ् ॥

नैषधः । पुं । नलभूपतौ ॥ निषधदेशा
धीश्वरे ॥ निषधानामयम् । तस्येदं
मिच्छन् ॥ चि । निषधसम्बन्धिनि ॥

नैष्ठिकः

नैषादिकः । पुं । निषादतनये ॥
नैष्कर्म्यम् । न । ब्रह्मविषयविचारनि-
ष्पन्नज्ञाने ॥ सर्वकर्मशून्यत्वे । कर्म
त्यागरूपे सन्न्यासे ॥ निष्कर्मणोभावः
। प्यञ् ॥ वेदाक्तमेव कुर्वाणो निः
ज्ञोऽर्मितमीश्वरे । नैष्कर्म्यसिद्धिं लभ
ते रोचनार्थाफलश्रुतिमहाभागव
ते एकादशस्कन्धः ॥

नैष्किकः । पुं । रुप्याध्यक्षे । टङ्गादि-
शालायां नियुक्ते ॥ निष्केहेमिनि
युक्तः । तत्र नियुक्त इति ठक् ॥ चि ।
निष्केणक्रीते ॥ निष्कस्य विकारे ॥ क्री
तवत् परिमाणादित्यति देशात् अ
समासे निष्कादिभ्य इति ठक् ॥

नैष्ठिकः । पुं । ब्रह्मचर्येण यावज्जीवं गु
रुकुलेवासिनि । निष्ठासंसारसमाप्ति
स्तत्प्रयोजने ब्रह्मचारिविशेषे ॥ यथा
। नैष्ठिको ब्रह्मचारी च वसेदाचार्य
सन्निधौ । तदभावेऽस्य तनये पत्
न्यां वैश्वानरे पित्रा ॥ अनेन विधिना-
देहं साधयेद्विजितेन्द्रियः । ब्रह्मलो
कमवाप्नोति न चेहा ऽऽ जायते पुनः ॥
आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पु
नः । प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शु-
द्धोत् स आत्महा ॥ आरूढपतितं वि
प्रमण्डलाच्च विनिःसृतम् । उद्धतं
मिदं च स्पृष्ट्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

नैः

निष्ठाविद्यतेऽस्य । मन्त्रर्थीयष्टक् ॥

निष्ठायां भवः भवार्थेठग्वा ॥ चि ।

निश्चले ॥

नैष्ठिकी । स्त्री । निश्चयायाम् ॥ टिट्ठे
तिङ्गीप् ॥

नैसर्गिकः । वि । स्वाभाविके ॥

नैस्त्रिंशिकः । चि । असियोधे । असिहे
तौ ॥ निस्त्रिंशः प्रहरणमस्य । प्रहर
णमिति ठक् ॥नो । अ । अभावे ॥ नञ्प्रति । नञ् ।
डो प्रत्ययः ॥

नोचेत् । अ । निषेधे ॥

नोदना । स्त्री । चोदनायाम् ॥

नोदितः । चि । प्रवर्तिते ॥ प्रेरिते ॥

नोधाः । पुं । ऋषिविशेषे ॥ नूयते ।
णु० । नुबोधुट्चेत्त्यसिः । नबन्धा
तिवा ॥नोपस्थाता । चि । दूरस्थे ॥ हीनार्थ
विशेषे । अनुपस्थिते । पास नही
इति भाषा ॥ यथा । अन्यवादीक्रि-
याद्वधीनोपस्थातानिरुत्तरः । आहू-
तप्रपञ्चायीचहीनः पञ्चविधः स्मृतः
॥ न उपसमीपे तिष्ठति । षा० ।
टच् ॥नैः । स्त्री । नैकायाम् ॥ नैकाविशे-
षे । कलकी नाव इतियस्यादेशभा-
षा इति न्नोट इतीङ्ग्रेजभाषाच ॥

न्यचः

यथा । ततः प्रवासितो विद्वान् वि-
दुरेणनरस्तदा । पार्थानादर्शयामा-
समनोमादृतगामिनीम् ॥ सर्वदात-
सहां नावं यन्त्रयुक्तांपताकिनीम् ।
शिवेभागीरथीतीरे नरैर्विस्त्रुम्भि-
भिः कृताम् ॥ इति महाभारते आ-
दिपर्वणि जतुकागृहे १४६ अध्यायः
नूयते । णुद० । ग्लानुदिभ्याडौः ॥
यदा । नयति । यीञ् । अन्येभ्यो०
डः । नम् अवति । क्विप् । ज्वरस्व-
च्यूट् । वृद्धिः ॥नौका । स्त्री । नावि । तरणायाम् । नि-
घट्टयाने । तर्काम् ॥ नौशब्दात्स्वा-
र्थकः ॥नौकादण्डः । पुं । क्षेपणायाम् । नौका
पार्श्वद्वयवद्वृत्तचालनकाष्ठे । दांड इति
भाषा ॥ नौकायाः दण्डः ॥

नौकार्थः । चि । नाव्ये ॥ नावात्कार्थः ॥

न्यका । स्त्री । विट्कीटे ॥ न्यकाविट्
कीटकेस्त्रियामिति शब्दाम्बुधिः ॥न्यकारुका । स्त्री । विट्कीटे । शकृत्
कृमौ ॥ इति हारावली ॥

न्यकरणम् । न । तिरस्कारे ॥

न्यकारः । पुं । अनादरे । अवहेलने ॥

न्यक्कृतिः । स्त्री । रीढायाम् । न्यक्का-
रे ॥

न्यचः । पुं । यामदग्न्य । परशुरामे ॥

न्यग्रोधा

महिषे ॥ न । कात्कर्णे ॥ तृणे ॥ वि
। निकृष्टे ॥ नियतानि निकृतानि वा
अद्यापि यस्मिन् वा ॥

न्यग्रोधः । पुं । व्यामे । व्यामपरिमाणे
॥ वटवृक्षे ॥ शमीद्रुमे ॥ न्यक्कण
द्रि । रुधिरः । कर्मण्यण् ॥ हरौ ॥
न्यगर्वाक् रोहति सर्वेषामुपरिवर्त्त
पृ० हस्तधः ॥ सर्वाणिभूतानिन्यक्-
कृत्य निजमायया ऽऽवृणोतिरुण्डी
तिवा ॥ विषपण्यम् ॥ मोहनाख्यौ
पथौ ॥

न्यग्रोधपरिमण्डलः । पुं । व्यामपरिमि
तोऽप्यपरीणाहेपुरुषे ॥ एतादृशः
पुरुषास्त्रेतायुगे चक्रवर्त्तिन आसन्
। यथा । महाधनुर्दुराश्वैश्च चेतायां
चक्रवर्त्तिनः । सर्वलक्षण सम्पन्ना
न्यग्रोधपरिमण्डलाः ॥ न्यग्रोधैतु
स्मृतौ बाहू व्यामोन्यग्रोधउच्यते ।
व्यामेनउक्कयोयस्य अधः ऊर्ध्वं च देहि
नः ॥ समोऽप्यपरीणाहेन्यग्रोधपरि
मण्डलः ॥ इति मात्स्ये ११८ अध्यायः ॥
न्यग्रोधपरिमण्डला । स्त्री । अङ्गनावि
शेषे ॥ यथा । स्तनौ सुकठिनौ यस्या
नितम्बे च विशालता । मध्ये स्त्रीणा-
भवेद्या सा न्यग्रोधपरिमण्डलेति श
ब्दमाला ॥

न्यग्रोधा । स्त्री । न्यग्रोधाम् ॥

न्यस्तः

न्यग्रोधी । स्त्री । उपचिन्नायाम् । मूषि
कपण्यम् ॥ न्यक्कणद्रि बहुमूलत्वा
त् । रुधिरः । पचाद्यच् । गौरादि
रिति प्राञ्चः ॥

न्यञ्चं रुण्द्रि इति वा । कर्मण्यण् ॥
न्यङ्कुः । पुं । मुनिविशेषे ॥ बहुविषा
येऽगविशेषे । वारहसिङ्गा इति भा
षा ॥ न्यङ्कुः स्वादुर्लभ्युर्वल्यो वृष्यो
दोषत्रयापहः ॥ नितरामञ्चति ।
नावञ्चेरित्युः । न्यङ्क्कादित्त्वं त् कु
त्त्वम् ॥

न्यङ्कुभूरुहः । पुं । शोणकवृक्षे । श्यो
नाके ॥

न्यङ्गम् । न । अवचे इति वाक्पाठ्ये मि
ताक्षरा ॥

न्यच्छम् । न । क्षुद्ररोगविशेषे ॥ इति
भावप्रकाशः ॥

न्यङ् । चि । निम्ने ॥ नीचे ॥ कात्कर्णे
॥ न्यञ्चति । अञ्चु० । कृत्स्नगिति
क्विन् ॥

न्यञ्चितम् । चि । अधः चित्ते ॥

न्यन्तः । पुं । चरमप्रदेशे । पश्चिमभागे
॥ नितरामन्तः ॥

न्ययः । पुं । नाशे ॥ निपूर्वादिण एरच्
। न्ययंगतः पापः । नाशमित्यर्थः ॥

न्यस्तः । चि । निरुष्टे । न्यक्ते । निहि
ते । स्थापिते ॥ यथा । शरणं मम न

न्यायः

हिजननी न पिता न सुतान सोद
रानान्यै । परमं शरणमिदमेव चर
णं ममन्बुद्धिदेशिकन्यस्त्यमिति ॥
न्यस्त्यतेऽस्य । असु० । क्तः ॥

न्यस्तदण्डः । पुं । सन्यासिनि ॥

न्यस्तशस्त्रः । पुं । दिव्यपिटुषु ॥ वि । अ
स्त्रशस्त्रवर्जिते ॥ न्यस्तानि शस्त्राणि
वैर्येनवा ॥

न्याक्यम् । न । मूंडी मुडकी फरुही
इत्यादिभाषाप्रसिद्धे भृष्टान्ने ॥ इति
शब्दचन्द्रिका ॥

न्यादः । पुं । आहारे ॥ न्यदनम् । अ
द० । नौणचेत्यदेर्णः ॥

न्यायः । पुं । अभ्येष्टे । कल्पे । देशरूपे
उचिते ॥ नियमेन ईयते । इण० ।
परिन्योर्नीलोर्धघूताभ्येष्टयोरिति घ
ञ् एषोचन्यायः उचितमित्यर्थः ॥

गोतमप्रणीते षोडशशपदार्थनिरु-
पणपरेशास्त्रविशेषे । तर्कविद्यायाम्
। आन्वीक्षिक्याम् ॥ एतद्दर्शनमते

नित्येच्छाकृतिमत्तिसहितः परमा
त्मा ईश्वरः । स तु ब्रह्मपदार्थजीवा

तिरिक्तः । एतच्छास्त्रप्रयोजनं चा-
र्वाकादि मतनिराकरणं पूर्वकं जग

त्कारणतयेश्वर संस्थापनं शंशयादि
निरूपणेन वेदार्थनिर्णयश्च । एतद्दर्शनकारोगोतमः । तत्सूत्रप्रमा-

न्यायः

णादिषोडशपदार्थनिरूपणम् । तेषां

तत्त्वज्ञानान्निश्रेयसम् । तस्य भाष्य
कारो वात्स्यायनः । तद्वार्त्तिककारः
काच्ययनः । तट्टीकाकारो वाचस्प
ति मिश्रः । तच्छात्रउदयनाचार्यः ।

कुसुमाञ्जलिप्रभृति ग्रन्थकर्त्ता । त-
च्छिष्यप्रप्याहरिदासेरामभद्रगङ्गेशो
पाध्यायचिन्तामणिकारादयो बहवः ॥

* ॥ प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिग
मनात्मकपञ्चावयववाक्ये ॥ यथा ।
पर्वतो वह्निमान् धूमात् यो यो धूम
वान् सस वह्निमान् यथामहानसम्
वह्निव्याप्यधूमवांश्चायम् तस्माद्वह्नि
मान् ॥ नीयते प्राप्यते विवक्षितो
र्थो येन स न्यायः । अध्यायन्यायेति
घञन्तो निपातितः ॥ नीतौ ॥ जयो
पाये ॥ भोगे ॥ युक्तौ ॥ युक्तिमूल
कदृष्टान्तविशेषे ॥

न्यायपथः । पुं । मीमांसादिशास्त्रे ॥

न्यायवृत्तः । वि । शास्त्रविहिताचारे ।
यथाशास्त्रव्यवहारिणि ॥

न्यायसारिणी । स्त्री । लुण्ठ्याम् । युक्ति
पूर्वककर्मकारिण्याम् ॥ इति त्रिका-
ण्डशेषः ॥ न्यायस्थले ॥

न्यायी । वि । न्यायवति ॥

न्याय्यः । वि । न्यायलब्धे । युक्ते औप
यिके ॥ न्यायादनपेतम् । धर्मापथ्य

न्युजः

यन्त्यायादनपेतइतियत् ॥ उचिते ।
शास्त्रीयधम ॥ न्याये भवः न्यायादा
गतो वा । दिगादित्वाद्यत् ॥

न्यासः । पुं । त्यागे ॥ उपनिधौ । स्या
प्यद्वये । प्रकाश्यस्यापितेद्वये ॥ न्यस्य
ते । असु० । कर्मणि घञ् ॥ अर्पणे
। विन्यासे ॥ सन्यासे ॥ यथा । व
द्ये विविदिषान्यासं विद्वन्यासश्च भे
दतः । हेतू विदेहमुक्तेश्च जीवन्मु
क्तेश्च तौ क्रमात् ॥ काशिकाख्यपाणि
निसूत्रव्याख्यानग्रन्थविशेषे ॥ अङ्गेषु
वर्णचिन्तने ॥

न्यासार्पणम् । न । निक्षेपप्रतिदा
ने ॥

न्युङ्खः । पुं । साम्नः षट्प्रणवेषु । सा
मविशेषस्य षडोङ्कारार्थम् ॥ सम्यङ्जनो
च्चे । अतिप्रिये ॥

न्युप्तः । वि । दत्ते ॥

न्युजः । पुं । दर्भमयस्रुचि । कुशस्रुचि
॥ न । कर्मरङ्गफले । कमरख इति
भाषा ॥ आङ्गादिपात्रप्रभेदे ॥ वि ।
कुञ्जे । कुब्जा इति भाषा ॥ रोगे
खवक्रपुरुषे ॥ अधोमुखे ॥ न्युजन्य
स्मिन् । उज्ज्वलार्जवे । अधिकरणे
जि कवर्गाभावो भुजन्युजौपाण्युय

न्ये

तापयोरितितिनिपात्यते ॥ न्युजनम्
। भावे वा घञ् ॥ न्युजः पृष्ठवक्रत्वं
कारी यस्यास्ति । अर्श आद्यच् ॥

न्युजखङ्गः । पुं । कटीतले । कुञ्जख
ङ्गे ॥

न्युङ्खः । ओमोमित्यादिषोडशोङ्का
रेषु ॥

न्यूनः । वि । गह्वरे ॥ ऊने ॥ न्यूनयति
। ऊनपरिहाये । पचाद्यच् । घञ्वा ॥

न्यूनपञ्चाशद्भावः । पुं । ऊनपञ्चाशद्भा
वे । पागले ॥

न्यस्थिमाली । पुं । शिवे ॥ वि । नराऽ
स्थिमालावति ॥

न्ये । अ । वितर्के ॥ * ॥ * ॥ * ॥

इत्यादिगौडकुलोत्पन्नाडीचवाल-
प्रधानोपनामतुलाराम मिश्रात्मज-
श्रीधनपतिमिश्रापरनाम्ना तथाश्री
सद्गुरुकुलावधूतश्रीपरमहंसपरिव्रा
जकार्यश्रीमद्वरिहरानन्दनाथभार-
तिशिष्येण ब्राह्मावधूतश्रीमुखानन्द
नाथपरनामधेयेन विरचिते शब्दा-
र्थचिन्तामणौ तद्वर्गः समाप्तिज्ञतः
मुद्राङ्कितकराया कायस्य कलशेष्ठ
मुंशी श्रीरामप्रसादजीने ॥ * ॥

039166

Accession No. 039166
Bharatashiksha Library
Vibaran, Varanasi, Saran